

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANKILENCZEDIK KÖTET.

(241. 242. 243. SZÁM)

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1897.

P 11 901/959

BIBLI	CIENT.
UNIV	CAE
BU	S.
DUPLUM RECDITUM	

LEGISLATUM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

Orsz. Levéltár Könyvtára
1897. 6i. 21.

AD BUDAPESTI KÖNYVTÁR

AD BUDAPESTI KÖNYVTÁR

TARTALOM.

CCXLI. SZÁM.

	Lap
BARRAS EMLÉKIRATAI. — Tisza Istvántól	1
A KONSTANCZI ZSINAT ELŐZMÉNYEI ÚJ VILÁGÍTÁSBAN. — Áldásy Antaltól	30
KÖZÉPOKTATÁSUNK GYÖKERES JAVÍTÁSÁRÓL. — Csorba Ferencztől	46
MENEKVÉS. Beszély. — Petelei Istvántól	69
A VÍZI MALOM. Regény. (I.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	87
KÖLTEMÉNYEK: <i>A völgyben maradtam.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Tetétlen.</i> — Gróf Zichy Gézától. — <i>Szent Ferencz prédikációja.</i> — Longfellow után, angolból — Szász Bélától	115
AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ TÖRTÉNETE. — Marczali Henriktől	119
EGY FRANCZIA KÖNYV A MAGYAR IRODALOMRÓL. — m. p. ...	129
ÉRTESITŐ: Endrődi Sándor: <i>Kurucz nóták.</i> — ó. — Baron Nikolas de Vay: <i>Halte! aux Anglais.</i> — zr. — Sziklai János és Borovszky Samu: <i>Magyarország vármegyéi és városai.</i> — cd. — Alfonz Huber: <i>Geschichte Österreichs.</i> — d. — Franz Bock: <i>Die ungarische Königs- krone.</i> — aba. — Marie-Letizia Ratazzi Rute: <i>Lettres d'une voyageuse.</i> — Éduard Sayous: <i>L'exposition du Millénaire hongrois.</i> m. — <i>A horvát irodalom 1893—1895. évi fejlődésének áttekintése.</i> K. E. — <i>Új magyar könyvek</i>	139

CCXLII. SZÁM.

NÉHÁNY SZÓ A KELETI KÉRDÉSEKRŐL. — Kresnárík J.-tól ...	161
AZ ISKOLA BELSŐ ÉLETE. — Alexander Bernáttól	177
MUSSET ÉS SAND SZERELME. — Haraszi Gyulától	209
KÖZOKTATÁSUNK SZERVEZETÉNEK REFORMJA. (I.) — Wald- apfel Jánostól	235

	Lap
A VÍZI MALOM. Regény. (II.) — Elliot György után, angolból. — Váczy Jánostól	264
KÖLTEMÉNYEK: <i>Bölcső felett.</i> — Kozma Andortól. — <i>Sápadt esti csillag.</i> — Musset Alfréd után, francziából. — Vargha Gyulától	312
A BUDDHISMUS. — Kégl Sándortól	314
ÉRTESITŐ: Ruskin: <i>Velence kövei.</i> n. — <i>Pízmány Péter összes munkái.</i> d. — Koschwitz E.: <i>Les parlers parisiens.</i> a. — <i>Új magyar könyvek</i>	319

CCXLIII. SZÁM.

A HORVÁT PÉNZÜGYI KIEGYEZÉS. — Pap Dávidtól	337
KÖZOKTATÁSUNK SZERVEZETÉNEK REFORMJA. (II.) — Waldapfel Jánostól	388
AZ ÖSFOGLALKOZÁSOK KÉRDÉSE. — Herman Ottótól	412
A MINISZTERJELÖLT. Humoreszk. — Berczik Árpádtól	433
A VÍZI MALOM. Regény. (III.) — Elliot György után, angolból — Váczy Jánostól	449
KÖLTEMÉNYEK: <i>A két öreg.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Nansen.</i> — Endrődi Sándortól	474
KÖLTŐI NYELVÜNK ÉS SZÉPPRÓZÁNK. — Gyulai Páltól.	479
ÉRTESITŐ: Ribot Th.: <i>A lelki átöröklés.</i> —s. — Burekhardt J.: <i>A renaissancekori műveltség Olaszországban.</i> L—s.—Dr. Nascher: <i>Auswahl von Gedichten des Dichters Reviczky Gyula.</i> ndr. — <i>Új magyar könyvek.</i>	487

BARRAS EMLÉKIRATAI.★)

A francia nemzetnek azon nagy epopæája, mely a nagy forradalom viharaival kezdődve, Napoleon hadjáratainak keresztül a császárság bukásához vezette s a szent szövetség gondnoksága alá juttatta azt, a szereplő egyéniségek egész tömegét vetette fölszínre. A forradalmak és hódítások nemtője szédületes magaslatra ragadja föl azokat, kik még az imént a legalacsonyabb sorsban valának, a félreeső vidéki városka ismeretlen orvosa, ügyvédje, korcsmárosa, postamestere trónokat dönt meg, királyok fejével játszik, rendelkezik a világ leg-hatalmasabb nemzetének egész erejével s remegésben tartja Európát; az altiszt, az eke szarvától elhívott parasztfiú a világ legszebb seregeit vezényli diadalról diadalra.

Hányan tűnnek föl, s mily kevesen élnek túl e borzalmas korszakot. A hóhér bárdja s a csataterek nagy kaszája szorgalmasan működik. — Rövid út vezet a hatalom polczától a guillotine-ig, s ez út soha nincs elhagyatva. Mindenik párt, mindenik clique gyorsan követi áldozatait s ejti fejét Sanson kosarába. A forradalmi törvényszék segít az ellenség golyóinak a hadvezérek megtizedelésében s Napoleon tábornagyjai között alig van egy pár, ki a köztársaság első nagy háborúiban szerezte volna hírnevét.

A túlélők, kevés kivétellel, azon ügyes emberek sorából valók, kik végig szolgálhattak minden rendszert, mert egyiknek sem osztottak hite-, meggyőződése-, szenvedélyeiben. Hordták a phrygiai sipkát, míg kénytelenek voltak vele, szívesen

---

★) *Mémoires de Barras, membre du Directoire.* Publié par George Duruy. Négyszéki kötet. Paris. Hachette et Comp. 1895.6.

cserélték föl azt a császárság himzett egyenruhájával; mind kényelmetlenebbül érezték magokat ebben is, a mint látták, hogy e rettenetes ember soha békét nem hágy a világnak s valódi lelki örömmel hozták biztos révbe állásukat, vagyonukat a legitim királyság liliomainak oltalma alatt. Ezeket viharos életök ez utolsó, nyugalmas korszakában az emlékirat járványa éri utól; valósággal elárasztják ezekkel a művelt világot, mely mohón falja őket, de jól lakik velök s ma már általános a nézet, hogy ezek inkább a történelem félrevezetésére, mint a valóság földerítésére szolgálnak. Egykorú följegyzéseket, leveleket, okmányokat alig tartalmaznak azok, kevés kivétellel évekkkel, sőt évtizedekkel az események után irattak, a midőn a legjobb akarat s a legélesebb emlékezőtehetség sem képesít többé egyes episodok, nyilatkozatok, beszélgetések hű visszaadására. Legnagyobb részöket a szerző vagy hőse eljárásának szépítésére, másokénak befekettítésére való törekvés, a pose iránti hajlam s az igazság mérsékelt tisztelete jellemzi. Mulatságot nem mindig szereznek, bizalmat vajmi ritkán érdemelnek.

De azért hiba volna megtagadni tőlök minden értéket. Gondosan egybevetve egymással s az ismert hiteles kútfőkkel, számos esemény homályos rugóinak kulcsát szolgáltatják s élénk fényt vetnek a szereplő egyéniségek jellemére és fölfogására.

Karr Alfonze szerint mindenkinek három jelleme van: a melylyel valóban bír, a melyet ő hisz valódinak s a melyet másokkal akar elhíttetni. Ez emlékiratokban rendszerint az utolsó nyilvánul. Egyes őrizetlen pillanatokban tör csak elő a szerző igazi jelleme, igazi érzülete, különben olyannak mutatja magát, a minőnek látszani akar. Becses adat ez a valódi jellem fölismerésére, mert hiszen a szerep, melyet választ, a pose, melyben tetszik valaki magának, áruló fényt vet az illető valódi gondolkozásmódjára, jellemére, egész egyéniségére.

Barras emlékiratainak elolvasása után önkénytelenül tolulnak e megjegyzések tollunkba. Dühös pasquillus e mű Barras ellenségei ellen s vakmerő és sokszor terjengő és unalmas dicsőítése önmagának. Azok a durva, piszkos és sokszor a képtelenségig túlzott szidalmak, melyekkel főleg Bonaparte-ot, Josephine-t és Talleyrand-t halmozza el, sem érdekl, sem súlylyal nem bírhatnak, legföljebb az ő szellemi és erkölcsi

színvonalát jellemzik szomorúan. A mi valót mond ezek felől, azzal nem mond újat. Bonaparte demoni egyéniségét jól ismeri ma már a világ; hogy Josephine szeretetreméltósága és jólelkűsége meglehetősen laza erkölcsökkel párosult («kommt in den besten Familien vor», mondaná a német, kivált abban az erkölcstelen korban) s hogy Talleyrand korának egyik legokosabb, de legromlottabb államférfia volt, azzal is tisztában lehetünk mindnyájan, de ha valaki minden jobb érzést, minden tisztességesebb tulajdonságot, sőt minden tehetséget meg akar tagadni tőlök, saját maga válik nevetségessé. Nem kevésbé nevetséges az a törekvése, hogy önmagát mint a szabadság rendíthetetlen bajnokát mutassa be, mint igaz embert, ki hű marad a szent ügyhöz «si fractus illabatur orbis». Művének e részei az önkénytelen komikum ellenállhatatlan varázsával bírnának, ha az üres és lapos declamatio, mely azokon előmlik, végtelenül unalmassá és fárasztóvá nem tenné.

És mégis, mindezek mellett, sok tekintetben tanulságos olvasmányt képeznek ez emlékiratok. A nagy forradalom partie honteuse-ének, a directoriumnak classikus képviselője ő. Legbátrabb, legtevékenyebb, legügyesebb a kalandorok azon csoportjában, kik Robespierre-t megelőzték s vérpadra küldték. Az események szeszélyes játéka a francia nemzet sorsának intézését az ő hitvány kezeibe teszi le, sok tekintetben ő nyomja egyénisége bélyegét azon kormányrendszerre, mely négy éven keresztül kormányozta Franciaországot. Művének e korszakra vonatkozó része nagy történelmi jelentőséggel bír, s valóban megdöbbentő világot vet azon férfiak szellemi és erkölcsi értékére, kik majdnem korlátlan hatalommal garázdálkodtak e nagy nemzet fölött.

1755-ben régi, de szegény province-i nemes családból születve, Barras Pál vicomte 1771-ben mint cadet katonai szolgálatot vállal, résztvesz Pondicherry védelmében, majd két évet tölt a Jőreménység fokán, míg 1783-ban hazajövéen, hadnagyi ranggal kilép a hadseregből s rendes foglalkozás nélkül él, főleg Párisban a jó társaságban többé-kevésbé megtűrt s azok morzsáiból élösködő kalandorok körében. A Bastille bevételét, a királyi család Párisba hozatalát 1789 október 6-án mint kíváncsi szemlélő nézi végig, majd hazamegy Provence-ba; a délfranciaországi forradalmi mozgalmakban 1790—1792-ig alárendelt szerepkörben vesz részt s

1792 augusztus 10-én újból tétlen szemlélője a Tuillériák ostromának. 1792 őszén a convent tagjává választatik s a király halálára szavaz. Már 1793 január végén biztosul küldik ki Fréronnal együtt a déli département-okba, majd az olaszországi sereghez. Ettől fogva különböző megbízatásokban eljárva, Dél-Franciaországban marad s részt vesz Toulon ostromában, hol Bonaparte-tal ismerkedik meg. Ez idő alatt egyaránt kitűnik bátorsága, erélye, terroristicus kegyetlensége *) és kapzsisága által. 1794 februárban tér vissza Párisba s jelentkezik a Comité du salut public-nél. E bizottság tagjai hallgatva, köszönés nélkül fogadják. Állva teszi meg jelentését; azok egy szó vagy a helyeslés egy jele nélkül hallgatják meg s végeztével az épen elnöklő Billaud szárazon azt mondja: «Jól van, polgártárs. A Comité meghallgatott és hivatni fog, ha kérdezni akar tőled valamit. Elmehetsz».

E fogadtatás nem volt biztató. Nyugtalankodva a rablásai felől érkező panaszok miatt is, Fréronnal együtt az «incorruptible»-t, a mindenható Robespierre-t látogatja meg. Bámulójának, Duplay lakatosnak házában, az udvar hátsó részén lakott a nagy hazafi; a látogatók az udvaron áthaladva a zöltséget tisztító Duplayné mellett, s e munkában segédkezve Danican és Brune tábornokokat találják. A házbeliek ellenzése dacára nyitnak be Robespierre-hez, kit öltözködve találnak. Csodálkozva néz végig rajtok, köszönéseket nem fogadja s nyugodtan végzi be az öltözködést, miközben lábaikra köpi a szájába vett vizet. Szó nélkül hallgatja meg mondókájakat, melylyel jóindulatába ajánlják magokat, s végre is eltávoznak, a nélkül, hogy merev, hideg tekinteténél egyéb választ nyertek volna.

Kevéssel ezután egy újabb borzasztó esemény ejti rettegsbe mindazokat, kik Robespierre környezetéhez nem tartoznak. Április 1-én hajnalban elfogják Danton-t s a convent St. Just azon vádjára, hogy orleanista összeesküvésben részesek, a forradalmi törvényszéknek vagyis a hóhérnak adja át őt s leghívebb barátait. E villámcsapás rettegéssel tölti el mindazokat, kiktől Danton segílyt várhatott volna, s vezérok kivégzését gyáva tétlenségben tűrik el, e percztől fogva azonban

---

*) «Il faut guillotiner, ou s'attendre à l'être. Frappez donc aussitôt les têtes coupables», írja a convent-nek.

általános lesz a meggyőződés közöttük, hogy egyikök élete sem biztos, míg Robespierre hatalmát meg nem törik. «Il faut guillotiner, ou s'attendre à l'être», írta Barras már egy évvel azelőtt, s április és májusban titkos összejöveteleken szervezkednek azok, kik ez elvet Robespierre-re akarják alkalmazni. Ez utóbbi elbizakodott gőgje segítségökre jön e munkában. Napról napra megférhetlenebb, epésebb, fenyegetőbb lesz mindenkivel szemben, a comiték üléseire mind ritkábban jár el, meghasonlik azok többségével, az utolsó idők kegyetlenkedéseivel ezeket vádolja s e mellett Collot d'Herbois-val vagy összevész, hogy torkon ragadják egymást s másoknak kell őket szétválasztani. A comiték többsége is fenyegetve érzi tehát magát, támaszt keres Robespierre ellenségeiben, s ezek azon megállapodásra jutnak, hogy támadásukat csakis a triumviratus *) ellen intézik.

A helyzet napról napra élesebbé válik. Tallien és Fouché, kik Barras-éhoz hasonló jó hírnevet hoztak vissza küldetéseikből, szintén meglátogatják Robespierre-t, s ugyanolyan fogadtatásra találhatnak. Fouchét mint tisztátalan bűnöst, kiüzeti a jacobinusok clubjából. Világos mindnyájok előtt, hogy sietniök kell, ha megelőztetni nem akarnak.

A támadást Robespierre kezdi meg. Julius 27-én este hosszú beszédet mond a jacobinusoknál, homályos vádakkal és fenyegetésekkel halmozva el a comiték többségét. Azok jelenlevő tagjait kiűzik a club helyiségeiből. Másnap harcra készen jelen meg mindkét fél a conventen. Robespierre-t ki nem hallgatják, lehurrogják s a triumviratus vád alá helyezését mondják ki. Tömlöczbe vetik, de Henriot fegyveres erő élén kiszabadítja, a városházára viszi őket s csapataival a convent ellen indul. A comiték ijedten menekülnek, s a convent a lázadókat törvényen kívül helyezve, a főparancsnokságot Barrasra ruházza. E hirre Henriot kíséretének nagyrésze cserben hagyja őt, s Barras, összegyűjtve a mi fegyveres erőt hamarjában összegyűjthetett, kardcsapás nélkül megszállja a városházát s Robespierre-t és társait, — kik meddő tanácskozással töltötték el az időt — hatalmába keríti. Törvényen kívül voltak helyezve, ítélkezésre nem volt tehát szükség. Személy-

---

*) Robespierre, St. Just, Cruthon.

azonosságuk constatalása után vitték őket a jól ismert úton a Place de la révolution felé.

Ez röviden a «kilencz Thermidor» története, azon nevezetes napé, mely a forradalmi rémuralom végét jelenti. Mi sem látszik csodálatosabbnak, mint ez eredmény. Hiszen e nap hősei egytől egyig a terroristák szemetjéből kerültek ki. Kiknek nevéhez tapadt több átok és több vér, mint Fouché, Tallien, Collot, Billaud, Fréron és Barras neveihez? Hiszen ők voltak azok, kik kiküldetéseik alkalmával lassúnak találták a guillotine munkáját, hisz az ő kezöket aldozataiknak vére és pénze szennyezte be, s Robespierre-t csak azért semmisítették meg, mert félték irigy hatalomszomjától és becsületességétől egyaránt.

Épen aljasságuk adja e csodás tény magyarázatát.

A meggyőződés, a gyűlölet a szenvedély elemi ereje Robespierre-rel és társaival együtt hal ki a forradalomból. Azokat, kik bűntársaiból hóhéraivá szegődtek, nem a fanatizmus, nem a zsarnokság elleni vad gyűlölet, a félelem tette terroristákká. «Guillotiner pour ne pas l'être», nyakazni, hogy ne nyakaztassunk, ebben van egész eljárásuk magyarázata. Gyilkoltak, pusztítottak, mert ezt kívánta saját biztonságuk, mert így nyerték meg a nemzet sorsát intéző borzasztó banda kezvét, így kaptak állást, kiküldetést, így szerezhettek vagyont és hatalmat. Robespierre halálával mindez megváltozott; ugyanazon alacsony indulatok, melyek a rémuralom véreibeivé tették őket, most arra indíták, hogy a nyugalom és rend helyreállításával biztonságba helyezték, mit a közelmúlt borzasztó viharaiiban szereztek.

A közhangulat ellenállhatatlan áramlata hajtja őket ugyanazon irányba. A terroristák maradványai törpe kisebbséget képeznek s utolsó merész kísérletök a rémuralom föltámasztására 1895 április 2. és 20-án *) leveretik, vezetőik kivégzésére s a velök rokonszenvező Collot, Billaud, Barrère deportálására vezet. Ez időtől fogva a terroristáknak végleg vesztett ügye van. Bárhol mutassák magokat, insultálásnak vannak kitéve; mint nyilvános politikai párt megszűnnek létezni, egy-egy könnyen elfojtott összeesküvésben **) adnak

*) Germinal 12-i és — Prairial 1-i lázadás.

**) Baboeuf-féle összeesküvés 1796. máj.; támadás Grenellei-tábor ellen 1796. szept.

csupán életjelt magokról, s a rémuralom emlékétől még mindig reszkető társadalom fölizgatott képzelődésében rejlik egész erejük.

Annál nagyobb arányokban látjuk a royalista reactiót föllépni. Az ország nagy részében véres boszút vesznek üldözőiken, s kivált Dél-Franciaország éveken át lappangó polgárháboru színhelyévé lesz. Párist valósággal előzönlik; mind nyiltabban lépnek föl utczákon, kávéházakban, színházakban s a városrészek nagy többségének kormányzatát hatalmukba kerítik.

E közben elkészül a convent az új alkotmánynyal, annak életbeléptét 1795 november 1-re tűzi ki, és abban a meggyőződésben, hogy az új választások királypárti többséget fognának eredményezni, az alkotmánytervvel együtt azon javaslatot is terjeszti a választók gyűlései (assemblées primaires) elé, hogy az új törvényhozó testület 750 tagja közül 500 a convent tagjai közül legyen választandó. A választási ülések csak Párisban, mely a politikai élet mindent absorbeáló középontja volt akkor inkább mint valaha, folynak le — élénk érdeklődés, s a kérdések öntudatos megvitatása között. Vidéken a convent közegei, az ezektől függő helyi clubbok uralkodnak azokban, s az általános érdektelenség miatt sok helyt megtartásuk is nehézségbe ütközik. A vidék nagy többséggel változatlanul fogadja el a convent előterjesztését s így törvénynyé válik az Páris majdnem egyhangú ellenzése daczára. A párisi sectiók szervezkednek, ellenállásra készülnek s az ellenök küldött Menou tábornokot capitulatióra kényszerítik. A megszorult convent Barras-t nevezi ki parancsnokká, ez Bonaparte-ot veszi maga mellé. Darab ideig farkasszemet néz a két tábor egymással, végre magoktól elsülnek a puskák s néhány idejekorán alkalmazott kartácslövés szétugrasztja az egész rosszul szervezett és rosszul, vagy épen nem vezetett royalista tömeget. (1795. október 6-dikán.) Ez a sokat emlegetett vendémiaire 13-ka, melynek főnevezetessége, hogy Bonaparte positióját ez alapította meg. Katonai szempontból nagy dicsőség nem fűződik e könnyű győzelemhez, s az emlékiratok hosszas erőlködése bebizonyítani, hogy e dicsőség nem Bonaparteot, de Barras-t illeti, bővebb méltatást nem érdemel. Bizonyos Bonapartista íze azonban van ez eseménynek: itt látjuk először czélszerűen és sikerrel alkalmaztatni a tűzér-

séget Páris utczaí harczaiban, s e példa az 1851 deczemberi államcsiny alkalmával talált először követőre.

E győzelem után mi sem állta útját az új alkotmány életbeléptetésének. A választótestületek által megválasztott conventi tagok cooptatio útján önmagokat egészítik ki 500-ra, s 250 új taggal egyesülve, megalakítják az öregek és ötszázak tanácsát. Az így megalakult törvényhozó testület a directorium tagjaivá Barras-t, Carnot-t, Rewbell-t, La-Reveillère-t és Letourneur-t választja meg. E két utóbbi jóformán a statista szerepét játszó alárendelt egyéniségnek bizonyult. Letourneur állandó támogatója Carnotnak, La-Reveillère pedig, kinek émelygős emlékiratai nyomán írta meg főleg Thiers a directorium történetét, solid életű, becsületes jámbor ember, kinek menekülnie kellett a terreur alatt, s kinek egész politikai multja szerény, de tisztességes és következetes vala, lelke mélyéből félt ugyan Barrastól s gyűlölte az őt környező romlottságot és fényűzést, de mert a köztársaságot minden áron föntartani kívánta ő is, Barrashoz és Rewbellhez kellett csatlakoznia.

E cikk szűk kerete nem engedi meg, hogy Carnot nagy történelmi alakját behatóan méltassuk. Hideg, bizalmatlan lelkülete könnyen állt a szenvedélyek, a gyűlölet szolgálatába, terrorista volt ő is, vad, sötét, szánalmat nem ismerő. De minden tévedései között alacsony, önző czélokra nem törekedett soha, a közügyet híven szolgálta s hosszú, változatos életén át uralkodó szenvedélye a hazaszeretet vala. Személyes ellenszenv, kölesönös bizalmatlanság és gyűlölködés korán ellentétbe hozták társai többségével, s ez ellentét kicsinyes és durva czivakodássá fajult, de mélyebb politikai tartalmat adott annak Carnot azon becsületes törekvése, hogy a directorium a törvényhozás akarata előtt meghajoljon akkor is, midőn az saját nézetével nem egyezett. Az az elkeseredett és meddő küzdelem, melyet másféléven át vívott a nemzet szabadon választott többségét elnyomni törekvő társaival szemben, s melyért száműzetéssel kellett lakolnia, egyik legszebb és legtisztább epizódja közéletének. Állandó ellentétben lévén azonban a directorium többségével, döntő befolyást ennek elhatározásaira nem gyakorolhatott, s a tényleges hatalom Rewbell és Barras kezében összpontosult.

Amaz erős fejű, de korlátolt eszű vidéki ügyvéd, a maga szűk látkörében alapos ismeretekkel birt, de ész és lélek igazi

műveltsége nélkül. Nagy munkaerő, ki dolgozni tud és hatalmaskodni szeret. Republicanus és szabadságszerető az igazi radicalis recipe szerint: korlátlan szabadságot, korlátlan érvényesülést kíván magának és barátainak a többiek rovására. Szereti a hatalmat és nem veti meg a pénzt. Protectora a directorium védszárnyai alatt fosztogató bandának, s erősen kétségbevonat becsületességét védelmező barátainak állítása szerint hibája csak (!) zsugoriságában és abban állt, hogy hivatalos állását fölhasználva, magán vagyonát előnyös speculációkban forgatta.

A directorium legjellemzőbb egyénisége kétségtelenül Barras. Szép férfi, ki világot látott s bejáratos volt a fényes versailles-i társaságnak legalább előszobáiba. Itt a műveltségnek külső mázát: előkelő megjelenést s a legdurvább lelkű nyeglék által is elsajátítható külszínét a lovagiasságnak tanulta el. Mindez, bőkezűségével párosulva, bizonyos női körök kedvenczvé teszi, s késő vénségében is visszatetsző rüpkésséggel dicsekszik hódításaival. Rendszeres, komoly munkára sem készülsége, sem fogékonyága, de a cselszövéseben fáradhatatlan s a válság pillanataiban elszántságot, hidegvért erélyt tanúsít. A kellő pillanatban tud lóra ülni s a tömegek elére állni. Thermidori és vendémiaire-i szereplése nagy positiót biztosít neki, szereti a hatalmat, mert pénzhez és élvezetekhez juttatja; annak megvédésében erkölcsi scrupulusok nem feszélyezik. Jól ismeri az embereknek főleg azon faját, mely a francia közélet háborgó tengerében fölszínre uszít s magához tudja azokat kapcsolni. A leggyanúsabb környezet veszi körül; táborában látjuk azon idők legkétesebb alakjait, legféktelenebb becsvágyóit, pártfogója és központja a kalandorok és kalandornők azon társaságának, mely az államhatalom közelébe tola-kodik, hogy hivatalok, küldetések, szállítások útján szerzett közpénzekből vagyon gyűjtsön s fedezze kicsapongó fényűzésének költségeit. E romlott társaság pártfogójának fölfogását az emlékirat nem egy passusa elég világosan árulja el. Elmondja, hogy Sieyes a brumaire-i államcsíny alkalmával elsajátította a directorium rendelkezése alatt álló közpénzeket, de nem azért — úgymond — mintha sajnálná, hogy egyikök vette el azt, miben öten osztozhattak volna. Egyébként nem érti «mikép csinálhatnak oly nagy dolgot azon végtelen csekélységből, hogy néhány tallért elvittek e nagy fölfordulás-

ban».*) Tehát circonstance minime az, hogy a megdöntött köztársaság főfunctionariusza néhány százezer frankos lopással fejezi be működését s e válságos pillanatban zsebei megtöltésére gondol.

Más helyen mint igen tanulságos fölsülést beszéli el, hogyan mutatott ajtót Mme Guindal Merlin directornak, ki a játékházak nyereségéből ajánlt résztvevést neki, ha őt kegyesen fogadja.**)

Mint a világ legtermészetesebb és legjogosultabb transactionját adja elő a directorium azon határozatát, — melynek egyébiránt tényleg csak Rewbell vette hasznát, — hogy a kilépő director 100,000 frank végkielégítésben részesüljön, mely összeget a pénzügyminiszternek állami szállítások kiadásánál kell előteremteni.***)

A katonai szállítók nagy visszaéléseinek jönnek egy izben nyomára; megakadályoz minden erősebb rendszabályt, mert: «on ne peut frapper les hommes d'argent sans de grands ménagements».†)

Vége — hogy több részlettel ne untassuk az olvasót — híres szeretőjéről, Mme Tallienről zengett dicsénekében kiemeli, hogy e kiváló hölgy «nem élt tulságosan vissza helyzetével, sőt bizonyos méltósággal használta azt föl, igyekezve mindebben vagyonának szerencsés kiegészítését találni».++) Más egykorú forrásból +++)) tudjuk, a szerelmes pár milyen genialis formáját találta ki e szerencsés kiegészítésnek. A hírhedt Ouvrard-t, mindenféle kormányforma mindenféle szállításainak nagy mesterét kényszerítették, hogy ad honores maitresse-eül fogadja őt, s fedezze vad fényűzésének összes költségeit. Barras grosbois-i kastélyában, nagy vendégsereg előtt lett Ouvrard az ünnepelt szépség birtokába nyilvánosan beigtatva.

---

*) On puisse s'appesantir sur la circonstance minime de quelques écus emportés dans la bagarre. IV. 120.

**) III. 321.

***)) III. 346, összehasonlítva: *Mémoires de La-Reveillère* II. 433—434.

†) II. 310.

++) «N'abusait pas trop de cette position, elle en usait même avec quelque dignité, cherchant bien à trouver dans tout cela quelque supplément heureux à sa fortune».

†††) *La-Reveillère mémoire-jai*. I. 338.

Ilyen cynicus romlottság mellett mi sem természetesebb, mint hogy Barras, ki vagyontalan ember volt a forradalom kitörésekor és soha semmiféle tisztességes keresetmódot nem folytatott, nemcsak extravagáns fényűzésének költségeit tudta fedezni, de néhány évi közpályája befejeztével nagy vagyon urának mondhatta magát. És kell-e csodálkoznunk, ha az a kormányrendszer, melynek élén ily emberek állottak, sem tiszteletet, sem bizalmat nem ébreszthetett, s rövid pár év alatt megvetés és nevetség tárgyává lett az egész országban.

Franciaország akkori állapota a legkiválóbb államférfiak erejét is próbára tette volna. Az egész nemzet testét a lefolyt rémületes küzdelmek be nem hegedt sebei borítják. A nyugati tartományok nyílt lázadásban állanak, délen royalista és republicanus bandák fölváltva rabolnak és gyilkolnak; Páris hemzseg a mindenre kész kalandoroktól és összeesküvőktől; a kiállott szenvedések emléke s a közelmúlt élet-halálharczának szenvedélyei nyugtalanná, izgatottá, lázassá teszik a közhangulatot. Egész Európa fegyverben áll a köztársaság ellen, harczedzett seregek, kipróbált vezérek alatt fenyegetik az ország keleti s déli határait. Benn fölbomlott minden rend, szünetel a közigazgatás és igazságszolgáltatás, a pénzügyek vigasztalan állapotban vannak s az éhínség veszélye majdnem folytonos rettegésben tartja az országot.

Barras majdnem naponként jegyzeteket készít a directorium üléseiről. E sebtiben, az események közvetlen benyomása alatt papírra vetett naplótöredékek ez emlékiratok legbecsesebb részét képezik, s közvetlen bepillantást engednek a directorium működésébe.

Annak minden tagját az összeesküvésektől való félelem tölti el. Carnot-t és Letourneur-t a terroristák, Barras-t és Rewbell-t a royalisták üzelmei tartják állandó izgatottságban, a jó La-Reveillère egyformán remeg mindkettejüktől. Az ülések nagy részét az egymást gyorsan felváltó rendőrminiszterek jelentései, s az ezek fölött kifejlődő — sokszor vad czivakodássá fajuló, *) de rendszerint eredménytelen viták töltik be. **)

*) «Tested minden férge joggal szemedbe köphet», mondja Barras Carnotnak. II. 512.

**) «Ajourné», vagy «les ministres feront un rapport» a legtöbb ilyen jelenetet befejező határozat.

Legközvetlenebb gondjok Páris nyugalmanak föntartása s az ottani közhangulat befolyásolása. A kicsinyes rendőri zsarnokoskodások egész apparatusát tartják állandó működésben, s tanácskozásaik, határozataik nagy része oly kérdések körül forog, melyeket egy nagy város rendőrfőnöke is közegei által végeztetne el. Egyes alárendelt egyéniségek kiutasítása, mások segélyezése, a directorium valamely tagját bántó ujságcikk ügyében teendő lépések, egyesek védelme vagy megtámadása hírlapok és falragaszok útján,*) színházak és színházszek ügyei, nemzeti ünnepek programmjának alárendelt részletei több időt vesznek igénybe, mint az ország koczkán levő sorsára nézve legdöntőbb fontosságú közügyek.

A civakodások másik nagy forrása a személyi kérdések ügye. A miniszteri állásoktól a hivatalszolgákig minden kinevezés és minden elbocsátás elkeseredett harczok tárgya. A megüresedő állások körül az éhes kalandorok egész serege ólálkodik s a kinevezéseknél a legcynikusabb nepotismus és protectio érvényesül. Barras tűnik ki a leghirhedtebb egyének pártfogolásával; kevés kivétellel az ő clientelájához tartoznak azok, s nem ok nélkül, mert előbb vagy utóbb reá erőszakolja collegáira érdektársait.

Ő maga beszéli el, mily alávaló gazembernek tartotta Fouchét kezdettől fogva, mint harácsolt az össze kincseket még a terreur alatt Lyonban, hogy játszott össze az államot megcsalt vállalkozókkal s vesztegette meg a bíróságot ezek ügyében. Mi sem természetesebb, mint hogy ez előzmények után ő ajánlja Fouché alkalmazását. Több ízben eredménytelenül; e gazember kinevezését mind fölháborodással utasítják vissza. Ez erkölcsi szigor azonban nem bizonyul legyőzhetetlennek. Olaszországba, majd Hollandba küldik biztosuk gyanánt, végre a rendőrminiszterium vezetését bizzák kezeire.

Elejétől fogva a legrosszabb véleménynyel van a külföldről visszatérő Talleyrand felől is.**)

Nem kisebb egyéniség mint Mme de Stael ajánlja őt jóindulatába, s a főindok, mivel

---

*) Carnot falragaszt olvas föl, mely Beurnouville-t (ki ugyanakkor egyik sereget vezérli) gyáva, cselszövő kártyásnak nevezi. Két director egymásra nevet, mert ők e falragasz szerzői. II. 405.

**) «dont tous les titres étaient sa corruption, sa mobilité et sa trahison perpétuelles. II. 456.

hatni vél és tényleg hat reá, az, hogy az «ancien» és a «nouveau régime» minden bűnét egyesíti magában,*) s az ő személyének lesz mindenre kész és mindenre képes szolgálja. Tényleg szóba hozza őt collegáinál, de tartozik az igazságnak azon vallomással, hogy nálok csak ellenszenvre és undorra talált. És ime, alig két héttel ez események után a directorium többsége elbocsátja a Carnot-hoz szító három miniszterrel együtt a bizalmukat teljes mértékben bíró tengerészeti és külügyminisztert is, s ez utóbbi állásra Talleyrand-t nevezi ki. Miért e váratlan miniszterváltás? Talleyrandnak helyet kellett csinálni, s ezért oly nagyobb mérvű személyváltozást kellett eszközölni, mely legalább úgy nézzen ki, mintha a közérdek általános szempontjai dictáltak volna.**)

E cselszövénynek esett a minden tekintetben derék tengerészeti miniszter, Truguet is áldozatul. Félévvel elbocsátása után szóba jön ismét a tárczára. «Ezt nem tehetjük, minthogy egyszer elbocsátottuk» — úgymond Rewbell — «s ha elbocsátása igazságtalan volt, annyival kevésbbé tehetjük. Meghátválás volna, már pedig egy kormány, ha hátrál, halálnak teszi ki magát».)***) Spanyolországba küldik tehát nagykövetül, de alig félévi sikeres működése után, Talleyrand azon borzasztó váddal lép föl ellene, hogy a spanyol királynénak udvarol. Állásának méltósága s a köztársasági erkölcsök tisztasága ellen vét tehát, miért is az őt puritán férfiú állásától fosztja meg. Elbocsátása után egy darabig Spanyolországban marad, s hire jár, hogy nem a legtiszteletteljesebben nyilatkozik volt főnökei felől. E magaviselete által a directorium haragját vonja magára, s mint engedély nélkül távollevőt, az emigransok névsorába jegyzik be. Száműzetés, vagyonának elkobzása jut tehát osztályrészeül s ha hazajön, agyonlövik, mint egy kutyát. Valóban Nero sem bánhatott el kegyetlenebben azokkal, kik hiúságát sértették meg.

Hogy ilyen eljárás mellett minő kezekbe került a hatalmas hatalom gyakorlása, azt könnyen elképzelhetni. A kormány közegei erőszakoskodnak, zsarolnak és lopnak széles ez

*) II. 453.

**) Un mouvement, qui en l'air au moins d'être dicté par une vue générale. II. 477.

***) III. 158.

országban s a közszolgálat a legteljesebb anarchia képét mutatja. A francia nemzet egész ereje, egész nagysága a hadseregben nyilatkozik meg. A directorium korszakát is a legfényesebb hadi tények láncolata tölti be. De azért az anarchia, a rothadás kóros tünetei áttérjednek a hadseregére is. Az első hadjáratok lelkesedése, önfeláldozó hazaszeretete, legfeljebb az alsóbb rétegekben él tovább; a vezérek nem állhatnak ellen a káprázatos gyorsasággal szerzett dicsőség és hatalom csábításainak. Hiúság, dicsvágy, nagyravágyás és kapzsiság minél nagyobb tért foglal közöttök.

A nemzetet pártokra szakító politikai küzdelmek mindinkább megmételtyezik a hadsereget is. A tábornokok jelentékeny része politikai cselszövésrel tölti idejét Párisban, míg seregeik vérüket ontják az ellenség előtt; a directorium jól tudva, hogy a nemzet nagy többsége előtt gyűlölt uralmát csak katonai hatalommal tarthatja fenn, közöttök keres támaszt magának. A belpolitika minden nevezetesebb fordulópontján Párisba jön egyik-másik ismertebb tábornok, hogy szükség esetén a directorium rendelkezésére állhasson. A fructidori államcsínyt megelőzőleg Hoche az alkotmány megsértésével Páris közelébe vonja hadai egy részét, Bonaparte a rémuralom hangját utánzó proclamatiókat bocsáttat ki hadosztályai által,*) Augereau-t és Bernadotte-ot küldi Párisba s három milliót bocsát a directorium rendelkezésére. A pronunciamentok divatját a directorium honosítja meg, a politizáló tábornokok az ő védszárnyai alatt csörtetik kardjokat. E kardcsörtetés kezdetben csak a royalisták ellen irányul, de évés közben jön meg az étvágy s már 1799 tavaszán Joubert és Bernadotte versenyezve szidják az alkotmányos szószaporítást. Amaz hűsz, emez négy granátos élén vállalkozik az ügyvédek szétugrasztására.**)

A francia hadsereg hagyományos átka, a vezérek egyenetlensége, irigykedése és egymás ellen áskálódása is fölüti újra fejét. Míg Bonaparte Olaszországban van, az ő egyéniségének ellenállhatatlan felsősége elfojt minden egyenetlenséget.

---

*) «De tous les animaux produits par le caprice de la nature le plus vil est un roi, le plus lâche un courtisan, et le pire de tous un prêtre... Nous poursuivrons ces assassins jusque dans la garde-robe de Georges III. ...» II. 499.

**) «faire déguerpir les avocats». III. 361.

de a német harcztér már ekkor is az egymás mellett és egymás alatt működő tábornokok versenyzésének színtere, míg az 1799-diki hadjárat végzetes lefolyásában úgy az olasz, mint a német harcztéren nagy része van a francia vezérek irigységének és féltékenységének. Moreau az egyetlen, ki panasz nélkül tűr minden mellőzést s teljesíti kötelességét, ott a hova állítják; Bernadotte a hadjárat közepén lemond s duzzogva falura vonul, mert a reá bízott feladat nagyravágását nem elégíti ki, Jourdan alárendeltjeire, ezek ő reá tolják a stockachi vereség felelősségét, Macdonald meghagyja a lombardiai sereget veretni s Trebbiánál megvereti magát, a helyett, hogy Moreau-val egyesülne.

Végül e korszak undok bűne, a kapzsiság, pénzvágy és romlottság is mind szélesebb rétegeit szennyezi be a hadseregnek. Massena ellen saját csapatai láznak föl Rómában, mert ellátásuk rovására játszik össze a szállítókkal, s e csapatok éléről távoznia kell; ez azonban nem akadályozza azt, hogy más sereg élén tovább szolgálja a zászlót, melyet ily ocsmányul szennyezett be, s a francia hadseregnek ma is ünnevelt hőse legyen. A meghódított tartományok kizsákmányolásában versenyeznek a vezérkarok a directorium polgári biztosaival, általános szokássá válik a hadsereg ellátási szükségletét nem a szabadságolások és desertálás által lényegesen csökkent tényleges létszám, de a papíron levő állomány alapján venni föl, tábornokok és szállítók közt üzleti barátság fejlődik ki, s nagy részök ekkor veti meg összeharácsolt vagyonának alapját.

Hiba volna e visszataszító jelenségekért kizárólag a directoriumot tenni felelőssé. A forradalom az illem, tisztesség és erkölcs fogalmait alapjokban rendíti meg. Kiváló képesség, de sokszor a hadiszerencse szeszélye is magasra ragadott föl olyanokat, kik kellő szellemi és erkölcsi műveltség hiányában a könnyű pénzszerzés csábításainak ellentállni nem bírtak. E mellett ez időszakban kezdli majdnem természetfölötti hatását éreztetni, és pedig első sorban a hadseregre, az emberek nagy megrontója, Bonaparte is. A katona lelkének rugóját: a dics- és pénzvágyat ragadja meg hatalmas kezével, már sok jámbor lélektől megbámult első híres napiparancsában egy rablóvezér szól társaihoz, s első percztől fogva egész működése hirdeti a világnak: jól és könnyen él, hirt és vagyont szerez, ki zászlóm alá szegődik.

Olaszországi hadjáratai bámulatba ejtik a világot s árnyékot vetnek minden más hírnévre és dicsőségre. Csapatai istenítik, s ő egyenlő gondot fordít ragaszkodásuknak s a francia nemzet bámulatának biztosítására. A directoriummal szemben hűséget mutat ugyan, de nemcsak a hadjárat vezetésében, hanem a béke-alkudozásokban s Olaszország sorsának intézésében is saját feje szerint jár el. Földézi azok irigységét, féltékenységét, haragját, de nymbusa sokkal nagyobb, semhogy vele szemben föllépni mernének. Érzik miként nő fejükre, de nem tudnak megszabadulni tőle. Egymásután küldik hozzá bizalmi embereiket, Botot-t, Clarke-ot, hogy ellenőrizték s korlátolják hatalmát; a nagy varázsló ezeket is czéljainak szolgáláivá teszi. Dictatori hatalommal intézi Itália sorsát, s midőn a campo-formió-i béke megkötése után a rastadt-i congressusra megy, útja diadalmenet, minővel kevés koronás fő dicsekedhetik. E congressus lassú tárgyalásai tettvágyát nem elégítik ki, 1797 novemberében bejelenti Párisba jövetelét. Nagy megdöbbenést kelt e hír a directoriumban, nagy a miatt is a fölháborodás, hogy szabadságkérés nélkül hagyja el állomását. Mit tegyenek megsértett tekintélyök helyreállítására? Valóban genialis ötlet oldja meg e fogas kérdést: «a directorium elrendeli, hogy Bonaparte tábornok jelentkezzék Párisban».*)

Deczember 10-én érkezik Párisba; ünnepélyes fogadtatásán a kitüntetések és hizelgések egész özönével halmozzák el, egekig magasztalva szabadságszeretetét, szerénységét, önzetlen hazafiságát. Lelkők mélyében félnek tőle inkább mint valaha s bármily tüntetőleg tartsa is távol magát minden nyilvános szerepléstől, jelenléte Párisban állandó nyugalanság és félelem forrása s kicsiny mint nagy dolgokban folytonos nehézségeket támaszt. Sok bajt okoz a kérdés, részt vegyen-e a XVI. Lajos halála évfordulóján tartandó ünnepélyen. «Ha nem lesz ott, népszerűtlenné válik az ünnepély, ha megjelen, elvonja a directoriumtól a közfigyelmet». Végre is abban egyeznek meg, hogy elmenjen ugyan, de mint az akadémia tagja, ezek sorában elrejtve.

Nemsokára Bonaparte féktelen tettvágya jön segítségökre: meggyőződven Anglia invasiójának kivihetetlenségéről,

Egyiptom meghódításának eszméjét veti föl. A directoriumot főleg azon érv segélyével nyeri meg tervének, hogy a hadsereg nyugtalan elemeinek foglalkoztatása és eltávolításával a belbékét biztosítja. Ez dönt; az expeditiót még februárban elhatározzák s lázas sietséggel indulnak meg a készülődések.

Időközben azonban a külpolitikai helyzet lényegesen megváltozik. A rastadt-i tárgyalások nem haladnak, a francia csapatok fegyveres kézzel nyomulnak be Svájcba és Rómába, a viszony Nápolylyal mind feszültebbé lesz, a francia zászló megsértése Bécsben a háboru imminens veszélyét idézi föl s minden jel arra mutat, hogy újabb európai coalitio van készülöben. Ily viszonyok között Bonaparte maradni akar, s a francia hadsereg elite-jének elküldése oly távoli kalandra a hazaárulással határos, de «mennie kell; jelenléte tényleg nyomasztó a directoriumra nézve».*) Ismételve ajánlja föl szolgálatait a küszöbön álló osztrák háborúban, s majdnem erőszakkal kell Toulonba küldeniök.

Fogadjuk el Barras előadásából valónak, hogy az expeditio terve Bonaparte-tól ered s a directorium csak némi vonakodás után adta beleegyezését; azt a lesújtó vádat önbeismerése erősíti meg, hogy gyáva félelemből ők küldték el őt s 40,000 emberét saját akarata ellenére akkor, midőn nem lehetett többé kétség az iránt, hogy egész Európa ellen kell majd a francia nemzetnek a küzdelmet újra fölvennie.

1798 májusban indul Bonaparte kalandos útjára; néhány hónap telik még el a continentalis háboru kitöréseig, de annak elkerülhetetlen voltában senki sem kételkedhetik többé. Európa összes udvarainak mind jobban meg kell győződnie, hogy a Franciaország sorsát intéző kalandorok kapzsisága, erőszakossága és terjeszkedési vágya mindnyájokat egyaránt fenyegeti. Két monarchia él velök nemcsak békében, hanem szövetséges viszonyban: Piemont és Toscana. Először is ezekkel éreztetik barátságuk áldásait. Népeiket az átvonuló francia seregek zsarolják, sarczolják, mintha ellenséges földön volnának, váraikat francia csapatok szállják meg, a francia követek hatalmaskodását, gögjét, bántalmait kell saját palotájokban eltűrniök, s ezek oltalma alatt szabadon lázítják ellenök népeiket. Végre ez sem elég. Az olaszországi

*) III. 201.; 214—217.

sereg parancsnoka 1798 nyarán, tehát teljes békében parancsot kap: tanácsolja nekik, hogy mondjanak le s távozzanak el. Ha e barátságos lépés eredménytelen marad, «foga fehérét mutassa ki s parancsolja meg nekik, hogy kotródjanak».*) Pár hónap a «barátságos rábeszélés» mindennemű boszantásai és ijesztgetései közt telik el, végre is fegyveres erővel kényszerítik őket a lemondásra s országuk elhagyására. Alig történik ez meg, jön a directorium szerencsére elkészett parancsa, hogy őket kezesekül Franciaországba kísérvék.

Így bánnak el a velők szövetséges fejedelmekkel; lássuk, jobb sors vár-e a fölszabadított testvérm nemzetekre?

Napoleon diadalai 1796-ban a francia seregek uralma alá hajtják Olaszország nagy részét, s már ez év második felében gyakran merül föl a directorium keblében a kérdés: mi történjék az olaszokkal?

Carnot szerint az egész olasz nemzet nem ér egy köpésnél többet, az egységes Olaszország veszély volna Franciaországra nézve, ki kell őket élni s mint compensationalis objectumot a béke gyors megkötésére fölhasználni. Rewbell alkotmányt kíván nekik adni, de olyat, mely a francia seregtől függetlenné ne tegye őket. Még az 1797 elején Clarke-nak adott utasítás is Lombardia visszaadására jogosítja föl őt, amnestia s személy- és vagyonbiztonság biztosítékának föltétele alatt.**)

Január legvégén újabb utasításban arra hívják föl, «ragaszkodjék Lombardia függetlenségéhez, de csak a meny nyiben az alkudozások megszakítását nem vonná ez maga után».***) Ezt ismétlik későbbi leveleikben is, s még április elején sem foglalnak föltétlenül állást Lombardia függetlensége mellett. Ily értelemben írnak Bonapartenak pár nappal a leoben-i fegyverszünet megkötése előtt.+)

E levél annak megkötése után ér csak rendeltetése helyére, s Lombardia fölszabadul az osztrák uralom alól. Tudjuk, miként lázad föl Velenceze fölbujtogatott népe az olygarchia uralma ellen, s az

---

*) Montrera les grosses vents, et leur ordonnera de déguerpir.
III. 252.

**) II. 254 és 276.

***) II. 290.

†) II. 369—370; *Mémoires de La-Reveillère* II. 281.

általa támasztott zavarok miként szolgálnak ürügyül Bonapartenak e köztársaság megsemmisítésére. Legnagyobb részét az osztrák uralomnak szolgáltatja ki, a többit a Cisalpine köztársaságba olvasztja.

Már 1797 májusban proclamálja ennek függetlenségét, júliusban a francia alkotmány mintájára szervezi azt, s a Párisból kapott utasításhoz hiven a végrehajtó és törvényhozó testületek tagjait ő nevezi ki. A campo-formiói béke consolidálja és szentesíti ez állapotokat, s novemberben, Itáliából való eltávozása előtt, ezt ünnepélyesen független államnak ismeri el. Az új köztársaság követei Párisba mennek, megállapítani a Franciaországgal kötendő szövetség feltételeit, s oly szerződéssel kénytelenek visszatérni, mely 25,000 főnyi állandó francia megszálló sereg megtűrésére s ennek ellátásául tizen-nyolcz millió frank évi adó fizetésére kötelezi hazájokat. E szerződést még a kinevezett törvényhozás sem fogadja el, (1798 márczius 12.) mire Berthier katonai hatalommal kerget el két directort és az öregek tanácsának huszonegy tagját s ezek helyét másokkal töltve be, a szerződés elfogadását erőszakolja ki.

Ez időtől fogva a francia parancsnokok úgy gazdálkodnak a felszabadított országban, mintha ellenség földjén volnának; személy- és vagyonbiztonsággal nem törődve, erőszakoskodnak és sarczolnak, a központi hatalmat pedig a főparancsnok szeszélyei rángatják ide s tova. Áprilisban Brune veszi át a megszálló sereg vezényletét és az általa hatalomra juttatott csőceselék garázdálkodása arra indítja a directoriumot, hogy polgári biztost küldjön Milanóba, ki az alkotmány módosítását vigye keresztül, s a hatalmat új emberek kezébe juttassa. Trouvé,*) francia követ, május végén jön Milanóba. Mint jó democratá már a fölött összevész Brune-nel, hogy ki tartozik az első látogatással, s e percztől fogva a szerencsétlen köztársaság sorsa a katonai és polgári közegek ádáz versenyzésének játékszere. Mindenik saját teremtményeivel akarja a hivatalokat betölteni, mindenik erőszakoskodással, zsarolással,

---

*) A terreur alatt a *Moniteur* szerkesztője; most La-Reveillère udvaroncza, majd báróságot érdemel Napoleontól, végre a restauratio után az ultrareactionarius *Drapeau-Blanc* szerkesztője.

lopással vádolja a másikat, sanyargatja a másik barátait s szabad garázdálkodást enged saját párthíveinek.

Előbb Brune kénytelen engedni; Trouvé augusztusban végrehajthatja államcsínyét. Az alkotmányt módosítja, a directoriumot és törvényhozást «epurálja». Október elején már öt hívják vissza, Fouché jön helyébe s a reá következő napon Brune ellenállamcsínyt visz keresztül. Most öt mozdítják el s a főparancsnokságot novemberben Joubert veszi át. Pár hétre helyreáll katonai és polgári közegek közt a barátság s Joubert és Fouché a legszebb egyetértésben zsarolnak és garázdálkodnak, de decemberben Rivaud váltja föl Fouchét, újabb államcsínyt provocál, s már januárban Joubert elbocsátását eszközli ki. Gyorsan változó utódait *) már a küszöbön álló háboru veszi teljesen igénybe, s 1799 májusban orosz seregek vonulnak be Milanóba.

Alig másfél évig tartott a francia szabadság; ez időszakot négy államcsíny s négy főparancsnok, három polgári biztos és ezek folyton változó, de mindig éhes kíséretének garázdálkodása tölti be. Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi; az elkeseredés tetőpontra hág e szerencsétlen országban, a háboru kitörésekor egy kar sem emelkedik függetlenség védelmére s a lakosság nagy része — szabadítói gyanánt üdvözli még a gyűlölt osztrákokat is.

Kissé részletesebben foglalkoztunk a Cisalpine történetével; mert mutatis nominibus hű képe ez a francia protectoratus alatt álló többi köztársaságok sorsának. Ugyanazon jelenségek ismétlődnek Olaszország többi részében és Hollandban. De fölülmul mindent az az eljárás, melyet a független svájci köztársasággal szemben tanúsítottak. Az aristocrata és democrata cantonok villongásai beavatkozásra adnak alkalmat. 1798-ban formalis hadjáratlalt hódítják meg e kis országot, proclamálják az «egy és oszthatatlan» köztársaságot, Genfet addig sanyargatják, míg — hosszas vonakodás után — megszavazza a beolvadást Franciaországba, az ország többi részét pedig véd- és dacz-szövetség megkötésére kényszerítik. Rapinat garázdálkodik Svájcban, mint társai Olaszországban s erőszakoskodásai, zsarolásai és piszkos üzelmei hirhedté

---

*) Moreau, Scherer, ismét Moreau.

teszik Európaszerte, Rewbell hatalmas protectiója azonban minden vád ellenére megtartja őt a hatalom birtokában.

A francia barátság áldásait élvező népeknek megvan azon szomorú vigaszuk, hogy a francia nemzet szabad polgárai sincsenek irigylendőbb helyzetben. E nemzet nagy többsége az első percztől fogva ellensége volt a directorium uralmának s az hatalmát eleitől végig csak fegyveres erővel s a zsarnokság és erőszak minden eszközének fölhasználásával tarthatta fenn.

Kevés történelmi tény áll teljesebb világosságban, mint az, hogy a nemzet nagy többsége a királyság helyreállítását kívánta. Az úgynevezett conservatív társadalmi osztályok jóformán eltűntek a föld színéről. Vérpád és polgárháború irtotta ki azokat, kik emigrálni nem akartak vagy nem tudtak. A nyugoti tartományok királypárti lakossága nyílt lázadásban állott s az alkotmányos küzdelemben nem érvényesülhetett. És mégis a közvélemény minden megnyilatkozása világosan a királyság visszaállítását követeli. Hemzsegnek ez emlékiratok e tény bizonyítékaitól. Mindjárt vendémiaire után katonai őrzőjáratoknak kell a színházakat megszállaniok, hogy a hazafias dalok előadását lehetővé tegyék; «1796 nyarán: a nép el van keseredve, a szabadság-szót még a színházakban is szitkokkal fogadják»;^{*)} ez év őszén Carnot egy vitatkozásban naivul a közvéleményre hivatkozik. «A közvélemény, melyre hivatkozol» — förmed reá Rewbell — «a Bourbon-ok visszahívását kívánja. Ennek akarsz bennünket alávetni?».^{**)} XVI. Lajos kivégzésének emlékünnepe nagy nyugtalanságot és félelmet okoz nekik. Merénylettől félnek, s haboznak, részt vegyenek-e ez ünnepen. Végre is baj nélkül folyik le az, de a nép kigunyolja s kineveti a directorokat, Barras beszédét és a *Vive la republique* kiáltást mogorva csendben fogalja.^{***)}

Ez elszórt, symptomaticus jelenségekkel teljes összhangban áll a választások eredménye. Daczára annak, hogy az első választás közvetlenül a vendémiaire-i napok után,^{*)} ezek hatása alatt folyik le, a törvényhozó testületek szabadon

*) II. 159.

**) II. 237.

***) II. 285.

†) 1795. októberben.

választott harmada majdnem kizárólag royalistákból áll tekintélyes ellenzéket alkot, mely mint kisebbség is sok gondot, sok kellemetlenséget okoz a directoriumnak. A mint pedig az új választások ideje közeledik, egyenlő erővel nyilvánul itt a remény amott a félelem, hogy a szabadon választott második harmad e kisebbséget többséggé fogja átalakítani.

Tanúsítja ezt a royalisták és a directorium magatartása egyaránt. Azok egész actiójuk súlypontját a választási küzdelemre helyezik. Fölbontott leveleiknek, elfogott agenseik vallo-másainak s a kormány közegei jelentéseinek egybehangzó tanúsága szerint céljuk a közvélemény meghódítása, a választók közönyének legyőzése, főtörekvésök annak biztosítása, hogy híveik megjelenjenek az urnánál s ugyanazon jelöltekre adják szavazataikat. Emez a teljesen jogosult politikai harc elnyomására használja föl jóformán korlátlan rendőri hatalmának minden eszközét. A royalista agensek állandó kémkedés és üldözés tárgyai; kiutasítás, börtön, sőt verpad vár rájuk oly tetteikért, melyek az egyéni és politikai szabadság legelemibb alkatelemei.

1797 januárban royalista «összeesküvést» fedeznek föl, s három királyi commissariust fognak el Párisban. Ezek összeköttetésben állottak a praetendenssel, megbízást kaptak a mozgalom szervezésére és vezetésére, s e célból élénk levelezést folytattak vidéki barátaikkal, de ez egész actio is kizárólag a választások befolyására irányult, azok útján, royalista többség megválasztásával, békés úton kívánta a restauratiót elérni. Hadi törvényszék elé állítják őket, ők megtámadják ennek illetékességét s a semmitőszék az ügynek rendes bírósághoz áttételét rendeli el. A directorium megtiltja e végzés végrehajtását, utasítja a hadi törvényszéket az eljárás folytatására s részint közvetlenül, részint rendőrminisztere útján igyekszik ennek ingadozó tagjait a halálbüntetés gyors kimondására rá bírni. A hadi törvényszék mindezek ellenére csak elzárásra itéli őket.*) A directorium szabadságszeretőbb tagjai azonnal el akarnák a törvényszék tagjait mozdtatni, Barras bölcs mérsékletre inti őket, s föltűnés elkerülése végett a szükséges «epuratiót» későbbre halasztják. A mi pedig az összeesküvést illeti, azokról Merlin igazságügyminiszter

*) 1797 apr. 9. — II. 376.

kipróbált jogtudománya gondoskodik: javaslatára kimondja a directorium, hogy a haditörvényszék csak az elesábitás (embauchage) bűnében ítélkezhetett, a többi vádpontokat pedig a rendes bírósághoz teszi át.

Mentől közelebb jut a választások napja, annál kétségtelenebb, hogy azok a monarchisták teljes győzelmével fognak végződni, s a directorium leleményessége mind újabb és újabb expedienseket fedez föl a köztársaság védelmére. Azon javaslattal lépnek a törvényhozás elé, hogy a választónak szavazata beadása előtt a királyság gyűléletére kelljen meg esküdni,*) a belügy- és rendőrminisztert ismételve fölhívják, hogy jó választásokról gondoskodjanak. Az előfokú választótestületek márczius végén választják meg a választóférfiakat. Üléseik nagy izgatottságban folynak le, a «patrioták» sok helyen erőszakkal zavarják meg azokat, de azért eredményök kedvezőtlen, majdnem az egész országban, s a megválasztottak legnagyobb része a «ci-devant»-ok veszedelmes categoriájához tartozik.**)

Május 20-án lép az ezek által választott új harmad törvényhozói jogainak gyakorlatába. Már az elnökség megválasztásánál jelentékeny royalista többség mutatkozik, s a directoriumból sorshuzás útján kilépő Letourneur helyére a határozottan royalista Barthelemy-t választják. A törvényhozás és a directorium többsége között mielőbb nyílt conflictusra kerül a dolog. Azok ösztönszerűen veszik elő a parlamenti harczok természetes fegyvereit, hogy a kormányzat irányára befolyást gyakorolhassanak, s ez irányú törekvéseik Carnot-ban állandó szövetségesre találnak. Ez időtől fogva éri el tetőpontját az ellentét közte, ki a nemzeti akarat előtti meghajlás nagy elvét proclamálja s a három «patriota» director között. Ez utóbbiak szoros szövetségre lépnek egymással s elhatározzák, hogy megmentik a hazát, vagyis megvédik saját uralmukat bármi áron, bárminő eszközökkel. Az ellentét mind élesebbé, a helyzet mind kritikusabbá lesz. A directorium Hoche csapatait vonja Páris közelébe és szabadságolt tisztekkel özönlí el a fővárost, a törvényhozás hevesen tiltakozik az alkotmány sértés ellen, javaslatokat készít a directorium hatal-

*) Serment de haine contre la royauté et l'anarchie. II. 348.

**) II. 368.

mának megszorítására s a háznagyok *) Pichegruvel élükön a fegyveres védelem eszközeiről tanácskoznak. Barras megelőzi őket, parancsára szeptember 8-án éjjel tömegesen elfogják és deportálják az ellenzék vezetőit, s két directort és 197 törvényhozót fosztanak meg állásuktól. A csonka testületeket másnapra hívja össze, ezek persze elhatározzák, hogy a csapatok és a republicanusok «ont bien mérité de la patrie», törvénybe igtatják a tett intézkedéseket, s Merlin és François megválasztásával egészítik ki a directoriumot.

Mi sem jellemzi inkább bizonyos radicalis körök szabadságszeretetét, mint az, hogy ez államcsinyt széles körökben bár formailag törvénybeütköző, de lényegileg üdvös és hazafias tetteknek, a szabadság megmentésének tekintik vagy kívánják föltüntetni ma is. Ez államcsiny elkövetői a patrioták, a szabadsághősök; összeesküvők, hazaárulók azok, kik, mint a nép nagy többségének mandatariusai, a választásokban minden kétséget kizárólag nyilvánult nemzeti akarat érvényesítésére törekedtek. Eszünkbe jut azon német democrata bizottság kiáltványa, mely így kezdődött: «a népfelség tántorithatatlan hívei vagyunk, a monarchiát semmiféle többség nem fogja reánk erőszakolhatni». A valódi democratia, a valódi republicanismus egész politikai rendszere a nép önrendelkezési jogán alapszik. Demokratiában a többség korlátlan szabadsággal választja azon alkotmányt, azon államformát, mely alatt élni kíván, felségsértő és hazaáruló az a kisebbség, mely a többség akaratának bármely okból, bármely irányban ellenszegül. Meghajlás a nemzeti akarat előtt az igaz szabadságszeretet első criteriuma, s a ki radicalis elveit egy nemzet többségére akarja reá erőszakolni, ép oly rossz, ha nem rosszabb zsarnok a legvadabb kényúrnál. Az a clique, mely a fructidori államcsinynyel a törvényhozás többségét törte meg, a nemzeti akarat érvényesülése ellen követett el merényletet s e teljesen jogosult törekvés képviselőit küldte Guyana gyilkos éghajlata alá.

Igaz, az alkotmány nem adott a törvényhozásnak jogot befolyást gyakorolni a kormányzat irányára, de vajon melyik monarchicus parlament hivatkozhatik e tekintetben tételes törvényre? Nem az áll-e minden monarchicus alkotmányban,

---

*) Inspecteurs de la Salle.

hogy a végrehajtó hatalom az uralkodóé s a minisztereket ő nevezi ki? Miért legyen megengedett, jogosult, sőt elismerésre méltó monarchiákban arra törekedni, hogy az uralkodó a jogát a parlament kívánságaival összhangban gyakorolja, és összeesküvés, haza és szabadságellenes merénylet ugyane törekvés, ha az a köztársaság végrehajtó hatalma ellen irányul.

Igaz az is, hogy a királyság visszaállítására való törekvés titkos, be nem vallott mozgalom volt, s e szempontból összeesküvésnek joggal nevezhető, de ennek egyszerű oka az, hogy az akkori törvények megfosztották a francia nemzetet minden köztársaságban élő polgár azon eminens jogától, hogy törvényes eszközökkel harczoljon azon alkotmány eléréseért, a melyet a legjobbnak tart, s fejével lakolt volna mindenki, ki bevallja, hogy a királyság helyreállítására törekszik.

Tisztán a forradalmi törvények zsarnoki szelleme miatt kellett titokban tartani oly politikai törekvést, melyet szabadon, senki által nem gátolva vallhat magáénak minden valóban szabad köztársaság minden polgára.

A rajongók és kalandorok törpe kisebbsége győz tehát újból a nemzet józanabb és mérsékeltebb többsége fölött, mint Franciaország történetében annyiszor azelőtt és azóta. A történelem lapjain átvonul a szomorú igazság, hogy amazok rendszerint tevékenyebbek, erélyesebbek, elszántabbak ezeknél. A rajongót szenvedélylyé vált meggyőződés, a kalandort az életföntartás ösztöne hajtja előre; egész énjét, akarata, indulatai egész erejét viszi a politikai küzdelembe mindkettő, a mérsékelt pártok nagy tömegét ellenben a szenvedélytől ment higgadt meggyőződés vezeti. E meggyőződésnek nagyfokú kötelességérzettel kell párosulnia, hogy elég erélyt, elég ellenálló képességet nyerjen amazok támadásaival szemben. A szabadság nyugodt és boldog élvezetét ki kell a nemzeteknek érdemelnök, nemcsak életöknek azon válságos napjaiban, midőn a lelkesedés, a vagyont és életet áldozni tudó haza- és szabadságszeretet egész nemzeteket tud hőstettekre ragadni, de a közélet hétköznapi küzdelmeiben is. A nemzet legjobbjainak s ezek mögött az értelmesebb és komolyabb társadalmi körök egész haderejének ilyenkor is meg kell állnia helyét, teljesítenie kell kötelességét, magánérdekeivel, kényelmével, nyugalmával nem törődve. Kellemetlen küzdelemre szánja el magát, ki a rajongónak avagy a kalandornak áll útjába. Sáros

úton kell lépésről lépésre tovább húznia a közügy szekerét, szenvedélyes támadásokat, méltatlan vádakat kell eltűrnie, s jutalma önfeláldozó küzdelmek közt végigszolgált hosszú közpálya végén legfőljebb hideg elismerés, míg késő nemzedékek halás szeretete övedzi a boldogak emlékét, kiket a sors kegye egy-egy nagy pillanat szerencsés hőisévé vagy mátyrjává avatott. De a mely nemzet többsége a kötelességteljesítés e módját nem gyakorolja, a küzdelem e fájától visszavonul, hazája sorsát a szenvedély és önérdék által vezetett tulzó pártok kétes kísérleteinek önmaga szolgáltatja ki.

A fructidori államcsiny egy időre teljesen elfojtott minden royalista mozgalmat. A rémuralom alatt megtizedelt s rettegésbe ejtett mérsékelt többség választottjainak kiűzését és deportálását némán tűri el, s a közéletben tovább szereplő egyének és pártok kizárólag az 1795-iki alkotmány párthívei sorából kerülnek ki. A politikai küzdelmek teljesen nélkülöznek minden elvi tartalmat s mindjobbán elmérgesülő személyes czivakodássá fajulnak el; minden cotteria, minden szereplő egyéniség igyekszik lehetőleg kivenni részét a hatalomból s annak anyagi előnyeiből. A directorium kebelében is kitör újból a viszálykodás; Merlin s François, majd az ezt fölvaltó Treilhard *) minden tekintetben méltó társai Rewbellnek és Barrasnak, s üléseiket, a konczi fölötti marakodás visszataszító jelenetei töltik be. Csak egyben értenek egyet mindnyájan, az oly nehezen szerzett hatalom védelmében. A rendőrség önkényesebben garázdálkodik, mint valaha, a hadi törvényszékek tömegesen lövetik agyon az uralkodó régime ellenfeleit s midőn 1798 tavaszán az új választások eredménye minden erőszakoskodás ellenére ismét kedvezőtlen reájok nézve, a csonka törvényhozás engedelmes többségével egyetértve a floreal 22-diki államcsinyynel segítnek magokon. A képviselőház bizottságot küld ki a választások megvizsgálására s ez jelentésében előadja, hogy «nem kell tekinteni némely abstract elveket, melyek szigorú követése védtelenné tenné a kormányt merész összeesküvőkkel szemben. Kettős összeesküvés van, royalista és anarchista, miért is utasítsa vissza a ház úgy a royalista, mint az anarchista képviselőket, különítse el a buzát a konkolytól». Indítványozza tehát, hogy

---

*) 1798 május.

a választások nagy része megsemmisíttessék, s a kisebbség jelöltjei ismertessenek el megválasztott képviselőkül. *) Az indítvány elfogadásával újból megmentik a hazát, de azért e gyalázatos kormányzati rendszert sokáig föntartani képtelenek. Napról napra gyűlöltebbé lesz az, napról napra mélyebb megvetés veszi körül, s az 1799-diki választások által megerősödve a directorium tagjai ellen legyőzhetetlen támadást intéznek azok személyes ellenségei. Rewbell sorshuzás útján lép ki, a többit fenyegetéseik által lemondásra kényszerítik, egyedül Barras marad meg állásában. Minő cselszövény által sikerült ezt elérnie, arról mélyen hallgat emlékirataiban, csak azt tudjuk meg ezekből, miszerint mindent elkövetett, hogy társaitól lemondásukat kicsikarja, kijelentette előttök, hogy beadja lemondását ő is, a nélkül, hogy erre csak egy pillanatig is gondolt volna. **) Helyén marad tehát, de a vezérszerepet mindinkább Siéyes veszi át. A híres abbé, ki oly őszinte áhítattal imádta saját szellemi nagyságát, hogy az ebben való hitet másokban is képes volt felkölteni, kezdettől fogva ellensége az 1795-iki alkotmánynak. Duzzogva állott volt félre, midőn azt készítették, s elejétől fogva hirdette, hogy csak az ő alkotmánya képes megmenteni Franciaországot. A directori állást, melyet visszautasított volt akkor, elfogadja most: érettnak tartja a gyümölcsöt. Érett is az, de nem az ő syllogismusai számára; erősebb, uralomra termettebb kezek nyulnak utána. Mialatt tetőpontra hág az elégedetlenség és az anarchia, mint villámcsapás érkezik a hir Párisba: Bonaparte hazaérkezett. Október közepén érkezik a fővárosba, elhiteti Siéyes-szel, hogy az ő nagy eszméit fogja megvalósítani, a directorium szeme láttára szervezi maga körül a katonai és polgári celebritások és nagyravágók tömegét, kik első percztől udvart képeznek körülte, s három héttel hazaérkezése után véget vet az egész komédiának.

Barras ez időbeli magatartását szándékos homályban hagyják ez emlékiratok. Indulatosan tiltakozik a közreműködés vádjá ellen, de saját vallomása szerint, keresztüllátott Bonaparte tervein, értesült lépéseiről a nélkül, hogy bármit is tett volna megakadályozásukra, midőn pedig az állam-

---

*) III. 220.

**) III. 364.

csiny végrehajtása vette kezdetét, Brumaire 18-dikának délelőttjét otthon, tétlenül tölti el, s délután lapos hizelgéssel telt levélben adja be lemondását. Visszavonul a magánéletbe, életének hátralevő harmincz esztendejét összeharácsolt vagyónát élvezve tölti el. Emlékiratainak ez időszakra vonatkozó utolsó része sem történelmi, sem általános emberi érdekekkel nem bírhat. Silány egyéniségét jelentőséggel csak az ruházta föl, hogy az események találkozása egy nagy nemzet élére állította, nagy események részesévé vagy közvetlen szemlélőjévé tette őt, s hogy nem egy alkalommal döntő hatást gyakorolt hazája sorsára.

Talán soha sem inkább, mint a fructidori államcsiny alkalmából, midőn a royalista többség érvényesülését első sorban az ő merészsége akadályozta meg. Mily csekélységek döntenek olykor milliók sorsa fölött! Vajon, ha 1797 tavaszán a sors nem Letourneur, de a többséghez tartozó valamelyik director kilépését határozza el, s a directorium többsége Carnot vezetése alá kerül, nem történt volna-e meg a restauratio még 1797-ben, nem juthatott volna-e el Európa 1814-hez, a császárság iszonyú vérontásai nélkül? Nem borzasztó-e ily játékszernek látnunk az emberiséget a vak sors kezében, melynek egyetlen szeszélye évtizedek szenvedéseit, milliók pusztulását, nyomorát idézi elő?

De nézzünk csak jobban a dolgok mélyére: lehetett volna-e restauratio, mely a békét visszaadja s a forradalom nagy vívmányait a francia nemzet és az emberiség számára biztosítsa közvetlenül a rémuralom után? Nem éltek volna-e föl a királysággal együtt az ancien régime összes előítéletei, nem kívántak volna-e véres boszút a kiállott szenvedések, a legvilkolt rokonok, barátok vérlázító emlékei, nem tették volna-e azok Franciaországot újabb testvérharcz színterévé. Nem mélyebb történelmi szükség követelte-e, hogy pár évig eltűrje még Franciaország a directorium lealázó uralmát s a katonai despotismusra érjen meg ezalatt, hogy elkövetkezhessék a jogegyenlőség társadalmi rendjének nagy codificatora, s a forradalom vívmányait az emberiség örök tulajdonává tegye? Nem volt-e szükség az ő vas kezére, hogy helyreállítsa e szenvedélyek által szétszakgatott nemzetben a békét és nyugalmat? Az ő uralmának fénye, megpróbáltatásai és végzetes bukása nem voltak-e szükségszerű előfeltételei annak,

hogy a francia nemzet békében és szabadon élhessen királyai alatt?

És vajon a többi nemzetek Napoleon zsarnoki hatalmát hiába szenvedték-e át, hiába omlott-e a legjobbak vére a főlzabadulási harc gygasi küzdelmeiben? Nem volt-e a szenvedések, az erőfeszítések, a vérontás e szörnyű korszaka nagy leczke királyok és nemzetek számára, nem kellett-e e súlyos megpróbáltatásoknak bekövetkezniök, hogy fölrázzák a népek szunnyadó szabadságszeretét és nemzeti öntudatát, s szellemileg és erkölcsileg megifjodott új nemzedéket hívjanak életre, mely kiküzdhesse az alkotmányos szabadság és nemzeti függetlenség áldásait?

Nem, az emberiség sorsát nem pusztá véletlen intézi.

Egyes, a történelmi kapcsolatból kiszakított események látszhatnak olykor a véletlen játékanak, de tekintsük őket a magok benső összefüggésében, s megilletődve fogjuk az emberiség sorsát intéző bölcs gondviselés ujjának nyomát fölismerni azokban. Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova, egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások sziklái és zátonyai között mindig tovább magasztos rendeltetése felé. Kicsinyek és nagyok, gyengék és erősek, egyesek és nemzetek öntudatlan eszközök az ő kezében; az ő akaratát szolgálta, az emberiség fejlődésének ügyét munkálta e sorok hőse s azon dicstelen kormányrendszer is, mely az ő egyéniségének oly méltó kerete.

TISZA ISTVÁN.

A KONSTANCI ZSINAT ELŐZMÉNYEI ÚJ VILÁGÍTÁSBAN. *)

I.

A negyven évig tartó nyugoti nagy egyházszakadás befejező eseményéről, a konstanci zsinatról a modern kutató állásának megfelelő, a legújabb adatokat földolgozott munkát eddig nem bírunk, s valószínű, hogy egy ily munkát még sokáig leszünk kénytelenek nélkülözni. Nem lehet csodálkozni e hiányon, ha tekintetbe vesszük, hogy a konstanci zsinat történetére vonatkozó anyag oly óriási terjedelmű, hogy annak fölkutatása is egy ember egész életét igénybe veheti. Régibb munkákban, igaz, nem szenvedünk szükségét, de ezek legnagyobb részét mindazon időkben írtattak, midőn a történelmi kutatás még nem fordult annyira a levél- és könyvtárak kézirati anyaga felé, mint az utolsó 20—25 év alatt. Azon néhány újabb munka, mely a konstanci zsinatról földolgozás-szerűleg megemlékezik, korántsem meríti ki tárgyát, s inkább csak vázlatnak, essaynek tekinthető e kiváló fontosságú zsinatról. De nem szenvedünk szükségét specialis tanulmányok-, forráskiadások- és egyéb ily természetű munkákban. Ha az utolsó tizenöt év történeti irodalmát áttanulmányozzuk, látjuk, hogy a konstanci zsinat történetére vonatkozó művek már egy egész könyvtárt tesznek ki. Nem csoda, hogy a források és

---

*) *Acta concilii Constantiensis. Erster Band: Akten zur Vorgeschichte des Konstanzer Konzils. (1410—1414.)* Herausgegeben von Heinrich Finke. Münster i/W. 1896.

földdolgozások e tömege visszariasztja a vállalkozót attól, hogy a zsinat történetét megírja, főleg, miután mindenki, ki ez eseménnyel foglalkozik, a már ismert anyag áttanulmányozása közben folyton érzi, hogy ez még mind nem elegendő annak megértésére. Pedig a konstanci zsinat nemcsak világtörténeti szempontból bír kiváló érdekekkel és fontossággal. Nemcsak hogy forduló pontot jelent a pápaság és az egyház történetében, véget vetve azon óriási fejtelenség és viszálynak, mely az egyházzsakadás alatt elterjedt, hanem a pápai világi hatalom, Olaszország viszonyaira is nagy befolyással volt. Épen úgy érdekli a zsinat hazánkat is, hiszen Magyarország királya, Zsigmond volt az, ki a zsinat létrejötté körül a legnagyobb tevékenységet fejtette ki, s kit az egyházzsakadás megszüntetésében méltán az oroszlánrész illet meg. De nevezetes a zsinat Magyarország egyháztörténetében azért is, mert a királyi kegyűri jogot illetőleg épen e zsinat hozott fontos határozatot, megerősítve Zsigmond király részére, annak kérelmére, a főpapok kinevezésének kiváltságát.

Az újabb történetírók közt, kik a konstanci zsinat történetével foglalkoznak, különösen Finke Henrik válik ki, a ki már eddig is maradandó értékű munkákkal gyarapította az ide vágó irodalmat, és a kit a zsinat történetének legalaposabb ismerője gyanánt tekinthetünk. Tőle várhatjuk a zsinat kimerítő történetét is, ámde e remény aligha fog egyhamar teljesedésbe menni, és így be kell érünk azon időnkénti forráskiadások- és tanulmányokkal, melyeket Finke e tárgyról közzétesz. Megannyi kincsesbányái ezek e kor történetének.

A míg magáról a konstanci zsinatról szóló forrásművek és földdolgozások eddig már egy egész könyvtárt tesznek ki, addig a zsinat előzményeinek történetéről eleddig jóformán alig tudtunk valamit. Pedig a zsinat történetének megértéséhez az előzmények ismerete okvetlen szükséges. Hiszen, mint Finke legújabb munkájából kitetszik, a konstanci zsinat előzményei egész 1410-ig nyúlnak vissza, sőt a konstanci zsinat voltaképen csak az általános zsinat eszméjének diadala volt, mely eszme az egész egyházzsakadás tartama alatt megvolt, s mely lényegében nem volt egyéb, mint az, hogy az egyházzsakadást egy általános zsinat, mely a pápák fölött is ítélkezik, van hivatva megszüntetni.

Már az egyházzsakadás kitörésekor 1378-ban fölmerült

azon terv, hogy egy általános zsinat döntsön a szakadás kérdésében. E tervnek, az úgynevezett zsinati eszmének a párisi egyetem volt legkiválóbb képviselője, s az ő küzdelmének volt köszönhető, hogy a XV. század első éveiben mindinkább közelebb jutottak a kérdés illetően megoldásához. Az 1409. pisai zsinat, melyen úgy a római, mint az avignoni párt részt vett, nagyrészt a párisi egyetem fáradozásainak köszönheti létrejöttét. De eredménye e zsinatnak csak annyiban volt, hogy V. Sándor pápát ültette a pápai trónra, ez által egygyel növelvén a pápai tiaráért küzdők számát, a nélkül, hogy ezzel az egyházszakadást megszüntette volna. Igaz, hogy ez nem a zsinat hibája volt, mely a maga részéről minden lehetőt megtett, mint inkább az akkor egymással versengő pápáké. Hiszen XII. Gergely és XIII. Benedek makacssága és kicsinyeskedése volt oka annak, hogy az 1407-ben kezdődő tárgyalások, melyek a szakadásnak békés úton való megszüntetését célozták, eredménytelenek maradtak, jobban mondva arra vezettek, hogy mindkét párt nagy része egyesülvén, egy harmadik pápát ültetett a trónra, növelve ez által is a zavart és fejtelenséget az egyház kebelében.

A politikai viszonyok alakulása következtében a XV. század első éveiben már nem kizáróan Franciaország volt az, mely az avignoni pápának legerősebb támaszát képezte. Ismeretes, hogy a párisi egyetem által indított mozgalom az egyházszakadás megszüntetését illetőleg, Franciaországban is bizonyos ellenzékét támasztott az avignoni pápa ellen, mely 1398-ban arra vezetett, hogy Franciaország XIII. Benedeknek föl is mondta az engedelmességet. Igaz, hogy már 1402-ben visszatért ismét Franciaország Benedek obedienciájához, de a viszonyok a pápaság és királyság között már nem voltak oly bizalmasak, mint régebben, vagy mint Benedek elődje, VII. Kelemen alatt. Nagyrészt ennek az volt az oka, hogy Benedek, ki 1394-ben emeltetett a pápai trónra, nem francia, hanem spanyol származású volt, családi nevén Luna Péter. És ha hitelt adhatnánk az azon korbeli följegyzéseknek, ő rajta múlt, hogy az egyházszakadás már rég véget nem ért, érthetetlen — persze előttünk teljesen érthető — makacssággal küzdve minden egyezkedési, békítési kísérlet ellen. Jól tudták ezt az egykorúak, s azért kezdettől fogva mindig arra irányult törekvésök, hogy XIII. Benedeket, ki 1408 óta Spanyolországban

tartózkodott, reábirják arra, hogy méltóságáról leköszönjön, illetve magát egy általános zsinat határozatának alávesse.

A pisai zsinat által megválasztott V. Sándor pápa — családi nevén Petros Philargis — nem bírta sokáig a pápai tiarát. Már 1410 május 3-án elhalt, és helyét az ugyanazon év május 17-én megválasztott XXIII. János foglalta el, ki mindjárt megválasztása után megkezdte az alkudozást ellenfeleivel, hogy a szakadás végre véget érjen. Ez alkudozások eredménye volt a rég óhajtott általános zsinat, mely Konstanczban összeült. E tárgyalások történetére vet új világot a Finkétől közrebocsátott új anyag.

Kevéssel megválasztása után XXIII. János pápa komolyan neki látott a szakadás megszüntetésének. Főkéllék volt ebben, hogy két ellenfelével megegyezésre juthasson, főleg, hogy XIII. Benedeket az általános zsinat eszméjének megnyerje. E végett mindjárt a választása utáni hetekben követet küldött XIII. Benedekhez Spanyolországba. Azonban e követéség csak papíron volt meg. Landulf bibornok, bari-i érsek, kit a pápa e követségre kiszemelt, kivonta magát e föladat alól, s nem ment el Spanyolországba. Az 1410. esztendő eltelt, a nélkül, hogy valami döntő lépés történt volna a dologban. A következő évben két követet indított útnak a pápa Spanyolországba, Orsini Jordant és Alamannus de Pisát. Hogy mit végzett e két bibornok Benedeknél, nem tudjuk, a források erre nézve fölvilágosítást nem adnak. Épen úgy homályban tapogatódzunk azon egyezkedési tárgyalásokra nézve is, melyek 1411—12-ben a három pápa között közvetlenül folytak. Úgy látszik 1411-ben megfeneklettek e tárgyalások, mert csak 1413-ban kezdődtek el újra, s ekkor végre eredményre is vezettek.

Az egyházszakadás megszüntetésére célzó törekvések lelke, indítója 1410—1413-ban korának egyik legkiválóbb államfértia és hadvezére, Malatesta Károly volt. Működésének nyomaira már 1408-ban akadunk, midőn egyezkedést törekedett létrehozni XIII. Benedek és XII. Gergely között. Az ő kezében összpontosultak a konstanci zsinatot megelőző három évnek összes egyezkedési törekvései, úgyszólván ő volt a három pápa szócsöve, melyen át ezek egymással érintkeztek. Noha ő maga XII. Gergelynek, a római pápának pártján állt, s első sorban ennek érdekében működött, működése mégis tulajdonképen a nagy egyházszakadás megszüntetését

célozta, s ennek érdekében fáradt untalan. Mindamellet, hogy fáradozásai 1407—8-ban eredményre nem vezettek, most ismét fölvette az alkudozásokat a három pápa között. XXIII. János megválasztása után azonnal elküldte követét, a cerviai püspököt a pápához, kit még bibornok korából jól ismert. Küldöttje két pontban foglalta össze Malatesta ajánlatait: vagy mondjon le a pápa, azon esetben ha a másik kettő is lemond, vagy hívassék össze még 1412 előtt a zsinat. XXIII. János pápa ez ajánlatokat visszautasította. Erre Malatesta egy új ajánlattal állott elő: azt ajánlotta, hogy egy bizottság alakittassék, melybe mindkét pápa egyenlő számú tagot küldene. E bizottság határozza meg a zsinat helyét és idejét. XXIII. János ez ajánlatot is visszautasította, s ezzel egy időre ismét megszakadtak a tárgyalások a két fél között.

E szünet majdnem egy évig tartott. Ezalatt Malatesta a fegyveres actio terére lépett. Hogy XXIII. Jánostól kicsikarja a beleegyezést a szakadás megszüntetésére, szövetkezett, jobban mondva zsoldjába állott László nápolyi királynak, ki XXIII. János legelkeseredettebb ellensége volt. A Bolognában székelő pápa így két tűz közé szorult. Éjszakon Malatesta, délen László király szorították. E szorult helyzetében fűhöz-fához fordult. Velenczét kereste meg, hogy bírná rá Malatestát, hogy hagyja el László szolgálatát. A signoria, híven politikájához, melyet az egész egyházszakadás alatt követett, megtagadta a pápa kérésének teljesítését. Megtagadta azon kérését is, hogy a pápai udvarnál állandó követséget tartson, miután ez könnyen gyanúra adhatna okot. A pápa erre elhagyta Bolognát és Róma felé vette útját. Hogy a szorult helyzetből, melybe László király és Malatesta sodorták, szabadulhasson, ismét megkísérlette Malatestát rábírní, hogy az ellenségeskedéssel hagyjon föl. Többek között Malatestának saját testvére is közbenjárt a pápa érdekében, de eredmény nélkül, mit főleg a pápa makacssága okozott. XXIII. János ugyanis hajlandónak nyilatkozott az általa összehívott zsinaton ellenfeleit is megtűrni, de abba nem egyezett bele, hogy azok is részt vegyenek a zsinat összehívásában, s hogy ott ők is mint pápák szerepeljenek. Malatesta ebbe nem egyezett bele, s 1411-ben csakugyan megkezdte a háborúskodást a pápa székhelye, Bologna ellen, jóllehet a velencei tanács kérte őt, kímélné a várost.

Malatesta azonban nemcsak fegyverrel harczolt az általános zsinat érdekében. Egyidejűleg tollat is fogott kezébe. Két oly irat maradt ez időből reánk, melyben Malatesta nézeteit előadja. Az egyik, mely úgy látszik valamelyik olaszországi városhoz van intézve, alapos okadatolással küzd egy általános zsinat mellett és az ellen, hogy a három pápa mindegyike külön-külön zsinatot hívjon össze. Egyúttal azok ellen is fordul, kik azt hirdették, hogy XXIII. János pápa választása után, miután ő a pisai zsinat által megválasztott V. Sándor utódja, szükségtelen az egyház uniója és reformja fölött tanácskozni. Egyúttal Zsigmond római királyhoz is fordult és egy hozzá intézett memorandumban hasonló nézeteit bővebben fejtette ki. Malatesta ekkor — 1411-ben — meg is szüntette tárgyalásait XXIII. János pápával és csak 1413-ban vette föl ismét azok fonalát. A tárgyalásokat Luigi da Prato és Rinaldo degli Albizzi vitték. Előbbi már az 1412. év utolsó két hónapjában folytatta a tárgyalásokat és 1413. január 1-én kelt iratában beszámol Rinaldo degli Albizzinak az általa megindított tárgyalásokról. Rinaldo maga 1413. elején Riminibe utazott, hanem nem ért el semmit; Rinaldo megmaradt azon nézet mellett, hogy egy általános zsinatot egybehívni fölösleges, Malatesta pedig hallani sem akart arról, hogy csak XII. Gergely köszönjön le. Mindkét fél csökönyösen ragaszkodott álláspontjához. Végre is Rinaldo megunta a dolgot, megharagudott elődjére: Luigi da Pratóra, ki, állítása szerint, csak orránál vezette őt. Kijelentette, hogy a tárgyalások folytatásáról mit sem akar tudni, s ebbeli álláspontjától még a pápa ismételt kérései ellenére sem tért el.

Párhuzamosan a XXIII. János pápával folyó tárgyalásokkal folytak a tárgyalások Malatesta és a másik két pápa, XIII. Benedek és XII. Gergely között. E tárgyalásokról egész maig úgyszólván semmit sem tudtunk. Sajnos, hogy az újabb anyag sem egészen hézag nélküli. A tárgyalások menete különben így alakult.

1409-ben XII. Gergely zsinatot tartott Cividaleban, mely azonban eredmény nélkül folyt le, sőt XII. Gergely maga kénytelen volt onnan elmenekülni. Malatesta, ki XII. Gergely érdekében tette meg eddig minden lépését, mindjárt a cividalei zsinat után érintkezésbe lépett XIII. Benedekkel. Az említett zsinatnak ugyanis volt egy határozata, mely szerint

Ruprecht német, Zsigmond római és László nápolyi királyok szükség esetén együttesen állapítsanak meg időt és helyet, hol a három pápa összegyűlve, a szakadás megszüntetéséről tanácskozzék. Alkalmassint e határozat lebegett Malatesta szemei előtt, midőn Benedeket egyezkedésre szólítá föl. De Benedek erről mit sem akart tudni. Abba ugyan beleegyezett, hogy Gergelyvel valahol találkozzék, de János pápáról hallani sem akart. Malatesta ellenben arra törekedett, hogy mindhárom pápa együttesen találkozzék, de ez ajánlatot Benedek mindannyiszor kereken visszautasítá. Malatesta tervét, a három pápa találkozását illetőleg, kénytelen volt legalább egy időre föladni. Mert, miként az imént említettük, Malatesta belátva, hogy a XXIII. Jánossal folytatott tárgyalások eredményre nem vezetnek, fegyvert fogott János ellen. E körülmény Benedek tervét látszott elfogadásra ajánlani, hogy tudniillik csak ő és Gergely találkozzanak. Benedek nem is késett újabb ajánlatokkal a találkozás helvét illetőleg előállani, de eredmény nélkül.

Malatesta a háború alatt, mit János ellen viselt, az alkudozásokat Benedekkel is lanyhábban folytatta. Körülbelül másfél évig tartott e húzódozás, melyre az általános viszonyok is nagyban befolytak. Gergely pápa egyik helyről a másikra bolyongott, Malatesta hadat viselt János ellen, nem csoda, hogy nem ért rá az alkudozásokkal törődni. Időközben János Rómában is tartott zsinatot, szóval mindegyik fél más felé volt elfoglalva. 1412 végén azonban megváltozott a helyzet. János római zsinata eredmény nélkül oszlott el, Rinaldo degli Albizzi közbenjárt Malatesta és János között, s ugyanekkor a tárgyalások menetébe beleszól XII. Gergely is. A tárgyalások Benedekkel újra megindultak.

XII. Gergely, ki bolyongásai közben végre szerencsésen eljutott Riminibe, Malatesta pártfogó szárnyai alá, egy minden részében jól átgondolt és kellően indokolt ajánlattal lépett most elő. Ajánlata oda irányult, hogy mindhárom pápa megbízottakat küldjön ki, kik az általános zsinat helyét és idejét meghatározzák. Ha azonban erre egy világi uralkodó vállalkoznék, vegye az kezébe az ügyet. Másodsorban, úgy látszik, főleg Benedekre való tekintettel, ajánlja azt, hogy a három pápa egy megállapítandó helyen találkozzék.

Malatesta azonnal állást foglalt Gergely e javaslata mel-

lett, s azt Benedekkel is tudatta. Benedek követeket is küldött Reginibbe, Garsias de Turribust és le Mans Ferdinandot, kikkel Malatesta alkudozásokba is bocsátkozott. Hogy azonban Benedeknek mily kevéssé feküdt szíven eredményre vezetni az alkudozásokat, az kitűnik abból, hogy mikor Malatesta kötelező ígéreteket követelt Benedek megbízottaitól bizonyos pontokra nézve, azok a tárgyalásokat azonnal megszakították és Reginiből eltávoztak. Malatesta újból hangsúlyozta, hogy az egybegyűlendő zsinaton János pápának is részt kell vennie, de Benedek erre már nem is válaszolt. A tárgyalásokat vele nem is újították meg, miután ekkor már ki volt adva a jelszó: a konstancai zsinat egybehívása. Annyit Malatesta azonban mégis megtett, hogy az aragoniai királyt, a János pápa római zsinatán résztvevő francia bibornokokat és Florenz városát fölkereste leveleivel, melyekben közreműködésüket kérte ki arra nézve, hogy egy egybehívandó zsinaton ne János pápa elnököljön, mert akkor bizonyos, hogy a másik kettő el sem jön. Gergely maga Lajos örgrófot, volt pártfogójának, Ruprecht római királynak fiát tudósította terveiről, támogatását kérve ki.

Midőn az általános zsinat ügye már ennyire jutott, tudniillik, hogy Gergely pápa újra konkrét ajánlással állott elő, egy új alak lépett a színtérre, Zsigmond római és magyar király. Ismeretes azon kiváló szerep, melyet Zsigmond magán a konstancai zsinaton játszott. De Zsigmondnak a zsinat létrejöttére is nagy befolyása volt. Már 1411-ben, midőn közte és Henrik angol király közt szövetség jött létre, szóba hozta az általános zsinatot. Egy eddig ismeretlen, Henrikhez intézett levelében fölkeri a királyt, küldene hozzá követeket, hogy velők a zsinat ügyében tanácskozzék. Megjegyzi, hogy a zsinat csak akkor hívatnék össze, ha a többi, távolabb lakó nemzetek is részt vesznek abban. Mind ennek ellenére Zsigmond 1411—12-ben még nem lépett föl aktív tényező gyanánt. Csak 1413-ban lép a cselekvés terére, lehet, hogy XII. Gergelynek főntebb idézett ajánlata következtében, hogy a mennyiben világi uralkodó találkozni, vegye az kezébe az általános zsinat ügyét.

Zsigmond 1410 óta mindkét pápával érintkezésben állott. Újabb történetírók nézete szerint Zsigmond főtürekvése az volt, hogy mindkét pápával — tudniillik Gergelyvel és János-

sal — jó lábon álljon, a miből ő húzta a legtöbb hasznot. Mert jóllehet, Gergelynek főtámasza, Nápolyi László, Zsigmond király legnagyobb ellensége volt, a pápát e körülmény még sem gátolta meg abban, hogy Zsigmondot több előnyben ne részesítse. Így megerősítette őt a római királyságban is. E megerősítés dátuma eddig nem volt biztosan meghatározva, 1410—1413-ra tették keltét, míg most Finke közleményeiből kitűnik, hogy e megerősítés csak 1415-ben kelt. Hogy Gergely Zsigmonddal ez egész idő alatt érintkezésben volt, az több oldalról bizonyíttatik. 1412-ben Dominici János bibornok tartózkodott a királyi udvarban, de hogy mit végeztek király és pápa, arról semmit sem tudunk. Többet tudunk meg a Zsigmond és János pápa közti viszonyról. 1410-ben közvetlen János megválasztása után Zsigmond már elismeri őt. Ugyanazon év nyarán Ozorai Pippo temesi gróf megjelenik Bolognában a pápai udvarnál, Zsigmond részéről egy egész sor kérelmet terjesztve elő. Közvetlen ezután János Branda bibornokot küldi követe gyanánt Magyarországra, kit 1411-ben a pápának egy rokona, majd 1412-ben Orsini Berthold gróf, utána Filippo del Bene váltott föl. Orsini egyúttal hirt adott Zsigmondnak arról, hogy Henrik angol király nagyobb haderővel szándékozik Jánosnak segítségére menni. Zsigmond nemcsak hogy köszönetet mondott erre az angol királynak, hanem egyúttal megragadott minden alkalmat, hogy Jánosnak párthiveket szerezzen. Guidantonio montefeltrei gróft sikerült is a pápa részére megnyerni, a mint hogy Zsigmond többkevesebb sikerrel Olaszország városait is megkereste ez úgynben. Az oly szépen megindult egyezkedési kísérleteket megzavarta Nápolyi László nyílt szakítása János pápával, mi által az egyezkedési kísérletek László és Zsigmond között is dugába dőltek. De Zsigmond még ezután sem szakított a pápával. Mikor kenyértörésre került a dolog, Orsini Bertholdot nagyobb számú magyar csapattal küldte a pápa segítségére. Hanem mindennek ellenére Zsigmondnak már egészen más dolog járt a fejében.

Egy az angol királyhoz intézett leveléből kitűnik, hogy Zsigmond barátsága János pápa iránt is csak fölmondási határidőn alapúlt. E levelében kifejti, hogy az általános zsinatnak létre kell jönnie, még akkor is, ha a három pápa abba bele nem egyeznék is. E levél világosan mutatja, hogy Zsigmond

János pápát is, jóllehet elismerte, adandó alkalommal minden nagyobb lelkifurdalás nélkül le tudta volna rázni nyakáról, a hogy ezt később valóban meg is tette. Hogy János pápát csak ideig-óráig ismerte el, kitünik abból, hogy az elismerés ellenére, soha nem kérte a pápától, hogy erősitené meg őt a római királyságban. Szóval Zsigmond ügyes diplomata volt, ki nem egykönnyen engedte magát mások által rászédetni.

II.

Az 1413. év fordulópontot képez a nagy egyházszakadás történetében. Ez év folyamán kezdődtek meg ugyanis a tárgyalások Zsigmond és a három pápa között, melyek 1414 vége felé a konstanzei zsinat megnyitására vezettek. E tárgyalások lelke és vezetője Zsigmond király maga volt, kinek egy egész sora a kedvező eseményeknek játszott kezére e terv kivitelében. Nagyban elősegítette zsinati terveit főleg két az év folyamán beállott esemény, a János által tartott római zsinat eredménytelensége és Nápolyi László betörése Rómába.

A pisai zsinat egyik határozata értelmében egy év leforgása alatt új zsinatot tartozott a pápa összehívni az unio érdekében. V. Sándor, a zsinat által megválasztott pápa idő előtt elhalván, a zsinat összehívásának kötelessége utódjára, XXIII. János pápára szállott, ki a zsinatot 1412-re Rómába össze is hívta. A zsinat 1413 elején eredménytelenül oszlott el, az egyedüli eredmény, mit elért, az volt, hogy a francia király egy nagyobb küldöttség által képviseltette magát a zsinaton, és hogy határozatba ment, hogy ugyanazon év december 1-re, egy később meghatározandó helyre új zsinat hívasék egybe. E határozatból, igaz, hogy nem lett semmi, mert június havában az ellenségeskedés Nápolyi László és János között nyíltan kitört és a pápai udvar kénytelen volt Rómából elmenekülni. E körülmény Zsigmond terveire fölötte kedvező volt, mert a pápa, ki iránt az európai fejedelmek közül egyedül Zsigmond mutatott legtöbb jóindulatot, s kire, mint aránylag leghatalmasabbra támaszkodhatott csak, kénytelen volt a király kívánságainak most sokkalta nagyobb engedményeket tenni, mint azelőtt, ha csak nem akarta magát annak kitenni, hogy a király vele végleg szakít. Azért elvben

nem is igen vonakodott a zsinat egybehívásától, főleg annak időpontját illetőleg hamar beleegyezett abba, hogy a zsinatot 1413 december 1-én túl halasszák. Már a hely kérdése nagyobb nehézségekbe ütközött, mert János ragaszkodott ahhoz, hogy a zsinat Olaszországban tartassék meg, míg Zsigmond Németországhoz ragaszkodott. 1413 július havában Zsigmond követeket küldött a pápához, de a zsinat helyét illetőleg ekkor sem jutottak megegyezésre. János pápa augusztus havában Zabarella és Chalant bibornokokat, továbbá Chrysoloras Manuelt küldte Zsigmondhoz, hogy azzal együtt egy helyet jelöljenek ki, hol a pápa a királlyal a zsinat ügyében találkozhassek. A zsinat idejét és helyét illetőleg már ekkor megegyezésre jutott a két fél. November és december havában Lodiban találkozott a pápa és a császár, s ez alkalommal tisztázták az ügyet, már annyira a mennyire. Későbbi források szerint Zsigmond a pápával szemben nagyon kíméletlenül járt el, de ez alig hihető. Nehéz szívvel, de végre kénytelen volt a pápa beleegyezni, hogy a zsinat Konstanczba hívassék össze. Az egyház ügyén kívül még az olaszországi állapotok rendezése is szóba került, főleg a velencei és florenczi viszonyok, de pozitív eredménye a találkozásnak nem volt.

A lodii találkozás után egy ideig az ügy nyugodott. 1414 tavaszán azonban János pápa nagy tevékenységet kezdett kifejteni a zsinat érdekében. Konstancz városával érintkezésbe lépett, hogy az átköltözés Konstanczba simán folyjon le, és hogy a város a curia biztosságát illetőleg kellő biztosítékot nyújtson. A város a pápa kéréseinek teljesítését első ízben megtagadta, és csak midőn Zsigmond közbenjárt, teljesítette a pápa kívánságait. E mellett követeket küldött a pápa az olasz városokhoz és az európai államokba, részint, hogy az általános zsinat mellett izgasson, részint, hogy az utazására szükséges pénzt előteremtse. De ugyanekkor László nápolyi király ismét fenyegetőleg lépett föl a pápa ellen. Már híre járt annak, hogy László a pápa székhelye, Bologna felé vonúl, midőn a városba László helyett halálhíre érkezett meg. János pápa ez által megszabadult legnagyobb ellenségétől, s úgyszólván azonnal állást igyekszik foglalni a zsinat ellen. Szövetséget akar kötni Velence és Florenczcel, melynek első sorban föladata lett volna megakadályozni Zsigmond Olaszországba jöttét. Ha ez a liga létrejön, az egész zsinati ügy

ismét elhalasztódik. E Jánosra nézve oly jellemző körülményt csak most ismerjük meg. Szerencsére a szövetség terve hajótörést szenvedett Velence józan gondolkodásán és így Jánosnak nem maradt egyéb hátra, mint 1414 október 1-én útnak indulni Konstancz felé.

Zsigmond király elég szerencsés volt János pápával szemben. Vele megállapodásra jutott a zsinat ideje és helyére nézve. Hátra volt még a másik két pápa. XII. Gergelyvel 1414 nyarán lép csak érintkezésbe. Amadeus savoyai gróft hatalmazta föl első sorban arra, hogy Gergelyvel tárgyalásokba bocsátkozzék. Úgy látszik, a gróf nem ment semmire Gergelyvel, mert július havában Zsigmondnak egy új megbízottja jelen meg a pápa székhelyén, András kalocsai érsek, ki írásban és szóban előadta a pápai udvarnak jövetele célját, mire közte és a pápa által kijelölt néhány meghatalmazott között megindultak a tanácskozások, melyek főleg a pápa utazásának módozatai, a *salvus conductus* stb. körül forogtak. Hanem megegyezésre nem jutottak, Gergely a zsinaton nem jelent meg, hanem újra megkereste Zsigmondot, figyelmébe ajánlva az általa a szakadás megszüntetésére vonatkozólag kidolgozott memorandumot, melyet Zsigmond természetesen figyelembe nem vett. Gergelyvel így tehát tisztába jöttek annyiban, hogy megtudták, hogy az a zsinaton megjelenni nem fog. András kalocsai érsek utasításaiban volt ugyan még egy pont, mely Gergely személyét illette, de ezzel az érsek nagy bölcsen nem állt mindjárt elő. E pont nem volt egyéb, mint hogy szükség esetén Gergelyvel szemben rövid úton járnak el, letéve őt a pápai székből. Annyit azonban mégis sikerült Gergelynél elérni, hogy kijelentette, hogy ha belátja, hogy az általa ajánlott *via unionis* nem sikerülend, minden vonakodás nélkül alávetendi magát az általános zsinatnak. Ezt hangsúlyozta a pápa már azon levelezésben is, melyet Lajos őrgróffal, Ruprecht római király fiával folytatott a zsinat megkezdése előtt körülbelül egy évvel, s tényleg a zsinat megkezdése után a pápa teljesen annak alapjára állott.

Hátra volt még XIII. Benedek. Vele Zsigmond már korábban lépett érintkezésbe. 1413 őszén László nápolyi király folytatott Benedekkel és Ferdinánd aragoniai királylyal tárgyalásokat. E tárgyalások célja volt szövetséget hozni létre

Nápolyi László, Benedek és Ferdinánd király között, melynek célja volt Zsigmond király zsinati törekvéseit meggátolni. A tervezett szövetségnek tagja lett volna Franciaország. Ferdinánd király 1413 október 21-én Benedek pápához intézett leveléből kiviláglik, hogy Franciaország közölte vele, hogy kész ismét Benedeket elismerni. Bármennyire is támogatva van e szövetség terve okmányi bizonyítványokkal, ez aligha lesz igaz. Az akkori politikai viszonyok nehezen engedik meg a föltevést, hogy ily terv valóban létezett. Valószínűleg az egész nem egyéb híresztelésnél, a minő akkoriban napirenden volt.

1414 május havában három oldalról is érkezett Benedekhez követség; Zsigmond király, VI. Károly francia király és XXIII. János pápa küldték ki követeiket, hogy a spanyol pápával megegyezésre jussanak. A kellő utasítással ellátott követek és a pápa július—szeptember hónapokban Morellában tanácskoztak. A morellai tanácskozások forduló pontot képeznek a konstanci zsinat előzményeinek történetében. Mert XIII. Benedek pártja ettől kezdve mindinkább megbarátkozik a zsinati eszmével és magával a konstanci zsinattal. Ebben az oroszlánrész Ferdinánd Kastilia királyát illeti meg, ki halálos ágyán is folytonosan a szakadás megszüntetésére törekedett. A morellai tanácskozásokról fenmaradt egy, most közzétett, irat, melyet Benedek a navarrai királyhoz intézett. A tanácskozások eredményét Benedek ez iratban és a követeinek adott utasításban három pontban foglalja össze. A Zsigmond-dal találkozást illetőleg megjegyzi, hogy e találkozás 1415 ápril—július havában Nizza, Savona vagy Marseilleben történhetik meg. Ennek fejében Zsigmond a pisai zsinati határozatokat vesse újabb revisio alá, míg Ferdinánd király azt kívánta, hogy legalább egy időre hagyjon föl Zsigmond a zsinati eszme hirdetésével. Másodsorban a szakadás megszüntetését illető módzatokról volt szó, melyekkel Benedek nagyjában egyetértett, csak épen a részletekre nézve volt nem egy kifogása. Végre szó volt arról, hogy találkozás jöjjön létre Benedek, Zsigmond és Ferdinánd között, a minek természetesen föltétele lett volna a zsinat elhalasztása. Azon esetre, ha Zsigmond az elhalasztásba igen, de a találkozásba bele nem egyeznék, egy közös találkozósa a három pápának, illetve megbizottaiknak lenne létrehozható, mely alkalommal az egyház-

szakadás megszüntetése volna természetesen a főtárgy. A morellai tanácskozásoknak szeptember közepén vége szakadt, eredménye csak az volt, hogy úgy Benedek, mint Ferdinánd külön küldtek ki követséget, előbbi a személyes, utóbbi a képviseleti találkozást hangsúlyozva. A király a konstancai zsinatról egyáltalán nem tesz említést, a pápa csak futólag érinti azt. Szándékosan tették ugyan ezt, de az események fejlődését ez által meg nem gátolhatták.

Az imént említettük, hogy VI. Károly francia király is küldött követséget Benedekhez Zsigmond követségével egyidejűleg. Önkényt fölmerül erre azon kérdés, hogy milyen viszonyban állt ekkor Károly Zsigmonddal az egyházszakadás megszüntetésének kérdését illetőleg. Zsigmond a zsinat kérdésében korántsem állott Franciaországgal ellenséges lábon. Közte és a francia királyi ház, nemkülönben a párisi egyetem, az unio leghívebb barátja közt folytonos levélváltás folyt, mely igaz, hogy töredékesen maradt csak reánk, s mely eddig ismeretlen lévén, okozta azt, hogy ez alkudozásokról csak most értesültünk. A két uralkodó közt folyt levélváltás eredménye egy szövetség volt, mely igaz, hogy első sorban a zsinat érdekében kötött, illetve újított meg — miután a szövetség a két király között előbb is megvolt, — de másodszorban külön politikai célja volt a két uralkodónak e szövetség megkötésében, tudniillik János burgundi herezeg túlkapásainak ellensúlyozása. A szövetség megkötésével együtt járt a kijelentés, hogy János herceget a két uralkodó ellensége gyanánt tekinti. Ugyanakkor azonban Zsigmond V. Henrik angol királylyal is tárgyalásokat folytatott, melynek eredménye ugyan csak egy szövetség volt Német- és Angolország között. E szövetség létezett, létezéséről igenis, de tartalmáról nem tudtunk. Lenz azt véli, hogy a szövetség Franciaország ellen irányult. Magáról a szövetségről a legújabb kutatások sem derítettek ki bizonyosabb adatokat, tartalmát ma sem ismerjük. Ellenben az újabb kutatások igazolni látszanak Caro azon állítását, hogy az angol-német szövetség tulajdonképen a konstancai zsinat érdekében kötött, s célja az volt, hogy az angolok részvételét a konstancai zsinaton biztosítsa. Ezt Zsigmondnak egy saját nyilatkozata megerősíti. Angolország tényleg egy nagyobb küldöttséggel vett részt a konstancai zsinaton.

Az angol-német szövetség megkötése után a tárgyalások

Franciaország és Németország között még tovább folytak. A francia udvar politikája oda irányult, hogy a két uralkodó személyesen találkozzék a zsinat ügyében. Verdun, majd Lyon ajánlatot e célra francia részről. Zsigmond mindkét ajánlatot elutasította, hiszen közel volt már a konstanci zsinat megnyitásának ideje. Lehet, hogy Franciaország idegenkedését a zsinat ellen János pápa befolyásolta. Lehet, hogy János ily módon akart a két uralkodóval még a zsinat előtt értekezni, s talán azt remélte, hogy ekkor a maga részére fordíthatja az egész ügyet. Erre nézve fölvilágosítást az újabb anyagban sem lelünk. Annyi bizonyos, hogy Franciaország nem játszott nyílt kártyákkal Zsigmonddal szemben. Legjobban megmutatta ezt a francia király akkor, midőn 1414 szeptember 14-én kibékült János burgundi herczeggel, ki ellen Zsigmonddal szövetségzett. A kiegyezési tárgyalások Zsigmond háta mögött folytak a két fél között. Ennyire ritkán játszottak ki valakit. Zsigmond érezte is ezt nagyon jól. Dicséretére legyen mondvá, hogy a cél érdekében elfojtotta boszúságát és nehogy meghiusítsa a zsinat létrejöttét, nem csinált casus bellit az esetből. Pedig valószínű, hogy Franciaország ez eljárásával csak a zsinat meghiusítását célozta. Mert Franciaországban a zsinatról nagyon különös, zavaros nézetek uralkodtak. A legképtelenebb hírek a zsinat elhalasztásáról is hitelre találtak, s hogy mennyire el voltak ezek terjedve, legjobban mutatja az a körülmény, hogy még a zsinat megnyitása utáni hetekben is alig mutatkozott francia pap Konstanczban. János pápának nem egyszer kellett sürgetni a dolgot, míg a francziák is fölgyültek a zsinatra. Mind e huzáshalasztás és mesterkedés azonban a tulajdonképeni célt, a zsinat megnyitást meggátolni nem bírta.

Zsigmond király szerepe a konstanci zsinaton és az azt megelőző tárgyalásokban fővonalaiban ismeretes volt. Nem lehet tagadni azonban, ha a főtebbieket végig futjuk, hogy a kép, melyet eddig Zsigmond tevékenységéről a zsinat előtt birtunk, főleg a részletekben hiányos volt, mely hiányok az újabb kutatások által nagyjából ki vannak pótolva. Látjuk, hogy azon pillanatban, midőn a kiegyezési tárgyalások, melyeket a három pápa különféle megbízottak útján folytatott, megfeneklenek, Zsigmond, megemlékezve arról, hogy ő az egyház legfőbb védura, maga veszi azokat kezébe. Az ő nevében folynak

a tárgyalások a három pápával, a francia és angol királyllyal, a párisi egyetemmel, sőt az unio iránti buzgóságában annyira is ment, hogy Manuel görög császárral is folytatott tárgyalásokat a keleti és nyugoti egyház uniója érdekében. Zsigmond politikájában tényleg ez a legfényesebb korszak, midőn egész Európával tárgyal egy az egész művelt világot érdeklő kérdésben, midőn ő a központja minden tárgyalásnak, midőn az ő kezébe futnak össze az európai diplomácia szálai. Ő reá tekintett ekkor az egész keresztyén világ, tőle várta a bajok orvoslását. Középkori fölfogás szerint ő lévén az egyház legfőbb védura, természetes kötelessége is volt az egyház kebelében dúló viszály megszüntetésén munkálkodni. Zsigmond ekkor elemében érezhette magát, a szerep, melyet játszott, egészen megfelelt tehetségének, egyéni alkatának. A konstanci zsinatot megelőző két év alatt ő volt a nap, mely körül minden egyéb forgott. A konstanci zsinat megnyitása után is ő volt a legelső személy a zsinaton addig, míg a szakadás meg nem szűnt s a három pápa helyét Colonna Ottó, V. Márton pápa nem foglalta el. Azon pillanatban, midőn a conclaveból V. Márton mint pápa kikerült, megszűnik Zsigmond kiváló szerepe. Azontúl már az új pápa személye körül forog minden.

ÁLDÁSY ANTAL.

KÖZÉPOKTATÁSUNK GYÖKERES JAVÍTÁSÁRÓL.

Úgy a polgári, mint a tulajdonképeni középiskolákról, jelesül a gymnasium- és a reáliskoláról akarunk szólni.

Mindez iskolák reformjának kérdése évtizedek óta állandóan szőnyegen van. — Szőnyegen tartja az a rengeteg panasz, a mit ellenök széles e hazában oly sokan zudítanak, a kik gyermekeiket ily iskolákba járatják.

A polgári iskola és a reáliskola fölötté népszerűtlen.

A gymnasium, ha keresettségét tekintjük, fölötté népszerű ugyan, de az abban folyó tanítás, a mellett, hogy sokaknál túlterhelést okoz, távolról sem eléggé eredményes.

Ezek kétségtelen tények, valamint kétségtelen az is, hogy a közönségnek ez iskolák rendszere és képesítő erejöknek mérve ellen szórt panaszai legnagyobb részben jogosak.

Jól érzi ezt a tanügyi kormány is, és két évtized óta folyton folyvást a legkülönbözőbb reform-intézkedésekkel igyekszik a bajokon segíteni.

Ámde mindez igyekvés hiábavalónak látszik, mert a bajok és panaszok egyáltalán nem apadnak.

Nem apadnak pedig nézetünk szerint azért, mert az összes eddigi reformtörekvések két közös eredendő hibában szenvedtek.

Az egyik hiba abban volt, hogy a bajok orvoslásánál az intézők a jelölt iskolanemekkel külön-külön — a többi iskolanemekre való tekintet nélkül — foglalkoztak. Pedig — a mind ezt alább indokolni fogjuk — e bajokon — épen úgy mint az emberi test szervi betegségein — csak oly szempontból lehet segíteni, a mely szempontnak látköre a tanügyi szervezet minden tagozatára egyszerre és folyton folyvást kiterjed.

E tétel a középiskolára és a polgári iskolára — a mint e nézetünket alább részletesen szintén ki fogjuk fejteni — a mai viszonyok közt elannyira áll, hogy ma minálunk a középiskola bajain csakis a polgári iskola révén, a polgári iskola bajain pedig csakis a középiskola révén lehet igazán segíteni.

A másik hiba — a mely többé-kevésbé az előbbinek folyománya — abban volt és abban van, hogy a reformra törekvők a javítás módjainál a fő súlyt az illető iskolanemek szervezetének tökéletesítésére és nem a bajok igaz kútfejére, jelesül nem azon vonatkozásoknak helyes arányba hozatalára fektették, a melyekben a különböző iskolanemek egymással és a gyakorlati élet egyéb nyilvánulásaival állanak.

Már pedig azon kérdések, a melyek az egyes iskolanemek szervezeti tagozatainak miként való alakíttatására vonatkoznak, csak törpe jelentőségű részletkérdések azon mindeneket megelőző és egyszerre teljesen eldöntendő főkérdéshez képest, hogy a nemzetnek állami, társadalmi és közgazdasági viszonyai mily tantervi cézzel és képesítő erővel fölruházott iskolanemeket kívánnak.

A bajok kútfeje abban van, hogy a fő kérdés, a mely az *Organisations-Entwurf* szerkesztésének ideje óta tulajdonképen nálunk föl sem volt vetve — nagyon rosszúl van, azaz igazabban sehogy sincsen megoldva. A nemzet különböző életnyilvánulásain alapuló gyakorlati viszonyok és az egyes iskolanemeknek célja és képesítő ereje, valamint ezeknek egymáshoz való viszonya között ugyanis minálunk egyáltalában nincsen összhang, s ennek következtében a nemzet tanuló ifjúságának a szóban levő különböző iskolanemek között való megoszlása távolról sem felel meg a tanulók családi, társadalmi és vagyoni viszonyainak és az ezen viszonyok szerint alakuló helyes életezeljének.

Tabula rasat nem csinálhatunk, de módokat kell keresnünk, a melyeknek érvényre emelése esetén a gymnasiumba nem való elemek nem fognak többé ez iskolába tolongani.

Ha e módot megtaláltuk: nem csak az egyes középfokú iskolanemek és a gyakorlati viszonyok között szükséges összhang legfőbb csorbáját köszöriültük ki, de egyszersmind segítettünk a gymnasiumnak két főbáján — a túlterhelésen és a tanításnak nem eléggé eredményes voltán, sőt ugyanegy-

szerre segítettünk polgári iskoláink és egyetemeink rendszerének fő bajain is.

Ha ugyanis sikerült azt elérnünk, hogy azon elemek, amelyek a magasabb műveltséget igénylő pályákra kevésbé hivatottak, ne a gymnasiumot, hanem a nekik megfelelőbb más iskolákat keressék föl: úgy a gymnasiumban megmaradó elemeket jobb módszer szerint lehet majd tanítani, a mely módszer mellett azután a tanítás nem fog túlterhelést okozni és jóval eredményesebb lesz.

A polgári iskolán a gymnasium leterhelése annyiban segítene, hogy a polgári, vagy az annak helyébe lépő új szervezettű iskola, a mely a gymnasiumból elmaradó elemek jó részét magába fogadná, nem lenne — és ha egyáltalán létrejön, úgy természetesen nem is lehetne oly céltalan és népszerűtlen, mint a mostani tarthatlan polgári iskolánk.

A mi az egyetemet illeti, az nyerné azt, hogy megszabadulna a tanszabadságra nem alkalmas elemekkel való túlszofaltságtól.

Nézetünk szerint mindezen a mostanihoz képest ideálisan jó állapotokat megvalósíthatjuk és egyszersmind a szülők anyagi és az ifjúság szellemi erejével, valamint a tanügyi célokra rendelkezésre álló tőkékkel üzőtt további nagyfokú pazarlásnak is elejét vesszük, ha a mostani reáliskolát és polgári iskolát együttesen megszüntetjük és helyökbe — az alább részletezendő vonzó módozatoknak életbeléptetése mellett — oly egységes iskolanemet állítunk, a melynek célja, hogy az elemi oktatást követőleg, részint mint általános műveltséget adó, részint pedig mint szak-képzésre előkészítő iskola, mindazon gyakorlati viszonyok követelményeinek tényleg és törvényileg is megfelelően, a melyek — a tudományos egyetemi oktatás igényeinek kivételével — bármily téren fölmerülnek.

Ez eszménket akarjuk e cikkünkben kifejteni.

A mostani reáliskolák föltétlenül megszüntetendők. Megszüntetendők pedig azért, mert — a mint ezt alább kimerítően indokolni fogjuk — se köz-, se pedig magántekinteteből nem szükségesek és mert e tény következményeként, föntartásuk a nemzet szellemi erőinek, valamint az állam tanügyi célokra szolgáló tőkéinek nagymérvű pazarlásával jár.

Köztekinteteből a reáliskolának az egyetlen jogosult-

ságot azon hivatása adná, hogy a műegyetemnek előkészítő iskolája.

E hivatásának azonban nem felel meg, mert a reáliskolát végzett ifjúságnak tetemes része nem műegyetemre, hanem köz- és magánhivatalba, vagy pótló vizsgálatok révén tudományos egyetemre lép, mert továbbá a tapasztalás szerint a műegyetem hallgatói között többen vannak, a kik gymnasiumot, mint a kik reáliskolát végeztek, és mert a műegyetem illetékes tanárainak megegyező kijelentése szerint azok, a kik gymnasiumot végeztek, általában véve jobban vannak műegyetemi tanulmányokra képesítve, mint azok, a kik reáliskolát végeztek.

Hogy a reáliskola a közönség magántekinteteiből nem szükséges, azt bizonyára fölösleges indokolni, mert széles e hazában mindenütt ugyanazon jelenséget láthatjuk, hogy reáliskolába úgyszólván csak az adja gyermekét, a ki más iskolába — jelesül gymnasiumba — nem adhatja.

Reáliskoláinkban a tanulók vagy azokból kerülnek ki, a kik a helyi gymnasiumba annak túlszűfolttsága miatt nem vétethetnek föl, vagy pedig olyanokból, a kik reáliskolába azért mennek, mert az illető városban az elemi iskolát végzett gyermekek számára nem létezik más iskola.

Reáliskoláinkban a tanulók kisebb része kerülő úton azt a célt akarják és fogják elérni, a melyhez a gymnasium van hivatva elvezetni, nagyobb része pedig azt a célt, melyhez a felső népiskola, vagy polgári iskola alsó osztályai révén kellene eljutniok.

Olyan tanuló azonban, a ki azért megy reáliskolába, mert egyéni céljainak a reáliskola szervezete felel meg leginkább, csak igen kevés van az országban s ez a kevés is, nincs a céljához vivő eszközök felől igazán jól tájékozva, különben tudná, hogy célját épen oly jól, vagy még jobban elérte volna, ha a szűk érvényesítési tért adó reáliskola helyett a minden pályát megnyitó gymnasiumba lép.

Ilykép a reáliskola minálunk a tanulóknak egyik részére nézve burkolt gymnasiumnak, másik részére nézve drága, nehéz és nem megfelelő polgári iskolának szerepét játssza.

Az első szerepet, jelesül a burkolt gymnasiumnak szerepét a kormány — nyilván a jelölt tényleges viszonyok nyomásának kényszerítő hatása alatt — hivatalosan is szentesi-

tette és elősegítette, a mennyiben — a reáliskola eredeti céljával ellentétben — a latin nyelv számára valamennyi állami főreáliskolában külön tanszéket szerveztetett, hogy e nyelvet az ifjúság rendkívüli tárgyként tanulván, a gymnasiumi pótló érettségi vizsgálatot könnyebben letehesse.

A reáliskolának felső nép- és polgári iskolát pótló szerepét megdöbbszítő erővel fogják igazolni az egyes reáliskolák és az ugyanazon városban levő más középfokozatú iskolák népességére vonatkozó számok, a mely számokat összehasonlítólág és részletesen valamennyi reáliskolával bíró vidéki városra nézve külön-külön be akarjuk mutatni azért, mert e számok egyszersmind elhomályosíthatatlan fényességgel fogják illusztrálni azon két rendbeli állításunkat, a mely szerint a tanuló ifjúságnak a középfokozatú iskolákban való megoszlása általában véve nem felel meg az ifjúság magánviszonyai által megszabott valódi életcéljának és a mely szerint a reáliskolai szervezet az állam vagyona és a nemzet ereje szempontjából egyaránt pazarlást jelent.

A székes-fővárosról e számok bemutatásában nem szólnunk, mert itt a magasabb iskolázásra törekvő népességnek szaporodása oly rohamos, hogy minden iskola, bármilyen legyen annak szervezete, egyaránt túl van — és míg a főváros fejlődési föltételei fönn fognak állani, egyaránt túl lesz — zsufolva.

Vidéki reáliskolánk 27 van. Ezek között csak hat van olyan városban, a hol polgári iskola is van. A többi 21 városban a polgári iskolába való elemek is mind reáliskolába kénytelenek járni.

Ha meggondoljuk, hogy a mostani reáliskola a gymnasiummal egyenrangú testvér középiskolaként van szervezve, hogy ez intézetnek — épen úgy, mint a gymnasiumnak — a felső iskolára való előkészítés a hivatása és hogy ennek dacára e 21 jelentős városban az elemi iskolát végzett mindazon elemek, a melyek gymnasiumba annak túlszufaltsága vagy nem létezése miatt nem juthatnak, polgári iskola hiányában, reáliskolába vannak kényszerítve, úgy a reáliskolának tantervében kifejezett magasabb célja és tanulói messze túlnyomó zömének alacsonyabb életcélja között fenforgó e nyilvánvaló ellentét egymagában elégséges magyarázatát adja, sőt szükségszerűvé teszi, hogy a reáliskola mostani szerveze-

tében mind e huszonegy városban — tehát hat vidéki várost kivéve — egy helyen sem válhatik be. Hogy e hat helyen sincs igazán helyén, azt külön fogjuk kimutatni.

De lássuk egyenként mindazon városokat, a melyekben reáliskola van. Alig fogunk egyet is találni, a melynél a különböző középfokozatú iskolákba járó tanulók népességi számának egybevetése az illető helyre nézve külön is ne igazolná azt, hogy a reáliskola megszüntetendő vagy átszervezendő.

Déván, Kőrmöcsbányán, Vercsezen, Beregszászon, Nagykállon, Vágújhelyen és Sümegen nincs semmiféle más közép-fokozatú iskola, mint reáliskola.

Tehát e városokban az elemi iskolát végzett mindazon elemek, a melyek a tanulást még folytatni akarják, kivétel nélkül reáliskolába kénytelenek járni. Ilyképen e városokban valamennyi ifju oly iskolába kénytelen járni, melynek egyetlen hivatása a technikai tanulmányokra való előkészítés, vagyis előkészítés egy oly pályára, a melyre a dolog természete szerint az ifjúságnak talán egy ezred része sem fog lépni.

Lehetetlennek tartjuk, hogy ne érezze mindenki, hogy ez helytelen és hogy egyáltalán helytelen a reáliskolát föntartani ott, a hol az elemi kívül más iskola nincsen.

Az ezen városokban levő reáliskolákba járó tanulók népességének osztályonként való számszerű kimutatása különben még egyéb, czikkünk szempontjából jelentős tanulságokat is rejt magában.

Im e számok :

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Déva	42	57	43	39	20	16	21	15
Kőrmöcsbánya	44	39	50	46	26	20	18	20
Vercsez	65	40	46	38	20	10	13	12
Beregszász	60	39	35	23	—	—	—	—
Nagykálló	57	26	21	15	—	—	—	—
Vágújhely	45	55	26	17	—	—	—	—
Sümeg	43	30	21	29	—	—	—	—
összesen	356	286	242	203	66	46	52	47

E szerint e reáliskolákban az alsó négy osztályban van 1087, a felső négy osztályban pedig 171 tanuló.

E két szám viszonyának fontosságát csak akkor fogjuk föl teljesen, ha meggondoljuk, hogy a reáliskolának tanterve

úgy van szerkesztve, hogy csak azok nyernek befejezett műveltséget, a kik nyolcz osztályt járnak végig. 1087 tanuló közül ezt 967 nem teszi és így 1087 tanuló közül 967 nem nyer befejezett műveltséget.

E ténytet nem gyöngíti meg az, hogy a szóban levő hét intézet közül négynek nincs is felső osztálya. — Hisz ez intézeteken felső osztályok csak azért nincsenek, mert ez osztályok az alsó osztályok apadó arányszámából kitetszőleg amúgy is üresek lennének.

Azt a vádat, a mit a fent írt számok tanügyi szervezeteink ellen magokban rejtenek, még súlyosítja az, hogy ott, a hol felső osztályok vannak, jelesül Déván, Körmöczbányán és Verseczen, még azon kevés tanuló is, a kik e felső osztályokban vannak, úgy látszik, csak az által tarthatók ott, hogy azok, a kik e reáliskola sorsára befolyást gyakorolnak, a latin nyelv tanításán kívül, a rendelkezésére álló egyéb mesterséges eszközökkel is igyekeznek a főreáliskolai felső osztályok teljes elnéptelenedésének elejét venni és így az illető városban a meglevő egyetlen teljes középiskolát megmenteni.

Nagyon megengedjük, hogy e mesterséges támogatás nem teljes tudatossággal történik, de hogy megtörténik, mutatja különösen azon körülmény, hogy e reáliskolákban a felső osztályoknak az alsó osztályok népességéhez viszonyított arányszáma kiesinysége mellett is közel háromszor akkora, mint számos oly városban, a hol több a lakosság és gymnasium is áll fönn.

Déván a reáliskola mesterséges támogatása annyira megy, hogy épen a tanulók tényleges számának megtartása, vagy esetleges növelése céljából állami internatus van szervezve, a hol számos tanuló ingyen lakást és ellátást kap.

Ily körülmények között is az eredmény az, hogy a szóban levő három főreáliskola felső négy osztályában egy-egy osztályra tizennégy tanuló esik, a mi azt jelenti, hogy az államnak az e felső osztályokba járó 171 tanuló tanítása fejenként mintegy évi 300 forintba, összesen évi 50,000 forintba kerül. Ez összeg már vidéki városok főreáliskoláinak felső osztályaiban — a mint ezt az alábbi számok mutatják — még nagyobb.

Vajon mire e pazarlás? A technikai pálya érdekei — a mely pályát e tanulók zöme különben sem keresi föl — ezt

nyilvánvalólag nem kívánják, s így valóban nem létezik indok, a mivel e tékozlást menteni lehetne.

Beregszászon, Nagy-Kállón, Sümegen, Vágújhelyen, a hol nincsenek felső osztályok, legalább az államháztartás szempontjából nincsen ily pazarlás, de itt meg azon már jelzett igazság lép fokozatosan előtérbe, hogy egy csonka reáliskola, a mai szervezet mellett, a midőn reáliskola legfőképen a felső tanulmányokra van hivatva előkészíteni, és tanterve is ennek megfelelőleg van szervezve, egymagában is helytelenség.

Most pedig lássuk egyenként azon városokat, a melyekben a reáliskolán kívül gymnasium is van, de polgári iskola nincsen. A számok tanulságai itt sem lesznek kevésbé megdöbbentők:

Székelyudvarhely.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
ev. ref. főgymnasium	39	34	23	27	26	18	13	20
kath. főgymnasium	51	33	24	23	30	26	29	13
állami főreáliskola	30	20	26	14	11	11	14	12

Látni való, hogy mind a három intézet néptelen és hogy e néptelen intézetek közt a legnéptelenebb az állami főreáliskola.

Székelyudvarhelynek egy felső tanulmányokra előkészítő középiskola is elegendő volna, kettő nagyon is bőven elég; s így az állami főreáliskola bátran megszüntethető a nélkül, hogy hiányát bárki is érezné és így a nélkül, hogy e megszüntetés következtében a tanügyi szempontból az állapot rosszabbá válnék.

A mostani reáliskola megszüntetése az épület tőkeértékének számbavételével évenként mintegy 40,000 frt megtakarítást jelentene, a mi fölösen bő fedezet volna arra, hogy a reáliskola megszüntetése után — a jelen állapot lényeges megjavításával — egy megfelelő oly iskola létesíttessék, a mely nem az egyetemre, vagy a műegyetemre készít elő, hanem az élet egyéb igényeit tartja szem előtt.

Lőcse.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kir. főgymnasium	31	24	23	26	20	14	11	15
állami főreáliskola	47	30	28	38	20	29	19	14

A Székely-Udvarhelyről mondottak lényegileg állanak Lőcsére is. Az itt levő állami főreáliskola tanulói egy megfelelő épületben igen jól elférnének a királyi főgymnasium tanulóival. Túlzsúfoltság nem következne be. Évenként ez is körülbelül 32,000 forint megtakarítás volna.

Brassó.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	össze- sen
állami főreáliskola	42	23	29	31	10	8	3	10	156
r.-kath. főgymnasium	44	26	28	20	17	15	13	11	174
ág. ev. reáliskola	106	71	28	26	—	—	—	—	231
ág. ev. gymnasium	70	32	36	35	26	19	13	10	241
gör. kel. gymnasium	60	51	70	54	28	26	35	19	408
gör. kel. reáliskola	28	27	28	—	—	—	—	—	83

Hat oly intézet, a mely szervezeténél fogva az egyetemre, vagy ezzel egyenrangú főiskolára van hivatva előkészíteni! És egyetlen oly intézet sem, a mely a tulajdonképeni polgári foglalkozásokra vagy az azokra előkészítő szakiskolákra nevelne!

E foglalkozások tehát azon emberekből kénytelenek embereiket venni, a kik a középiskolákból annak befejezte előtt elhullanak, és ez embereknek műveltsége általában véve attól fog függni, mely iskolai évben hagyták abban középiskolai tanulmányaikat. Az azonban bizonyos, hogy bármelyik évben is hagyják abban: műveltségök nem lesz befejezett és nem lesz pályájoknak megfelelő. Az idézett számok szerint a szóban lévő iskolákban a felső osztályok 267 tanulóival szemben az alsó osztályoknak nem kevesebb, mint 967 főből álló serege áll. A különbség a két szám között éppen 700. E 700 tanulót miért nem vezetjük olyan útra, a mely egyenesen az ő céljaikhoz vezet? Miért kényszerítjük középiskolába azokat, a kik egyetemre jutni soha nem fognak? Az eljárás, a mit követünk, valóban ugyanolyan, mintha a katonaságnál — noha a sereg zömét a gyalogságnak kell alkotnia — minden újonczot lovasnak soroznának be, s a gyalogságot azután azokból alakítanák, a kik nem a legkitünőbb lovasoknak váltak be.

Önkéntelenül előtérbe lép a kérdés: vajon úgy Brassóban, mint egyéb, különösen az ország erdélyi részeiben fekvő városokban, miért is tart fenn az állam reáliskolát?

Az egyetlen válasz, a melyet e kérdésre hallottunk az, hogy különböző felekezeteknek a középoktatásra gyakorolt befolyása mellett kívánatos, hogy az állam befolyása is érvényesüljön.

Igenis kívánatos, sőt föltétlenül szükséges, hogy az a szellem, a mely a magyar állam és nemzet erősödésén igyekszik, minden középiskola működésében uralkodó legyen.

Ennek elérésére és biztosítására azonban, nézetünk szerint, nem lehet helyes mód az, ha az állam oly középiskolai viszonyok közt, mint Brassóban vannak, a három, egymás rovására versenyző fél mellé beáll negyedik versenyzőnek és pedig beáll azzal az iskolanemmel, a mely már szervezeténél fogva is versenyre képtelen: hanem egyetlen sikeres módja ennek az, ha az állam a helyett, hogy a győnge és vesztes versenyzőnek szerepét játszáná és az erők szétforgácsolását mozdítaná elő, a közművelődési tényezőkben rejlő erőket, a mások által föntartott meglevő középiskolák erősítésével consolidálni és tömöríteni igyekszik. Azok ellen pedig, a kik, bár közvetlen, vagy burkoltan, a nemzeti erő érdekei ellen működnének, kiméletlen erélylyel érvényesíti azt a jogot és hatalmat, a mit az államnak a törvények és a tényleges viszonyok nyújtanak, s a mely jogot és hatalmat az államnak föltétlenül meg kellene szereznie, ha ez nem volna meg úgy, a mint *de jure* meg van. Mindenkinek, a ki a középoktatás igaz hivatásáról elmélkedik, éreznie kell, hogy nem lehet máskép. E téren nem szabad pactumokkal és taktikával, hanem csakis nyílt erélylyel uralkodni.

A mi különösen Brassót illeti, azt tartjuk, hogy az erdélyi katolikus status a megkívántató szellemnek épen oly hű öre, mint maga a magyar állam; és ha valaha — a mit kizárt esetnek tekintünk — nem lenne az, úgy e királyi alapítványból föntartott katolikus gymnasiumnál — a mely még az állampénztárból is segélyt kap — az államnak mindig könnyen meg van a módja, hogy befolyását tetszés szerinti irányban a legteljesebben érvényre emelje s ha tetszik, az intézetet államosítsa.

Kecskemét.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
ev. ref. főgymnasium	53	35	29	24	35	21	29	20
kath. főgymnasium	62	53	39	30	25	32	31	31
állami főreáliskola	64	41	31	32	23	18	14	12

A két gymnasium alsó négy osztályában van 324, felső négy osztályában 224 tanuló, tehát az alsó osztályok népességének 68 százaléka. A reáliskola alsó négy osztályában van 168, felső négy osztályában 67 tanuló, tehát az alsó négy osztály népességének 39 százaléka.

E két arányszám nyilván mutatja, hogy Kecskemét három középiskolája között a reáliskola az, a melyet az egyetemi műveltségre nem törekvő elemek leginkább lepnek el s hogy e szerint Kecskeméten, a hol az egyik középiskola nyilvánvalólag föltétlenül fölösleges, a három középiskola közül a reáliskolát kell ilyenek tartani és megszüntetni.

E reáliskolát — a mint úgyszólva valamennyi reáliskolát — az állam tartja fönn. Felekezetek, városok, magánosok, mindig tartózkodtak ez iskolanemtől.

Debreczen.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
ev. ref. főgymnasium	143	110	108	96	74	71	73	61
kath. algymnasium	62	44	31	27	—	—	—	—
állami főreáliskola	101	66	43	38	38	27	6	6

E táblázatra vetett egy pillantás meggyőzhet bennünket arról, hogy a reáliskola tulajdonképen Debreczenben sem visz más szerepet, mint az eddig tárgyalt városokban.

A református főgymnasium legalsó osztályában van 253, legfelső osztályában pedig 134 tanuló, tehát a legalsó osztályok népességének 53 százaléka; a főreáliskolában a legalsó két osztályban van 167 tanuló, a legfelső két osztályban pedig 12 tanuló, tehát a legalsó osztályok népességének 7 százaléka.

A mint 53 viszonylik a héthez, körülbelöl oly arányban teljesíti Debreczenben a két intézet a középiskolai szervezetben való hivatását.

A katolikus algymnasiumot megfelelő elhelyezés mellett főgymnasiummá kellene fejleszteni és a reáliskola helyett egy a felső oktatás érdekein kívül álló új iskolát létesíteni.

Eger.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	70	53	69	66	43	28	44	32
állami főreáliskola	98	43	46	25	20	13	—	—

A számok itt is azt a tanulságot nyújtják, a mit fönnyújtottak.

A fokozatos fejlesztés alatt álló egri reáliskolaiban a népesség a legalsó osztályban magasabb számmal kezdődik; a megfelelő felső osztályban ennek ellenére alacsonyabb számmal végződik, mint az ottani gymnasiumban.

Oka ennek is csak abban van, hogy a reáliskola itt sem tud felsőbb műveltségre előkészítő hivatásának megfelelő elemeket kapni, vagyis hogy itt sem válik be.

Győr.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	107	68	59	49	62	49	52	44
állami főreáliskola	118	86	81	60	57	22	23	16

A főgymnasium első osztályában van 107 tanuló, nyolczadik osztályában 44 tanuló, a mi 41 százaléknak felel meg; a főreáliskola első osztályában van 118 tanuló, nyolczadik osztályában pedig 16 tanuló, a mi 13 százalékot tesz. Ez arányszámok minden fejtegetésnél erősebben beszélnek.

Pécs.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	75	63	67	59	57	39	25	33
állami főreáliskola	153	92	89	59	29	25	13	16

A főgymnasium alsó négy osztályában van 262, felső négy osztályában 154 tanuló, a mi majdnem 60 százaléknak felel meg; a reáliskola alsó négy osztályában pedig 83 tanuló, a mi kerekszámban 21 százalékot jelent.

Tehát itt is hasonló következtetésekre jogosító hasonló viszonyok.

Sopron.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
ág. ev. főgymnasium	69	62	58	57	56	50	32	33
állami főreáliskola	72	59	38	32	21	14	13	12

A főgymnasium legalsó két osztályában van 131, legfelső két osztályában 65 tanuló, vagyis az előbbi számnak

50 százaléka; a főreáliskola legalsó két osztályában van 131 tanuló, legfelső két osztályában 25 tanuló, vagyis az előbbi számnak 18 százaléka. E szerint itt is csak úgy állunk, mint a tárgyalat többi városoknál.

Székesfehérvár.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	68	60	52	39	42	30	22	21
állami főreáliskola	68	64	69	52	38	13	13	17

E szerint az alsó osztályok népessége a reáliskolában, a felső osztályoké a gymnasiumban nagyobb, s így még Székes-Fehérvárra is áll az, a mit egyebek között különösen Lőcsénél és Székelyudvarhelynél mondtunk.

A reáliskola a többször fejtegetett okokból, különösen pedig az állam vagyonával való helyes gazdálkodás érdekében, itt is megszüntethető lenne és helyébe — ha az állapotokon javítani nem akarunk — a főgymnasium alsó osztályai mellé párhuzamos osztályok szervezendők, vagy pedig — ha az állapotokon, a mint kell is, javítani akarunk — egy a közönség érdekeinek megfelelőbb szervezetű más iskola létesítendő.

Esztergom.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	64	61	47	35	41	43	43	34
államilag segélyezett reálisk.	67	44	31	29	—	—	—	—

A mint ezt már más alreáliskoláknál jeleztük, egy csonka reáliskola — a mostani reáliskola célja és szervezete mellett — föltétlenül helytelen alkotás. Egy csonka gymnasium is az, de ez különösen oly városban, a hol teljes főgymnasium is van, még inkább eltérhető azért, mert a csonka gymnasiumból kilépő tanulók a teljes főgymnasiumban nyerhetik tanulmányaik befejezését.

Bizonyára az esztergomi reáliskola helyében is jobb lenne, ha oly iskola állana fönn, a mely az egyetemi felső oktatásig el nem jutó elemek igényeit elégítené ki úgy, a mint azt az általunk tervbe vett új szervezetű iskola céljául kitűztük.

Kassa.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	82	81	53	61	43	47	47	29
állami főreáliskola	58	43	28	47	20	27	19	14

A gymnasium alsó négy osztályában van 277, felső négy osztályában 176 tanuló, a mi 63 százalékot jelent; a reáliskola alsó négy osztályában pedig van 166 tanuló, míg felső négy osztályában 80 tanuló, a mi az előbbi számnak 48 százaléka.

Ez arányszámok a reáliskolára nézve kevésbbé elitélők ugyan, mint a legtöbb egyéb reáliskolánál láttuk, de azért itt is — mint kivétel nélkül mindenütt — érvényesül a törvény, hogy a reáliskola aránylag is jóval kevesebb tanulónak ad befejezett műveltséget és viszi őket céljelzőkhöz, mint a gymnasium.

*   *

Végül vegyük szemügyre azon vidéki városokat, a hol a reáliskolán kívül nem csak gymnasium, hanem polgári iskola is van.

A viszonyokat általánosságban már az a tény erősen jellemzi, hogy összesen csak öt ily városunk van: Arad, Nagy-Várad, Pozsony, Szeged és Temesvár.

Arad.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kir. főgymnasium	88	76	47	48	34	25	26	15
állami főreáliskola	54	34	49	28	13	7	16	9
községi polg. iskola	116	81	73	—	—	—	—	—

Nagy-Várad.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	114	100	104	111	51	44	37	30
állami főreáliskola	63	52	29	36	11	18	14	12
közs. polg. iskola	128	76	52	36	—	—	—	—
izraelita polg. iskola	78	52	55	38	—	—	—	—

Szeged.

	I.	II.	III.	VI.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	190	140	119	97	67	58	40	42
állami főreáliskola	72	60	47	40	22	16	11	10
államilag segély. polg. isk.	267	136	95	62	10	10	—	—

Pozsony.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kir. főgymnasium	99	86	66	67	55	43	31	31
ág. ev. főgymnasium	60	54	46	40	48	41	34	28
állami főreáliskola	113	86	72	47	36	26	27	17
izraelita polg. iskola	22	31	18	24	—	—	—	—

Temesvár.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
kath. főgymnasium	112	101	118	72	72	36	37	27
állami főreáliskola	66	64	60	56	26	20	15	9
magán polg. iskola	28	27	40	28	—	—	—	—

Ez öt városban annyiban jobb az állapot, mint az előbb tárgyalt városokban, hogy az elemi iskolát végzett mindazon elemek, a melyek még tovább akarnak tanulni, nem kénytelenek vagy legalább nem mindannyian kénytelenek gymnasiumba vagy reáliskolába járni. De azért e városokban is a törvényszerűség erejével érvényesül azon jelenség, hogy a felső négy osztály tanulóinak az alsó négy osztály tanulóihoz viszonyított arányszáma a reáliskolában jóval kisebb, mint az ugyanazon városban levő gymnasiumban.

A pozsonyi ág. ev. főgymnasium és állami főreáliskola alsó négy osztályába egyaránt 318 tanuló jár, a felső négy osztályban azonban a gymnasiumban 160, a reáliskolában 106 tanuló van.

A nevezett másik négy városban a következő számok mutatják, hogy egyrészt a gymnasium, másrészt pedig a reáliskola felső négy osztályában az alsó négy osztály tanulóinak hány százaléka maradt meg:

	gymnasium	reáliskola
Arad	39	23
Nagyvárad	38	30
Szeged	38	28
Temesvár	58	28

Az arány a reáliskolára nem olyan rossz ugyan, mint azon városokban, a hol az elemi iskola elvégzése után a gymnasiumba föl nem vett összes tanuló elemek reáliskolába szoríttatnak, de azért elég tanúságot nyújtanak e számok arra, hogy a reáliskola, ellenére a latin nyelv tanításának és egyéb kedvezményeknek, még oly városban sem képes igazán felső iskolára előkészítő hivatásának megfelelni, a hol polgári iskola is van.

Különben, hogy a gyakorlatban a reáliskolát az intézők sem tekintik igazi középköztatásnak, hanem inkább oly intézetnek, a melynek célja a polgári iskolához áll közelebb, mutatja az, hogy a nevezett öt vidéki metropolist kivéve, ott a hol a vidéken reáliskola létesült, a polgári iskola fiú osztályai mindenütt megszűntek és hogy egyetlen gymnasiumot nélkülöző város sincs az országban, a hol polgári és reáliskola is állana fönn.

*   *   *

Úgy hiszszük, hogy az előadottakkal teljesen igazoltuk azon állításunkat, mely szerint a reáliskoláinknak tantervi célja és gyakorlati szerepe közötti összhangnak hiánya miatt ez iskoláknak föntartása pazarlását jelenti azon nagy és becses tőkének, a mely ifjúságunk szellemi erejében rejlik, mert hisz e szellemi tőke oly iskolába van kényszerítve, a hol nem megfelelő táplálékot kap, s azt szükségszerűleg rosszul emészt meg. Valamint úgy hiszszük, hogy teljesen igazoltuk azon állításunkat is, a mely szerint reáliskoláinknak föntartása pazarlását jelenti az állami vagyonnak is, mert hisz a kifejtettek szerint a reáliskola némely helyen megszüntethető lenne a nélkül, hogy bármi pótló iskolára lenne szükség, a legtöbb helyen pedig sokkal megfelelőbb és mégis olcsóbb szervezetű iskolával lenne helyettesíthető.

Mindezek ellenére általánosan divatban van azt mondani, hogy közoktatásunk állapotán való minden további javítás tulajdonképen pénzkérdés, vagyis hogy a közoktatást lényegileg csak annyiban lehet javítani, a mennyiben az intézők több pénzt nyernek rendelkezésük körébe. E divatos tétel egyáltalában nem felel meg a tények való állásának, mert hisz közoktatásunk terén elannyira hiányában vagyunk széles látókörből meggondoltan szerkesztett szerves intézményeknek,

hogy nem annyira hitel és pénz, mint inkább komoly és alapos munka az, a mire a magyar közoktatásnak ez időszert főleg szüksége van. És ez ily munkásságból fakadó szerves intézményeknek életbe léptetése a legtöbb téren nem is kerülne többre, mint a mostani állapot, mert — a mint ezt az eddig kifejtettekkel igazoltnak hiszszük — a közoktatásra engedélyezett állami hitellel ez ideig általában véve nem jól gazdálkodtunk. Az e célra fordított költségek ugyanis az egyes tanügyi intézmények céljainak és képesítő erejének helytelen megállapítása, továbbá az ez intézmények között való összehangnak hiánya, végül pedig kisebb okok, különösen pedig a tanítási erőknek nem arányos használása miatt úgy a multban, mint a jelenben jóval nagyobbak, mint a mennyit az eredmény igazoltta tesz.

Nem akarunk rombolni a nélkül, hogy alkotnánk.

A jobb állapotra nézve — a mely szemeink előtt lebeg — tervünk a következő.

A reáliskola helyébe és egyszersmind a polgári iskola helyébe is — a mint ezt már többször jeleztük — más szervezetű iskolának kell jönni, oly iskolának, a mely részint mint általános műveltséget adó, részint pedig mint szakképzésre előkészítő iskola, az egyetemi tanulmányokra nem való és nem törekvő különböző elemek igényeit megfelelőleg is minden esetre sokkal jobban elégítse ki, mint a mostani polgári és reáliskola. Ez új iskola létesítésénél legfőbb fontosságú az lenne, hogy a szervezetében és képesítő erejében biztosítandó vonzó hatalomnál fogva nem csak a mostani reáliskola zömét és a mostani polgári iskolának egész népességét, hanem még a gymnasium azon elemeit is magához tudja ragadni, a mely elemek viszonyaik miatt kevésbé hivatottak arra, hogy egyetemi tanulmányok után törekedjenek.

Egészséges viszonyok között az ily célú és szervezetű iskolának kell az oktatási szervezet vastag erős törzsét alkotnia, nem pedig a mostani középiskoláknak, a melyek tantervi céljoknál fogva tulajdonképen csakis azok előképzésére vannak igazán hivatva, a kik a legfelsőbb műveltségre törekszenek.

Ha e most tervezett új iskolát, ez életerős törzset, létre tudjuk hozni: oktatási szervezetünk egyéb tagjainak megzavart életrendje is helyreáll és az abból folyó bajok orvoslást nyernek.

A reáliskola megszüntetése következtében ugyanis a gymnasium a felső iskolai tanulmányokra való előkészítés terén versenytárs nélkül maradván, az egységes középiskola megoldhatatlannak látszó problémája önmagától megoldódik, mert hisz csak egy középiskola lesz: a gymnasium, a hol az oda nem való elemek elmaradása következtében szabad tér nyílik arra, hogy kisebb megterhelés mellett jobb legyen a módszer és nagyobb az eredmény.

E mellett az egyetem is közelebb jut ahhoz, hogy igaz hivatását végezve, mindenek fölött a tudomány érdekeit szolgálja, mert kevésbé lesz oly elemekkel elárasztva, a melyek a tanszabadságra nem alkalmasak és így az egyetemet igaz hivatásának teljesítésében gátolják.

Kétségtelen, hogy tanügyi szervezetünknek fő-fő hivatása az, hogy a magyar középosztálynak és értelmiségnek erejét növelje.

Ez erőt azonban nem az adja meg, hogy sok legyen a gymnasiumba és az egyetemre járó egyén, hanem megadja a tanügyi és az arra vonatkozó intézmények oly szervezése, a mely mellett azoknak túlnyomó zöme, a kik gymnasiumba vagy egyetemre járnak, ez iskolákat valóban jól végezzék el. E szervezetnek mindenek fölött arra kell törekednie, hogy minden erő megfelelő talajba jusson.

A mi tanügyi szervezetünk e célznak úgy szólva ellenkezőjére törekszik és minden esetre nagy részben oka annak, hogy mesterségesen túlszűrt középiskoláinkból ijesztő százlékban hullanak el a tanulók és esnek a szellemi proletariatus fertőjébe. Valamint ugyancsak e tanügyi szervezet fő oka annak, hogy a magasabb képzettségen nyugvó szellemi működésnek pályáira az előkészület módja és eredménye középiskoláinkban általában véve silány, pedig egészséges viszonyok közt az e pályákra jutó elemeknek kell a nemzet életfolyamatának vezetését minden téren kezökben tartani.

A francia forradalom óta több mint 100 év telt el, és az idő megtanította a nyugot nagy művelt nemzeteit arra, hogy e forradalom dicső elveit csak ott szabad érvényesíteni, hol az érvényesedés föltételei megvannak.

Se az egyenlőség, se a szabadság elvei nem szenvednének csorbát, de nyerne vele az oktatás ügye, nyernének egyesek és az egész nemzet, ha a tanítás intézményeinek megalko-

tásánál nem tennők minden áron egyenlővé azokat, a kiknél nem egyenlően vannak meg a föltételek arra, hogy a tanítás gyümölcseinek megérését bevárják és ha ezt be is várták, úgy e gyümölcsöket a viszonyok különbözőségénél fogva bizonyára nem egyenlően értékesíthetik.

A szabadság és egyenlőség és az azok szárnyain járó liberalismus elve nem azt kívánja, hogy megtömjük az országot oly iskolákkal, a melyek a legfelső műveltségre vezetnek, hanem azt kívánja, hogy minden társadalmi osztály könnyen találja meg azt az iskolát, a mely viszonyainak igazán megfelelő.

A tanügyi intézmények helyes berendezésénél a gymnasiumok és a főiskolák hallgatói zömének azokból kell kikerülni, a kiket családi, vagyoni és társadalmi viszonyaik is támogatnak abban, hogy a vezető szerepet majdan jól betöltsék.

Azok, a kik e támogatás hiányában, kevésbbé fölfegyverkezve lépnek a versenytérre, rendszerint se magoknak, se a köznek javát nem mozdítják úgy elő, mintha a legmagasabb képzettség helyett oly pályára törekedtek volna, a hol viszonyaiknak megfelelőbb tér nyílik az érvényesülésre.

Ha a sorsnak e kevésbbé kegyelt gyermekei ez utóbbi inkább nekik való pályákra léptek és azokon sikerrel érvényesültek, akkor egyszersmind többé-kevésbbé megteremtették családjuknak az előfeltételeket arra, hogy az ő gyermekeik — a következő nemzedék — az egyetemi műveltségnek pályáira a sikernek jogosabb reményével törekedjenek.

Nem szülhet üdvös eredményeket az a berendezés, a mely mellett általános a jelenség, hogy egy nemzedéknek munkája, több nemzedékével versenyez, a mely mellett a minden tehetőség nélkül való osztályoknak gyermekei versenyre vannak kényszerítve azokkal, a kiket apjuk és nagyapjuk munkásságának eredménye támogat.

Ily berendezés mellett könnyebben történhetik ugyan meg, hogy egyesek magasán kiválnak azon körből, a melybe őket születésük helyezte, de ez mindig csak kivételes jelenség lesz.

A nemzeti nagy intézményeknek pedig nem a kivételeknek érdekeit, hanem a széles és szilárd alapokon nyugvó általános és tartós haladásnak föltételeit szolgáló érdekeket kell támogatnia. Nem szabad, hogy ez intézmények úgy legyenek

szervezve, mint a sorsjáték, a hol egyeseknek nagy nyereményre van ugyan kilátásuk, de százezrek elvesztik betétöket.

Szükséges ugyan, hogy az állam intézményeiben minden téren mindenkinek egyenlő szabadságot biztosítson, de nem kevésbé szükséges, hogy az állam intézményeinek megalkotásánál a tömegnek irányt adjon, miképen éljen helyesen a szabadsággal, miképen éljenek a nemzetnek milliói úgy, a mint azt a magok és a köznek érdeke leginkább megkívánja.

Ennek cselekszi épen ellenkezőjét a magyar állam, a midőn a gymnasiumhoz és az egyetemhez köt úgy szólva minden minősítést és így a gymnasiumba kényszeríti azokat, a kiket a gymnasiumból ezer okból vissza kellene tartani. Valóban sorsjáték üzésére vannak kényszerítve azon tízezrek, a kiknek nem fényes jövőre — a mit el nem érnek — hanem szerény, de biztos megélhetésre kellene pályáznok.

A magyar közoktatásügynek egyik legnagyobb baja és társadalmi életünknek is nagy csapása a minősítési törvény, a mely számos hivatali állásból fölösen egyetemi és számos más állásról fölösen gymnasiumi vagy reáliskolai tanulmányokat kíván. Fölösen, mert az illető, valamint az azok révén előbb elérhető állásokkal összekapcsolt teendő sokkal inkább alárendelt jellegű, sem hogy a középiskolai, illetőleg az egyetemi tanulmányi tervnek céljával helyesen okozati kapcsolatba lenne hozható.

A kérdésnek az egyetemet illető része nem tartozik e dolgozat keretébe, de igenis a gymnasiumhoz kötött minősítések.

E minősítésekben van ugyanis főoka annak, hogy nálunk a gymnasium annyira keresett, s hogy más általános műveltséget adó középfokozatú iskola igazán beválni nem tud.

Nem Homer és Horatius nyelve, hanem a qualificatio miatt népesek a gymnasiumok.

Ez állapotnak ezer okból véget kell vetni.*)

---

*) A *Fortnightly Review* mult évi augusztusi számában Chináról egy nagy tanulmány jelent meg, a mely szerint a chinai birodalmat legfőképen az öli meg, hogy mindazon legkiválóbb erőket, a melyek a nemzet szellemi és anyagi haladását lennének hivatva előmozdítani, egy gyakorlatilag céltalan és kínzó tanulási és vizsgázási rendszer senyveszti el. Így van ez sokban minálunk is.

Nilvánvaló, hogy minálunk mindazon hivatali állásoknak szempontjából, a melyek felső iskolai rendszer tanulmányokat nem igényelnek, a classikus nyelvek tanulása merőben fölösleges. E nyelvek — a melyeket az illetők különben se sajátítanak el — se a közhivatal, se a társadalmi műveltség, vagy bármi más tekintetek szempontjából nem szükségesek, így tehát e nyelvek mindazokra, a kik felső iskolai műveltségre nem törekszenek, a tantervből annál is inkább kihagyandók, mert a nemzeti műveltség érdeke kívánja azt, hogy azok, kik e nyelveket tanulják, eredménynyel tanulják, a kiknek pedig e nyelvekre szükségök nincs, azoknak ereje, ideje és munkája a köznek érdekében másra szükséges.

Ha a classikus nyelveket a gymnasium tantervéből kihagyjuk, úgy a megmaradó anyag nyolcz év helyett hat év alatt elvégezhető.

Ez ilyképen hat osztálylyal szerkesztett, s a gymnasium megmaradó tananyagának leglényegesebb alkatelemeit magában foglaló iskola lenne az a tanintézet, a mely a minősítési törvénynek megfelelő megváltoztatása esetén a mellett, hogy a mostani polgári iskolát és reáliskolát helyettesitené, a gymnasium hivatlan elemét is magához vonzaná.

Tudjuk, hogy ez minő egyszerűnek látszik és tudjuk, hogy minő tökéletes megoldás, de nagyon segít a mostani állapotok főbajain és gyakorlatilag aránylag könnyen kivihető.

Polgári iskoláinknak és reáliskoláinknak tanterve a classikus nyelvek tanításának kivételével, lényegileg most sem igen tér el a gymnasium tantervétől. És ha az útszéli pædagogusok fontoskodó nehézségein túlteszszük magunkat, nem foroghat fönn komoly nehézség arra nézve, hogy ez új szervezetű hat osztályú iskola számára, a mostani reáliskola és a mostani polgári iskola tantervére való tekintet mellett, oly tanterv készíttessék, a mely a classikus nyelvek kihagyása mellett lényegében és némi könnyítésekkel megfelelően a gymnasium tantervének.

Miután pedig ez új szervezetű iskola a többször említett nyelveket leszámítva hat, illetőleg három év alatt bizton megadja azt a műveltséget, a mit a gymnasium nyolcz, illetve négy év alatt ad meg: ki lehetne és ki kellene mondani, hogy mindazon hivatali pályáknál, a melyek az egyetemi tanulmányokat és a classikus nyelvek ismeretét nem igénylik, az ifjúság az

ez új szervezetű iskolában töltendő hat, illetőleg három év alatt szerezheti meg azt a képesítést, a mit a classikus nyelvekkel terhelt gymnasiumban eddig és ezentúl is nyolcz, illetőleg négy év alatt nyer meg.

Hasonló indokból ki lehetne es ki kellene mondani azt is, hogy ez új szervezetű tanintézet a különböző szakiskolákba való fölvételre is hasonló mértékben rövidebb idő alatt ad jogot, mint a gymnasium ezentúl adna.

Mindezen intézkedéseket ezután betetőzné a minősítési törvények oly irányú megváltoztatása, a mely szerint bizonyos jogászai tevékenység körétől távol álló alacsonyabb hivatalokra ezentúl jogvégzettség nem kívántatnék.

Ezen, úgy hiszszük, tárgyi alapokon nyugvó intézkedésekben rejlenék a vonzó erő, a melyet ez új iskola mindazon elemekre gyakorolna, a melyek eddig a gimnasiumok alsó osztályait oly zsúfolttá tették.

Hogy ne lenne nagy e vonzó erő, a midőn az elemeket ez iskola rövidebb idő alatt, kisebb fáradság árán és olcsóbban viszi céljokhoz, mint a gymnasium.

Neve ez új iskolának legegyszerűbben «reáliskola» lenne. A «polgári iskola» már nagyon rossz hangzású lett, és különben is ez új iskola lényegében közelebb állna a középiskolai, mint a népoktatási szervezet alakzataihoz, — legközelebb talán a reáliskola azon ausztriai alakjához állna, a melyet a reáliskola meghonosításakor utánoztunk.

Ilyképen az elemi iskolán kívül nem lenne más általános műveltséget adó iskolánk, mint a felső tanulmányokra előkészítő gymnasium és a mostani reáliskolának és polgári iskolának romjain emelkedő új szervezetű «reáliskola», a mi nek tanterve a már tárgyalt módon az összes osztályokra egységesen lenne ugyan megállapítandó — de úgy, hogy az alsó három osztály — az egész tanterv egységének sérelme nélkül, — oly műveltséget adjon, a melyet többé-kevésbé befejezettnek lehet mondani. Ennek kimondása némely oly szakiskola szempontjából lenne kívánatos, a melyekbe való belépésre ez új szervezetű «reáliskola» alsó osztályai lennének hivatta előkészíteni.

Befejezésül meg kell jegyeznünk, hogy e tervünk gyakorlati sikerének föltétele, hogy az új szervezetű reáliskola az egyéves önkéntességre jogosítson.

E jogot ez iskola részére a magyar kormánynak a közös hadügyi kormánynál okvetetlen biztosítani kellene. E biztosításnak kieszközlése, úgy hiszszük, nem ütközhetik meghajlásra késztető nehézségbe, mert hisz az 1882-ben nyolcz osztályúvá átalakított hat osztályú reáliskola — a mi tervünk eredeti mintája — is megadta az önkéntességi jogot. Különben is lehetetlen, hogy hadügyi kormányzati intézkedések miatt — e kormányzat igaz érdekeinek előmozdítása nélkül — első rendű tanügyi érdekeink békóba nyugözve szenvedjenek, és hogy pusztán ez intézkedések miatt a polgárság vagyoni, valamint az ifjúság szellemi ereje oly iskolákban pazaroltassék, a mely iskolákra különben szükség nincsen. Ez közvetlen és haszontalanul megkészszerzése lenne azon nagy adónak, a melyet közvetlenül és hasznosan időnkben, erőnkben és pénzünkben hadügyi célokra ma is áldozunk és nem kisebb készséggel, mint bármely más közccélra áldozni ezután is készek vagyunk.

Különben kétségtelen, hogy a második ezredévben Magyarország sorsát nem a monarchia vagy az ország hadi erejének nagysága, nem a külképviselet szervezetének kitünő volta, hanem legfőképen az fogja eldönteni, hogy vagyonban, erkölcsben és műveltségben milyen erős és milyen egységes a nemzet.

Bármilyenek legyenek ugyanis azon nemzetközi bonyodalmak, a melyek a keleti kérdés megoldásával elmaradhatatlanul jární fognak: Magyarország fönmaradása és további szereplése bizonyára semmi esetre sem képezheti kérdés tárgyát, ha a bonyodalmak idején a nemzet erős és egységes lesz. A szilárd szírtet a fölkavart óriási hullámok nem fogják magokba olvaszthatni, de a homoktömbök — még ha nagyok is — el fognak tűnni a világot átözönlő áradatban.

Azon hitben élünk, hogy midőn jelen cikkünkben a reál- és polgári iskoláknak együttes, gyökeres és sürgős reformálására törekedtünk, e nemzet megtartó erő és egységnek érdekében dolgoztunk.*)

CSORBA FERENCZ.

---

*) Szívesen közöltük e cikket, bár a kérdés lényegére nézve más véleményben vagyunk. De minthogy sokan táplálnak hasonló nézeteket, megvitatásukat kívánatosnak tartjuk. A jövő számban egyik dolgozótársunk e cikkre vonatkozó bírálatát is közölni fogjuk.

MENEKVÉS.

Beszély.

Magyari Géza báró azért utazott Maros-Vásárhelyre, hogy találkozzék a miniszterrel. Akkoriban a báró életbiztosító ügynök volt; sokat kellett utaznia és szabadjegye a minisztertől függött. A miniszter azért jött, hogy a választóival érintkezzék s minden miniszter igen nyájas, barátságos, adakozó férfiú ilyenkor.

Magyari, a mint megérkezett a fogadó kávéházába, a régi ismerőseitől azt hallotta, hogy a nagy mulató-kertben egy igen jeles kuglizó német garázdálkodik, a ki tetszése szerint azt a sor bábút veri le, a melyiket akarja. A miniszter csak másnap volt megérkezendő, ezért haladéktalanul fölnézett a kertbe, hogy lássa az emlegetett kozákokat.

Magyari nem tűrte, hogy valakit párja nélkül valónak mondjanak. Ő addig szokott ilyenkor dulakodni, ügyeskedni, míg csak meg nem veri a híres játékost. Gyermekkorától fogva így szokta meg ő ezt. Vakmerő, kifáradhatatlan lett, vízben, erdőben, játszó-asztalnál, lóval, asszonynyal. Nem hiúságból, csak úgy ösztönből. Tele volt erővel, s az kibugygyant belőle egy kis parázs izgatásra, mint a rügy a fából.

A kuglizó német a kertben jó szemű, aczélszerű legény volt s mester a maga dolgába. Hidegvérrel, számítással dobott.

Magyari ezt sanda szemmel nézte, összefont karral állva a háta mögött. Mikor a német pocskéká vert mindenkit, Magyari egymagában megemelgette a golyókat s magára maradva addig hajigálta, míg csak az alkonyat a kertre nem esett.

Alig tudott aludni. Jó reggel már talpon volt. Az eszében is mind vetette a golyókat, s az úton a mint föligyekezett a kertbe, úgy dobálta a karjait, mintha guritana. Sugár erős volt,

még fiatal, ruganyos és deli. Úgy el volt foglalva a kuglizással, hogy az úton köszönőket alig vette észre. Pedig sok ismerője volt. Itt nőtt föl.

A kuglizás nem olyan könnyű mesterség, a hogy képzelné az ember. Véletlenül minden kontár kicsapja a királyt ottan-ottan. De bizonyosnak lenni a dobásban a tökéletlen pályán, arra kemény kar, biztos fogás, tökéletes szem és tiszta fej kell. Magyarai addig játszott magára, míg csak a mulatók ki nem zavarták. A játékosok mindenk fölött érdekelték. Menynyi esetlen kuglizó lézeng a világon!

A német csakugyan félelmes betyár volt. Az ebédét Magyarai csak a kuglizó színében költötte el. Egy-egy fogás között dobott a pályán, hogy csak úgy döngött a golyófogó dob. Aztán addig verte a bábokat, míg csak egészen beleizzadt.

A miniszter azalatt megérkezett, de néhány rossz beszédért csakugyan nem érdemes arra, hogy Magyarai abbahagyja a tanulmányait. A kis város persze föl volt fordulva. Fehér ruhás leánykák szórtak virágokat, banderium parádézott a piacon, a miből az volt a valóságos haszon, hogy senki sem alkalmatlankodott Magyarinak a kuglin. Estére már szép gyakorlatot is szerzett. Eh! nehézség nincs a világon, csak erős akarata legyen az embernek.

Másnap valóságos ünnep volt. Szaporán szemelgetett az eső. Magyarai zavartalanul élvezhetett. A pálya tökéletlenségein néhányszor pompásan győzedelmeskedett. Egészen lázban volt. Este néhány polgár vetődött be. Azokat kedve szerint megrakta és sajnálta, hogy a német nem hozta oda a fogát.

Igen jó kedve kerekedett. A régi tanulmányaiból vett elő egyet: leitatatta a polgárokat egészen a sárga földig. A mint ivott, mind kedvetlenebb lett; a kik házsártoskodtak, azokat kidobta, a ki ellágyult, azt eldajkálta gyöngéden, a ki bús volt, vigasztalta és oly szépséges szépen énekelt tökéletesen kiművelt basszusán, hogy elszorult a szíve, a ki hallotta.

Reggel természetesen nem volt elég ruganyos. Azért meg sem mérkőzött a némettel. Inkább csak kedvtelésből dobott egyet-egyet.

A németre csak az aztán való nap került a sor. Azt tökéletesen legyűrte. A szegény az egyik hibát a másik után követte el. Valósággal elvesztette a fejét. A végén a német egyszer meztlábst is dobott, a mi közderültséget keltett.

A miniszter természetesen elutazott szerencsésen. De minthogy Mohácsnál sok veszett már . . . Magyarai igen könnyen tűrte el a veszteségét.

Egészen elégedett volt. Közlékenyebb lett s lekötelező módon találkozott a régi ismerőseivel az utcán. Mindenki iránt érdeklődött s egy-egy szíves szava volt mindenki részére.

Az utcán meleg tekintettel néztek utána. Előkelő volt minden mozdulatában s igen kedves. Nem volt leereszkedő, bárha igen nyájas; igen előzékeny, mégis senki sem mert volna komédiázni vele. A boltos vagy a fogadós, a ki régebből adósa maradt, kedvtelve mondta: «Lám, a mi bárónk; lám, haza tért; vajon végképen-e?» Azon mindenki örvendett volna.

A mint Géza báró a piacon végig ment, egy kedves régi jó emberét pillantotta meg. Feléje is ment mindjárt. Ez Orbán volt, az öreg gazdatiszt, a ki a Magyarai apjánál szolgált sokáig. Elnehezedett, jóképű, zsinóros ruhájú, jókedvű úr. Megszólította:

— De milyen kedves dolog, hogy látom Orbán. Hol jár itt?

— Én itthon vagyok . . . Igazi szerencse, hogy méltóságodat láthatom.

A kezét alig akarta odaadni.

— Hiszen megfiatalodott, Orbán. Micsoda titka van, hogy ilyen sugárzó legényember lett. Lássá, minden romlik, pusztul a világon, maga marad egy helyben. Az esztendők csak úgy elsuhanak a feje fölött . . .

A titkom, méltóságod, a boldogság. Én megházasodtam és itt lakom.

Meg sem mozdult és tisztelettudással nézett föl régi kisebbik gazdájára.

— Megházasodott? Örvendek rajta, elhiheti. Megengedi, hogy megismerjem a feleségét?

— Nem is mertem volna kérni ezt a kegyet.

— Ismerem-e vajon a feleségét?

— Már elfeledte talán méltóságod. Az én Matildom nem egyszer beszélt méltóságodról. Ő a gátháti kertész leánya s egyszer útbaigazította méltóságodat, a mint eltévedve lóháton a Bese felől jött. A lovat még én vitettem haza onnan. Így is ismerkedtem meg vele. Hogy is emlékezhetnék reá méltóságod?

Akkor ő már sugár nagy leány volt. Azonban csak most hajlott a kérésemre. Alig két éve. Azóta igyekszem boldoggá tenni. De méltóságod megró e sok szóért.

— Azt hiszi-e? Azonban hova igyekszik, Orbán? És ment mindjárt abba az irányban, a merre a vén tiszt tartott.

Orbán kissé ajangott, hogy a kisebbik gazdájával ilyen bizalmas közelségében megy, mindenek szemei előtt. Az ott a piacon a nagy emeletes köház a Magyariéké volt; a széles Marosvölgy torkában, láthatja egy jó szemű ember, ott feketelik a pompás kastély, melybe uralkodtak a Magyariak időtlen időktől fogva. Ott bizony mások szavaira hallgatnak a cselédnépek. Mindazonáltal Magyar csak szegényebb lett, de rosszabb bizonyosan nem. A fejedelmi vér, mely ereiben buzgott, nem kevésbé drága, a miért a zsebében kevesebb pénz van.

Oh drága nyugalmas, szép kis városom!

Minden ablakban virág, minden cserépsor mellett egy szöghajú rózsaszínnel belehelt arcú leányfej. Senkinek sincsen sietős dolga; hajszolni valójok nincs, a miért verejtékben úszó arczezal, vérig kell dulakodni. Mire? Együgyű vágyak a szívekben, s elégedettség. Mert hamarabb amúgy sem jön meg az éj, ha azt ohajtjuk; és mert nem virrad hamarabb, ha áhitjuk is, mint a hogy jönnie kell. És mert minden meg is jön a maga idejében és mivel minden úgy van jól, a hogy van — hát mire oda emésztődni szenvedélyesen és miért szertelenül epekedni... Olyan kevés kell az embernek arra, hogy megéljen és olyan kevés kell arra, hogy meghaljon az ember. A nagy szenvedélyek igazán nem valók a kis városokba, a hol mindenkinek elég helye van, hogy elférjen s a hol kényelmesen kikerülheti a másikat...

Az Orbán háza lenn a Maros partján volt szép, zöldre festett köház; leeresztett zsalukaterekkel; eperfa az udvarán; a tornácz fáján a ládákban édes illatú kövér violák pompáznak. A víz láthatatlan párája lágván simogatja az ember arczbőrét. Szelid álmos csend terül el az életen, mint egy finom fátvol.

— Ez az én szegény fészkem méltóságod, s igen boldog vagyok, hogy a küszöbén átlép.

Egészen fölmelegedve sietett föl a súrolt lépcsőn az oleanderekkel megrakott verandára, anyáskodó gyöngéd-

séggel úgy tett, mintha fölemelte volna a kisebbik gazdáját az ő nyugodalmas házába.

Aztán kinyitotta az ajtót s beszólt:

— Nagy tisztesség ért minket, Matild . . . Itt vagy-e ?

Az ajtóba akkor egy szőke gyöngye asszony jelent meg. Szelid kék szemei, vértelen keskeny ajaka volt s olyan bágyadt, mint egy virág, melynek szirmai az ős érte.

— A báró . . . látod.

Az asszony félkezével megtapogatta az ajtót, aztán megfogta és hozzá dült, mintha igen elfáradt volna, szemeit a Magyar elökelő alakjára szögezve.

*   *   *

Mert ez tulajdon azon Magyar báró volt az, a ki egyszer a gátháti marosparti réten ott találta Spech Matildot, a kertes leányát.

— Ez ösvény visz a városba, kisasszony ? — kérdezte.

— Nem mindenkinek.

— S nem nekem ?

Ah ! mintha a meséből való királyúrfi volt volna. Sugár, karsú, fiatal. A lovát kantárszárán vezette. Csak koboz hiányzott az oldaláról. Matild ismerősnek tetszett. A gyermekkorból való képekönnyből.

— Vakmerő dolgos emberek járnak csak a Maros gátján, ha sürgös útjok van.

— Hígye azt, hogy én is sietek.

— Akkor a gátkötésén kellene átmenni. A dobogó vékony szálain veszedelmes átmenni.

Derült idő volt. Ruták, menták illatoztak az erikák gyöngéd pettyeket képeztek a mező zöld bársonyán. Lent a berekbe kaszáltak.

— Mégis, kisasszony — valami derült hányivetiséggel beszélt — átmegyek rajta. Aztán, ha át tudok menni a dobogón, közel érem-e akkor a várost ?

— Nyomban. Csak a domb fedi el.

Akkor egy kaszáló parasztra kiáltott a királyfi s oda dobta a lova kantárját.

— Majd, kisasszony, eljön a lovam után Orbán, a tiszt. Jó ? Megmutatja így az utat ?

A paraszt mindjárt elvitte a mesefiú táltosát s maga mosolyogva nézte a kis szőke leánykát.

Ah! ha önök látták volna a szemeit... e diófa színű, merész, fényes szemeket!

— Koszorút kinek kötött, kisasszony?

A német leány a háta mögé rejtette a vadszékfűből fűszállal kötött koszorút.

— Mire kíváncsi még az ösvényen kívül?

Évődés szemén, derű az arczán, bizalmasan kérdezte; még csak el sem pirult. Mintha csak egy vers folytatását olvasná, a mit az imént hagyott abba.

— Itt lakik? Sok, ha ezt is kérdezem?

— Miért? Ott lakom a jegenyefák mellett, látja... a kertészházban. Oka van, hogy ezt is kérdezi?

— Gyönyörű a mező. Tűzzön hát egy szál székfűt a gomblyukamba.

— Elfelejté az ösvényt. Pedig sietős az útja.

— Sokszor járja-e a mezőt? Én csak a Bese hegyen túl lakom, s néha erre jönnek, ha ilyen szép leányt találnék az útban.

Egy szál székfű után nyúlt s a leány kezéhez ért. Akkor a leány egyszerre megzavarodott s egészen kigyúlt az arcza. Bátorsága elszállt.

— Nem... nem szoktam itt járni soha sem... én soha sem járok itt... igazán soha sem.

A megrettent szóra az idegen is tartózkodóbb lett.

— Az ösvény?

És arra indult, Matild kiejtette a székfűkoszorút.

— Ügyeljen... ügyeljen e mart szakadékos. Nem szabad könnyelműen leszállani a gátra.

Az idegen ismét mosolygott az aggodalmaskodó szóra és könnyedén leugrott a martszélről. Visszafordult és ravaszul így szólt:

— Nem találom az utat, merre menjek, kisasszony. Nem mutatná meg az ujjahegyével.

A leány közel a mart szélére lépett és finom, keskeny kezével a helyes vonalat megmutatta. Az idegen megérintette a nyújtott ujját. Matild ott felejtette egy perczig.

Aztán szépen köszönt és könnyedén, mintha nem is érinté lábával a vesszőket, átszaladt a gáton. A túlsó partról barátságosan intett és frissen tovább ment.

Ah! beh elment. Már rég futotta meg az ösvényt, (oh mily réginek tetszett Matildnak) hány álmatlan éjszakán hallotta a dobogó zörgését, a mint áthalad rajta a szép királyfi. Mintha csak a meséből való volna; olyan váratlan és álomba vesző. Nem egyszer úgy tetszett neki, hogy az ablakát zörgeti meg valaki. Talán ő az. Egy elsuhanó madár szárnya illette meg csak az ablaküveget. A berek ezüst nyárbokor pihés ága meglibben. Talán ő bukkan ki az ernyője mellől? Csak egy kóbor nyúl illan odább.

A megapadt Maros medre megtelik sokszor, és a szennyes hólé ha lefoly, ismét száraz lesz sokszor a dobogó, hogy siető emberek járnak át rajta a városba, de többet, egyszer sem, de soha nem fut át rajta a szép királyfi.

A kis kertészházon esztendőök suhantak át, jöttek jó szándékú falusi legények a ház leányaért, ah! egy sem volt hasonló az egyetlenhez. Matild olvasta érzékeny német verses könyveit a szerelmes pásztorokról, a kékszalagos bárányokról is álmodozott és várt valami lehetetlenségre és hitt valami hihetetlenbe.

A vén kertész oltott rózsáit, gyümölcs-csemetéit elvitték messze, csak legszebb virágát, szép leányát — de senki. Eljött a nagy csontos kaszás és lekaszálta a vén kertészt és Matild egyedül maradt a kis kertészházban.

Akkor jött Orbán, az öreg tiszt. És Matild félve a magánytól, szegénységtől és valami névtelen reménység a szívében, hogy még egyszer a vén tiszt oldalán a szép királyfihoz közeledhetik — és a meghervadt kis Matild — odaadta kezét. Ennyi az egész.

*   *

Egyszerre megismerte a bárót.

A vér a fejébe ment, elszédült.

Magyari érdeklődéssel nézett a gyöngye nőre. Nem emlékezett, hogy látta volna valaha.

A vén tiszt aggodalommal sietett a felesége felé. Mégis azt mondta:

— Bocsánatot kérek, méltóságod. Én voltam a hibás. Hirtelen zavartam meg. Az ügyetlenség engem terhel s méltóságod elnéző lesz irántam.

A szoba hűvös és jó illatú volt. A vén bútorok föl voltak

piperézve női munkákkal. Mindenik pedans rendességgel volt elrendezve. Magyari az első tekintetre megismerte a régi butorokat. Hazulról az apja házából valók voltak. Az esztérgált körisfa-diványokon a régi kastélyban mennyit ugrált! És a vörös karosszéken mennyit próbálta az erejét. Az ősei gazdátlan képeiből is egy-két a falon csüngött im; buzogány a kezében, írásos szalag a száján. Egy kissé megilletődött.

Az asszony összeszedte magát és nesztelenül lépett viszsza. A homlokát megsímogatta s kigyúlt mindjárt, hogy szeme összeakadt a Magyari tekintetével.

Az ajtó mellől egy vén fogatlan kopó vánszorgott föl. A hitvány állatnak a bajusza egészen ősz volt. Körülszagolta a jövevényt, aztán fölnyújtotta a fejét s megnyalta a Magyari lecsüngő kezét.

— Ah! te vén dög... a Mira? — nem?

A vén tiszt tisztelettel meghajolt. Nem tudott volna szólni.

A báró lehajolt, gyöngéden megsímogatta az állatot és két kezébe fog az öreg kutya fejét.

Aztán halkán így szólt: «Oktalanság». Restelte, hogy a hangja megremegett. Mindjárt összeszedte magát, kiegyenesedett és szeretetreméltóan az asszonyhoz fordult:

— Bocsánat, hogy megzavartam. Akaratom ellen történt. Az Orbán régi barátsága révén, látja, úgy jövök, mintha haza jöttem volna.

Az asszony rebegeve felelte:

— Boldog vagyok, ha annak tekinti. Mi sokszor emlegetjük s Orbán nagyobb ünnepet nem ért, mint a mai nap.

Akkor egy patyolat ingvillas sugár, tiszta cselédleány jött be, keskeny nyakú boros üvegeket hozva. A gömbölyű csinos leány megtöltötte a poharakat, az asztalra tette és kiment.

— A «Pogányvész» hegyből való, mondta Orbán, latvanhetes termés, méltóságod. Soha méltóbbnak nem töltöttek belőle s nem is adja több tisztelettel senki, mint a hogy mi kínáljuk.

A báró egy hajtásra itta meg az aranyszínű nedvet. Kissé zavarták a váratlan benyomások. Küzködnie kellett magával, hogy kedélyének rugékonyságát visszakapja.

Az asszony a szemeit a báró arczán felejtette néha, de mindjárt lehunyta, ha összetalálkozott a báró tekintetével. Még

mindig a régi volt. Hangja mélyebb, a homloka magasabb, de a szeme ugyanaz, a mint látta annyi esztendő óta ébren, alva. A vén kutya a báró lábai elé feküdt karikába; öreg fejét az ismert lábra fektetve csendesen pislogva.

A tiszt egészen megelevenedett s fecsegővé lett. Le nem ült kisebbik gazdája előtt, de gyöngéden megválogatva a beszéd tárgyát, szintelenül locsogott. Az idegen kézre ment ősi házról; porba huczolt régi tisztelt névről egy ígét, hogy ki ne ejtsen valahogy. A helyett a vadakról beszélt, melyekre egyszer a fiatal báróval jártak a szabadi hegyekbe. Már csordával járnak le a kukoriczásokba a vaddisznók; a maczkó ki sem mozdul az aljból málnaéreskor, kedélyeskedik a parasztokkal s ha pásztortüzeket raknak a cserésbe, másnap a tűz túlsó felén füttözik. És nincsen már vadász, hozzá méltó.

Aztán valami szép faj lipiczai ménéről szólt, úgy, mintha megakarná győzni a kisebbik gazdáját, hogy abból a fajból ménest kellene berendezni

Alig jutott szóhoz más töle. Boldog volt, hogy beszélhetett. A báró egyszer fölkelt, akkor karon fogta a vén gazdatisztet és lekényszerítette maga mellé a régi körisfa diványra. Ott egyenesen ült Orbán, csak a divány szélére, úgy, mintha kész volna minden perczben felszökni.

A mint alkonyatra fordult az idő, mind nyughatatlanabb lett a vén gazdatiszt. Azon mesterkedett, hogy előterjeszse... hogy késő is lévén... hogy az alacsony fogadó miatt is... hogy maradjon nálok. Még az öreg báró butorai vannak az Orbán vendégszobájában. Azt ő szerezte meg az... az... «elmult időben». A vén virágos szék is ott van, a mit a méltósága báróné szeretett. Azt emlékül kapta.

Aztán egészen kicsapongó lett örömében, mikor meg egyezhetett a báróval. És fiatalos könnyűséggel ment ki, hogy elhozza a báró podgyászát a fogadóból és gyerekes módon megköszönte sokszor a kegyet és élete legboldogabb napjának nevezte.

Az asszony egészen félénk lett, mikor Orbán elment. Zavartalanul élvezte a báró jelenlétét, míg az ura beszélt. Az erejét vitte el, hogy elment.

Magyarinak az emlékei rajzottak föl a lelkében s a feltörő képek ellágyították, akár mint küzködött ellene. Nevetségesnek találta magát s boszús lett.

— Rég járt itthon a báró ?

— Az idehaza ? Csúfolkodó, kicsinylő kedve volt s így folytatta: «Hígye el, hogy csak a félszeg nevelés veri belénk azt, hogy az idehaza jobb, mint akármilyen hely.

Az asszony megzavarva kérdezte:

— De a gyermeki álmok, örömeinek boldog tanyája ?

A báró kicsinylőleg folytatta:

— Éretlen érzékenykedés, hígye el ! Micsoda igazi öröme van a gyermekségnek ? Az élet akkor kezdődik, a mikor érezni kezdjük, hogy vagyunk. Az örömöket akkor kezdjük értékelni, mikor megismertük már egyszer az igazi bűt.

A kesernyés szavakra fölállott és ki ment a nyitott ajtón. Mintha csak nézett volna, és nem látott volna. Aztán hirtelen megfordult s váratlanul kérdezte:

— S boldoggá teszi-e Orbánt ? Van-e érdemesebb a boldogságra, mint e derék, hű ember ?

— Mit kérdez ? — felelte szorongva.

Mit mondjon ? Boldoggá teszi-e Orbánt ? Akkor azt kellene elhitetni, hogy szereti az öreg embert. Igaz-e ? Ha igaz, elveszti azt, a kiről örökké álmodozott, mert íme szívének csak ekkora a hűsége. Ha nem igaz . . . akkor így szól, miért mentél hát hozzá, miért hazudtál az oltár előtt ?

— Mit nevez annak ? A kötelesség hűségés teljesítése ? Bizonyosan . . .

Azonban úgy látszott, mintha Magyarit nem érdekelné a válasz. Hanem megfogta az asszony mind a két kezét, a szemébe nézett s így szólt:

— Tegye derültté életét, hiszen látja, milyen jó és hű öreg ember. Azt hinné az ember, hogy nincs hűség, szeretet a világon és lám, az mind nem igaz. Van a világon. És mikor az ember ezt megérzi, olyan könnyűnek érzi magát.

* * *

Aztán kilépett és egy oleander virágot szakított le. Látogatolag csak gépiesen cselekedett.

Az alkony csöndesen ereszkedett az udvarra. Állatok fészkelődtek az ólban s egy-egy borjú bőgése zavarta a csöndet. Az eperfa gyümölcsös ágait csöndesen himbálta az enyhe esti szellő.

Az asszony követte Magyari minden mozdulatát. A kezén a férfi kezének melegét érezte s az átlátotta az egész testét. Bátorabbnak érezte magát s közeledett az álmodott férfiúhoz.

Ekkor így szólt valami beteges fénynyel szemében:

— Nem adja nekem a virágát?

Magyari visszalépett s csodálkozva nézett az asszonyra. Matild érezte, hogy oktalanságot követett el, s mentegetőzve, zavartan mondta:

— Csak vissza mondom, a mit egyszer nekem mondott. Elfelejtette-e már? Inkább csak az emlékeit mondtam vissza.

Magyari könnyedén meghajolt, mintha csak nem akarna ellene mondani, de a tekintetéből látszott, hogy nem értette.

— Az emlékeit?

Az asszony akadozva mondta:

— Már elfelejtette? Akkor volt, mikor felénk ment a városba a gáton s azt kérdezte tőlem a mezőn: «Merre megy a legközelebbi ösvény a városba». Nem emlékezik reá? A lovát nálunk hagyta s Orbánt küldte utána... És így szólt hozzám: «nem ad egy szekfűt a koszorújából? Már nem emlékezik reá?»

Valami gyerekes engesztelő tekintettel nézte s egészen megszépült elhervadt arcza.

— Emlékszem. Orbán beszélt az úton felőle...

— Csak Orbán? — mondta s leverten leejtette a karjait.

Akkor jött meg az öreg tiszt. Úgy hozatta a báró holmiját, mintha valami ellenséges diadaljelvényeket foglalt volna el. Egészen ruganyosan szaladt föl vele a lépcsőn s vígan mondta:

— Nem fejezhetem ki, milyen boldog vagyok. Reménylem, hogy Matild nem volt terhére méltóságodnak? Itt van minden és elhoztam. Én magam rendezem be, más úgy sem tudja, hogy szereti méltóságod. Örvendek, ha Matild szórakoztatta méltóságodat. De ő csak úgy örvend a szerencsének, mint én, csakhogy ő kissé szóotalan és kedvetlen. Mi igen ritkán látunk vendéget, s kiszokunk belőle, de ilyen kedves vendég soha sem járt...

A Magyari esze az öreg Orbán feleségének a megnyilatkozásán járt. Mert az volt az: valóságos vallomás... A mult emlegetése, a jelentéktelen eset apró részletezése — nem vallomás-e? Minden szót az asszony megtartott az eszében,

úgy, mintha csak az imént hallotta volna vagy mintha örökké hallotta volna — attól fogva. Tekintetén sóvárgás és a hangján . . . Érzékeny jel után áhítozik és az érzékeny multtal indokolja. Egyszerre jelentékenynek találta a Matild elszédülését, mikor a küszöbön meglátta. Nem véletlen rosszullet volt bizonyosan. És összeköti Magyari a szavait és a rosszulletet.

Boszúság szaladt át rajta. Igen nevetségesnek találta az egész esetet. Nem is volt arra való hangulata, hogy észrevegyen egy jelentéktelen asszonykát — és annál kevésbbé, mert Orbán felesége az.

A vén gazdatiszt szolgálatkészséggel sürgölődött. Rendelkezésével fölverte az udvart, nehogy valamiben szükséget lásson az ő kisebbik gazdája.

Magyari leült, az alkonyatba nézett. Igen szívesen kidobott volna mindent az eszből, a mi váratlanul meglepte e napon: a múltnak emlékeit és az érzelő asszonyt. A fogatlan kutyát megsímogatta gyöngéden és kiállott a tornácra. Az udvaron sürgölődött a kis piperés cselédleány. Megszólította:

— Katinak hívnak?

— Nem, méltóságod. Erzsinek.

— Mindegy. Csinos leány vagy.

És egyúttal vízért küldte. Inkább csak azért, mert jól esett, hogy hangosan beszéljen. Az asszony szemeinek kísérelő tekintetét érezte magán.

Hátha mégis téved s hátha üres nézése mit sem jelent. Kedve volt, hogy megbizonyosodjék. Tudnia kellett, mi lakik ez asszonyban. Hiszen egy világlátott embernek mi könnyebb annál, mint hogy belelásson egy haszontalan asszonyba. Hogy miért teszi? Talán csak azért, hogy foglalkoztassa magát s fölújult emlékeinek feltörő képeit elfődjé vele.

A tiszt a báró szobájával foglalkozott buzgón. Magyari a kis Matildhoz fordult az oleander fák alatt, és lágy hangon kérdezte:

— És gondolt-e néha reám?

Matild fölvetette szemeit egy perczre, aztán lesütötte és hallgatott. A fiatal ember kegyetlenül folytatta:

— Néha egy percz szabja meg az életünket, egy tekintet, egy szó. Nem óhajtjuk, nem várjuk ezt a perczet, jön és reánk száll, mint a végzet. Talán az a délután, a verőfényes mezőn, mikor megláttam, talán ez a percz volt. S mikor beléptem az

imént azon az ajtón, úgy tetszett nekem, mintha egy kedves képet látnék ismét, a mit egyszer láttam már; egy álom, a mi megjelent nekem egy csöndes éjtszakán. És mintha az álom megújult volna ismét...

A míg beszélt, merően az asszonyra szegezte tekintetét. Az asszony keble gyorsan hullámozott.

A kis cseléd a vizet mosolyogva hozta. A hízogó szó, a melylyel kérte a báró a szolgálatot, bátorra tette és a szép úrfin végig vonogatta fényes szemeit.

Magyari megízlelte, aztán hátradült a székén s úgy leste Matildot, mint a hogy a fekvibe álló nyulat ügyeli a vadász, fölhúzott puskával kezében.

— Most emlékezem világosan arra a virágos rétre, a csillogó vízre és a koszorút kötő bájos leányra. Rossz néven veszi-e, ha emlékeztetem reá?

Az asszony rebegeve mondta:

— ...Távolabb a berket kaszálták, tele volt illatával a levegő... Én segitettem, míg a dobogóra szállt. A kezemet fogta. Azt hittem, hogy visszatér egyszer, mint vártam; majd meghaltam — de soha sem többet... soha sem tért vissza.

A tele hold felült a kék égre. A vén tiszt elvégezte sürgölődését a szobában és kilépett a verandára. A vacsorát jelentette ragyogó tekintettel, olyan hódoló tisztelettel, mintha egy királyt invitálna az asztalához.

Magyari átölelte az öreg ember nyakát s minden elfogadható ok nélkül megszorította. Matild csöndesen, megzavarva kísérte őket, nesztelen lépéssel.

Az asztalnál Magyari ismét a régi jó kedvű nyájas úr lett. Fesztelenül beszélt; a ború elszállt róla, úgy látszott. Mindent pompásnak talált s udvarias figyelemmel halmozta el az asszonyt. Orbán boldogan nézte azokat, kiket a legjobban szeretett ezen a világon. Mohón, gyorsan ivott. Mikor a bortól egy kissé megmelegedett, fellengezve mondta:

— Nem, méltóságod! ha az Isten parancsolna velem e perczen, így felelnék akkor: «Jó Úram! tehetsz szolgálóddal akaratom szerint. Szolgád már volt boldog.» Én most az vagyok, méltóságod! Az asztalnál ül az a két lény, a kik legdrágábbak szívemnek. Bocsánatot kérek, hogy egyszerre emlegetem a két nevet. De hódoló ragaszkodásomon kívül Matild, a legdrágább nekem. Bocsánatot kérek.

Magyari később így szólt:

— Hígye el, hogy igen jól érzem magamat. Sajnálom, öreg barátom! hogy most csak egy pár óráig lehetek a körükbe, de megfogom kapni annak a módját, hogy hosszabb ideig is láthassam mindkettőjüket.

Orbán elkomolyodva kérdezte:

— Miért? Méltóságod csak nem akar elhagyni minket?

— Azt hiszi, hogy nem becsülöm elég nagyra szeretetének értékét. Azonban jókor reggel indulnom kell. Maga azt hiszi, öreg ember! hogy nekem nincs «muszáj». De van. Holnap reggel messze leszek. A kötelesség parancsol velem.

Úgy látta, hogy becsületesen cselekszik, ha nem marad tovább a vén tiszt házában. És a mint egész életében hirtelen készen volt a határozatával, egyszerre döntötte el, hogy elmegy. Olyan meleg tekintettel nézett az öreg tisztre, hogy alig tartotta volna magát képesnek reá. Annál kedveskedőbb lett.

— Azonban — így szólt — az éjjelt nem vesztegetjük el álommal. Még adósom azzal, hogy lássam a házáat, kertjét, istállóját. Elfelejtette már, hányszor vertem föl álmából, hogy barangolja be velem a falut éjjel, vagy tutaj hátán a városig menni. S hát féljen, Orbán! ma ismét olyan kedvem van.

Azonban az öreg tiszt elbűsulva hallgatott. Elkomorodva ivott. Alig hogy megkapta régi kedves kisebbik gazdáját és lám! vesztí már el ilyen váratlanul.

— Szólj Matild ő méltóságával. Háttha inkább hallgat reád, mint reám, együgyű öreg emberre s a kérésedre inkább hajol.

Azonban Magyari nem engedte, hogy az öreg tiszt sokáig fűzhesse ezt a kérdést. A borát a világosság felé emelte és magasztalta arany színét, pompás ízét. Fenéig itta és készítette Orbánt, hogy igyék. A mint az öreg tiszt látta, hogy kisebbik gazdája élvezettel iszsza a vén bort, kedvébe járva fáradhatatlanul töltötte. Magyari mosolyogva nézte az öreg embert.

A vén tiszt így gondolkozott: «Háttha igen sokat fog inni, akkor itt marad.»

Magyari így gondolkozott: «Háttha igen sokat iszik s el-lágyul, akkor könnyebben békül meg az eltávozással.»

Egyszer így szólt Orbán kigyúlt arczczal fellengősen :

— Ismerem, méltóságod, e bor venyigéjét, András báró hozta Frankföldről és elültette a Pogányvész oldalra. Azt a földet sok török vére áztatta... Már a méltók, kik ittak a bogyó nedvéből — mind elmentek őseikhez... egy van csak, ki méltó, hogy megízlelje... a nagyok szegény szolgája nyújtván...

A szeme kigyúlt egészen, zavartan beszélt. A báró ismét töltött. Akkor Orbán elkeseredve kiáltotta :

— Eszti cselédem, nézd, nézd, gazdánk megalázza szegény szolgálit... Ő saját kezével tölti meg a poharakat... te elnézed ezt?... elnézed?

Aztán fuldokolva végezte be. Okölbe szorította a kezét és sirt. Megfenyegette a cselédet s az abroszra hajtotta a fejét és elaludt.

Magyari halkán szólt az asszonyhoz.

— Engedjen meg, ha én segitettem abba, hogy elcsöndesdjék Orbán. Így a búcsúzást könnyebb szívvel viseli el. Egyéb sem marad hátra, mint hogy én is búcsút vegyek. Higye el, igen kedves véletlen volt, a mi idehozott ismét, s kérem, szívesen gondoljon reám.

Aztán fölállott, kezét nyújtott. Az asszony tovább felejtette a kezét a Magyariéban, mintsem helyes lett volna.

A míg így érezte a báró az asszony gyöngye ujjainak melegét, ez szaladt át a fején: — Ha elmenekszem innen, örökre tövis marad a gyöngye, érzelmős asszony szívében...?

Az asszony félve kérdezte, (az ajaka rebegett a nagy fölindulásban):

— Nem talál engem alkalmasnak arra, hogy kalauzoljam Orbán helyett a kertben, a melyet meg akart nézni? mint-hogy Orbán már nem képes reá.

Magyari nyájasan utasította vissza!

— Nem merném fárasztani, semmi esetre e késős éjtszákán. Bizzék ösztönömben. Magam járom meg a kertet, míg alkalmas leszek az álomra... Engedje, hogy ismét köszönjek...

Az asszony hangtalanul ejtette le a kezét s visszalépett.

Magyari szivarra gyújtott s a verandára lépett. Üde szellő járt, rezedák illatát hozva a kertből, az oleanderek keserű nyés lehelletével elegyülve.

Hiszen ő veszedelmet hozott e hű, jó ember házára. El-

felejtette volna talán az asszony a régi, gyerekes álmot, megnyugodott volna és boldoggá tette volna e jó öreg embert, ki maga az önfeláldozás és gyöngédség. Vége. A régi álom megújul ismét és a betegesen érzékeny asszony szerencsétlen lesz és mindenki körülötte. Milyen lesz így a jó öreg tiszt élete mellette!

Annyi megilletődés érte e délután Magyarit, mióta az öreg hű szolgával találkozott. Gyermekkorának, nemes őseinek emlékei keltek mind életre... Magyarit, az erős birkózó természetű ember megadta magát ez érzésnek. Súlya alatt ellágyult.

Mint csöndesítse el a születendő vihart, melynek jöttét érezte? Mint altassa el ismét az asszony fölébredt érzéseit? Mit tegyen, hogy jól, becsületesen cselekedjék? Máskor talán nem töprengne ilyen kérdéseken. Talán máskor léha hiúsodás arra unszólná, hogy hagyjon hátra egy megsebzett szívet. Azonban az egész délután másképen hangolta.

Homlokát megtörülte. Egészen forró volt. A sötétbe nézett tanácstalanul.

Akkor éles vadász szemével meglátta, hogy az udvaron átsiet valaki s a kertajtó homályában eltűnik...

Ki az?

A szobák elcsöndesedtek. A vén kutya alszik az Orbán lábai mellett, a kis cselédleány az asztal körül rendezkedett. Az istálók is elsötétedtek teljesen.

A hold álmosan bujkált az égen, fekete foltok szélén bujva ki, hogy a másik felhő rongy alá bujjon.

Ki lehet? Kétségtelenül Matild lopózik a kertbe. Mit reményel vajon? Talán arra gondol, hogy találkozni fog vele? Talán kalandot keres?

Ah! Hiszen ez egészen közönséges hölgyike... Érzékeny-e a lelke? vagy rossz fajta a vére?

Nem tudva eldönteni a kérdést erős lépéssel a kert ajtaja felé ment. A léczes ajtó csikorogva fordult meg a sarkán. Magyarit egészen fölháborodott. A porondos úton gyorsan végig ment. Sehol senki... Bokrok, virágok, madarak, minden aludt.

Visszatért.

És mégis nem könnyelmű hölgy ez, a kit a háborgó vére ösztökél...

Ez regényt keres: az ő könyveinek érzékeny folytatását keresi.

Nagyon hamar elhitte, mert jól esett ezt hinnie. Akkor ötlete támadt, gyorsan fölemelte fejét és kiderült arcza. Félhangon mondta: «ez az»... Megkapta a mit keresett. Az asszony megjed tőle s megutálja, hogy soha se gondoljon reá...

Megtalálta a módját. Hogy soha se ábrándozzon róla s kivesse álmaiból örökre.

Akkor derűlten lépett be a szobába, s a kis cselédleányhoz így szólt:

— Egy kis tüzet a szivaromnak, galambom. A legszívesebben szemednél gyűjtanám meg. Akarod-e, hogy a gyertya lángját idetartsad szivaromhoz?

A kis leány, kaczagva, kaczer mozdulattal nyújtotta oda a világot. Magyar megfogta a leány ropogós, gömbölyű karját, megszorította; meggyújtotta szivarát s halkabban folytatta:

— A borostyános lugas közepén egy kóasztalt láttam... Nagyon szomjas vagyok, abba pusztulok el, gyöngyöm... Nem vinnél oda egy üveget e jó borból? Jobb lesz az íze, ha te viszed ki...

— Egy poharat is?

— Kettőt, talán gyöngyöm...

— Kinek kettőt?

— Mindenki alszik talán?

— Mindenki alszik.

— Nem iszol te ott velem egy pohárral a kedvemért?

— Nem, nem. De a bort viszem szívesen.

Aztán a leány után ment végig az udvaron. A gyertya lobogott a leány kezében, álmos sugarakat hintve a gyászba borult kertre.

A mint a borostyános lugas elé értek, Magyar előre hajolt s elfújta a lángot. A kis cseléd halkán fölsikoltott.

— Most már hogy lássunk? — kérdezte kaczer prünyögéssel.

— Minek nekünk, gyöngyöm, a világosság? — mondta hangosan.

A leány letette az üveget az asztalra, lábujjhegyen közelvedve, mintha választ adna óvatosságával a hangos szóra.

Magyari hevesen fölkapta a leányt s ölébe ültette. A leány mind a két tenyerét a fiatal ember elé tartotta védelméül.

— Hány a szeretőd, gyöngyöm? Egy...? no, kettő? három? Ne tagadj el egyet sem belőle. A te szájad elég picziny, az ajakad piros, mint az eperszem... akárhány csókot kaptál is reá, jut még belőle másnak is.

A kis cseléd nesztelenül súgta:

— Pszt... csöndesen... Én úgy félek... Mintha valaki járna körülöttünk.

— Sohsem aggódjál, gyöngyöm... Akárki lássa... úgy sincsen szebb dolog a világon a szerelemnél.

S ezzel átölelte a leányt.

A kis cseléd halkan föl-fölszisszent.

A bokor a hátok mögött erősen megzörrent. A kis cseléd kifeszítette testét az ölelő karból s fölállott.

Halkan így súgott:

— Valaki szalad az úton a ház felé.

Magyari megismerte.

Akkor komolyan így szólt:

— Már nem vagyok szomjas többé, kis leányom...

A cseléd csalódottan kérdezte:

— Nem szomjas már?

Magyari mit sem felelt.

Csöndesen végig ballagott az úton, hol azelőtt egy percczel megriadva suhant át az Orbán felesége.

Ballagott...

Megnyugodottnak érezte magát. Jól cselekedett.

Mégis igen kellemetlenül érezte magát.

Íme egy pár ember, két lépésnyire tőle a házban. Nincs is több a világon, a ki úgy szeresse őtet, mint e kettő...

És elhagyja őket örökre.

PETELEI ISTVÁN.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ KÖNYV: FIÚ ÉS LEÁNY.

I. FEJEZET.

A Dorkote-malom előtt.

Nyílt síkságon siet a szélesbülő Floss zöld partjai között a tenger felé, és a vízáradat örömmel rohanva eléje, heves öléssel tartóztatja föl útjában. E hatalmas vízáradaton friss illatú fenyűdeszkával, kerek repczés zsákokkal vagy sötétes fényű kőszénnel megrakott fekete hajók haladnak St.-Ogg's városáig, a mely rakodó partjain régi görbe vörös háztetőket és széles házoromzatokat tüntet föl az alacsony cserjével benőtt bércz és a folyó partjai között, midőn ilyen februári nap futó fénye szelíd bíborszínűre festi a vizet. Köröskörül gazdag legelők és fekete föld-barázdák terülnek, a melyek nagy levelű zöltség termesztésére vannak elkészítve, vagy már a gyöngye hajtású őszi vetések különböző színei hullámszerűen rajtok. Még látható némi emléke a múlt évnek, midőn a méhkasok aranyos rajokat bocsátottak ki magokból néhol az ösvényeken túl. Az ösvények mindenütt fákkal vannak benöve; úgy tetszik, hogy a távoli hajók árboczaikat és kifeszített barnavörös vitorláikat szorosan a terebélyes kőrisfa ágai közé tüntetik el. Épen e vörös födélzetű városka mellett ömlik élénk futással egy mellékfolyócska, a kis Ripple, a Flossba. Mily kedves kicsi e folyócska s mégis milyen sötét, változó hullámokat rejt magában. Úgy látszik, hozzám, mint élő társához, nagyon

hasonlít, mikor a part hosszában sétálok és szelíd, lassú hangjára, mely egy félénk szerető hangja, figyelek. Emlékezem még e kőhidra s e fűzekre, a melyeknek ágai a vízbe érnek.

Itt van a Dorlcote-malom. Meg kell állnom egy két perczig a kőhídon s megnéznem a malmot, ámbár felhők fenyegetnek, s az idő is jó este felé jár. Épen ilyenkor, midőn a február hónap múltófélben van, s nincs levél a fákon, öröm ezt nézni; talán a csipős nedves idő kölcsönöz némi varázst a tisztán tartott, kényelmes lakóházaknak, a melyek épen oly régiek, mint a szil- és gesztenyefák, a melyek azokat az éjszaki szelektől védik. A folyó kiáradt s elöntötte a part melletti veteményeket, úgy, hogy a ház előtti kert pázsit-szegélye is félig vízben van. Mialatt e kiáradt folyót, az élénk pázsitot, a finom világoszöld port, mely a veresedő csupasz ágak alatti nagy fatörzseknek s ágainak körrajzát mintegy megszelidíti, nézem: egyszersmind megszeretem e nedves levegőt s irigylem a fehér kacsákat, a melyek egészen elmerülnek a vízben a rét között, a nélkül, hogy csak sejtenék is, milyen ügyetlen az ő magok-viselete, a hogy a szárazról látszanak.

A víz esése s a malom zaja álmos egyhangúságba ringatnak s a környék csöndességét még fokozni látszanak. Mindez egy nagy hangkárpithoz hasonló, mely a túlvilágon esik le. Most egy igen nagy födeles teherkocsi zaja is ide vegyül, mely búzás zsákokkal ballag hazafelé. A jámbor kocsis épen ebédjéről gondolkozik, mely már ily későre egészen kiszárad a sütőkemenczében; de addig semmihez nem nyúl, míg jól nem tartja lovait, ez izmos, türelmes, szelíd állatokat, a melyek — képzelem — milyen félénk szemrehányással néznek rá szemellenzőik alól, hogy oly szörnyen megostorozta őket, mintha bizony szükségök lett volna ily intésre. Nézd csak, hogy előre nyomják nyakukat a híd lejtőjén s milyen serényen igyekeznek, hogy oly közel vannak az otthonhoz. Nézz csak nagy bozontos lábaikra, a melyek a kemény földbe szinte belekapaszkodni látszanak, súlyos igába hajtott nyakuk türelmes erőlködésére, tusakodó czombjok hatalmas izmaira. Igazán szeretném látni, hogy nyerítenek a jól megérdemelt abrakért s látni, a mint a szerszámból kiszabadúlt izzadt nyakukat s mohó szájokat is ez iszapos tóba dugják. Most a hídon mennek s gyorsabb lépésekben haladnak lefelé; a kocsi földelének boltíve épen eltűnik a fákon túli fordulónál.

Ismét a malom felé fordulok s nézem a nyughatatlan kereket, a mint a víz gyémántsugarait szórja. Az a kis leány is, a ki, mióta én a hídon álldogáltam, a víz szélén ugyanegy helyen állt, szintén ezt teszi. Ama bolondos, barnafülű, de fehér komondor meg, látszik, hogy ugrál és csahol a kerékkal való sikeretlen küzdelmében; talán féltékeny is, hogy játszótársa, a mely hódkalap-forma föveget visel, annyira belemerült a mozgásba. Ideje volna — gondolom — hogy a kis játszótárs bemenjen, mert ott igen barátságos tűz csalogat, a mint a vörös fény a láthatár növekvő homálya alatt ide látszik. Nagyon ideje, hogy én is levegyem karjaimat a híd hideg kövéről . . .

Ah, karjaim egészen elzsibbadtak. Könyökömet a szék karjára nyomva álmodozom, a Dorlcote-malommal szemközt levő hídon állva, a mint ezelőtt több évvel egyik februári délután láttam azt. Mielőtt fölocsudnám álmomból: hadd mondjam el a nyájas olvasónak, mit beszéltek Tulliver és felesége az akkori délután, a mint balra eső szobácskájokban az élénk tűz mellett üldögéltek.

II. FEJEZET.

A Dorlcote-malmi Tulliver kinyilvánítja Tomra való elhatározását.

— Hogy mi a szándékom, azt te jól tudod — szólott Tulliver — szándékom nem más, mint hogy olyan nevelést adjak Tomnak, a melylyel maga megszerezheti kenyerét. Már rég föl tettem ezt magamba's meg is jegyeztem neki, hogy Gyümölcsoltó boldogasszonykor az akadémiát elhagyja. Hiszem, hogy a nyáron igazán jó iskolába adhatom. Ez a két év, melyet az akadémián töltött, tökéletesen elég volna neki, ha én belőle molnárt vagy fuvarost akarnék nevelni, mert ő már így is sokkal több nevelést kapott, mint én egész életemben. Az én atyám minden tanításért fizetett: egyszer a nyirfavirgácsért, másszor az ábécés könyvért. De én Tomból valódi iskolázott embert szeretnék nevelni, hogy versenyezhesen azon társaival, a kik oly finoman beszélnek s oly virágosan írnak. Legalább segítségemre lenne, ha pereskedem vagy bíraskodom, stb. Nem mondom én, hogy épen valódi törvénytudós legyen — sajnálnám

is — de afféle mérnök, felügyelő, árverező vagy becselő, mint a milyen Riley, szóval olyanféle, a kinek foglalkozása mindig csak jövedelmet ad és semmi kiadása sincs, no, legfőlebb vastag óralánczra meg magas székekre. Ez mindegyik meglehetősen foglalkozás, s én úgy hiszem, hogy föler a prókátorsággal; lám, Riley is milyen kevélyen néz Wakemre, az ügyvédre, épen úgy, mint egyik kakas a másikra. Az nem fél emettől.

Tulliver a feleségének mondta e szavakat, egy csinos szőke asszonykának, a ki legyezőforma főkötőt viselt. (Szinte félek elgondolni, milyen régen viselték már ezeket a legyezőforma főkötőket; azoknak megint legközelebb divatba kell jönniök. Mikor Tulliver negyven felé járt: valami újságnak s különös szépnak tartották ezeket St.-Ogg's városában.)

— Jól van, Tulliver, te tudod legjobban; nekem nincs ellenvetésem. De nem jó lenne-e, ha levágnék egy pár tyúkot s a jövő héten meghívnók ebédre nagybátyánkat és nagynénünket, hogy meghallhatnád, vajon Gleggné és Pulletné testvéreim mit szólnak a dologhoz. Úgyis szándékom azt a pár tyúkot levágni!

— Tölem ugyan levághatod, Bessy (Örzi), ha akarod, az összes tyúkjaidat; de én se a nagybátyát, se a nagynénét nem kérdezem ám, hogy mitevő legyenek a magam gyerekével — szóla Tulliver daczosan.

— Édes lelkem — mondá Tulliverné, meghökkenve e szenvedélyes kitérésen — már hogy beszélhetsz így? Különben neked szokásod az én családomról ily lenézőleg beszélni; s aztán Gleggné nővérem minden vádat az én nyakamba hárít, holott én tudom, hogy olyan ártatlan vagyok, mint a ma született gyermek. Ki hallotta azt én tölem, hogy nem volna szerencse gyermekeimre, hogy nagybátyjai és nagynénjei függetlenül élhetnek. De bármiként legyen is a dolog, ha már Tom új iskolába megy, szeretném, ha olyan helyre menne, a hol moshatnék rá s foldozgathatnám ruháit; másképp ugyanannyi vászon kellene neki, mint lenszövet, mert mindegyiket megsárgítják, mire vagy hatszor kimossák. Aztán a mint ládánk oda és visszatér: küldhetnék neki egy darab lepényt, disznóhúst vagy almát; jobban eltűrné sorsát így, ha akár szívesen látnák az ebédnél, akár nem. Gyermekeim, Istennek hála, igen ehetősek.

— Jól van, jól; mi nem is akarjuk őt annyira küldeni, a

hol már a mi ládánk nem jár, ha lehetséges — felelé Tulliver. — Csakhogy neked egyáltalában nem szabad a mosás miatt ellenkezned, ha nem találunk elég közeli iskolát. Mindég nagy hibád volt az neked, Bessy: hogy ha láttál egy darab fát az útezán, megálltál gondolkozni, hogy azon át nem léphetsz. Bizony, ha rád hallgatnék, sohasem fogadnék jó kocsist, mert anyajegy van az arczán.

— Ugyan, édes lelkem! — szóla Tulliverné szelíd meglepetéssel — mikor tettem én ellenvetést bárki iránt is, hogy anyajegy volt az arczán? Hisz inkább nekem tetszik ez, mert bátyámnak is, ki már elhalt, volt ilyen a homlokán. De viszont nem emlékezem, hogy te azért akartál volna egyetlen egy kocsist is megfogadni, mivel anyajegy volt. Lám, a szegény Gibbs Jánosnak ép oly kevésbé volt, mint neked, anyajegy, s én mindent elkövettem, hogy fogadd meg őt s te így fogadtad meg; szegény, ha gyuladásban meg nem halt volna — mi fizettük dr. Turnbullt, a miért orvosolta őt — még most is ő hajtáná kocsinkat. Lehet, hogy talán máshol volt anyajegy, nem az arczán, de hát hogy tudjam én azt?

— No, no, Bessy; én nem így értettem az anyajegyet, hanem másképp; de különben sok beszédnek sok az alja. A mi nekem most főgondom, az az, hogy Tomnak jó iskolát találjak, különben szabadságomban van avval is úgy tenni, mint az akadémiával. Én nem is akarok semmit se tudni akadémiáról s bármilyen iskolába küldöm Tomot, de akadémiába semmi esetre, hanem olyan helyre, hol a gyerekek nemcsak csizmapuczolással s burgonyahámozással töltik el idejüket. Igen nehéz ám igazán jó iskolát választani.

Tulliver elhallgatott pár perczre s mindkét kezét nadrágja zsebébe dugta, mint ha még valami javaslaton törné fejét. Úgy tetszik, hogy nem is csalatkozott, mert csakhamar így szólt:

— Tudom én, mit teszek; beszélek Rileyvel, a ki holnap úgy is eljön a töltés iránt tanácskozni.

— Jól van, Tulliver; én előkészitem legjobb ágyruháimat, s Kezia majd a tűz fölé aggatja száradni. Nem a legeslegjobbak ugyan, de elég jók arra, hogy bárki is bennök aludjék, mert a legjobb hollandi ágyruhák, a melyeket nem is akarok máskor használni, csak ha valaki halva fekszik. Lám, ha te holnapra meghalnál: ezek már mind szépen ki vannak vasalva, egészen

készek s olyan lavendulaszagot terjesztenek, hogy szinte öröm volna bennök halva feküdni. Különben pedig a balkézfelöli szögletben álló nagy tölgyfaszekrényben vannak, hátul. Soha sem merem senkire sem bízni, hogy megnézzé — rajtam kívül.

Miután Tulliverné elmondta ez utóbbi véleményét, fényes csomó kulcsot vett elő zsebéből, abból egyet kiválasztott s hüvelyk és mutató újjával babrálta szelíd mosolylyal s azalatt a lángoló tűzre bámult. Ha Tulliver kissé fogékonyabb férj, azt kell föltennie, hogy felesége azért vette ki a kulcsot, hogy képzelmét követve, előlegezze mintegy azt a pillanatot, a melyben olyan állapotban lesz, hogy a legjobb hollandi ágyruhákról való állítását igazolhassa. Szerencsére ez nem valósult. Tulliver csupán a vízi hatalom iránti jogára volt fogékony, sőt férji szokásai közé tartozott senkire sem hallgatni, s mióta Rileyről említést tett: gyapjúharisnyáinak csendes vizsgálásával volt szemmelláthatólag elfoglalva.

— Azt hiszem, eltaláltad, Bessy — ez volt első észrevétele a rövid hallgatás után. — Riley olyan ember, a ki jól ismeri az iskolákat, maga is iskolázott ember, sok helyen megfordul, bíraskodásnál, becslésnél, stb. Különben lesz elég időnk majd holnap este beszélni, ha dolgunkat elvégezzük. Tudod, hogy olyan emberré szeretném Tomot tenni, mint a milyen Riley; — ő úgy beszél épen, mintha csak minden írva volna előtte és sok szót tud, a melyek nem sokat jelentenek, de a melyeket a törvénykezésnél fölhasználnál s általában minden dologban alapos ismeretei vannak.

— Hiszen — szóla Tulliverné — a mi a hajlékeny beszédet, minden dologban való jártasságot, az ügyes hajlongást s a haj felsütését illeti, nem bánom, ha erre is nevelik gyermekünket. De a nagyvárosi finom beszédű emberek többnyire hamis inggallért viselnek s a fodrot is addig hordozzák, míg csak el nem piszkolódik s akkor szakálukkal takarják el. Tudom, hogy Riley így tesz. Aztán ha Tom Mudportba megy s ott lakik, mint Riley, bizonyosan olyan házba megy, a melynek konyhájában alig fordulhat egyet-kettőt; sohasem kap friss tojást reggelire, a harmadik, negyedik — vagy mit tudom én melyik — emeleten hál s össze is éghet, mielőtt lejuthatna.

— No, no — szóla Tulliver — eszem ágában sincs, hogy Tomot Mudportba küldjem. Azt hiszem, hogy St.-Ogg'sba küldöm, hol közel hozzánk úgy él, mintha itthon volna. De — foly-

tatá Tulliver, némi szünet után — a mi nekem gondot okoz, félek, hogy nem lesz elég ügyes ficzkó. Félek, hogy egy kicsit nehéz fejű, mert egészen a te csaláodra ütött, Bessy.

— Az igaz — mondá Tulliverné, egészen saját értelmében fogva fel az utóbbi észrevételt — ő különösen úgy szereti a levest, ha a só megérzik rajta. Így szerette bátyám, s az előtt atyám is.

— Bizony szomorú dolog — szólt Tulliver — hogy a fiú hasonlít anyjához, holott a leánynak kellene. Nagyon bajos, hogy az ember a vér keresztezésében sohasem tudja kiszámítani azt, hogy milyen eredménynek kell lennie. Kis leányunk egészen én rám ütött: kétszerte okosabb is mint Tom. Túlságos okos is nőnek, attól félek — folytatá Tulliver, fejével bölintgatva, kétségét mintegy avval is kifejezve. Addig nem sok bajt okoz, míg kicsi; de a túlságos okos asszony nem sokkal jobb, mint a lompos farkú juh, — senki sem ad érte ezért nagyobb árt.

— Dehogy, éppen addig okoz csak sok bajt, míg kicsiny, mert mindig csak makacsodik. Minden okosságomat össze kell szedni, hogy két óráig tisztán tudjam tartani kötőjét. S éppen most juttatod eszembe — folytatá Tulliverné fölkelve s az ablakhoz menve — de nem is tudom, hol kóborog még most is, mikor mindjárt itt lesz a theázás ideje. Oh, én gondolom — bizonyosan a víz szélén futkározik, még majd beleesik egyszer.

Tulliverné hirtelen becsapta az ablakot, meghökkent s rázta fejét, mely utóbbi cselekvését többször ismételte, míg székhéhez nem ért.

— Te túlságos okosságról beszélsz, Tulliver, — jegyzé meg, a mint leült; de én bizonyos vagyok benne, hogy a fiunk felényire sem oly bamba némely dologban; ha felküldöm a pallásra, hogy hozzon le valamit, éppen azt felejtí el, a miért fölment, aztán képes a lépcsőre kiülni s világos nappal haját cziczomázni s énekelni, mint egy esztelen, — s mindezt az alatt, míg én őt alul a pallásról várom. Soha sem volt ilyen az én családomban — Istennek hála — sem pedig oly barna bőrű, a melylyel éppen olyan, mint egy mulatt. Egyébiránt nem akarok szembeszállni a Gondviseléssel, bár büntetése elég súlyos, hogy egyetlen leányom van s ez is ilyen furcsa.

— Hah, te érzéketlen; — szóla Tulliver — ő elég sugár, fekete szemű leányka, a kit szívesen megnéz bárki is. Külön-

ben nem tudom, hogy mennyivel van hátrább, mint más embernek a gyereke, hiszen úgy tud beszélni, mintha csak pap volna.

— De haját nem tudja felbodorítani, bármit teszek is vele; aztán úgy bolondozik, mikor haját felsütöm; mennyi fáradságomba kerül, hogy jól megálljon s ilyenkor mindig megégetem a vassal.

— Le kell vágni, rövidre — szólt az atya hirtelen.

— Hogy beszélhetsz már ilyet, Tulliver? Hiszen már nagy leány, kilencz éves is elmúlt s ilyen korban rövidre vágni haját? Lám, unokatestvérének, Luczinak, a haja milyen rendben van, egyetlen hajszála sem áll rendetlenül. Szinte fáj, hogy épen Deanené testvéremnek van oly csinos gyereke, bizonyos is vagyok benne, hogy ez inkább én rám ütött, mint akármelyik gyermekem. Hej, Maggie, Maggie (Margitka) — folytatá az anya félig hízogó, félig töprengő hangon, a mint ez a kis hamis teremtes a szobába lépett — hiába beszéltem én neked, hogy ne menj a víz szélére? Megállj, majd beleesel te egyszer, akkor aztán szomorkodhatól, hogy én neked hiába beszéltem.

Maggie haja, a mint kalapját leveré, siralmasan igazolta anyjának előbbi vádjait. Tulliverné ugyanis szerette volna, hogy ha leányának ép oly szépen felbodorított haja lett volna, «mint más ember gyermekének»; mert a mint homlokán rövidre volt vágva, hátul egészen fülére omlott s ez alig egy óra múlva a felbodorítás után; a miért is Maggie szünet nélkül fejéhez kapkodott, hogy a szemébe érő sűrű fürtöket eligazgassa, s ez a mozgás nagy hasonlóságot kölcsönzött neki egy kis shäthlandi ponyhoz.

— Oh Istenem, Maggie, Maggie, hát mit gondolsz te, hogy oda veted a kalapodat? vedd fel azonnal! Légy jó leány s hadd magadat szépen megfésülni, köss már kötöt s húzz föl másik cipőt; — szégyelheted magadat; jobb volna, ha kötökosaracskáddal itt föl s alá sétálgatnál, mint egy kisasszony.

— Oh anyám — szóla Maggie szenvedélyes hangon — ki nem állhatom a kötökosarat.

— Mit! azt a csinosat, a melylyel Gleggné nénédnek paplant kell csinálnod?

— Bizony az nagyon hitvány munka — mondá Maggie, lecsüngő hajfürtjét igazgatva — valamit darabokra szedni s

újra összeállítani. Aztán nekem nincs is kedvem Gleggné néni-
nek semmit se csinálni. Én nem szeretem őt.

Ezzel kifelé ment Maggie, kalapját szalagjánál fogva
vonszolva maga után, mialatt Tulliver csendesén mosolygott.

— Én nagyon csudálkozom rajtad, Tulliver — mondá
az anya, gyöngéd, töprengő hangon. — Te bátoritod föl a ma-
kakasságra. S nagynénjei engem okoznak, hogy én rontom el őt.

Tulliverné úgy nevezett jó kedélyű asszony volt; — so-
hasem sírt, még gyermekkorában sem, ha csak éhes nem volt,
vagy nem fájt valamiye s már születésétől kezdve egészséges,
csinos, teli arcú s jól megtermett alakú, egy szóval: család-
jának díze szépsége s nyájassága miatt. Azonban a tejszín
és gyöngédség nem épen a legmaradandóbbak s csupán csak
egy csepp savanyúnak kell hozzájuk jutnia, hogy tökéletesen
elrontsák az ifjú gyomrot. Gyakran csodálkozom, vajon Ra-
phael korábbi Madonnái, azok a szőke arcú s kissé bárgyú ki-
fejezésű Madonnák megtartották-e még akkor is zavartalanúl
nyájasságukat, mikor már erős testalkatú, makranczos gyer-
mekeik kissé nagyobbak voltak, semhogy meztelen járhattak
volna. Úgy hiszem, nagyon rászorultak a gyöngéd figyelmez-
tetésre, mert mind zsémbesebbek lettek, a mint egyre hatás-
talanokká váltak.

III. FEJEZET.

Riley megteszi észrevételeit a Tom iskolájára vonatkozólag.

Az a gentleman bő fehér gallérjával s mellfodrával, a
ki vizes pálinkáját oly örömet fogyasztja jó barátjával, Tulli-
verrel együtt, ő az a Riley, a viaszsárga arcú s kövér kezű
gentleman, a ki sokkal nagyobbra van nevelve, mint holmi
árverezőség vagy becsülő biztosság, de azért elég nagyvelkű,
hogy nyájasságot mutasson vendégszerető, egyszerű vidéki
ismerősei iránt is, a kikről úgy szokott kedélyesen beszélni,
mint «a régi iskola embereiről».

A társalgás épen megszűnt. Tulliver nem minden külö-
nös ok nélkül tartózkodott ama hideg visszatorlásnak heted-
szeri ismétlésétől, a melylyel Riley megmutatta, hogy ő meny-
nyivel több Dixnél és mikép fészülte be Wakemet egyszer életé-

ben — most a töltés ügye elintéztetvén, mert soha sem lett volna annyi vita a víz magassága miatt, ha mindenki úgy értene a saját dolgát, mint ők, meg ha a prókátorokat nem az ördög nevelte volna. Tulliver egészben véve a hagyományos véleményeket tiszteletben tartá, de volt egy pár pont, a melyre nézve a saját, minden segítség nélkül való felfogásában bízott, a mely alkalmat adott neki a kérdésben levő következtetésekre, többi közt, hogy a patkányok, zsizsikek s a prókátorok mind az ördög teremtményei. Szerencsétlenségére senki sem találkozott, a ki megmondta volna neki, hogy ez a felfogás nagyon vastag bolondság; így talán belátta volna hibáját. Ma világosan úgy tetszett, hogy ez az elv győzelmet aratott; a víz erejének tárgyalásában is volt valami bonyodalom, ám-bár mindenkinek be kellett látnia — egyszeri tekintetre is, hogy az épen oly világos, mint az, hogy a víz csak víz. De bármilyen bonyolult volt is a kérdés: Rileyben mesterére talált. Tulliver erősebben emelte vizes pálinkáját szájához, mint szokta s olyan embernek mutatkozott, mint a kinek van néhány száz forint heverő pénze a bankárnál, s nem is volt elég óvatos, hogy barátja tehetsége iránti nagyrabecsülését ki ne fejezze.

De a töltés ügye, mint a társalgás tulajdonképeni tárgya, tartós természetű volt, ugyanazon pontnál lehetett újra elől-ről kezdeni s a tárgyalásnak ugyanazon helyén. Azonban — mint olvasóim tudják — volt még egyéb tárgy is, a melyre nézve Tulliver a Riley felfogását kívánta hallani. Ez volt különösen oka, hogy az utóbbi korty után rövid időre elhallgatott s elmélkedőleg dörzsölte térdeit. Ő nem volt a gyors átmenetek embere. Nagy bolondság ez a világ, szokta mondani gyakran, s mikor sebesebben fut kocsid, akkor esik ki a kereke. Riley azonban mindezekben nem türelmetlenkedett. Miért is türelmetlenkedett volna? Elgondolhatjuk, hogy egy oly tüzes embernek bizony türelmesnek kellett lennie az égő tűz mellett, meleg lábbeliben, bőven szíhatva tubákot s ingyen szörpölgethetve a vizes pálinkát.

— Valami jár az eszembe' — szólott Tulliver a rendesnél lágyabb hangon, társa felé fordulva s erősen a szemébe nézve.

— Úgy! — felelt Riley gyöngén érdeklődő hangon. Neki nehéz viasz színű szempillája s magas ívű szemöldöke volt

s voltaképen mindig ezek alul nézett. Arczának mozdulhatatlansága s az a szokása, hogy mindig egy csipet tubákot vett adandó felelete előtt, Tulliverre az igazi jók hatását tették.

— Még pedig nagyon fontos dolog — folytatá — s épen Tomot illeti.

A Tom nevének említésére Maggie, ki alacsony széken ült a tűz mellett, nagy kinyitott könyvet tartva ölében, hátra simítva sűrű hajfürtjét, hirtelen föltekintett. Kevés hang volt képes őt fölrezzenteni, mikor könyvébe merült; de a Tom neve úgy hatott rá, mint valami nagyon éles fűtty: abban a pillanatban figyelni kezdett, szemei szikráztak, mint egy borz-ebé, mely veszélyt gyanít, vagy minden pillanatban el van határozva, hogy szembeszáll bárkivel, a ki Tomot fenyegetni meri.

— Lásza, én új iskolába akarom őt adni a nyáron — mondá Tulliver, most, Gyümölesoltó-boldogasszonykor kijön az akadémiából s lehet hogy negyed évet elveszteget: de azután egy igazi jó iskolába akarnám őt küldeni, a hol őt tudományos emberré teszik.

— Nagyon helyes — válaszola Riley — nem is adhat ön neki nagyobb örökséget, mint ha jó nevelést ad. Nem azért — tévé hozzá finom nyomatékkal — mintha nem lehetne kitünő molnár vagy fuvaros, azonkívül ravasz eszű ficzko valamely iskolamester nagy segítsége nélkül is.

— Elhiszem — szóla Tulliver, szemével intve s fejével bólintva — de épen ez a bökkenő, hogy én nem akarom őt molnárnak vagy fuvarosnak adni. Nem tréfádolog ez: mert ha én őt molnárnak vagy fuvarosnak nevelném, azt várná, hogy a malmot vagy földescskémet is neki adnám s csakhamar észrevétné, hogy már itt volna az idő, hogy utolsó órámra gondoljak. Dehogy, dehogy, láttam én elég ilyen gyereket. Én bizony le nem vetem kabátomat, míg csak le nem fekszem. Én jó nevelést akarok adni Tomnak s valamely foglalkozáshoz szoktatni, a melylyel a legszükségesebbet megkereshesse, s nem szeretném, hogy engem kitudjon a magaméból. Majd jó lesz az neki, ha én meghalok is. Bizony, nem vetem én ki addig a húst számból, még elbírom rágni.

E vélemény szembetűnőleg olyan volt, a melyet Tulliver erősen átértzett, s az a hév, mely beszédének szokatlan gyorsaságot s erélyt kölcsönzött, mutatá, hogy még néhány perczig

azután is izgatott volt s fejével büszke kifejezést adott tagadásának s ismételte a «dehogy, dehogy» szavakat csöndesedő mormogással.

Ez aggasztó jeleket gyorsan észrevette Maggie s egész bensejében megrendült. Tomról — úgy tetszett neki — még azt is fölteszik, hogy ő képes volna atyját saját házából kilökní, s esztelenségével valamely szomorú jövőt teremteni. Ezt nem lehetett tovább kiállani. Maggie gyorsan felugrott, megfedkezve a nagy könyvről, mely a tűzhely rácsához csapódott, apja ölébe futott s félig síró, félig boszús hangon így szólt:

— Atyám, Tom soha sem viselkedik ön iránt oly rútul, bizonyosan tudom, hogy soha.

Tulliverné épen ekkor ment ki a szobából, hogy a leveses tál kiválasztására ügyeljen, Tulliver pedig egészen meg volt hatva, úgy hogy Maggiet meg sem szidta a könyvért, a melyet Riley egész nyugodtan fölvelt s lapozgatta, mialatt az atya szigorú vonású arcán gyöngéd mosoly játszadozott, azután megsímogatván kis leányát, kezénél fogva ölébe ültette.

— Micsoda! hát nem szabad Tomra semmi rosszat mondani, mit? — kérde Tulliver, Maggiera pillantva. Azután kissé lágyabb hangon Riley felé fordulva, hogy Maggie ne hallhassa: — Ő úgy érti a mit előtte beszélnek, hogy senki különben. S hallaná csak olvasni — az úgy folyik előtte, mintha csak könyv nélkül tudná. Mindég könyvén ül! Csakhogy rossz, nagyon rossz; — tevé hozzá szomorúan, mérsékelni akarva mintegy szégyenletes újjongó örömét. — Asszonynak nem szükséges, hogy nagyon okos legyen, mert az csak perpatvarra vezet. De higye meg — heve újra egészen visszanyervén előbbi erejét — ő könyveket olvas és jobban érti, mint sokan az öregek közül.

Maggie arcán a diadal pirja kezdett végigfutni s azon gondolkozott, hogy Riley most jobb véleménynyel van iránta, mivel szemmel láthatólag azelőtt semmibe sem vette.

Riley forgatni kezdé a könyvet, de a leányka semmit sem sejtethett arczáról a magas ívű szemöldök alatt, ez azonban épen ránézett s így szólt:

— Gyere csak, gyere, mondj valamit e könyvből; ime vannak benne képek is, szeretném tudni, mit jelentenek azok.

Erre Maggie nagyon elvörösödött, de legkisebb zavarba sem jöven, odament Rileyhez, a könyvbe nézett, azután gyorsan egyik sarokba ült, hátrasímitá haját s mondá:

— Oh, én nagyon el tudom mondani, mit jelentenek e képek. Úgy-e, ez borzasztó kép! De nem tudom megállni, hogy újra meg ne nézzem. Az öreg asszony ott a vízben egy boszorkány — azért vetették bele, hogy megtudják, vajon csakugyan boszorkány-e vagy sem. Ha úszik, akkor boszorkány, ha elmerül — tudni való, hogy belefulad — akkor ártatlan, nem boszorkány, csak egy szegény bárgyú öreg asszony. De ugyan mi haszna lehet már akkor mind ebből, mikor már megfulad? Talán csak annyi, hogy a mennybe mehet, a hol Isten vigyáz reá. S ez a csúf kovács, azokkal az oldalához tapadt karokkal, vicsorgó arczezal — oh, úgy-e szörnyen rút? — De én megmondom, ki az. Ez a valóságos ördög (itt a leány hangja magasabb s hevesebb lön), s nem az igazi kovács. Mert az ördög a gonosz emberek alakját veszi föl, úgy kódorog, hogy az embereket rosszra csábítsa. Sokkal gyakrabban teszi ezt a gonosz emberek alakjában, mint máskép, a mi könnyen elgondolható, mert ha az emberek látnák, hogy ő az ördög s dühöngne előttök, elfutnának tőle, s az ördög bizony nem tehetné velök azt, a mit akar.

Tulliver Maggienek e magyarázatát roppant csodálkozással hallgatta.

— Az ördögbe, hát hol kaparította ez a leány ezt a könyvet? — pattant fel végre.

— Defoe Dánieltől *Az ördög története* nem épen kis leánynak való könyv — mondá Riley. — Hogy jutott az az ön könyvei közé, Tulliver?

Maggie neheztelve s bátorságát vesztve tekintett föl, mi alatt atyja mondá:

— Hát az azok közül a könyvek közül való, a melyeket az egyházi holmijának árverésén vettem. Mind szépen be volt kötve — láthatja, hogy milyen jó kötés — s azt hittem, hogy jó könyv is mind valamennyi. Ott volt Taylor Jeremiás *Szentek élete és halála* is azok között, melyet vasárnaponként magam is olvasgatni szoktam (Tulliver némi családias érzelemmel viseltetett e nagy író iránt, mivel Jeremiásnak hívják); s volt többrendbéli — én azt hiszem — prédikáció mind ugyanazon kötéssel, s ebből azt következtettem, hogy mind

egyforma mustra, mint ön mondja. Hiába, nagyon bolond világ ez; nem kell a külsőről ítélni.

— Igaz — szóla Riley intéssel vegyes pártfogói hangon, Maggie fejét simogatva — azt tanácsolom tehát neked, hogy *Az ördög történetét* dobd el s olvass szebb könyveket, ha ilyenek is vannak.

— Oh, bizony vannak — felelt Maggie kissé fölélenkülve azon vágytól, hogy beszédét némileg változtatossá teheti; — tudom én, hogy ez olvasmány ebben a könyvben nem szép, de képeit szeretem s a képekhez való történetet már könyv nélkül tudom. Megvannak nekem különben *Aesop meséi*, azután egy könyv az óriási fiahordóról s több ilyfélééről, meg a *Pilgrim's Progress*.

— Ah, ez nagyon szép könyv — vágott közbe Riley — szebbet nem is olvashatnál.

— Az ám, csak hogy nagyrészt ez is az ördögről szól — mondá Maggie diadalmasan; megmutatom őt most igaz alakjában abból a könyvből, a mint a Krisztussal küzködik.

Maggie e pillanatban a szoba szögletébe futva, egy székre ugrott s a kis könyvszekrényből Bunyannak egy régi rehült példányát vevén ki, azt minden keresés nélkül szétnyitá épen annál a képnél, melyre szüksége volt.

— Ez az — szóla és visszafutott Rileyhez; — Tom be is festette őt, mikor utoljára a szünidőben itthon volt — az egésztest feketére, csak a szemeit vörösre, mint a tűz, persze mert ő mindig tűzben van, mi a szemeiből látszik.

— Menj már innen! — szóla Tulliver, végét akarva szakítani a beszédnek s alkalmatlannak ítélve e szabad észrevételeket olyanról, a ki elég erős arra, hogy törvénytudós lehessen; — tedd vissza e könyvet s többet ne fecsej. Úgy látom, hogy e gyerek több rosszat tanul e könyvből, mint jót. Menj ki s keresd meg anyádat.

Maggie erre rögtön visszatette a könyvet, elszégyenlve magát, de nem mutatkozott benne hajlandóság arra, hogy anyját fölkeresse, hanem hogy helyrehozza a dolgot, atyja háta mögé bújt egy sötétes szögletbe bábuját dajkálva; ez iránt Tom távollétében némi gyöngédséget mutatott s bár öltözetét nagyon elhanyagolta, annyi meleg csókot nyomott viasz-arczára, hogy a bábu külseje szinte visszanyerte eredeti színét.

— Hallott már illyet ön? — kérde Tulliver, a mint Maggie visszavonúlt. — Kár, hogy ez nem fiú lett, ebből lehetett volna törvénytudós. De csodálatos — itt hangját lassítá — sokat ingerkedtem már anyjával, hogy ő sohasem volt nagyon okos, ámbár nagyon esinos külsejű asszonyka s ritka ügyes családból származik; készakarva ingereltem testvérjei előtt, hogy nagyon gyöngé liba; mivel én ugyan nem szeretném, hogy saját jogaimat tulajdon tűzhelyemen vitassák el tőlem. Hanem úgy van az, ha az embernek sok az esze, nem tudja, hová tegye s az ilyféle szelíd, gyöngé asszonyok csak ostoba fiúval s okos leánynyal tudják megajándékozni, mintha a világ kifordult volna sarkaiból. Az igaz, hogy ez nagyon bolondos világ.

Riley komolysága csökkent ezalatt s ezt csak egy szip-pantat tubákkal tudta újra helyrehozni s azután szóla:

— De az ön fia nem ostoba! Utolsó ittlétemkor láttam, hogy nagyon el volt foglalva valami halász-eszköz készítésével, úgy láttam: nagyon ért hozzá.

— Hiszen ostobának nem lehet mondani — van a külső dolgokról ismerete s bizonyos józan esze, hogy a szöget fején találja. De — lássa ön — nagyon lassú a beszédben s csak parasztosan tud beszélni, nem szereti a könyvet, s mint mondják, mindig hibát tesz az írásban, idegenek előtt ügyetlen; úgy-e, ön sem hallotta még oly okosan beszélni, mint a kis leányomat? Azért akarnám oly iskolába adni, a hol némi ügyességre szoktatják mind a beszédben, mind az írásban, s a hol általában esinos ficzkóvá nevelik. Azokkal volna szándékom őt egyenlővé tenni, a kik — mivel többet jártak iskolába — megelőztek engem. Hiszen, ha a világ oly állapotban maradt volna, a melyben Isten megteremtette: én is megtaláltam volna a nekem való legjobb pályát; de a világ annyira felfordult s minden oly érthetetlen szavakba van burkolva, hogy én gyakran semmit sem értek belőle. Minden úgy össze-vissza van itt most, s minél becsületesebb valaki, annál tekervényesebb előtte minden.

Tulliver hosszú lélekzetet vett s mélézőan bólított fejével, mintha öntudatosan igazolta volna azt az elvet, hogy a teljesen ép eszű ember nagyon nehezen tud eligazodni ez összevisszaságban.

— Abban tökéletesen igaza van, Tulliver — jegyzé meg

Riley. — Jobb is, ha most nem sajnál egy-két száz forintot gyermeke nevelésére költeni, mintha végrendeletben hagyja azt neki. Én bizony, ha volna fiam, úgy tennék vele; igaz, hogy én nem is tudnék úgy bánni készpénzemmél, mint ön; azon fölül meg házam is leánynyal van tele.

— Azt hiszem: ön tudna iskolát ajánlani Tomnak — szóla Tulliver, nem engedvén magát kitűzött ezéjlatól eltéríteni minden rokonszenve mellett is, a melyet Rileynek a készpénzben való hiánya iránt mutatott.

Riley egyet szippantott s föltartóztatá Tullivert hallgatásával s tanakodni látszott, mielőtt újra szólt volna.

— Valóban, én igen jó alkalmat tudok bárki számára, a melylyel a legszükségesebbet megkeresheti, s ön is ezt akarja. A dolog úgy áll: én egyetlen egy barátomnak sem ajánlanám, hogy gyermekét egészen rendes iskolába küldje, ha jobbat is tehet. De ha valaki gyermekének jobb nevelést s kiképeztetést akar adni, hogy a gyermek első rendű tanító társaságában lehessen: erre már tudok tanácsot adni. Mindenkinék nem említhetem ezt az alkalmat, mivel nem tudhatom, vajon sikerül-e azt megszereznie, ha próbát tesz vele; de önnek, Tulliver, úgy magunk közt, elmondom.

A merően kérdő tekintet, a melylyel Tulliver barátja jóslatát várta, a mohó vágy kifejezését öltötte föl.

— Szeretném hát azt hallani — szóla, eligazgatva széken magát oly ember nyájasságával, ki teljesen méltó ily fontos közlés meghallására.

— Az egy oxfordi férfiú — mondá Riley jelentősen, azután befogta száját, Tulliverre tekintett, izgató értesítésének hatását vizsgálva rajta.

— Hát lelkész? — kérdé Tulliver kételkedőleg.

— Az, és M(agister) A(rtium). A püspök, mint hallom, nagyon sokra becsüli; attól kapta a mostani segédlelkézi állomását is.

— Úgy? — felelt Tulliver, kinek ez értesítés épen, mint a másik nem közönséges esemény, nagyon csodálatosnak tetszett. — De vajon mit tehet ő Tommal?

— A dolog így áll: a lelkész szeret tanítani s egyúttal tanulmányait is folytatja, mire mint lelkésznek kevés alkalma van. Ezért szeretne magához egy-két gyermeket fogadni, a kikkel hasznosan tölthetné idejét, s kik családjá-

nak valódi tagjai lennének; rájuk nézve valami kellemesbet képzelni sem lehet ennél — s folyvást Stelling szeme előtt.

— Gondolja-e hát, hogy a szegény gyermeknek is adnának kétszer a puddingból? — kérde Tulliverné, ki újra elfoglalta előbbi helyét. — Ő semmit sem szeret annyira, de különösen növendék gyermek szereti is azt — borzasztó volna elgondolni, hogy őt attól elszoktassák.

— De mibe kerül? — szóla Tulliver, a kinek ösztöne azt súgta, hogy ennek a csodálatos M(agister) A(rtium)-nak szolgálatait nagyon magas árral kell megfizetni.

— Hát én ismerek lelkészt, ki a legkisebb fogadott gyermekért 150 fontot kér, pedig egy napon nem is említhető Stellinggel, a kiről beszélek. Jó forrásból, az oxfordi nép fejétől tudom, hogy «Stelling a legnagyobb tiszteletben állna, ha akarná». De ő nem sokat törődik a köztisztelettel; csendes természetű ember — nem szereti a zajt.

— Úgy, annál jobb, annál jobb — válaszolt Tulliver; — de 150 font nagyon sok. Eszem ágában sem volt, hogy én anynyit fizessek valaha.

— Már, higye meg ön, Tulliver, hogy jó nevelésért ez jutányos ár. Aztán Stelling szerény a föltételekben, ő nem sovárog a pénzre. Nem kétlem, hogy az ön fiát százért is elfogadná, emmiért ön semmi más lelkésznek nem adhatja. Ha úgy akarja: megírom ezt neki.

Tulliver összedörzsölte térdeit s gondolkodva bámult a padlószőnyegre.

— Alkalmasint agglegény — jegyzé meg Tulliverné a szünet közben; — a gazdasszonyról nincs semmi jó véleményem. Bátyámnak is, ki elhalt, volt egyszer gazdasszonya, ki a legjobb toll felét az ágyból kiszedte, összecpackolta s elküldé magáihoz. S tudnivaló, mennyi fehérneműt is elidegenített. Stottnak hívták. Megrepedne a szívem, ha Tomot olyan helyre adnók, a hol gazdasszony van; hiszem, hogy ezt te sem akard, Tulliver.

— A miatt ön, asszonyom, teljesen nyugodt lehet — szóla Riley — mert Stellingnek oly takaros kis felesége van, a melyet csak kívánni lehet, s nincs nála jobb lélek a kerek világon. Én jól ismerem családját. Igen sok hasonlóság van benne az ön arcszínéhez — szőke bodor hajához. Egy jó módú mudporti család ivadéka, s nincs az az ajánlat, melyet

elfogadna lakásán. De Stelling sem mindennapi ember ám. Inkább olyan különcz ember, a ki nagyon megválogatja a nép közt, hogy kivel kössön ismeretséget. De én azt hiszem: nem volna az ellen kifogása, hogy az önök gyermekét elfogadják, kivált az én ajánlatomra.

— Nem is tudom, mi kifogása lenne a gyermek ellen — szóla Tulliverné az anyai boszankodás csöndes hangján — kinél csinosb és üdébb színű gyermeket kívánni sem lehet.

— De valami jár az eszembe' — mondá Tulliver, fejét egyik oldalára hajtva s Rileyre tekintve, miután a szőnyeget hosszasan vizsgálta. — Nem túlságos tanult-e egy lelkész arra, hogy kereskedővé képezzen bármely gyermeket? Én úgy vélem, hogy a lelkészeknek oly tudományuk van, a mely többnyire észre sem vehető s ilyen nem való Tomnak. Én azt akarnám, hogy Tom tudjon számolni, írni, mint a nyomtatás s beletekinteni a dolgok közepébe: tudja, a mit az emberek róla gondolnak, s hogy mikép vannak az egyes dolgok szavakba öntve, a melyekről nem lehet panaszkodni. Ez már nem közönséges ám — végzé Tulliver, fejét bólogatva, véleményét — hogy valaki megmondhassa, mit gondolnak ő róla a nélkül, hogy ezért fizetnie kellene.

— Oh, édes Tulliverem, ön nagy tévedésben van a lelkészeket illetőleg — válaszolá Riley; — pedig a legjobb iskolamesterek épen a lelkészek, s az olyan iskolamesterek, a kik nem lelkészek, általában nagyon alacsony fokán állanak . . .

— Természetesen, mint például Jacobs is az akadémián — vágott közbe Tulliver.

— A legnagyobb valószínűség szerint vannak emberek, a kik más pályán felsültek. Ámde a pap most mind hivatásánál, mind képzettségénél fogva igazi gentleman, s megvan mind az az ismerete, a melylyel bármely gyermeknek alapot vethet s elkészítheti őt akármely tekintélyes pályára. Van olyan lelkész, a ki valóságos könyvmoly, de arról biztosíthatom önt, hogy Stelling nem ezek közül való, ő nagyon életre való. Csak egy intés — már elég. Aztán ön számokról beszél; önnek csak annyit kell mondania Stellingnek: «én szeretném, ha gyermekem jó arithmetikus lenne», a többit bátran rábízhatja.

Riley elhallgatott egy perczre, mialatt Tulliver belenyugodva némileg a lelkész-tanítóságba, önmagában ismételte

egy képzeletbeli Stellingnek: «Szeretném, ha gyermekem 'rethmetikát is tudna».

— Látja, édes Tulliver — folytatá Riley — egy olyan általános műveltségű embernél, mint Stelling, a tudomány egyetlen ága sem vesz kárba. A kézműves, a ki ismeri a szerzőszámja használatát, ép oly jól megtudja az ajtót, mint az ablakot csinálni.

— Az igaz — válaszola Tulliver, már mintegy belegyőződve, hogy a elkészek egyszersmind a legjobb iskolamesterek is.

— Megmondom tehát, mitevő leszek — szólta Riley — mit másnak senkinek sem tennék meg. Meglátogatom Stelling ipát, vagy Brassingba való visszatérésem alkalmával pár sort küldök neki, elmondva, hogy ön gyermekét vejéhez akarná adni; remélem, erre Stelling azonnal írni fog önnek s közli föltételeit.

— De talán nem kell annyira sietni! — mondá Tulliverné; — mert azt hiszem, úgy-e Tulliver, hogy a nyár előtt már nem adod Tomot új iskolába. Az akadémián Gyümölcsoltókor kezdte, majd meglátod, lesz-e valami jó vége.

— Úgy, úgy, Bessy, nem szabad semmit elhamarkodni, mert hamar munka sohase volt jó — szóla Tulliver, Rileynek intve s oly ember természetes büszkeségével mosolyogva, a kinek csinos felesége van, de a ki nálánál szembetűnőleg alacsonyabb értelmi fokon áll. — Az igaz, hogy nem kell annyira sietni — jól jegyezted meg, Bessy.

— De az is igaz, hogy az ilyféle intézkedést nem jó messzire halasztani — válaszola Riley nyugodtan — mert hátha Stelling más fél iránt vállal kötelezettséget, s én tudom, hogy ő kettőnél, legfőlebb háromnál több kosztost el nem vállal. Ha én önnek volnék, e tárgyra nézve Stellinggel mielőbb megegyezném, azért nem kellene épen okvetetlenül a gyermeket a nyár előtt oda küldeni. De én biztosítanám magamat, hogy senki meg ne előzhessen.

— Igen, de van ám valami bökkenő a dologban — jegyzé meg Tulliver.

— Apám! — vágott közbe Maggie, a ki észrevétlenül megint apja ölébe sűrűkozott, nyitott szájjal hallgatózva s össze-vissza hábuját tartogatva, orrát a szék fájához dörzsölve — apám, messze van az a hely, a hová Tomnak majd mennie kell? Nem látogathatjuk meg sokszor?

— Nem tudom, kis leányom — mondá Tulliver gyöngéden — kérdezd Riley urat, ő tudja.

Maggie azonnal Riley előtt termett s kérdé:

— Messze van az, Sir?

— Oh, messze bizony, nagyon messze — válaszolá a gentleman, ki abban a meggyőződésben élt, hogy a nem értelmetlen gyermekekkel mindig tréfásan kell beszélni. Ha oda akarsz menni: hét talpú lábbelit kell valakitől kölcsönöznöd.

— Balgaság! — szólt Maggie, büszkén kapva el fejét, de meg visszafordítva azt, mialatt kicsordultak könnyei. Rileyt gyűlölni kezdte, mert úgy tetszett neki, hogy Riley őt kis együgyűnek tartja, a kinek szava semmit sem nyom a latban.

— Ejnye, Maggie, szégyeld magad; ki kérdezett, hogy mindig fecsegj — szólt Tulliverné. Jer, ülj kis székedre s fogd be a szádat. De — tevé hozzá, megrezenve saját nyugtalan-ságától — hát csakugyan oly messzire van, hogy én nem moshatok rá s ruháját nem foldozgathatom?

— No, mindössze körülbelül tizenöt mérföldnyire — válaszola Riley. — Egy nap egész kényelmesen megteheti az utat oda-vissza. Vagy pedig — Stelling előzékeny, vendég-szerető ember lévén — nagyon örül, ha ott marad is ön.

— De attól tartok, hogy mégis nagyon messzire van az, a mi a fehéreneműeket illeti — mondá Tulliverné szomorúan.

A vacsora kezdete épen alkalmas volt arra, hogy megszüntesse a kérdés nehézségét s fölmentse Riley-t attól a fáradtságtól, hogy kénytelen legyen valami mást javasolni vagy ígérni, mit másképp kétségkívül megtett volna, mert — mint olvasóim észrevehetik — ő nagyon lekötelező modorú ember volt. Valóban, nagyon rajta volt, hogy Stellinget jól beajánlja Tulliver barátjánál a nélkül, hogy attól valami tényleges eredményt, valami határozott előnyt várt volna, jöllehet az éles szemlélő az ő ravasz ürügye alatt könnyen az ellenkező gyanújába eshetett volna. Mert semmi sem ejt könnyebben tévedésbe, mint az éleselműség, ha téves úton jár; a ravaszság el akarja hitetni, hogy az emberek rendszerint saját ösztönükből szólnak s cselekszenek, még pedig határozott czállal: ámbár bizonyos, hogy alattomos ürügyeik is vannak. A szövevényes kapzsiság s az elmélkedő fortély, hogy valamely önző célzt elérjenek, sehol sem oly gyakoriak, mint a drámaíró világában; ezek ugyanis nagyon hathatósan előmozdítják az emberek

tevédesét. Nincs könnyebb, mint embertársunk életét elkeseríteni minden különös fáradtság nélkül: elérhetjük azt tompa érzéketlenséggel vagy hanyag mellőzéssel, aljas csalással, amelynek alapját magunk sem értjük, semlegesnek látszó csellel, pazarlással, rossz szándékú hizelgéssel vagy ügyetlenül rögtönzött kijelentésekkel. Legtöbbször máról holnapra élünk közvetetlen vágyaink csekély töredékével s alig tehetünk egyebet, mint hogy felkapkodunk egy-egy morzsát, hogy kielégíthessük az éhes csoportot, ritkán gondolva a vetőmagra vagy a jövő évi aratásra.

Riley üzletember volt s így nem érzéketlen saját érdekei iránt, de inkább a kicsinyes indítványok, mint a messzelátó tervek hatása alatt állt. Nem volt semmi különös viszonya tisztelendő Stelling Walterhez; ellenkezőleg, kevés ismeretsége volt a M. A.-ról s annak tehetségeiről, mi talán nem egészen elégséges feljogosítás arra az erős ajánlatra, melyet Tulliver barátjának tett. Ámde ő Stellinget kitünő classikusnak tartotta, mivel Gadsby mondta ezt neki, kinek első unokatestvére oxfordi nevelő volt; ez hát fontosabb ok annak elhívésére, mint a melyet közvetetlen tapasztalatával szerezhetett volna. Mert bár Riley classikai tanulmányainak, a melyeket a mudporti főiskolában szerzett, volt még némi nyoma s értett valamit a latinból, de ebbeli felfogásában épen nem volt ügyes. Kétségtől a *De Senectute*vel s az *Aeneas* négy könyvével való ifjúkori érintkezésének megmaradt némi finom máza, de aztán inkább a világosságra, mint a classicitásra törekedett, mi csak az ő becsőbiztosi stíljének bevégzettségében s erejében volt észrevehető. Aztán Stelling oxfordi ember volt, az oxfordi emberek pedig mind — — de mégsem, ő cambridgei ember volt s a cambridgei emberek mind jó mathematicusok. De a ki egyetemet végzett, mindent taníthatott, a mit akart, kivált oly ember, mint Stelling, ki Mudportban valamely politikai alkalomra rendezett ebédnél beszédet tartott s ki ezzel annyira kitüntette magát, hogy mint Timpson vejét általában éles eszű czimborának tartották. Mindez joggal volt várható egy oly mudporti embertől, a ki St.-Ursula egyházi községébe tartozott, mely semmi alkalmat el nem mulasztott, hogy Timpson vejének jóhírét növelje, Timpson levén a községben a leghasználhatóbb s legbefolyásosabb emberek egyike, a kinek része volt minden üzletben, a melyet csak

kezébe keríthetett. Riley kedvelte ezt az embert, nem tekintve pénzére, melyet, böles belátása szerint, a kevésbbé méltó zsebekből a magáéba lehetne helyezni s nagy megelégedésére lett volna, ha azt mondhatná Timpsonnak hazatérésekor: «Jól fizető növendéket szereztem az ön vejének.» Timpsonnak egész sereg lyánya volt s ezért egész részvétellel volt iránta Riley; azonkívül Luiza, Timpson szeme fénye, szöke hajfürtjével nagyon tetszett neki vasárnaponként a templomban ezelőtt közel tizenöt évvel — természetes volt tehát, hogy Luiza férjének ajánlatos tanítónak kellett lennie. Sőt Riley nem ismert más iskolamestert, a kit több okkal ajánlhatott volna: miért ne szólt volna tehát a legmelegebben Stelling mellett. Tulliver barátjának a véleményét kérte: s nincs valami borzasztóbb, mint barátságos beszélgetés közben úgy tűnni föl, mint a ki nem tud semmiféle véleményt adni. Ha pedig valamely véleményt kimond az ember, nincs nagyobb bambaság, mintha azt nem a meggyőződés s alapos ismeret látszatával teszi, s ha már kimondja, mint saját véleményét, úgy is tekinti azt természetszerűleg. Ekkép Riley, nem ismervén Stellingnek semmi árnyoldalát s csak jót kívánván neki — a mennyire e kívánságát kölcsönös viszonyaik megengedték — alig hogy jól eldicsérte őt, egyszersmind az ajánlatot tevő csodálkozásával kezdett gondolkodni e magas tekintélyről s oly meleg érdekekkel csüggött e tárgyon, hogy ha Tullivernek még mindig nem lett volna határozott célja Tomot Stellinghez küldeni, Riley őt a hígvelejű régi iskola emberének lett volna kénytelen tartani.

Ha olvasóim szigorúan hibáztatják Rileyt, mivel ily csekély alapon tette ajánlatát: ki kell nyilvánítanom, hogy nagyon keményen ítélik őt meg. Miért várnánk oly embertől, ki harmincz év óta árverezőséggel s becsléssel foglalkozik, s ki jó régen elfeledte minden latin tudományát, oly gyöngéd lelkiismeretességet, melyet a hivatásuknál fogva tudósoknak tartott férfiaknál sem mindig találunk, kivált az erkölcsiségnek e most már annyira kiművelt állapotában?

E mellett oly ember, a kinek jó adag emberies érzése van, alig tudja magát visszatartóztatni valamely jószívű cselekedettől, s ki lehet minden tekintetben jószívű? A természet néha élősdívé vagy állatiassá fajul s pedig éppen nem rossz akaratból. Mit csodálkoznak tehát az élősdiekről való különös

gondoskodásán? Ha Riley tartózkodik oly ajánlattételtől, a melynek nem volt biztos alapja: nem is segíti vala Stellinget egy jó fizető növendékhez, mi éppen nem lett volna szép tőle a tisztelendő gentleman iránt. Aztán mind e kellemes, kissé borús eszmék és érzések — hogy Timpsonnal jó lábon áll, a kit kimentett, mikor megtámadták, hogy Tulliver barátjának szemében még magasabbra emelkedett, mikor valamit bizonyos nyomatékkal fejezett ki, a mihez azon nem eléggé megbecsülhető körülmény is járult, mely a meleg tűzhely s a vizes pálinka alakjában Riley öntudatára különösen hatott ez alkalommal — sokkal zavartabbak lettek volna.

IV. FEJEZET.

Tomot várják haza.

Maggienak nagyon rosszúl esett, hogy nem engedték meg neki, hogy atyjával ő is elmeessen az egyfogatú kocsin haza hozni Tomot az akadémiáról; Tulliverné ugyanis azt mondá, hogy a reggeli idő nagyon nedves arra, hogy egy kis leány legjobb kalapjában kimehessen. Erre Maggie erősen ellenszegült, s az lett e véleménykülönbség egyenes következménye, hogy midőn anyja éppen némi vonakodással fésülte Maggie fekete haját: ez hirtelen leroskadtt anyja keze alatt s fejét a közel álló fürdőkádba nyomta avval a boszúálló elhatározással, hogy aznap az ő haján semmiféle változtatást ne tehessen senki.

— Maggie, Maggie — kiálta reá Tulliverné haragosan leülve s a fésűt ölébe tévé — mi lesz belőled, ha mindig így makacs lélsz? Megállj, majd megmondom Gleggné és Pulletné nagynénéidnek, mihelyt csak eljőnek; tudom, hogy soha sem fognak többé szeretni téged. Istenem, Istenem! nézd csak tiszta kötödet, milyen nedves lett a czipőd orrától. Az emberek azt mondják, hogy az ilyen gyermek valóságos Isten büntetése; igazuk is van, nekem valami nagy rosszat kellett tennem.

Mielőtt még e dorgálásnak vége lett volna: Maggie már rég nem hallá azt, vévén útját egyenesen a nagy padlásnak, régi magas füstös kéménynek s útközben fekete fűrtjeiről

rázta a vizet, min: valamely fürdóből menekült öleb. Ez a padlás kedvencz visszavonuló helye volt Maggienak ilyféle nedves időben, mikor nem volt nagyon meleg. Itt kedvére kiönthette haragját s fenszóval beszélgethetett a szú-ette padló-deszkákhoz és polczokhoz, meg a pókhálóval sűrűn beszótt gerendákhoz. Itt mindig készen tartott egy fetist (bálványt), melyen minden, az őt ért szerencsétlenséget megtorolhatta. Ez a fetis nem volt más, mint egy fabábu dereka, mely valamikor vörös arcza fölött kiülő nagy zsebóra szemeivel a világba bámult, de most már a sok különféle szenvedések egészen elégtelenítették. A fejébe vert három szög emlékeztette Maggiet mindazon viszontagságokra, melyeket kilencz éves földi harczában átélt; — a boszúnak ez élénk élvezete az ó-szövetségben előforduló azon képre emlékezteté, a melyen Siserának Jaheltól való megöletése van ábrázolva. Az utolsó szöget különös erővel verte a fetis fejébe, mert a fetis ez alkalommal Gleggné nagynénit jelentette. De ezután arra gondolt Maggie, hogy ha még sok szöget beléver a fetisbe: el nem tudja képzelni, hogy fájhat majd feje, ha a falhoz csapja, vagy milyen hatása lesz a borogatásnak, ha boszúja kiengesztelődik; mert maga Gleggné nagynéni is szájalomra méltó lenne, ha annyira megsértené s arra alázná, hogy az tőle, mint unokájától, bocsánatot kérne. Nem vert tehát több szöget a fetis fejébe, hanem úgy kezdett csillapúlni boszúja, hogy majd erősen dörzsölte, majd meg a nagy kémény durva téglafalához verte, a mely a tetőzetet tartá. Így tett Maggie e reggel a padlásra húzódva s keservesen zokogott a történetek minden tudata nélkül, még boszújának emlékezetét is elfeledve, a mely mindezt a sok bajt okozá. Végre, a mint zokogása csillapult, s a napfény futó sugára a szú-ette polczokon át a vasrácsokra lövelt: eldobta a fetist s az ablakhoz rohant. A nap valóban elűzte a felhőket; a malom zummogó hangja valami ingerlőnek tetszett. A magtár ajtai nyílvá voltak s Jap, a bolondos tarka, konyafülű kutya tétovázva ugrált és csaholt, mintha társat keresne. Mindennek Maggie nem tudott ellenállni. Hátra símitva haját, rohant lefelé a lépcsőkön, maga után húzva kalapját a nélkül, hogy azt fölvette volna s szétnézett, hogy nem látja-e anyja. Így az udvarra lopózkodva, forogni kezdte, mint valami eszelős, azután dúdolni s megint keríteni: «Jap, Jap, Tom ma megérkezik!» mialatt Jap tánczolt

s csaholt körülötte, mintha azt akarná mondani, hogy ha lár-mát kell csapni, arra elég ő egymaga is.

— Hej, kisasszony, majd elszédül oztán a sárba esik — monda Lukács, a főmolnár, egy széles vállú, fekete szemű s hajú, körülbelül negyven éves férfi, kit a liszt egészen belepett s olyan volt, mint egy lisztes zsák.

Maggie némi szünetet tartott a keringésben és szóla, kissé megtántorodva:

— Oh nem, én nem szédülök el, Lukács; nem mehet-nék én be önnel a malomba?

Maggie nagyon szeretett a malomban tartózkodni s többször jött ki abból belisztezett hajjal, mi tüzes fekete szemét annál élénkebbé tette. Az erős zaj, a nagy kerék feltarthatatlan forgása, a gyönyör ellenállhatatlan erejével hatottak reá; a folyvást csurgó liszt, a finom fehér porral ellepett tárgyak s pókhálók, melyeket mintha tündérkéz szőtt volna, a liszt édes, tiszta illata — mindez azt az érzést kelté Maggieban, hogy rá nézve e malom egész kis világ, a melyen kívül ő nem élhet. A pókok különösen fölkellették figyelmét. Azon csudálkozott, hogy ha e pókoknak a malmon kívül is vannak rokonai, mily nehéz köztök a családi érintkezés; egy kövér lisztes pók, a mely megszokta, hogy a legyet lisztesen költse el, mennyit szenved, ha testvére asztalánál azt au naturel kell megennie, s a póknőknek mennyire meg kell rázkódnio a változatos külsőktől. De Maggie a malomnak legfelső részét szerette leginkább, a magtárt, hol nagy tömegben állt a gabona, a melyre ráült s lecsuszkált róla. A felüdülésnek ezt a nemét választotta Maggie a mint Lukácsal társalgott, a kihez nagyon közlékeny volt, azt óhajtván, hogy épen olyan jó véleménynyel lehessen annak értelmi tehetsége felől, mint atyja.

Talán szükségesnek látszott előtte, hogy ez alkalommal megismertesse Lukácsal helyzetét, mert a mint a nagy rakás gabonáról csúszott lefelé, közel oda, hol Lukács foglalatostokodott, megszólalt oly édes hangon, a melyet az egész malombeli társasággal szemben megkívántatónak hitt.

— Azt hiszem, ön sohasem olvasott még egyebet a bibliánál, Lukács.

— Nem biz én, kisasszony s még ebből se sokat — felelé Lukács nagy nyíltsággal — nincs neköm arra időm.

— Hátha én kölcsönöznék egy könyvet az enyéim kö-

zül, Lukács? Van ám nekem sok szép könyvem, a melyet ön is könnyen megérthetne, pl. *Pug útazása Európában*, ebben körülményesen olvashatna a népnek az egész világon való nehéz sorsáról, s ha éppen nem értené az olvasmányt, a képek is segítségére lennének, ezek megmutatnák önnek a népek viseletét és szokásait, meg hogy mire törekszenek. Lám pl. a hollandok, tudja, hogy milyen kővér emberek, hogy füstölnek — hogy egyik hordón ül.

— Nem, én nem tudok semmit a hollandokról, oztán különben is mit használna a'neköm, akármennyit is tudnék róluk.

— De hisz ezek felebarátaink, Lukács, s felebarátainkat ismernünk kell.

— No, én nem sokat törődöm az ilyen felebarátokkal. Csak annyira, mint öreg gazdám, ki igen tudós embör volt, szokta mondani, így szólván: «Ha a földbe magot vetek s meg nem öntözhetem: inkább hollandi lennék» — ezt mondá s ez annyi, mintha azt mondaná, hogy minden hollandi bolond is egyszersmind, vagy legalább félbolond. Nekem nincs kedvem vesződni a hollandusokkal; van itt a nélkül is elég bolond, elég hunczfut, ha könyvébe' nem keresi is az embör őket.

— Jó — szóla Maggie, kissé legyőzötve Lukácsnak a hollandokról mondott váratlan, de határozott véleményétől — hát talán jobban szeretné a *Megelevenült természet*-et; itt már nincsenek hollandok, hanem elefántok, csüllökök, cibet-macskák, Péter-halak, meg madarak, a melyek farkukon ülnek — nevöket elfelejtettem. Tudja, hogy vannak oly országok, melyek tele vannak az ilyféle állatokkal lovak és tehenek helyett. Nem akarna ezekkel megismerkedni, Lukács?

— Nem én, kisasszony, nem tartok én számot semmi másra, mint a lisztre és gabonára; nincs is kedvem a saját dolgomon kívül annyi mással megismerkedni. Nem is való ögyébre, mint zsinigre az, a ki mindenfélével foglalkozik, csak avval nem, a mi kenyerét adja. Oztán azt hiszem, hogy a könyveknek legnagyobb része mégis csak hazugság; a lenyomott sorok éppen olyanok, mint az embörök, kik az útczán kiabálnak.

— Az igaz, ön éppen olyan, Lukács, mint Tom testvérem — szóla Maggie — kellemesb társalgásra igyekezve áttérni. — Tom sem szeret olvasni. Én jobban szeretem Tomot, mint bárkit széles e világon. Ha felnő, én vezetem háztartását, s mi

mindig együtt élünk. Én sok mindenről beszélhetek neki, a mit ő még nem tud; de azért azt hiszem: Tom élesebb eszű, mint sokan, a kik könyveket nem olvasnak; szép ostopattogtatót s tengerinyúl-kalitkát is tud csinálni.

— Az ám — szóla Lukács — de maj' szépen is megharagszik, ha mögtudja, hogy a tengeri-nyúlak közül egy se él.

— Egy sem! — kiáltá Maggie, hirtelen fölugorva csuszkáló helyéről. — Istenem, Lukács! hát a nyírott fülű s tarka pettyes sem, a melyekre Tom minden pénzét rájok költötte?

— Nem bizony, olyanok, mint a vakondokok — mondá Lukács — az istálló falára szögezett immár fölismerhetetlen hulláról vevén hasonlatot.

— Istenem, Lukács — szólt Maggie keserű hangon, mialatt orezájára nehéz könnyek gördültek; — hogy a lelkemre kötötte Tom, hogy gondjukat viseljem s én elfeledtem. Mitevő legyek most?

— Hát kisasszony, ezök a nyúlak abba' a távoli műhelybe' voltak és senkinek se volt föladata, hogy gondjukat viselje. Azt tartom, hogy Tom úrfi Harryra bízta ötetésöket, csakhogy Harryra illet nem lehet bízni, mer' ő oly lusta jószág, hogy még a maga magáéval se törődik; hasa az istene — bár csak jól megharagudnának rá.

— Oh, Lukács, én jól emlékszem, Tom rám bízta, hogy mindennap megnézzem a tengeri nyúlakat, de mit tehetek róla, ha soha sem jutottak eszembe. Majd mérges lesz reám is és sajnálni fogja ez állatokat — s én is sajnálom. De hát mitevő legyek?

— Ne féljen, kisasszony — szóla Lukács engesztelékeny hangon — ez a nyírott fülű tengeri nyúl nem olyan nagy dolog — aztán mög löhet, hogy úgy is végük lött volna, ha röndösen táplálkoztak volna is. A mi nem természetes, annak pusztulnia köll, az olyat az Isten se szereti. Ő úgy teremttötte a tengeri nyúlakat, hogy fülük visszafelé álljon, de az a természettel való legnagyobb ellenközés, hogy ezeknek a füle lefelé lóggott, mint a szelindök kutyáé. Legalább Tom úrfi ebből azt tanulja, hogy jövőre efféle haszontalanságokra nem költi pénzét. Ne féljön, kisasszony. Különben nem jönne el hozzám megnézni feleségömet? Én azonnal indulok.

E meghívás kellemes szórakozást ígért a bánatos Maggie-

nak, a kinek könnyei lassanként fölszáradtak, a mint Lukács mellett annak kis házikója felé ballagott, mely alma- s körte-fáktól övezve, egy megtámogatott sertés-ól magatartásával bírt közvetlenül a Ripple hídja mellett. Moggsné, a Lukács felesége, határozottan kellemes ismeretség lett, a ki nagy vendégszeretetet mutatott kenyérrel és édes szörppel, — több különféle művészi tárgyai voltak. Maggie e reggel szenvedett minden baját elfeledte, a mint egy székre fölállván, a képeknek egész során végig tekinthetett, a melyek a tékozló fiút Sir Charles Grandison öltözetében ábrázolták, kivéve, hogy mint ily kevésbbé erkölcsös jellemtől várni lehete, nem volt elég izlése és lelki ereje, mint ama tökéletes hősnek, parókáját eldobni. De e határtalan fájdalomtól, melyet a néhai tengeri nyúlak szívének okoztak, még több szánalmat kezdte a könnyelmű ifjú életpályája iránt érzeni, főleg a mint a festménynek azt a részét nézte, a melyen az ifjú feldúlt külsővel, kiszakadt nadrággal, ferdén álló parókával egy fához dült s ezalatt valamely csordából odatévedt sertés kezdte őt ingerelni jó kedvében, melyre ez elhányt csutkákból készült lakomában tett szert.

— Én nagyon örülök, hogy atyja őt ismét visszafogadja; ön nem örül Lukács? — szóla a leány. — Ő nagyon szomorú ám s nem fog többé semmi rosszat tenni.

— Én bizon' — felelt Lukács — azt hiszöm, hogy ezután se lesz sokkal más, oztán atyja azt töheti vele, a mit akar.

Ez nagyon fájó gondolat volt Maggiera nézve s azt kívánta, bár csak a biblia az ifjú további sorsát ne hallgatná el.

ELLIOT GYÖRGY *után, angolból*

VÁCZY JÁNOS.

A VÖLGYBEN MARADTAM.

Nem jártam a nagy világot,
Engem az nem igen látott . . .
Egy égbolt felettem, egy kis föld alattam,
Én a Sajó partján a völgyben maradtam.

Nem is bánom, hogy így esett,
Hogy itt éltem egy keveset:
Szűk mederbe szorult örömim patakja,
De annál üdőbb volt gyorsan ömlő habja.

Szeretetlenben gazdag voltam,
Kincseit én szét nem szórtam;
Itt áradott leve egész melegének,
Mint napsugár, melyet egy pontba gyűjtének.

Drága zálogi szívemnek
A föld alatt itt pihennek;
Itt domborul sírjok, látogatom őket.
Nem tekintem másként, csak mint szendergőket.

Szent nekem e pihenő hely,
Kiméltetem az idővel . . .
Keblére hozzájok engem is majd fölvesz
S együtt várom velők, a mi lesz vagy nem lesz.

LÉVAY JÓZSEF.

TETÉTLEN.

Isten veled drága falu,
Gyermekségem szép hona ;
Ifjuságom dalos kertje,
Férfi korom temploma.

Mint felhőben lenyugvó nap,
Visszanézek sirva rád,
Pedig nem marad ott semmi,
A mi boldogságot ad.

Gyermekeim elköltöztek ;
Két fiam oly messze szállt,
Hogy a hű apai szívhez
Vissza többé nem talált.

S nőm halála ! — tördöfés, mely
Lelkem közepéig fut. —
Házam áldott, szelid mécse
Hejh ! örökre kialudt.

Falak, falak, puszta falak !
Kongó üres folyosók.
Keskeny barna csukott ajtók,
Mint fennálló koporsók.

Minden szoba fájó emlék,
Minden butor siri kő,
S mégis drága, mégis drága
Ez elhagyott temető !

GRÓF ZICHY GÉZA.

SZENT FERENCZ PRÉDIKÁCIÓJA.

A kis pacsirta fennen szárnyal,
— E szárnyas ima, nyillá vált dal —
Mint lélek, mely, kintől megváltva,
Meg' visszaszáll égi honába.

Szent Ferencz hallja, mintha épen
Seraph-dal csengene fülében;
Mintha a tűz lobogna benne
S a fény s hő a szív vágya lenne.

Assisi klostrom rostélyára
Csoportba gyűl sok kis madárka;
Mind, mind az Isten szegénykéi
S mind, mind a rendes étkit kéri.

S szól Szent Ferencz: «Madár-testvérek,
Hozzám ti kenyérért jövétek,
De mostan, im', nem csak kenyérrel
Etetlek és bocsátlak én el.

«Vegyétek most, boldog madárkák,
Mennyei ígék szent mannáját;
Adom, mintha az enyém volna,
Pedig nem az, bár ajkam szórja;

«Titeket kettős hála köt le
Dicsérni az Urat örökre;
Ő adta, hogy szátok dalolhat,
A piros sipkát s puha tollat.

«Repülnőtök szárnyat növeszte,
Hogy szállhassatok messze, messze:
A boldog égi csarnokokhoz
És mindenütt ő ápol, gondoz!»

Most az egész sereg madárka,
Vigan dalolva, kele szárnyra
És szétoszlik minden vidékre —
A Szent szívében égi béke.

Nem tudta, hogy a testvér-tábor
Értett-e valamit szavából;
De, hogy megérté egyetlen fül:
Azt tudta jól, azt hitte szentül.

LONGFELLOW *után, angolból*

SZÁSZ BÉLA.

AZ OSZTRÁK ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ TÖRTÉNETE.★)

A császári és királyi hadi levéltár hadtörténeti kiadásai régóta jó hírnévnek örvendenek nem csupán a katonák, hanem a történetírók előtt is. És méltán. Hosszú sorozataiknak minden részét átlengi az a pontosság, a forrásoknak az a széles terjedelmű és beható fölhasználása, mely az osztrák történetírók legjobb hagyományaihoz tartozik. Bár a dolog természetéből folyóan nagyon sok bennök a tisztán katonai érdekű részlet, tanulmányozásuk haszonnal jár mindenkire nézve, ki valóban ismerni akarja a múltat. «A háború a politikának fegyveres folytatása», mondja a modern hadi tudomány egyik megalapítója. Így a hadakozás céljainak és eszközeinek megismerése lehetetlen az illető államok külső politikájának és belső állapotának tüzetes ismerete nélkül. És ha a hadi archivumnak régibb kiadványai, mint *Eugen herczeg hadjáratainak története* és *Az 1859. évi háború Olaszországban* már számoltak e követeléssel, még sokkal inkább előtérbe lép az a jelen sorozatban. Hisz itt a monarchiának, a dynastiának létéről van szó, oly kérdések megoldásáról, melyek miatt fegyverre kelt egész Európa.

Ehhez képest a jelen munka kiváló gondot szentel a háború előzményei, a részt venni készülő államok törekvései és erői megismertetésének. Az egész első kötet — jó 1100 lap — mintegy csak bevezetése a hadjáratoknak. Nagy kiter-

---

★) *Der oesterreichische Erbfolgekrieg 1740—1748.* Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. u. k. Kriegs-Archivs. I. Band. 1., 2. Theil. Wien, 1896.

jedésben és széles apparatussal tárgyalja a monarchia belső alkotmányát és segédforrásait és legalább fővonásaiban bemutatja a többi részvevő államnak politikai és katonai szervezését is. Természetes, hogy ezek közt itt is Poroszország és Franciaország állanak első sorban. Ki kell emelnünk, hogy bár a kiadók a gazdag irodalmat kellően fölhasználták, mégsem mulasztották el magoknak a kútfőknek, különösen a levéltáriaknak, átvizsgálását.

Legnagyobb érdekünkre természetesen a monarchia állapotának ismertetése tarthat számot. A munkát a hadi levéltár igazgatójának, Wetzer Leander altábornagynak a *pragmatica sanctió*ról szóló értekezése vezeti be. A legtöbb fejezet szintén katonai munkatársak tollából került ki, kik közt Kienast, Binder, Criste és Langer dolgozatait emelhetjük ki. A tárgy fontossága és kiterjedése szükségessé tevék, hogy nem katonák is kivegyék részöket a munkából. A hadi levéltár igazgatójának felszólítására Beer Adolf bécsi tanár írta meg a pénzügyi állapotok rajzát és e sorok írója a magyar alkotmányos viszonyok ismertetését.

Részletekre, bárminő érdekesek és újak legyenek is azok, itt nem terjeszkedhetünk ki. Főadatunknak tartjuk megjelölni az itt közlött bő anyagból mi a leginkább tanulságos és ismertetni a munkának, illetőleg a kiadónak legfőbb irányait.

Úgy terjedelemre, mint tartalmasságra nézve az ausztriai pénz- és hadügyről szóló értekezések állanak első helyen. A régi Ausztria nyomorúságos, bonyolódott, minduntalan fönnakadó pénzügyeiről még nem olvastunk oly tárgyilagos és kimerítő leírást, minőt itt Beer nyújt. A deficit még a békés években is állandó volt, háborús időkben pedig nagy bel- és külföldi kölcsönök fölvételét tette szükségessé. Ezek kamatozása 7—9 százalék közt ingadozott, biztosítékul egyes tartományok adója volt lekötve. Így le volt kötve a morva, a cseh és különösen a sziléziai hadi adó. 1739-ben az alsóausztriai rendek vállaltak jótállást egy Brüsszelben kötött három milliónyi kölcsönért. Egyáltalában az egész akkori pénzügyi igazgatásnak itt nyerjük először teljes képét.

A mű céljához képest kiváló gondot fordítottak a hadügyi szervezetének föltüntetésére. Kienastnak erre vonatkozó czikke többet nyújt a katonai gépezet ismertetésénél: igazi élettelmes rajzát adja a hadsereg alkotásának és az egész óriási

szervezet működésének. Szoros összeköttetésben áll a czikkel az akkori hadvezetésnek és hadviselésnek ismertetése Cristetől.

Mindig abban láttuk történelmi tanultságunknak, sőt egész politikai műveltségünknek egyik leglényegesebb hibáját, hogy oly kevéssé voltunk tisztában a közös hadsereg múltjával, fejlődésével. Erre nézve nem lehet tanulságosabb útmutatónk, mint Kienastnak említett értekezése. Szinte szemünkkel látjuk azt a hatalmas, zsoldos, toborzott sereget, melyet csak a zászló iránti hűség tart össze. Az egyes ezredek még szinte külön egységek és tulajdonosaik, a valóságos ezredek, messze-menő jogokat gyakorolnak, oly jogokat, melyeket mostanság elválmhatlanoknak tartunk a legfőbb hadi tekintélytől. Még az ezred tulajdonosától függ a tisztek előléptetése egész az alezredesig. Ő engedi meg a házasságot a tiszteknek és a legénységnek egyaránt, csak arra kell ügyekeznie, hogy az új párok ne legyenek egészen a fizetésre szorúlva. A tulajdonosnak azt a jogát, hogy ő szabja meg az ezrednek formaruháját, ő írja elő a zászló színét és ő adja ki a katonai szabályzatot, csak 1737-ben szorította meg egy általános császári utasítás.

Magyar szempontból különösen érdekesek a következő adatok. A magyar ezredek ruházata nemzeti szabású volt. Az 1741-ben föllállított hat magyar ezred közül ötnek vörös, egynek fehér volt a zászlaja. Még 1742-ben is kimondotta a hadi tanács egy új ezred föllállítása alkalmával, hogy a zászlóknak és a századosok zsinórjának színe egészen közömbös. De ez nem specziális magyar kiváltság: ugyanazt a szabadságot engedték a belga ezredeknek is. Itt csak azt akarom hozzátenni, minek említését e munkában nem találtam, hogy Mária Terézia uralkodása elején magyar nyelven adták ki a hadi czikkelyeket is, mint ezt a körmendi levéltárban fönmaradt fogalmazás bizonyítja.

Különösen fontos és új azon ténynek kimutatása, hogy Mária Terézia serege, az örökösödési háború kitorérésekor, épen nem volt számra oly csekély, mint a hogy rendesen vélik és írják. Több mint százezer katonája állott fegyverben — az akkori viszonyok közt igen jelentékeny hadsereg. Igaz, hogy a szerencsétlen török háború óta egyre folytak a tanácskozások a létszám leszállítása ügyében, melyet a pénzügyi helyzet oly sürgösen követelt. De mint annyi más intézkedés, ez is fönmaradt a kormányrendszer lassúságán. Tényleg még alig bo-

csátottak el valakit, sőt a háború által okozott hézagokat is lehetőleg kitöltötték.

Tény azonban az, hogy a háború kitörésekor e seregnek csak aránylag igen csekély része állott a közvetlenül megtámadott területen: Sziléziában és a szomszéd országokban. Bármennyire is sürgette Magyarország az idegen ezredek eltávolítását, melyeknek eltartása annyi költséggel járt: a haditanács azok kivonását egyre húzta-halasztotta, mert be akarta várni a reductió elhatározását és végrehajtását. Így, Mária Terézia trónra lépésekor, a magyar korona területén 16 gyalog ezred, 16 vasas ezred, kilencz dragonyos és hat huszár-ezred volt elhelyezve. Ugyanakkor csak öt gyalog ezred állott Csehországban, négy Sziléziában, egy gyalog és egy dragonyos ezred Morvában. Az összes német örökös tartományokban nem állott több, mint öt gyalog és egy dragonyos ezred. Ez az elhelyezés, melyet a mű egy térkép-melléklete nagyon világosan és részletesen föltüntet, magyarázza meg Nagy Frigyes előrehaladásának gyorsaságát és könnyűségét.

A munka utolsó cikkét: «A háború politikai előkészítése», maga a szerkesztő írta. Ez lényegében nem más, mint a porosz alkudozások és fenyegetések elbeszélése, annak kimutatására, hogy II. Frigyes csakugyan nem illette meg semmi jog Szilézia birtokára. A Frigyesről szóló ítélet így hangzik: «II. Frigyes mindenkorra egyike marad a nagy hadvezéreknek és állama nagyságának és jelentőségének ő az igazi megteremtője. De épen olyan bizonyos, hogy azt a fényes épületet, melyet utódaira hagyott, nem támasztotta a jog talpkövére».

Azt hiszszük, a tudós altábornagy e tétel bebizonyításával kissé fölösleges munkát végezett, tárva-nyitva álló kapút döntött be. A hivatalos porosz historiographián kívül mostanában már alig hiszi valaki, hogy Nagy Frigyes meg lett volna győződve sziléziai igényeinek jogosultságáról. Ismeretes, hogy Macaulay milyen szigorúan itéli meg a porosz királynak nagyravágását, melylyel kimondhatatlan bajt, vérontást, nyomort zúditott egész világrészünkre. Elég, ha egy bizonyára illetékes bírónak, magának Frigyesnek fölfogását idézzük azon tette felől, melylyel politikai és katonai pályáját megkezdette. «Harczra kész sereg, tele kincstár, szellemem tevékenysége, ezek az okok birtak háborúra Mária Terézia ellen.» Ebben ugyan nincsen szó azokról a tudákos értekezé-

sekről, melyekkel fizetett emberei vitatták a Hohenzollernek örökös jogát Szilézia egyes herczegségeire. Az ily igények különben szükséges alkotó részét képezték minden udvar diplomatai szótárának, de már akkor sem győztek meg senkit.

Ha tehát e munkában mégis oly nagy hely jutott egy teljesen világos tétel bebizonyításának, ennek már nem csupán tudományos érdek, hanem bizonyos irány az okozója.

Ez az irány nem más, mint a leghatározottabb szembezállás, nem csupán az akkori porosz politikával, hanem mindenekelőtt annak mostani irodalmi képviselőivel.

Ezt az irányzatot a bevezetés teljes nyíltsággal hirdeti. «E munka programjához tartozik, hogy a mennyire lehet, nyugodt, mérsékelt módon mutassa be a tényeket és személyeket. Ennek érvényre kellene jutnia az ide tartozó porosz munkák megbeszélésénél is, de itt legalább is nagyon nehezünkre válik e kötelességünknek megfelelni. Az újabb, vagy ha a jelek nem csálnak, a «félmúlt» porosz történeti iskola, bárminő legyen különben tagjainak kisebb vagy nagyobb jelentősége és bármi legyen földolgozásuk tárgya, szinte egynek mutatkozik, mihelyt Ausztriáról van szó. Ez az egység mutatkozik az Ausztria ellen nyilatkozó, a positiv történelmi alapon messze túlmenő politikai ellenségeskedésben, melylyel a felekezeti gyűlölségnek erős árnyalata jár együtt.»

«E történetírók munkáinak fölhasználásánál szinte legyőzhetetlen nehézséggel találkozunk. Szinte lehetetlenség őket azzal a nyugalommal és tudományos haszonnal tanulmányozni, melylyel forrásokhoz nyulnunk kellene. Hisz ezek arra valók volnának, hogy a fölfogásokat tisztítsák, az ellentéteket fölvilágosítsák és ez által szelidítsék, a dolgokat egy vagy más szempontból jobb világításba helyezték, a szavaknak visszaadják igazi jelentőségöket. Az a kénytelenség, hogy a szinte minden sorban visszatérő, alaptalan támadásokat megczáfolja, szükségkép eltávolítja a kutatót igazi föladatától, a nyugodt, tárgyilagos munkától, polemikus hangulatot idéz elő, nem pedig a történetek objectiv, hasznos előadását.»

Itt is tán kissé tova ragadta a szerzőt hazafias és dynastikus buzgalma. Hiába, az irodalmi háborúban sincs máskép, mint az igaziban: sokszor a harag, vagy még nemtelenebb ösztön kovácsolja a fegyvert. Erre azonban el kell

készülve lenni mindenkinek. Maga az író is elismeri, hogy «Frigyes domináló személyiségét nem lehet az egykorú osztrák források szellemében jellemezni, mert ezek, mint könnyen érthető, nagyon keményen ítélik meg őt és cselekedeteit.» A tárgyilagosság hiánya tehát nem kizárólag porosz hiba, és az osztrák történétírók közül csak Arneth és Kroner maradtak tőle némileg menten. Csak az az igazság, hogy a porosz történétírók színezése és előadása talán nagyobb hatást birt tenni az olvasó közönségre. A tárgyilagatos tudós osztrák írókra vár a föladat, hogy az említettük történétíróknak példáját követve, a nagyon is elterjedt, bár alaptalan nézeteket megcáfolják és helyreigazítsák.

E czél elérésére nincs hathatósabb eszköz, mint a kútfők lehető teljes fölhasználása és földolgozása. Teljesen egyetértünk tehát a bevezetés zárszávaival, melyeknek annál nagyobb a jelentőségök, mivel írójok egyik legfontosabb levéltárnak áll az élén. «Az archivumok Ausztriában nyitva állanak minden komoly buvárkodó előtt, nekünk Ausztriában nincs mit eltitkolnunk és nincs mit szépítenünk. Csak azt óhajtjuk, hogy e forrásokat becsületesen használják és hogy az igazság érvényre jusson, mert tudjuk, hogy Ausztria és császári háza egyedül a kendőzetlen igazságban találják fényes igazolásukat, leghathatósabb védelmüket, legnemesebb dicsőségeket.»

Épen e pontból, abból, melyben mindnyájan csak egy véleményen lehetünk, intézi aztán Wetzer a legerősebb támadást a porosz történelmi hagyomány jóhiszemősége ellen. Épen Nagy Frigyes politikai levelezésének kiadását, oly munkát, mely a porosz akadémiának és a porosz archivumnak büszkesége, választja támadása czéltáblájául.

«Ezt a munkát elsőrangúnak, döntőnek kell elismernünk, mert a király saját szavait nem igen lehet csürnicsavarni. De ha a munka azzal az igénynyel lép föl, hogy valóban nagyszerű nyíltsággal szolgálja a tudományt — bizonyára ez volt a vállalat királyi alapgondolata*) — úgy a kiadók eljárása azt egy foltal megszeplősítette. Úgy látszik, hogy több levél hiányzik belőle. Hitelességének teljessége volt

---

*) Nagy Frigyes összes iratainak kiadását IV. Friderik Vilmos porosz király rendelte el 1840-ben.

a biztosítéka és ha valami csekély hézag mutatkozik, fölmerül a gyanú: nincs-e ott nagyobb is? Már Dove kifejezte ez aggodalmát,*¹) és midőn Koser**²) őt saját kutatásaira utalta, nem ezáfolta meg a gyanút, hanem inkább megerősítette azt. Jelen munkánkra nézve már az első kötetnél hasonló aggodalmak merültek föl, a királynak Camas ezredessel folytatott levelezését illetőleg. Ugy látszik, hogy ott lényegesek a hézagok.»

«Kinek oly munkát nyújtanak, minő ez a politikai levelezés, attól nem szabad követelni, hogy külön kutatást indítson oly iratok megkeresésére, melyeket határozott szándékból nem közöltek. Ha még oly liberális módon közölt munkánál is, minő ez, fönnakadnak a kiadók bizonyos részletek közlésén, természetes az a következtetés, hogy vannak oly iratok, melyekhez most sem férhet a kutató.»

Ez a férfias, nyomatékos fölszólalás méltó föltünést keltett Németország érdekelt irodalmi és tudományos köreiből. Nem lehetetlen, hogy neki köszönjük majd azon diplomáciai alkudozások bővebb ismeretét, melyekbe Nagy Fridrik, mindjárt trónralépése után Camas ezredes által a versaillesi udvarral bocsátkozott. A porosz udvarnak különben nagyon érthető tartózkodása, hogy esetleg oly irományokat közöljön, melyek bizonyossá teszik, hogy a nagy porosz király francia szövetséget keresett, nem lehet döntőbb, mint a teljes és tiszta igazságnak érdeke. De bármi legyen is az eredmény, az igazság ily teljes és hű kitárásának követelése csak jó hatással lehet minden következő hasonló publicatióra nézve.

Térjünk át a munkának másik, nem annyira kirívó, de azért mégis szembetűnő irányára: arra, mikép tárgyalja Magyarország helyzetét és különösen a monarchiához és dynastiához való viszonyát.

Oly műnél, melynek első sorban katonai a célja és a közönsége, világos, hogy a dynastia és a monarchiának katonai múltja részesül kiváló figyelemben. Ily szempontból, ha nem is mindenben helyeseljük, de természetesnek találjuk, ha mindaz, a mi e politikai és katonai hagyománynyal ellenkezik, nagyon szigorú elbánás alá esik. Így például II. Rákóczi

*¹) *Zeitalter Friedrichs des Grossen und Joseph II.*

**²) *Historische Zeitschrift* 1884. Koser adja ki most a *Politische Correspondenzet*.

«mit frevelnder Hand» vonta kétségbe a Habsburg-ház örökös jogát. Ez volt a múlt századi hivatalos magyar fölfogás, mely még törvényezikben is kifejezést nyert. Ez a hagyomány tehát, látjuk, Bécsben még most is élő.

Van azonban egy más hagyomány is, a Mária Teréziáé. Ez arról tud, hogy a nemes királynét, kinek seregét legyőzték, kinek örökös tartományait nagy részt már elfoglalta az ellenség, ki nem bizhatott már fővárosában sem, megmentette a magyarok vitézsége és áldozatkészsége, kikhez elhagyatottságban királyi nyíltszívűséggel fordult. Ez éppen nem specialis magyar fölfogás: egész Európa osztozik abban, és még osztrák részről is csak újabb időben támadták meg helyességét.

Az osztrák örökösödési háborúnak e hivatalos katonai története teljes elszántsággal ellene szegül e történeti fölfogásnak.

«Mária Teréziának nem volt semmije, mint a török háborúban gyöngített és megalázott, a polgároktól gyalázott, a török határon és Olaszországban szerte széjjel elszórt serege és saját maga.» (905. l.) «Ez a csak osztrák sereg, mely főképen az osztrák koronatartományokból vette új vitézeit és melyet e tartományok régi és újonnan alakult militiái jó akarrattal és gyakran hathatósan támogattak — ébresztette és terjesztette először minden vidéken az összetartozás érzését: az egységes állam eszméjét.» (*Gesammtstaats-Idee.*)

Itt ugyan nincs szó Magyarországról. De a hol szó van róla, nem sok a köszönet benne.

Elmondja a szerző, hogy Mária Teréziának nem voltak derék tanácsosai, hogy nem támaszkodhatott népeire, még fővárosára sem. «A miniszterek, a rendek, a nemesség, a nép, mindennek megingott a hűsége, mindenütt fölbujánzott a hajlandóság: megegyezni a bajorokkal, elismerni a bajor uralmat.» (902. l.)

«Ép oly veszedelmes volt a hangulat a monarchia másik nagy és fontos részében: Magyarorszáiban.»

«A magyar rendek magatartása soha sem volt bizalmat gerjesztő. A császár ellenségei addig mindig bizton számíthattak magyar támogatásra. Az osztrák államférfiak most, midőn oly fenyegető volt a helyzet, e tapasztalatok befolyása alatt állottak.»

«De különben is Mária Terézia trónralépése idejében

Magyarország úgy szólva teljesen híján volt a reális hatalmi eszközöknek.»

Hogy az örökös tartományokban fenyegető volt a helyzet, abban nem kételkedünk. Hisz Csehország és Felső-Ausztria rendjei tényleg már meghódoltak az ellenségnek. De Magyarországon és itt részletes aktaszerű kutatásra hivatkozhatunk, szilárdul állott fönn a hűség, a dynastia és a pragmatika sanctió iránt. A monarchia két részét e szempontból egymás mellett említeni, valóban igaztalanság. Újra bebizonyult, hogy a szabadság erősebb biztosítója a hűségnek, mint az absolutismus. Pedig éppen ez a szabadság volt szálla — és nemcsak az akkori — osztrák államférfiak szemében.

Az is tény, hogy az akkori osztrák politikusok — az államférfiú nevét nem érdemelték — nem bíztak Magyarországra. De rövidlátó és megvesztegethető emberek véleménye, mert Sintzendorf uramék azok voltak — nem dönthet tények ellen. Történetíró e véleményt megmagyarázhatja, de el nem fogadhatja.

Mária Terézia sem indult utána és ebben áll történeti nagyságának kezdete és alapja. Magyarország magatartása töltötte el új bizalommal a csüggedőket és állította újra talpra a királynő seregét.

Ezt különben a munkából magából is megtudjuk. «A huszárokon alapúl az örökösödési háború idejében az osztrák lovasság túlsúlya az ellenséges lovasság fölött. A porosz háborúban a huszárok lépnek előtérbe. Félelemmel töltik el az ellenséget, és annyira túlnyomóknak mutatkoztak, hogy a háború menetére nagyban és egészben sokkal jelentékenyebb befolyást gyakoroltak, mint a mennyi különben a könnyű csapatoknak jutni szokott.» (401—402. l.)

Mária Terézia idejében nem csak a huszár nem volt osztrák katona, hanem a német lovas és gyalog sem. Igaz, hogy a könyv nem szívesen árúlja el, hogy Mária Terézia első sorban magyar királynő volt, de azért elvéve még sem hallgathatja el. Annak nevezi őt egész Európa, annak nevezi ő maga magát. A mellékletek, hol a hivatalos acták közölve, ezt eléggé bizonyítják. Például 1115. l. *Königliches Rescript*, welches unterm 29. December 1740 nach Regensburg abgegangen.

De idézzük magát a munkát. «1743-ban Mária Terézia

elrendelte, hogy ne csak a tisztek öve legyen zöld és rangjok szerint arannyal vagy ezüsttel, sárga vagy fehér selyemmel átszőve, hanem hogy zöld legyen a századzászlóknak alapszíne is. Egyik oldalán a zászlónak a királyi czímer legyen, a másikon ismét a czímer, vagy egy jelvény.» (384. l.) Csak 1745-ben lett a sereg ismét császári királyi.

Nem hallgathattuk el ezeket a megjegyzéseket, mert ezek a hiányok, vagy jobban mondva mulasztások nagyon kirínak a munkának különben annyira becses és valóban tudományos tartalmából. Nem is annyira szándékosságot látnunk benne, mint sajnos engedékenységet egy régi hagyomány iránt. Ez a hagyomány pedig, ha valaha érvényre juthatott, nemcsak Magyarországnak okozott bajt. Bizvást reméljük, hogy a következő kötetekben igazságosabban lesz méltatva Magyarország szerepe az örökösödési háború történetében.

Nagy várakozással nézünk a munka folytatása elé, és meg vagyunk eleve is győződve arról, hogy az eddigi vezetés alatt lényegesen hozzá fog járulni a tudomány bővítéséhez és e nevezetes kor teljesebb megismeréséhez.

MAR'ZALI HENRIK.

EGY FRANCZIA KÖNYV A MAGYAR IRODALOMRÓL.★)

A *Budapesti Szemle* szerkesztője, folyóirata ez évi májusi füzetében rövid értesítést közölve e «figyelemre méltó» munkáról, terjedelmesebb bírálatot is ígért róla. Valóban, mikor ama rövid ismertetést a szerkesztő szívességéből még kéziratban olvastam, azt mind terjedelmére, mind a benne foglalt méltatás tekintetében keveseltem s többre tartottam volna érdemesnek. E nézetemnek kifejezést adva, kaptam a szerkesztőtől arra megbízást, melynek ma eleget teszek, de nem élve vissza a bizalommal s mind terjedelemben, mind méltatásban a mérséklet határai közt igyekezve maradni.

A 459 lapra terjedő munkát, az előbbi ismertetőtől eltérőleg, épen nem találom szűkkörűnek azért, hogy «inkább csak a XIX. századbeli Magyarországot ismerteti, még pedig csak a tudományos és irodalmi Magyarországot, a nemzetgazdasági és politikai szempontokat nem öleli föl». Boldog Isten! Mindent felölelni nem lehet egy munkában, melynek körét és szándékát annak célja, terve s maga a cím megszabja. A szerző nem szándékszik Magyarország életének minden oldalú, teljes ismertetését adni, politikai és nemzetgazdasági ismertetést és szempontokat nem is ígér; sőt többet nyújt s szélesebb körre terjeszkedik ki, mint a mennyit szorosán véve ígér, mert a nemzeti és tudományos irodalmon túl, még egy külön s mintegy 70 lapra terjedő részben az iskola-

---

★) *La Hongrie littéraire et scientifique*, par I. Kont, professeur agrégé au Collège Rollin, docteur de l'Université de Buda-Pest. Paris. 1896.

ügyre is elég részletesen kiterjed s a tanügy újabb fejlődését s mai állását adja elő. Az sem egészen áll, hogy «inkább csak a XIX. századbeli Magyarországot ismerteti», mert 60 lapra terjedő bevezetésében, aránylag elég részletes vázlatát adja irodalmunk 1772 előtti fejleményeinek, úgy a nemzeti költészet, mint a tudományos irodalom terén. Célja a mai irodalom fejlődését, a megújulástól, a Bessenyeieék föllépésétől s a múlt század végén támadt különböző irodalmi iskoláktól kezdve tüntetni föl, egész addig, míg Vörösmarty, Petőfi s Arany által a nemzeti és népies költői irodalom, Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai által a prózai (elbeszélő s regény-) irodalom, s a mi előbb alig volt: a magyar tudományos irodalom, tulajdonképpen csak a jelen század közepe óta, a történeti, jogi, természettudományi stb. tudományágakban megalapult s fejlődött. A szerző elég széles körben mozog s tulajdonképeni tárgyának alapjait és előzményeit céljához képest elég részletesen adja bevezetésében, mely a magyar nemzet honfoglalásától s a legelső nyelvm emlékektől s irodalmi kezdetektől fogva, a múlt század végén nemcsak egyes nagy írókat (mint Pázmány, Zrínyi, Balassa) — s latin nyelven író tudósokat mutat föl, — hanem valódi irodalmi életet állít olvasói elé.

Így vélem én a szerző célját és munkatervét fölfoghatni s ebből a szempontból méltatom könyvét. Fontosságát pedig abban találom, hogy a művelt nyugoti Európa egyik legnagyobb irodalmában ismerteti nemzetünk eddig kevésbé és sokszor ferdén ismert s még aránylag fiatal irodalmát s a más nemzetek irodalmával szemben meglehetősen felületes francziák előtt világosabb és elfogulatlan színben igyekszik föltüntetni, a mi soká elmaradt, de egy század óta eleven irodalmunkat s annak irányait és törekvéseit.

Hogy ezt kevesebb részletezéssel s aprólékossággal, olykor majdnem üres nevek felsorolása helyett általános szempontok kifejtésével s csoportosabb föltüntetéssel jobban el lehetett volna érni: abban r. f. (az előbbi ismertető) úrral egyetértek; de ennek is van — nem a magunk, hanem a külföld irányában — némi előnye, mert az is egy nagy extensiv terjedelmű, munkás hangyákként nyüzsgő irodalom képét rajzolja az idegen elé s kedvet gerjeszt a részletekbe is behatolásra; mert míg a nagy írók s remek művek adják meg a

nemzetek irodalmának jellegét s mintegy keretét, — annak tartalmát a sok kisebb és nagyobb, jeles és középszerű tehetségek összes munkássága tölti be. Igaz, hogy ez az eljárás, túlságig víve, eltéveszti célját, mert tömérdek harmad-, negyedrangú névnek majdnem szótárszerű fölsorolása s mintegy hal-maza, se az egyesekről, se a csoportról világos képet nem ad s annyira elmosódik, hogy végre épen semmi képet sem nyújt. A szerző azonban töle telhetőleg igyekszik kerülni a veszélyt s a pusztá nevek mellett, valami jellemző vonást, egy-egy kiválóbb mű, vagy az irány és iskola megnevezésével még is vet oda. Sajnos, hogy e csoportos halmozás nem egyszer a fölületesség színét viseli magán, mintha a szerző nem is saját benyomásaiból igyekeznék ítélni, hanem vizsgálat nélkül venné át a másokét, talán épen érdekeltek- vagy érdeklődők-től; s a mikor egy csomó tudós (128. l.), vagy egy csomó költő (227. l.), s egynéhány drámaíró (259. l.) nevét pusztán fölsorolja s alig, vagy épen semmit sem mond rólok — ezzel irodalmunk ismerését s becslését csakugyan nem mozdítja elő.

A fölületességnek s gondatlanságnak ezen kívül is számos jeleivel találkozunk a munkában. A nemzeti irodalom a nemzeti történettel is szoros, sőt elválhatatlan kapcsolatban lévén, a szerző helyes tapintattal emeli ki a kettő egymásra hatását, s az irodalom fejlődését a történeti fejlődéssel párhuzamosan igyekszik föltüntetni; s ez dicséretes. De adatokkal, s különösen nevekkal, nagyon könnyelműen bánt, mi annak a gyors munkának a jele, mely annak, a mi homályosan van emlékezetében, pontosan utána nézni és szabatos adatot szerezni, röstell. Csak néhányat említek ilyenfajta tévedést. «I. Ferdinándot — úgymond a 18., 19. lapon — 1540-ig nem ismerték el Magyarország királyának, csak az ifjú Zápolya halála után léptek a Habsburgok az országnak a török által el nem foglalt részei birtokába.» Az ifjú Zápolyát, ki 1540-ben még csecsemő volt, összetéveszti Z. János királylyal, ki abban az évben halt meg, Ferdinánd pedig már 1526-ban megváltasztott s 1527-ben az ország északi s nyugati része által elismert magyar király volt (Zápolya ellenkirálylyal szemben). «A bécsi udvarnak — úgymond a 28. lapon — sikerült végre legyőzni II. Rákóczy Györgyöt, a ki Rodostóba menekülni kényszerült.» A 46. lapon már tudja, hogy a bujdosó, a kiről szól, nem György, hanem Ferencz. Tollhiba is lehet, de figyelmet-

lenség is, épen mint az, hogy Apáczait a 37. lapon Csere néven mutatja be, azután a 40. s következő lapokon mindenütt, helyesen Cseri-nek nevezi. Talán az is csak tollhiba lehet, hogy a Mikes Kelemen *Törökországi leveleit* a XVII. század prózájának fénypontjául tünteti föl. Azt sem veszem nagyra, hogy Gaal Józsefet (a *Peleskei nótárius* átdolgozóját) Jenőnek kereszteli (85. l.), mint Csiky Gergelyt Kálmánnak (251. l.), mit azonban a sajtóhibák közt kiigazít; de az már furcsa, hogy Georch (olvasd Göres) Illést, vezeték, s keresztnevet összevéve Illés György (Georges Illés) néven mutatja be (131. l.). Benkő Józsefnek tulajdonítja (133. l.) a növény-tani műszavakat, holott Ferencz volt a botanikus, József sokkal nevezetesebb, a *Transilvania* írója; de arról nincs említés, hanem Istvánról egy tudori értekezésével, a lázokról. A névtévedéseken kívül, ilyen kisebbszerű tárgyi hiba is fordul elő nem egy. Hogy 1867-ben (az alkotmány helyreállítása-kor) az első magyar miniszter neveztetett ki. (139. l.) Hogy Petőfi dalait, lyráját, állandóan lied-nek nevezi, holott semmi értelme sincs, hogy francia könyvben német szót használjon, mint technikus terminust (158., 160. és 162. l. ötször, s azután is többször); hogy Petőfi *János vitézét* komikus eposznak nevezi; míg Arany János *Elveszett alkotmányánál* (hol, mellékesen mondva: a fokost fogasnak nevezi) azt mondja, hogy «a satira nem felelt meg az ő véralkatának». Arany Jánosról adatai sem biztosak; szerinte őt az akadémia annyiszor (?) jutalmazta (holott csak kétszer); hogy az akadémiánál egy osztály titkára volt (holott főtitkár). A *Toldi két Benczéjével* is zavarban van; az első részbeli öreg Benczét összezavarja a *Toldi szerelme-* s *Toldi estéjébeli* fiával az öregnek. A bővebb jellemzés nélkül seregesleg előfordult költők egyik csoportjában (200. l.) Riskót «epigrammatistá»-nak nevezi, holott nem tudom, hogy általában írt volna epigrammot, de igen, hogy kevés érzelmes, s néhány jeles dalt. Ugyanabban a csoportban Pap Endrét mint Uhland és Heine fordítóját mutatja be. Fordított is egy-két dalt, igaz, de számbavehetőbb, érdemesebb mint eredeti költő. Krizát az egyesültek (unitusok) püspökének mondja, holott unitusok és unitariusok nem egy és ugyanaz. Tompa *Gólyájáról* azt állítja, hogy csak 1867-ben nyomtathatták ki, holott már 1851-ben megjelent a Szilágyi S. *Magyar Emléklapjaiban*; igaz, hogy a hatóság lefoglalta s eltiltotta —

mikor már el volt terjedve elég példányban arra, hogy azután kéziratban minden házba eljuthasson. Szász Károlyról azt mondja, hogy Shakspeare összes sonettjeit fordította — holott felöknél többet Győry Vilmos; s hogy drámaival is többszörös sikert aratott, a mi ugyan nem igaz; s hogy *Salamonja* azért nem sikerült annyira mint Trencsényi *Csákja* és *Álmosa* — mert annak a compositiója nagyon homályos; inkább nagyon is egyszerű, úgyszólván krónikaszerű. Tisza Domokos a «túlságos munka súlya alatt roskadva össze» — holott e szépreményű és sokat ígérő tehetség, fiatalon, minden kényelem s szerető gond és kímélő ápolás mellett, korán kifejelett tüdővész áldozata lett. Hogy Bartók Lajos *Kárpáti dalait* a Petőfi *Alföldjével* s *Pusztai dalaival* helyezi egy rangba; hogy Kacziány Géza *Katonadalait idegen földön* fölfedezi, hogy a Palágyi Lajos *Fiatal szerzetesét* nem közönséges epikai magasztalban látja, hogy Kiss József költeményeinek első megjelenése valóságos forradalmat szült (lehet, bizonyos körben!); hogy Kiss József nem csak egy (név szerint elősorolt) «pleiad»-nak, hanem «a mai Magyarországnak első költője» — ezek éppen úgy lehetnek ízlés és ítélet dolgai, mint tévedések. Hogy ebben a pleiadbán s azonkívül és annyi sok név között Vargha Gyulát s eredeti verseit és költői műfordításait a szerző észre nem vette s nevét se a költők között, se a statisztikusok: Keleti, Konek, Körösi, Láng, Földes Béla, Jekelfalussy és Gálóczi (!) közt föl sem említi s létezéséről általában nem vesz tudomást.

Előre bocsátottam a kisebbszerű hibák és hiányok e (bizonyára nem teljes) mutatványát, hogy a munkának fő részeiben s egészében való érdemleges méltatását ne gátolják, a mire ezennel áttérhetek.

Kont munkája négy részre oszlik. A Bevezetés (1—60. l.) a magyarok eredetét, az összehasonlító nyelvészet eredményeivel és főlemlítésével röviden vázolja, Anonymus, Kézai s Turóczi krónikáikból a mondai hagyományokat, majd a régi magyar nyelvemlékeket, a hún és magyar mondakör egyes részeit fölmutatva és ismertetve, a pogánykor s az Árpádházi királyok idején gyorsan, de alapos szabatossággal halad át s a vegyesházi királyok korából fönmaradó irodalmi hagyatékokat: a Pannónia elfoglalását, Szabács ostromát, a Verbőczy *Hármas törvénykönyvét*, valamint a tudományos intézeteket:

a Nagy Lajos pécsi, a Zsigmond budai első s a Mátyás pozsonyi (Istropolitana) akadémiait s Korvina-könyvtárát ismer-teti, valamint az olasz tudósokkal s művészekkel való érint-kezését s a renaissance hatását Magyarországra, kellően méltatja; elősorolja a Sodalitas Danubiana jelesebb tagjait és a *Budai Krónika* (első latin nyomtatvány hazánkban) megjele-nését. A mohácsi vész után, a természetesen bekövetkezett hanyatlás után, a protestantismus új irányt ad az irodalom-nak s ez és a katolikus ellenhatás, a polemikák és tudomá-nyos iratok egész raját támasztja; míg másfelől Tinódiban, Ilosvaiban, Gergeiben (az *Argyrus királyi* szerzője), a szen-drői névtelenben s számos másokban a magyar költői iroda-lom — részint önmagából, részint külföldi regemondákból merítve, nagy terjedelmet nyert — s közülök, mint tenger ár-jából a tündérsziget, emelkedik ki Balassa Bálint (I.), a ma-gyar lyra megteremtője s ma is egyik ékessége, s körülötte teremnek, láthatatlanul, a bájos virágénekek és a hatalmas ku-rucz-dalok. A XVII. században, bár még folytonos fegyver-esörgés közt, oly költők támadnak, mint Zrínyi Miklós, a *Sziget ostroma* nagy epikusa, utódja Gyöngyösi s Szenczi Molnár Albert, a zsoldárok fordítója; oly prózáírók és tudó-sok, mint Pázmán Péter, Gelei Katona, Apáczai Cseri, s ala-píttatnak a nagyrészt ma is fönnálló főiskolák: a nagyszom-bati Pázmány-egyetem (ma a budapesti egyetem alkatrésze), a sárospataki, debreczeni s gyulafehérvári (ma nagyenyedi s részben kolozsvári) stb. A XVIII. század, a lankadó s elnyo-mott magyar nemzeti szellem közepett is szül néhány jeles költőt, a szépprózáinak egy Mikes Kelemen, a tudománynak Bod Pétert, Bél Mátyást s többeket ad.

Így érünk a magyar nemzeti irodalom megújulásának évéig (1772) s Kont e két századra terjedő korszakot könyvé-nek aránylag rövid Bevezetésében, tömören, egy fölösleges sor nélkül, de ott, a hol kell (például a Zrínyiásznál), részle-tekbe is menve, s mégis világosan és érdekesen adja elő, a mint azt csak egy rövid compendiumban várni lehet. Előbbi ismertetője igazságtalan volt iránta — mikor ezt meg sem említette.

A könyv teste I., II. és III. könyvre oszlik s 1772-től egész maig, a nemzeti és a szaktudományi irodalmat és a tan-ügyet tárgyalja. Az első könyv természetesen a legterjedel-

mesebb. A szerző azt «Irodalmi élet» cím alatt, egészben véve helyesen osztotta föl. Rövid bevezetést adva ehhez is, terjedelmes első fejezetében az újra ébredő irodalomnak 1772-től 1830-ig (az akadémia fölállításáig) terjedő nagy időszakát tárgyalja. Röviden rajzolva Mária Terézia németesítő irányát s az ez ellen támadt visszahatás ép oly természetes, mint szükséges voltát, egyenként veszi: a francia iskolát, melyben Bessenyeit, Orczyt, Barcsait, Báróczit, Ányost, Péczelit s a két Telekit (Józsefet, a ki előbb francia nyelven írt, s fiát Lászlót), s ez iskola révén Franciaországot, mintegy a megújhodott magyar irodalom keresztanyjának nevezi, azután a latin iskolát, előre bocsátva a magyar latinságot, mint a mely az európai tudományosság s irodalom latin nyelvét legtovább tartotta meg, s melyből a magyar költészet a classikai rhythmusait is átvette, mint a melyre a magyar nyelv egyedül alkalmas a többi európai nyelvek közül — bár a német is, mint Klopstock, sőt Goethe is használta, de csak metrikai erőltetéssel alkalmazhatta, míg a magyar tökéletesen megbirta a római és görög mértékeket s versalakokat; ez iskolához sorolja Baróti-Szabót, Révait (kinek nyelvészetét is különösen méltatja), Rajnist, Virágot és Berzsényit; aztán a népies iskolát, Dugonicsal, Palóczy Horváthtal, Gradányival, Fazekassal, tetőzve Csokonaival; majd a forradalmi iskolát: a kassai körben, Verseghiben, Bacsányiban, Szentjóni Szabóban, kiket a Martinovics-összeesküvés s a francia forradalom szelleme s áramlata ragadott meg; és végre a német classikai iskolát, kik Lessing, Goethe, Schiller lángelméiktől tanultak, élén Kazinczyval, kit a «magyar Malherbe»-nek nevezve, jellemezve a nyelvújítás általa megindított irányát, elveit, a Kazinczy fordításait s az őt követőket, Kis Jánost, Szemere Pált, Kölcseyt, ki azonban a görög szellemtől is áthatva, épen úgy a görög, mint a német classicismus tanítványa; vázolja az Ossian és a Werther hatását s Kármánnal és a *Fanni hagyomány*aival fejezi be.

A majdnem egyszerre támadt s egymás mellett, néha egymás ellen is, működő különböző irodalmi irányokkal (iskolákkal) végezve, a két Kisfaludyt külön szakaszban tárgyalja: Sándort a *Himfy* s a *Regék* költőjét, Károlyt a magyar dráma tulajdonképeni megalapítóját s egyszersmind egy új irodalmi kör központját, a költőt és elbeszélőt, az *Auróra* s benne egy

szépirodalmi s a széptani ízlést terjesztő közlöny alapítóját. A költővel együtt tárgyalja az első — s mindeddig legelső — valódi magyar tragédiát, a későn fölismeret s méltatott *Bánk bánt* és költőjét, Katonát.

Sajnos, hogy itt elejti a fonalat a szerző s a tanintézetekre, a politikai irodalomra, a nemzeti irodalom körébe vonható történelmi és nyelvészeti körön túl a szaktudományi irodalomra is kiterjed, holott ez a II., a tanügy pedig a III. könyv keretébe tartozott — s ott a maga helyén lett volna tárgyalandó.

Az I. könyv második fejezete 1830-tól napjainkig hozza le irodalmunk történetét. A nyelvújítás már szilárdul megvetette alapjait s ez alapokon — a gondviselés által adott s a nemzeti szellem által táplált nagy költőink és kiváló prózaíróink művelhették s mondhatni századévekre megállapíthaták irodalmi, s ezzel együtt a művelt közéleti nyelvünket is. A szerző először a három nagy költőt: Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt, egymásba folyó kapcsolatukat, irányukat és főműveiket vezeti az olvasó elé. Nekünk, kik velök élünk és rajtuk táplálkozunk, alig mond újat; de elég, ha helyesen jellemzi őket, méltatja műveiket, s föltűnteti a nyelvre, az irodalomra s a nemzeti és népszellemre gyakorolt hatásukat. S ezt egészben véve meg is találjuk nála. Hogy a Petőfi dalaait ismét csak *lied-nek* nevezi, «*lyrája*» helyett, ha már a dal vagy a *chanson* nevezettel nem akar élni, ezt csak szeszélyből támadt szepplőnek vesszük a különben egészséges képen, mely különösen a «nemzeti» költészetnek a «népies»-be átmenetelét s a kettőnek, különösen Aranynál, teljes egybeolvadását jól tünteti föl.

A következő cikkben a három nagy költő kortársait: Czuczort, Garayt, Erdélyit, Bajzát, Tompát stb. érdemökhöz képest méltatja, pályájokat életrajzi adatokkal s műveik és modoruk jellemzésével festi; majd epigonjaikat, az újabb s legújabb költői nemzedékeket vezeti elénk. Föltűnő, hogy a legújabb és legeslegújabb költői nemzedék iránt nem tud oly elfogulatlan és objectív lenni, mint a részben még ma is élő, de ma már nem újak iránt. Amazok némelyikéről bizony pártszellemben szól, s faji vagy személyes rokonszenvet éreztet jellemzéseiben.

Külön-külön szakaszokat szentel a drámai irodalomnak

Szigligetin kezdve, Czakón, Obernyikon, Teleki Lászlón és Hugo Károlyon át Rákosi, Dóczi, Toldy István, Tóth Ede, Csepregiig, sőt a legújabbakig, Karczag, Herczeg, Gabányi, Murai — s itt is nem egyszer esik az előbbi hibába; míg a két nemzedék közt behatólag s kellően méltatja Madáchot; valamint a regény- és novellairóknak, Jósika, Vajda Péter, Eötvös, Kemény, Jókaitól kezdve Tolnai, Mikszáth, Herczeg s a legújabbak egész seregének is, hasonló jeleivel az objectiv ítélet hiányának s a rokonszenv túlságának.

A második és harmadik könyvekkel röviden végzünk.

A második könyvet két részre osztja. Egyikben az Akadémia alapításának, összes munkásságának, osztályainak s újabb szervezetének s nevezetesebb kiadványainak és főbb munkásainak adja tömött s bár elég szabatos, de a tömérdek név lexiconszerűségével föltötte túlterhelt rajzát. A másikban az irodalmi (Kisfaludy-, Történelmi-, Archæologiai-, Pædagogiai-, Heraldikai-, Orvosi és Természettudományi- s Geologiai-) társaságok életéről s a tudományos és irodalmi szemlékről s folyóiratokról ad számot.

Végre a harmadik könyvben a tanügyről, rövid bevezetéssel, a Mária Terézia alatti reformokról (Ratio educationis), a Thun-féle szervezetről egy kis (tíz lapnyi) átnézetet adva, az alkotmány helyreállítása óta történeteket sorolja elő, külön szakaszokban az elemi-, közép- s felső-oktatás terén; föltűntetve a nemzeti és szakok szerinti haladás fokozatait. Az elemi oktatásnak az ezt szabályozó törvény s rendeletek ismertetése mellett, statistikáját is nyújtja. A középoktatás tantervét s annak fejlődését, a gymnasium és reáliskola különválasztását, a kereskedelmi-, ipari- s leány-oktatást rajzolja. A felső-oktatásban a budapesti s kolozsvári egyetemek, a műegyetem, a selmeczi bányász-akadémia, a színész- és rajztanár-képző intézeteket, a tanító-képzőket, az ipariskolákat és iparmúzeumot stb. rövid, de világos képben tünteti föl.

Egyszóval, az utolsó időben föltűnően mutatkozó, bár még be nem fejezett s folytonos munkában levő fejlődésnek és haladásnak adja hű képét.

A könyv terjedelme s tárgybősége mentse ki, hogy lehetőségig összeszorított ismertetésünk mégis ennyire terjedt. Célunk volt kimutatni, hogy Kont munkája nagyobb figyelmet s több méltánylást érdemel, mint hogy csak egy futó

pillantást vessünk rá s megjelenését registráljuk. A hazájából kiszakadt, de hazafias érzését megőrző szerző, nemcsak jó-akarattal, de irodalmunk széles és alapos ismertetésével is igyekezett szolgálatot tenni hazájának s irodalmunk és művelődésünk lehetőleg teljes képét odaállítani azt megillető helyére. Műve fogyatékoságait sem hallgattuk el, hogy annál nyugodtabban mondhassuk ki ítéletünket, mely abban a nézetünkben jut kifejezésre, hogy céljának s föladatának becsületesen megfelelt s irodalmunktól köszönetet érdemel.

m. p.

É R T E S I T Ő.

*Kurucz Nóták. 1700—1720. Írta Endrődi Sándor. Buda-Pest.
Az Athenaeum kiadása. 1897.*

Endrődi Sándor ismert költőnk legközelebb egy különös kis könyvvel ajándékozta meg az olvasó közönséget. Vastag velin-papírra nyomtatott kétszázkilencvenhárom lapot magában foglaló zsebkönyvecske, olyan kis tömzsi alakú, hogy mindig kéznél levő «vade mecum» gyanánt hordozhassák magokkal, a kiket annak tartalma elbájolt. A napi lapok meleg elismeréssel adtak hírt megjelenéséről; a rokonérzelmű jó barátok a költő tiszteletére lakomát ültek, melyhez a távol levő Jókai Mór is járult dicsőítő soraival. Jelezve volt, hogy a képviselők körében is «pártkülönbség nélkül» szándékoznak ünnepélyt rendezni a *Kurucz Nóták* megjelenése alkalmából. Így elmondhatni, hogy a kis gyűjtemény szerencsés előjelek kíséretében került a közönség kezébe.

Endrődi Sándort arra ösztönözte lelkesedése, hogy költői működése körébe vonja «a dicső Rákóczi-korszakot», melyet Thaly Kálmán oly nagy buzgalommal, de nem mindig biztos ítéllettel búvárolt át. Mit akart? mi volt a célja? világosan megmondja *Előljáró beszédjében*. «A dicső Rákóczi-korszakot akartam nótákban megszólaltatni, úgy, hogy e nóták a kétszáz év előtt lezajlott történelmet újra zengjék, jelenítsék. Korrajzot akartam írni dalokban, lehetőleg a régi kurucz énekek eredeti motívumai alapján, mely törekvésemről bőven számot adnak a kötetem végén álló jegyzetek. Iparkodtam szellemben, hangban, formában hű tolmácsa lenni annak a nagy korszaknak, mely mindenha kimeríthetetlen forrása lesz a nemzeti poézisnak. És soha életemben több gyönyörrel nem dolgoztam munkán, mint ezen a kis nótás könyvön.»

Nagyra becsüljük a költő ihletettségét. Maga érezte legjobban és legédesebben, hogy nem invita Minerva dolgozik. Valóban van is látszata annak a munkakedvnek és előszeretetnek, melylyel tárgyával foglalkozott. Ezek az apró nóták, többnyire két, három, négy versszakból állók, meglehetősen elütnek Endrődi költészetének eddig ismert langyos színtelenségétől és erőtlenségétől. Ezekben, habár tartalmuk sokszor csak egy ötlet, egy epigrammszerűn kipattanó eszme- vagy érzelemszíkra, többnyire van élet, van erő, néha egészen a nyerseségig; a régibb versformáknak helyes rhythmuserzéssel használása, könnyű verselés, a megénekelt korszaknak megfelelő ódon nyelv, bár nem egyszer kirívóan tarkítva a stil mai czifraságaival.

De hát hogyan találjuk itt ama korszak rajzát dalokban megírva? Előttünk áll-e annak egész eszmeköre és érzelmvilága, reménye és küzdelme, melynek részleteit bőven föltárja nekünk a történelem? Költőnk, mint mondotta, arra törekszik, de célját csak részben, itt-ott, töredékesen közelíti meg. Dalai, vagy nótái nagy részének semmi vonatkozása a megénekelt korszakkal; egészen mai, egészen az író sajátja; nem kellett hozzá semmi motívum az egyéni érzésen kívül, a mint hogy nem is vétetett alkalmazásba. Egyikben-másikban néha egy pár sor, néha csak egy pár szó akarja képviselni a kuruczvilágot. A hol motívumát a Rákóczi-kor költői maradványaiból, vagy történelmi emlékeiből veszi, ott többnyire szerencsésen tükrözi a felköltött hangulatot, s valóban olyas ábrándba ringat bennünket, mintha a kuruczvilág ránk maradt rövid, szúrós, mérges, németgyűlölő, haza- és szabadságszerető énekeit olvasnók. De vajon magok az eredeti maradványok, a magok egyszerűségében s gyakran szabálytalan külszerkezetökben nem hatnak-e ránk még közvetlenebb s megindítóbb erővel? s ha igen, azok mellett ezek a kurucz nóták többek lesznek-e, mint kifényesített «változatok»? S vajon a régi kurucz dalokban nincsenek-e olyak is, melyekben kevés a költőiség s így újra költésre nem igen alkalmasok?

Azonban bár hogyan ítéljük, azt nem tagadhatni, hogy e kis gyűjtemény hírnevét és kelendőségét emeli a mai korszerűség, a jelen politikai viszonyok, vagy inkább pártok állása. A kis nótás könyv mintha «hegedűszóban szép mesét jelentene»; mintha nem is annyira a költészet kedvelőinek, mint inkább a jelenkor heves vérű kuruczainak szólna, a kik még ma is Rákóczi kardját vélik kezökben szorongatni s azt hiszik, hogy minden sikerül, csak akarni

kell. Az elbukott és elnyomott haza fájdalma, az elvesztett szabadság és függetlenség keserve jajgat és sír a kurucz nótákban; tüzes harag, mérges gyűlölet és megvetés a labancz és német ellen, kivel a magyar, mint a tűz a vízzel, soha össze nem férhet.

Csak a 76. lap rövid dalát idézzük: «Nincs oly nemzet A világon, Se régi, se Mostani, A ki ezt a Mi sorsunkat Békén tudná Hordani. Csirizeljük, Drótozzatjuk, Foltozgatjuk Eleget — Mind hiába! A némettel összeférni Nem lehet.» S erre el van mondva a jegyzetben Forgách Simon véleménye az ausztriai házról ekképen: «Oly természet szerint való ellensége az ausztriai ház az magyar nemzetnek, hogy ha csak az Úristen az természetnek folyását meg nem változtatja, lehetetlen, hogy az ausztriai ház között és az magyar nemzet között lehessen jó hármónia valaha.»

Nincs abban semmi különös, hogy mai költő e híven föltárt hazafias forrásból merítsen motívumot a Rákóczi-kort festő költeményéhez: de abban az állításban sincs semmi elfogultság vagy tévedés, hogy az ily lantverés a szélső pártok malmára hajtja az izgató vizet, akár célja volt az a lantverőnek, akár nem. És vajon, habár Forgách Simon úgy vélekedett is akkor a harcok viharában: eszélyes-e, szükséges-e, hogy mi most csaknem kétszáz év múltán, a megváltozott viszonyok közt híveket toborozzunk az ő véleményének? Vajon ily czímen és jögon nem volna-e tanácsos, alkalmas kivonatokban átdolgozni és terjesztetni a nép közt a kuruczvilágnak nemcsak költői maradványait, hanem legélesebb politikai röpiratait és egyéb nyomtatványait, vagy kézírati emlékeit is?

A mi véleményünk szerint, nemzetünknek azt a nagy emlékü korszakát nemcsak dicsőíteni kellene, hanem tanulni is belőle valamit, még pedig nem a szenvedély, hanem a higgadtan fontoló józan ész útmutatása szerint. Így azt kell hinnünk, hogy ha csakugyan «vade mecum»-utitárs ez a kis nótás könyv, azok zsebében lesz azzá, a kik nem a költészet tiszta gyönyörei, hanem a szenvedély izgató képei után futnak.

Tárogatóhang czímmel három darabkából álló szép költemény nyitja meg a *Kurucz nóták* sorát. Ebben a nóták keletkezéséről nyerünk értesülést.

A hogy az erdőn
Borongva jártam,
Egy régi rozsdás
Hangszert találtam.

Horpadt s szennyes volt,
De öble fénylett:
Nézzük csak, hátha
Van benne lélek!

Bár sohse próbálta, sohse tanulta, belefúj a költő

S im csudamódon,
Mélán, kesergőn,
Tárogatóhang
Sírt át az erdön.

A búgó hangra áthorzongott az egész természet. A költő előtt tombolt Rákóczi népe, régi tábora. Előtte állott az egész élet, az egész száza

S a mit éreztem
Kürtjét zöngetve,
Bele daloltam
Nótás könyvembe.

Egyszerűség és melegség lengi át az előhangot s kedvező benyomással lépünk a következő dalok csarnokába. Négy csoportba osztva találjuk a költeményeket: *Virágénekek*, *Romlott Magyarország*, *Kuruczvilág*, *A bujdosók*. Mind a négy csoport külön-külön jelmondatot, vagy jelző verset visel homlokán. Így az első: «Hej! goromba az világ! Kár kezébe szép virág.» (Régi kurucz ének.) A második: «Ne higgy magyar a németnek, Akármivel hitegetnek» stb. (Régi kurucz ének.) A harmadik: «Mikor virrad megént, Hej olyan szép idő, Híres Bottyán híré, A Bezerédiét Egekig emelő» stb. (Régi kurucz ének.) A negyedik: «Őszi harmat után, Nagy hegyeknek ormán Fújdogul a hideg szél» stb. (Régi kurucz ének.) Bevégzi az egészet *Epilogus* cím alatt egy búcsú-versezet.

Látni való, hogy költőnk már a jelző versek megválogatása által is oda akart mutatni a korszakra, melyet nótáival rajzolni szándékozik. Ez a rajzolás legkevésbé sikerült a *Virágénekek*ben. Ezek általában modern szerelmi dalok, népdalformák, ékesítve a mai kor divatos művirágaival. Igaz bensőség, az érzelem heve és közvetlensége hiányzik bennök. Némely dalocskába bele van szöve egy-egy szó, egy-egy kurucz-vonatkozás, például: «Szegény katonának forgandó a sorsa» (13. lap), «Patyolat a kurucz, Gyöngy a felesége» (17.), «Ördögadta kis labancza» (20.), de az ily hajszálvonások nem teszik kurucz nótákká a *Virágénekeket*. Azután fur-

ésán vagyunk azokkal a motivumokkal is. Felhasználja vagy kiinduló pontúl veszi a régi kurucz vagy vitézi énekek egy-egy sorát, egy-egy történeti eseményt, vagy följegyzést, főképen Thaly könyvei után s azokról számot ad a jegyzetekben. Gyakran támaszkodik ismert népdalok soraira is. De ezek a motivumok néha nem egyebek, mint egyszerű közbeszövések, melyek nélkül bátran megszülethetett volna a dal, s melyek, úgyszólván, nyersen betoldva, inkább ártanak, mint használnak az eredetiségnek. Íme a 15. lapon megzendül egy dal: «Budavári keskeny utcza, Kék selyemmel van behúzva» s ezzel végződik: «Hej, mondja meg, a ki tudja, Merre van az ország útja», mely a «Bort ittam én, boros vagyok, Haza mennék, de nem tudok» ismert népdalunkból van átvéve. A 31. lapon: *Megírtam a levelemet* című dal második versszaka: «Vidd el, vidd el, kedves fecském, Vidd el az én levelecském, Piros hajnal hasadtára Repülj rózsám ablakára», csaknem szóról-szóra szintén egyik népdalunk részlete. E sorok fölvétele nem volt szükséges ahhoz, hogy költőnk ama *Virágénekeket* megalkossa; valamint nem volt szükséges a *Fekete felhőbe* című versecskénél (14. l.) hivatkozni a jegyzetekben erre a népdalra: «Ha ölelem (s nem: ha megölelem) fájnak a karjaim, Ha csókolom, hullnak a könnyeim.» E hivatkozások és úgynevezett motivumok által nem váltak kurucz nótákká a *Virágénekek*, melyeknek utolsó darabja az *Erdélyi hajdútáncz*, bár van benne bizonyos régies népi vonás és játékos verselés, nagyon elüt a többiek hangjától. Mintha nem is közéjük tartoznék. A sorozat legszebb darabjának, nagyon kedves, természetes népdalnak tartjuk a *Pittypalatty* éneket (25. lap), melynek pedig semmi motivuma nincs, melyhez az író, mint maga mondja, a czímen kívül alig vett át valamit a régi hagyományból. Ez a dal tehát nem is a kuruczoké, hanem édes mindnyájunké.

Az igazi kuruczvilágot teljes erővel, hazafiui lángolással a következő szakaszok zengik. Itt valóban érezhető a kedv és ihlet, melylyel a költő a «tárogatót» harsogtatja. Elemében van. A haza romlása, az érette harczoló vitézek küzdelme, a bujdosók keserve, a labanczok ellen táplált harag és boszú betöltötték lelkét. Megmutatja, miképen énekelt volna ő, ha a kuruczvilág Tyrtausának őt rendeli a végzet, vagy mikép kellett volna énekelniök azon rég elporlott hű magyar szíveknek, melyek ama viharos időkben csak egyszerű, faragatlan költői kifejezést bírtak adni hazaszeretetőknék.

Valóban egész sorával találkozunk a jellemző apró költeményeknek, mondjuk, kurucz nótáknak, melyek formában úgy,

mint tartalomban és kivitelben méltánylásunkat érdemlik. Az erő mellett megtartotta a könnyedséget, a változatos régi vagy népies versalakokban a tősgyökeres magyar nyelv csínja mellett annak kedves ódonszerűségét. Hogy csak néhányat soroljunk elő azon dalok közül, melyek figyelmünket különösebben megragadták, ilyenek: *Könnyel szózott kenyér* (56. l.), *Hiteget a német* (66. l.), *Porció Pál*, *Forspont Péter* (78. l.), *Legenda* (89. l.), *Kuruczot az isten is* (97. l.), *Balogh Ádám nótája* (114. l.), *A kölesdi harczon* (153. l.), *Kuczug Balázs* (155. l.), *Hazám, édes hazám* (164. l.), *Mit búsulsz, kenyeres?* (220. l.), *A bújdosó Rákóczi* (232. l.). Ezek részint megható bensőségek, részint egy-egy képet rövid, jellemző vonásokkal kidomborító erejük miatt emelkednek ki.

Becsúszott azonban a legkuruczabb nótáknak is jó nagy részébe a mai versírók cifrázkodása, a pille-pánty szóvirág, az üres dagály, itt-ott az erőt, vagy szenvedélyt affectáló nyersség. Az ilyenek kurucz voltába és korhűségébe már nehéz hinnünk. «Bomolva is, loholva is (!) Úr az úr a pokolban is, De a szegény ember sorsa, Mint a koldús kapezarongya.» (67. l.) Mi ebben a megszívlelhető szépség, vagy izlés? Vagy ebben: «De mióta Nyakunkon a Német horda, Erőnk pusztúl, Fogyva fogy: Uram isten! Szedd le rólunk Ezt a czudar Czakkunpakkot Valahogy.» (68. l.) Bizarrr keresettség jellemzi a *Rossz az a fa* című dalt. (85. l.) Telve van az mindenféle «rosszszal», azért, hogy kitűnjék a végén: «De a labancz minden rossznál Százszor rosszabb.» «Kárpát fölött csillagos mán» (92. l.). Ezt csak a mán miatt jegyezzük meg, melylyel nem tudjuk, mit akar az író. Csak nem akar e szónak polgárjogot adni a költői nyelvben? — Rákóczi így beszél a feleségével: «Zivataros Napmagasság A süvöltő sasok útja.» (147. l.) A szavakkal játszó nagyhangú, de erőtlen *Rákóczi marsában* (176. l.) így buzdít: «Rajta! rajta, rá! Rontó rendben Rettentően, Mint a pusztító harag», vagy: «Mint az öldöklő harag . . . Meg kell védni a hazát, Minden vészen, Poklokon át A szabadság Dicsőséges Zászlaját.» Ily hang csak fülünket tölti be, de nem egyszersmind lelkünket is.

Epilogus zárja be a *Kurucz Nóták* szellős csarnokát. De annak voltaképeni tartalma szebben volt már elmondva a prologusban, az *Előjáró beszéd* után következő, bevezető *Túrogatóban*. Itt is úgy akar költőnk föltűnni a hangban, mintha e nótákat nem a mai kor gyermeke, hanem egy régi kurucz énekelné, ezért ilyen végsorokkal vesz búcsút az olvasótól:

Írtam ez verseket
 Ezer esztendőnknek
 Utolsó évébe' —
 Dicső magyar nemzet,
 Te dicsőségednek
 Sohse legyen —
 Vége;

a mely bevégzés és jó kívánság nem valami új, nem valami eredeti, de tudjuk, hogy szívből fakadt. A kis gyűjtemény tagadhatatlanul érdekes jelenség költői irodalmunk legújabb termékei közt. Értékét előttünk nem kurucz volta, hanem némely darabjának költői becsé határozza. A benne rejlő szellemet tekintve pedig egy Jánusz-fő az, mely egyik arczával a múlt felé, másik arczával a jelen, vagy ha inkább akarjuk, a jövő felé fordult. —ó.

Halte! aux Anglais. Considérations politiques; par le Baron Nicolas de Vay (Le Caire 1896.) 22 l. (Ára 2 frank.)

«Angolország Egyiptom korlátlan uralkodója. Az ellenőrző bizottság, meg az angol-francia protectorátus eltűntek. A török szultán főnhatósága a múltnak árnyékánál nem egyéb; a régi idők-ből csakis az évi tributum maradt meg, a melyet a szultán európai hitelezőinek engedett át. Az európai protectorátust, melyet legutóbb az angolok és francziák együttesen képviseltek, az angolok föltétlen uralkodása váltotta föl. Ha akarja és ha Európával s különösen Franciaországgal szemben erre elég a bátorsága, az angol marad Egyiptom gazdája, akár közvetlenül, a khedive mellőzésével, akár közvetve, egy belföldi kormánynyal, akár a Taufik khedivével, akár nélküle.» Így jellemezte egy «volt vegyes bíró» (azaz az egyiptomi vegyes törvényszékek egy volt bírója), közvetlenül Egyiptom angol occupatiója után az egyiptomi helyzetet egy fölötté érdekes könyvben, mely az egyiptomi események és viszonyok ismeretének teljes adattárát a legalaposabb módon nyújtja a közönség elé. A munka első kötete névtelenül jelent meg, de annyi támadást tartalmazott az angol liberális vezérférfiak jóhiszemősége ellen, hogy a szerző, egy hollandi bíró, Van Bemmelen, lovagias kötelességének ismerte, hogy a későbbben megjelent második kötet cím-

lapján egyéni kilétét világosabban föltüntető névtelenséggel éljen. *) Most, hogy az egyiptomi kérdés, úgy látszik, a keleti kérdések egész tömegével együtt tüzetesebben kerül a politikai napirendre, Van Bemmelen gyors feledésnek indult könyvét mindazoknak figyelmébe ajánlhatjuk, kik az egyiptomi dolgok historicumát más szempontokból is óhajtanák megismerni, mint azokból, a melyekkel az e kérdésekről szóló rengeteg mód termékeny angol könyv- és újságirodalomban találkozunk.

E sorok elején jelzett füzetben, Egyiptomban élő hazánkfia is azok közé sorakozik, a kik ez idő szerint már elérkezettnek hiszik a kellő pillanatot arra, hogy Egyiptomnak szabadsága visszaadassék. Alexandria bombáztatása (1882 július 11.) és a Tell el Kebír mellett (szeptember 13.) az Arabi pasa alatt fölülkerekedett nemzeti mozgalom fölött kivívott győzelem után az angolok azon ünnepélyes ígérettel telepedtek meg a Nilus völgyében, hogy csak addig terjesztik az ország katonai és közigazgatási elfoglalását, a míg Egyiptom zavart kormányzatát és pénzvizonyait teljesen rendbe nem hozzák. Ők magok hirdetik világgá azon terjedelmes és alapos jelentésekben, melyeket *Report on the Finances, Administration, and Condition of Egypt and the Progress of Reforms* czimen évről-évre a parlament elé terjesztenek, mennyire sikerült nekik a közigazgatás, közművelődés, a pénzügy (és itt nevezetesen az államadósság) minden ágában rendezett viszonyokat teremteni. A miből már most az következne, hogy semmi ok sincs arra, hogy továbbra is idegen uralommal leigázva tartsák az egyiptomi nép szabadságát és önálló rendelkezését. Az occupatio európai ellenségei, (tudvalevőleg különösen a francziák) úgymint bennszülött hazafiak is, ha ugyan van reá elég bátorságuk, ez alapon váltig azon óhajjal állnak elő, hogy már most tegyék valóvá a liberális államférfiaiktól valamikor oly erélyesen hangoztatott jelszót, hogy: «Egypt to the Egyptians!» Ez természetesen nincsen ínyére azon államférfiainak, kik Egyiptom nemzetgazdasági kiaknázhatala, vagy pedig az indiai birtokok hozzáférhetősége szempontjából oly fontos suezi úttal való korlátlan rendelkezés miatt nem szívesen mondanak le az oly könnyű szerrel elfoglalt afrikai birodalomról; nincsen ínyére azon zsíros hivatalok birtokosainak sem, melyeket a közviszonyok

---

*) *L'Egypte et l'Europe, par un ancien juge mixte, aujourd'hui juge à la Cour d'appel d'Arnhem* (Hollande). I. köt. (Leiden, 1881.) XXIII+344. l.; II. köt. (1884.) XXV+787. l.

megszilárdítása végett Egyiptomban szervezni kellett és sok ember számára oly kellemes mosolylyá varázsolják a pyramisokat őrző sphinx vigyorgását! Bizony jó dolga van az angolnak Egyiptomban. Ha például ugyanazon iskolában egy angol tanférfiú egy bennszülött tudóssal egy rangban működik, az előbbinek kétszer annyi a fizetése, mint a föld természetes lakójáé. Hát természetesen a nagy politikán túl sok embernek van miért ragaszkodnia a pharaók ősi birodalmához.

E ragaszkodás meg újabb idő óta, mióta egyre hangosabban idézik az angolok emlékezetébe azon föltételt, mely alatt Egyiptomot elfoglalták, különféle ürügyek mögé rejtőzik. A Szúdánt kell ismét visszahódítani a mahdisták barbár seregeitől! Ez az egyik. De azonkívül is, úgymondanak, az egyiptomi közviszonyok rendezése oly rengeteg áldozatunkba került, hogy szinte «hálátlanság» volna követelni, hogy most, mintán e politikai siker elérésére milliókat költöttünk, egyszerre kerekét oldjunk és fáradozásunk s áldozataink gyűmölcset másokra hagyjuk. «Igenis» így felel szerzőnk, «kétséget nem szenved, hogy az angol sokat tett Egyiptom érdekében. De ahhoz már nem járulhatunk hozzá, hogy «áldozatot» hozott, mert hiszen maga az ország szolgáltatta a költsézésre szükségelt pénzeket. Az ország maga fizette például összes költségeit a Felső-Egyiptomban eszközölt csatornázási munkálatoknak, — melyek különben ügyetlenségek miatt kétszer annyiba kerültek, mint a mennyire szükség volt —; maga fizette a reformok és új intézmények költségét is. Az occupáló hadsereg tartása (melyért különben, budget kimutatása szerint, Egyiptom évenként 100,000 font sterlinget fizet), az egyedüli áldozat, melyet hoztatok, de ezzel csakis saját érdeketeket szolgáltátok. A mit igazán áldoztatok, az a határtalan számú egyiptomi ember, a kiket önérdekből lassan-lassan kiküszöböltetek a kormányzatból, azért, hogy szabad kezet nyerjeteek céljaitok elérésére.» (13. l.) Szerzőnk minden sorából kihallik a magyar ember érzése, nem csak annyiban, hogy — mint bevezető soraiban kiemeli — «grâce à notre nationalité désintéressée, et à notre qualité de Magyar . . . il nous fut possible de nous rendre compte de l'esprit dominant concernant la politique égyptienne», hanem annyiban is, hogy mint magyar ember bárkinél mélyebb rokonszenvet érez azok iránt, kik a nemzeti szabadság nevében az egyiptomi Bach-korszak-féle rendszer ellen tiltakoznak. Politikai céljain túl ez egyéni mozzanat vonzó egyéni jellemet kölcsönöz báró Vay Miklós érdekes füzetének. Jóltevően hat

az olvasóra a nemes humanismus hangja, mely szerző előadásán ural-
kodik, valahányszor a hidegen számító politika mellett a szabadság
és az emberséges érzés követelményeire utal. Meggyőződéseit pár-
beszéd alakjában adja elénk, mely közötté és az angol uralom
védője között folyik. A plátói eszmecsere oda lyukad ki, hogy az
egyiptomi selfgovernment védője ellenfelének a következő módo-
zatot ajánlja: «Az önökéhez hasonló nagy nemzetre nézve mi sem
könnyebb, mint szabadjára hagyni Egyiptomot, a nélkül, hogy
saját nemzeti méltóságokon vagy keleti tekintélyökön csorba esnék.
Hívjanak egybe egy nemzetközi congressust, hogy az egyiptomi
kérdést végig tárgyalják. Nagy ünnepeket fognak rendezni a con-
gressus tiszteletére, szenvedélyes vitatkozást fogunk hallani, az
emberek fölizgatják egymást. De miután eleget pereltek egymással
és eleget sértegették egymást, Angolország, az angol nemzet és a
«legkegyelmesebb» királynő nevében kijelenti, hogy Nagy-Britta-
nia azért, hogy méltán kiérdemelje a nemzetek becsülését és hogy
a népeket művelő föladatát diadalra juttassa, Egyiptomot szabad
országának nyilvánítja: «Egypte aux Egyptiens»! Boldogok va-
gyunk, — így végezné a Speaker előadását — hogy e fényes gyüle-
kezetben, mint a művelt Európa képviselői, egy ily cselekedettel
koronázhatjuk meg századunk végét.»

Vajon e javaslatára számára sok hívet fog-e toborozni az ango-
lok körében? Nem igen hiszszük. De jól esik látnunk, hogy egy
tőlünk távol fekvő ország szabadságának ügye magyar részről ily
meleghangú szószólóra talált.

— 27.

*Magyarország vármegyei és városai (Magyarország monogra-
phiája). A magyar korona országai történetének, földrajzi, képző-
művészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közmű-
velődési és közgazdasági állapotának encyclopaediája. A «Magyar-
ország vármegyei és városai» állandó munkatársának bizottsága
közreműködésével szerkesztik dr. Sziklai János és dr. Borovszky
Samu. Első kötet: Abauj-Torna vármegye és Kassa. Buda-Pest.
«Apolló» irodalmi és nyomdai részvénytársaság. 1896.*

A mint Magyarország ezeréves fönnállásának ünnepe mind-
inkább közeledett, a hazai törvényhatóságok körében mint általáno-
san érzett közszükség merült föl, hogy történetöket a nevezetes év-
fordulóra megírassák. Magyarország municipiumai mintegy köteles-

séget láttak abban, hogy előtűntetve lássák azoknak a küzdelmeknek és viszontagságoknak lehetőleg hű képét, melyek az idők folyamán erejüket megedzették s melyek egyszersmind Magyarország ezeréves alkotmányának őrzésében, sokszor védelmezésében folytak le. A mult emlékei különösen a vármegyéket ragadták meg, s az utóbbi években alig is volt egy olyan, a mely legalább határozatilag ki ne mondta volna, hogy monographiája megíratását szükségesnek tartja.

A melyik vármegye idejében megbízást adott egyes szakembereknek a munka kidolgozására, az el is érte, hogy monographiájának egy része a millennium évében napvilágot látott. Így jelentek meg ez év folytán Békés, Csanád, Fejér, Győr, Tolna stb. vármegyéknek a történeti forráskészletek fölhasználásával írt monographiáiból egyes kötetek. De a vármegyék legtöbbje későn gondolt arra, hogy egyes szakembereknek idejekorán megbízást adjon, s mikor már adott volna, a számba jöhető erők le voltak foglalva. Az ilyenek mégis, hogy el ne maradjanak, azt a modus vivendit találták ki, hogy részekre osztották a feladatot s több — rendszerint helybeli — író t bízta meg azzal, hogy a monographiából egyik egy, másik más részt dolgozzon föl. Ezek természetesen távol is, lévén az országos és közlevéltáraktól, nem merülhettek be valami nagyon mélyen a multba s főképen a mai állapotokra terjeszkedtek ki. Így jöttek létre azok a monographiát pótló kiadványok, melyekkel többek közt Bács-Bodrog, Baranya és Zala vármegyék ajándékozták meg közönségöket. Hogy nyert-e sokat ezekkel az alkalmi publicatiókkal irodalmunk, azt most nem vizsgáljuk; annyi értékök mindenesetre lesz, hogy egy későbbi monographus talál majd bennök fölhasználható adatokat is.

A közszükségletnek köszöni megszületését a *Magyarország vármegyei és városai* című vállalat is. E részben üzleti, részben irodalmi vállalkozás, mint a munkatársaknak a mű elején közlött lajstroma mutatja, egy csomó jeles s egy csomó kevésbbé ismert író toborzott össze szerkesztő-bizottsággá, úgy látszik kiválóan azért, hogy e névsorral imponáljon; mert mindjárt e névsor után következik a tulajdonképeni dolgozótársak sora, kik ezt az első kötetet megírták. Egytől-egyig helyi nagyságok, kik közt legföljebb ha két-három nevesebb író akad.

A munkát Jókai Mór hangzatos előszava nyitja meg. Nem egyéb, mint elnefuttatás Kassa város történetén végig; egypár középkori kép a város multjából, a nélkül, hogy Kassa irodalmi és közművelődési szerepéről igaz vonásokat tartalmazna.

Maga a mű két részre oszlik; az első rész Kassával, a második pedig Abauj-Torna vármegyével foglalkozik. Kassa meglegelősen sokoldalúlag van bemutatva; népessége, története, a székes-egyház, régi sirkövei, a közigazgatás, a város szerepe a hadtörténelemben, egyházi élete, képzőművészete, közoktatásügye, irodalma s könyvtárai, múzeuma, népszokások és babonák, társadalma, törvénykezése, egészségügye, ipara és kereskedelme, pénzintézetei, vasutai, időjárása s erdőgazdasága mind külön-külön fejezetekben, s hol erősebb, hol gyengébb, részben elszórt, részben kevésbé elszórt dolgozatokban vannak bemutatva. Körülbelől ugyanilyen a vármegyei rész beosztása is. Mindkettőről elmondhatni, hogy a történeti rész jóval kisebb, szinte alárendeltebb szerepet játszik, mint a jelen viszonyok ismertetése.

Általán az egész munka erősebb a mai állapotok bemutatásában, mint történelmi részeiben. Azok a dolgozatok, melyek Kassa és a vármegye történetét vázolják, alig mondhatók a történetírás mai színvonalán állóknak. Sehogy sem domborodik ki belőlük az a nagy történeti szerep, melyet hazánk történetében betöltöttek. Ennek természetesen nem a szerkesztők az okai, hanem pusztán az a körülmény, hogy nem akadtak a helyszínen historikusok, ki ily föladatra hivatottak lettek volna s legalább a vármegyei és városi gazdag levéltárakat alaposan átbúvárolták volna.

Egyébiránt igaztalanok volnánk, ha a műnek csak gyenge oldalait vennők észre. A történelmi résznek is vannak érdekes dolgozatai; mint a Csoma Józseftől s Mihalik Józseftől eredők. S azok a czikkek, melyek a társadalmi és közművelődési viszonyokat tárgyalják — itt-ott történelmi háttérrel — határozottan sikerültebbek; sőt elmondhatjuk, hogy a hol nem a történelmi szempont, hanem pusztán a leírás a fő, ott a munka a közepszerűségen is fölülemelkedik. Vannak egyes dolgozatai, melyek méltánylatot érdemelnek. Például a Sziklai János Abauj-Torna vármegye lakosságáról szóló dolgozata utánjárásra valló, figyelemre méltó tanulmány.

Még egy másik kiemelendő oldala is van a munkának. S ez az a tömörkép és illustratio, mely azt albumszerű emlékkönyvvé avatja. Alig van lapja, melyen sikerült illusztrációk ne gyönyörködtetnék a szemet. Köztük számos van olyan, mely egészen eredeti s itt kerül először a közönség elé. A mi nemcsak a vállalkozó czég áldozatkészségéről tanúskodik, hanem egyúttal a munka értékét is emeli.

Egészen el lehet mondani, hogy ha e vállalat nem elégítheti

is ki a szigorúbb igényeket, mégis hézagot tölt be s a közönség haszonnal olvashatja.

—cd.—

Geschichte Österreichs. Von Alfons Huber. Fünftes Buch von 1609—1648. (Geschichte der europäischen Staaten. LVI. Lieferung, 2. Abth.) Gotha. Friedrich Andreas Perthes. 1896.

A bécsi egyetem tudós tanára nehéz munkára vállalkozott. Az államok vegyületéből keletkezett állam történetét írja meg, figyelembe véve az egyes alkatrészek alakulását. E végből bonyodalmas viszonyokkal kell foglalkoznia, tömérdek és sokféle forrás alapján. A tárgyilagosság is nehezebb dolog itt, mint más államok történetében.

Huber a nehézségeket nagy sikerrel oldja meg. Szigorú tudományos módszere, higgadtsága, tömör és egyszerű előadása nagy elismerést szereztek munkájának. Magyarország történetével sokkal részletesebben s több igazságszeretettel is foglalkozik, semmint a könyvnek centralistikus ízü czíme után sejtjenők. Alaposan ismeri a magyar forrásokat s így helyreigazíthatja az osztrák történetírók tévedéseit.

Így például már ideje volt kiküszöbölni a német történeti könyvekből azt a fölfogást, hogy Thurzó György nádor föl akarta lázítani az országot II. Mátyás ellen. Ez a nézet el volt terjedve akkor a bécsi udvarban s az egykori balvélemény Gindelynél történeti ítélet gyanánt szerepel. Huber ismervén a magyar forrásokat, megczáfolhatta Gindelyt (51. l.).

Megesik, hogy a magyar történetírók tévedéseit is helyreigazíthatja. Az udvarnak Báthory Gáborral kötött 1613-iki szerződését ugyancsak a magyar források alapján hívebben ismerteti, mint hazai történetirodalmunk.

Nem akarjuk e példákkal azt bizonyítani, hogy mindenben egyetértünk a szerző nézeteivel. A 62. lapon azt állítja a szerző, hogy a nádor s a magyar főurak tökéletesen helyeselték az udvar támadó politikáját Báthory Gábor ellen. Különösen Forgách Zsigmond 1611-iki hadjáratára céloz itt a szerző, a kivel a magyar történetírók is egy véleményen vannak. Igaz, hogy a kudarcz után az udvar Thurzó beleegyezésére hivatkozott. De ha figyelmesen vizsgáljuk Thurzó politikáját Báthory bukásáig, más világításban tűnik fel a dolog. Thurzó nem szerette Báthoryt, az udvar támadó politiká-

ját sem pártolta. Szerette volna a magyar korona hatalmát növelni akár Erdély rovására is, hanem mindennek előtt a békét akarta. Nagyon nehéz volt a helyzete, mert Báthory az ő személyes érdekeit is sértette s nyugtalankodásával igazolni látszott az udvar-folytonos gyanakodását és kiméletlenségét. Thurzó sokban közeledett az udvar politikájához, néha őszintén, de néha csak azért, hogy ne tegye magát lehetetlenné a bécsi államférfiak előtt. Forgách vállalatát sem ellenezte a magyar tanács ülésein, vagy az osztrák miniszterek előtt, hanem ha mindent kedvére tehetett volna, Forgách hadjárata más véget ér. Thurzónak nejehez írt leveleiből is látszik, hogy nem értett egyet Forgách céljaival s eljárásával. Nem is azért kötötte meg Báthoryval az 1611-iki tokaji fegyverszünetet, mivel a király nem támogatta többé, mint Huber állítja (u. o.), hanem mivel örült, hogy a királyi hatalom nyilvánvalóvá lett gyengesége miatt békét szerezhet a nélkül, hogy igenis merészen szembe kelene szállnia az udvar fölfogásával.

A 79. lapon a szerző Szilágyi és Fraknoi ellenére azt vitatja, hogy Klesel nem törekedett Bethlent megbuktatni s nem bízta Homonnait. Csodálkozik azon, hogy Fraknoi abból a számos levélből, melyre hivatkozik, egyet sem idéz.

Azt kell vennünk, hogy Klesel politikájában nagyon nehéz eligazodnunk. Szeszélyes változékonyságát nem magyarázhatjuk ki mindig politikájának általános irányából. A Hammertől közölt levelekből határozottan kiviláglik, hogy helyeselte a Bethlen megbuktatására célzó titkos terveket. (Hammer: Klesl III. Függelék 99, 103. ll.). A célzt helyeselte, de kételkedett a sikerben s gyakran voltak kifogásai az alkalomra, a módra s az időre nézve. Huber Klesl egy 1616-iki nyilatkozatára alapítja nézetét. De épen ez évben írja Klesl Molordnak, hogy helyesen cselekszik az úr, midőn dissimulálja, vagyis nyilvánosan eltagadja, de titokban pártolja Homonnay dolgait. (U. o. 354. l.) S ugyanez év márcziusában Molardra bizza a dolgot (u. o. 364. l.) nem úgy, mintha ellenezné Homonnay támogatását. S így Fraknoi teljes joggal hivatkozott Klesl leveleire. Nem akarjuk folytatni az ellenvetéseket. A könyv szolgálatot tesz a magyar történettudománynak, mivel fölvilágosítja a reánk nézve annyira fontos ausztriai történetet. S megvan az az érdeme is, hogy a magyar történetírásban még föl nem dolgozott anyag alapján vázolja a XVII. századbeli magyar történetnek egy részét.

—d.

*Franz Bock. Die ungarische Königskrone Corona St. Stephani.
Zur Feier des Milleniums. Aachen, 1896.*

Pauler Gyula nagytudományú új könyvének: *A magyar nemzet története az Árpádok alatt*, van egy meglepő lapja. Háttul a jegyzetek közt azt fejtegeti Pauler, hogy a magyar szent korona nem szent Istvántól való.*) Szent István ezt a koronát sohsem látta. Hiába fűzi a traditio és a tudomány egyaránt ezt a majdnem páratlan ereklyét a magyar keresztyénség megalapítójának nevéhez: szent István koronája nincs meg többé, mert III. Henrik német császár e koronát elvette Ala Sámuelttől és Rómába küldte a pápának a magyarokon aratott diadala jeléül. Ez a történet tanúsága a magyar koronára nézve Pauler Gyula szerint.

De miről tanuskodik a főtanu, a szó-szoros értelemben korona-tanu: a magyar szent korona maga? Nem tanuskodhatik-e stilusa és technikája, zománczműve és szerkezete arról, hogy mi az eredete?

De igenis, feleli egy hírneves orosz archæologus, Kondakoff, egy az idén megjelent ragyogó kiállítású díszműben a byzanci zománczról: a korona maga elmondja eredetét. Zománczainak valomása szerint szent István koronája nem a szent király korából való, hanem vagy a XI. század végén vagy a XII. század elején készült.

Az archæologiai és a történeti kritika eredményei e szerint tehát egybevágónak: a magyar szent korona felső része, melyet eddig mindenki szent István koronájának hitt, nem a szent István koronája, hanem néhány évtizeddel újabb keltű ötvösmű. A korona alsó része, mint mindenki tudja, 20—30 évvel a szent király halála után készült, a mint ez a rajta olvasható fölíratból kétségtelenül kiderül.

Pauler Gyula és Kondakoff ez új elmélete, mely a koronát elszakítja szent István emlékétől, alkalmat ad ellenvetésekre. Kondakoff kitünő ismerője a byzanci zománcznak, de döntő ítéletet a magyar korona zománczainak technikájáról, részleteiről és eredetéről alig mondhat, mert a magyar koronát sohasem látta. A legjelesebb szakférfi, ki a magyar koronát valaha alaposan megvizs-

---

*) Pauler Gyula: *A magyar nemzet története*. I. 542.

gálta, az öreg Bock Ferencz kölni kanonok, ki nagy munkájában, (*Die Kleinodien des h. römischen Reiches 1864*), melyet a király ő felsége megbízásából írt, igen behatóan foglalkozik a magyar korona archæológiájával. Ugyanez a kiváló szaktudós most kritikai munkát írt Kondakoff díszművéről. E kritikai műből való különlenyomat az a kis füzet, melynek czíme ez ismertetés élén olvasható. Bock ez új művében czáfolgatja Kondakoff állításait és határozottan szent István korának tulajdonítja a magyar korona felső részét. Kondakoff tévedéseit abból magyarázza, hogy e jeles tudós nem ismeri a koronát közvetlen szemléletből. A szent István-koronának zománczai színre teljesen egyeznek Bock szerint a szent István korabeli zománczok színével. De nemcsak a zománczok technikája, a mai korona szerkezete is arra vall, hogy a felső koronák (a szent István koronája) régibb munka, mint az alsó, mely kétségtelenül I. Géza koronája. Ha tudniillik vizsgáljuk, minő módon van e két korona egybe forrasztva, szembe tűnik, hogy a két korona összetétele úgy történt, hogy a felső koronát csonkították meg az alsó (a Géza királytól származó) korona kedvéért: a felső koronát idomították át az alsó korona kedvéért. Tehát a felső korona régibb az alsónál (a Gézáénál).

A szent István korabeli eredet mellett szól még a következő körülmény: II. Sylvester, kitől szent István a koronát kapta, nagy kedvelője és pártfogója volt a zománcz-művészetnek. Maga is föltalált egy új fajta zománczot. A trieri érsek, Egbert Sylvester pápának barátja, szintén ápolta a zománczozás művészetét; az iskolájában készült zománczok pedig színre és technikára egészen meg egyeznek azon zománczokkal, melyeket a felső (a szent István-féle) koronán találunk.

A műarchæologia eredményei Bock szerint tehát teljesen egyeznek a hagyománnyal és a történetírók eddigi fölfogásával: a felső magyar korona határozottan szent István idejéből való.

Pauler Gyula történeti érvelése a szent István koronáról bizonyára még vitatkozás tárgya lesz. III. Henrik Rómába küldte Aba Sámuel koronáját — ez bizonyosnak látszik. De vajon ez a Aba Sámuel-féle korona volt-e a szent István koronája? Hiszen, hogy nem egy, hanem több korona is volt, mutatja a mai magyar korona, a mely kétségtelenül két koronából van összetéve, (bármily eredetet tulajdonítunk is neki). Marczali Henrik nagy történeti művében ugyanazon forrásokból, melyeket e részben Pauler fölhatal, más következtetéseket von: nem tartja Aba koronáját

(*corona ejus* mondja a forrás) azonosnak szent István koronájával annál kevésbbé, mert a III. Henrik küldeményéről szóló forrás első sorban Aba királyi lándzsáját említi és csak azután koronáját. A későbbi pápai források egészen hallgatnak erről az Aba-féle koronáról.

E néhány ismertető sorban természetesen nem akartam e fontos kérdésben döntő szót mondani, de talán méltán utalhatok arra, hogy *sub iudice lis est*. aba.

Marie-Letizia Ratazzi-Rute (Bonaparte-Wyse): Lettres d'une voyageuse. (Nouvelle Revue Internationale.) — Édouard Sayous, L'exposition du Millénaire hongrois. (La Revue de Paris.)

Egy fáradhatatlan utazó, Letizia hercegnő, ki még jó barátja volt sok előkelő emigransnak, a millenium alkalmából újra eljött Magyarországba, s hogy rokonszenvének méltó kifejezést adjon, könyvet készül írni állami fejlődésünkről s művelődésünkről. Egyelőre egyes cikkeiben közli benyomásait, melyek a *Nouvelle Revue Internationale*-ban jelentek meg. Ez a *Revue* Letizia hercegnő folyóirata, mely tulajdonosa összeköttetései révén Portugáliában, Spanyol- s Olaszországban is el van terjedve. Egyik főmunkatársa Castelar Emil. Rózsaszínbe mártott s könnyen perczegő tollal ír benne Mme Letizia tárlatunkról, íróinkról, a cigány zenéről, a budai Konstantinápolyról és saját mozgékony természete nyugtalan-ságát átvive rajzaiba, dícsér bennünket oly szeretetre méltón s fölületesen, hogy le kell tennünk vele szemben minden kritikáról s kedvéért egy perczre el kell hinnünk, hogy annyi nálunk a nagy államférfi, a nagy költő, a nagy tudós s társadalmi reformator, hogy szerit-számát sem tudjuk. Ezredéves tárlatunkon eleven s könnyen hevülő képzelme föltalálta a kelet minden pompáját s az Ezeregy éj varázsát; a visegrádi rom elég neki, hogy Magyarországon mindenütt ilyen nyomait találja a mult időknek s költői hangulatokba emelkedjék a «vitéz» nemzet történetén. E mellett őszintén meg is köszönhetjük az írónőnek, hogy olvasói széles körének végre világosan megmagyarázza, milyen balga előítélet az, ha a göndörhajú, parázs-szemű kóbor cigányt egynek veszi a magyarral. A *Revue Internationale* novemberi számában tájékoztatja közönségét a politikai és színházi viszonyokról. A Skoze vagy Szoke-Duna (szőke Duna) mentén érkezik a Hungaria-szállóba, épen a választások

előtt. Természetesen mindenütt izgatott embereket lát, kik a pártok esélyeiről vitatkoznak; észreveszi, hogy a tárlaton a sok bundába (bundába) öltözött paraszt is mind választó, kiket a jelölt úr a maga költségén szállított a fővárosba. A választási censust igen csekélynek találja; azt hiszi, hogy minden paraszt kivétel nélkül tud írni, olvasni. Csak a nemesek vannak a census alól fölmentve s joguk van szavazni, még ha semmi adót sem fizetnek. Ez alkalommal megemlíti, milyen nagyszerű eszméje volt gróf Zichy Jenőnek: választói között kis arany érmekeket osztogatott ki, melyeken arczképe volt mágnási öltönyben. (?) Azután elősorolja a politikai pártokat. Nagy rokonszenvvel szól a kormánypárt vezérééről. Alig hiheti el, hogy ez a nyílt arcú, erélyes szép ember Szolnok-Doboka Gessler volt, kinek alattvalói mindennap azt várták, hogy majd támad köztük egy Tell Vilmos. A vezér egyik öse, Bánffy Margit, szerinte is Mátyás király neje volt. Igen tehetséges írónak is tartja a miniszterelnököt s Wekerlének is csak egy vágya volt: hogy Bánffy legyen az ő utóda. S csakugyan meglett az az öröme, hogy a vágya teljesült. Apponyi gróf szabadelvű nagy úr, ki socialista. Serpa Pimentel módjára, s a nép úgy imádja, mint a francziák Morès marquist. Zichy Nándor grófot mérséklettel ítéli meg: azt mondja róla, hogy a mérsékelt párt élén áll. Nagyon meglepte írónőnk az, mit a nemzeti színházról hallott. Világos jelét látja benne a magyar nép kivételes műveltségének. Nemcsak az egész Molièret játszásk itt, hanem a műsoron van a teljes Corneille és Racine is. Sőt ennek taurisi Iphigeniáját is gyakran előadják. Nos, mennyit nem kell tartanunk egy népről, melynek ilyen az ízlése s ilyen művészi benyomásokból merít?

Ilyen kedvesen cseveg rólunk Letizia hercegnő. Nem szabad állításait latra vetnünk, hanem mindennek előtt elismerőnek kell lennünk azért a hamar hevülő szeretetreméltóságért, melylyel elterjedt folyóiratában a magyar viszonyokról emlékezik. A röppenő kézzel odavetett úti rajzokat minden idegen szívesen olvassa s az író hangulatából átszáll beléje is valami.

A *Revue de Paris* cikke régi, hű barátunk Sayous Ede tollából már komolyabb s szakszerűbb. Ő is a tárlatról ír, de első sorban csak a történeti tárlatot veszi szemügyre. Ennek alapján rövid s érdekes áttekintést ad Magyarország ezredéves történetéről s művészete fejlődéséről is. Cikkének minden sorából látszik, hogy rokonszenve mellett a tárgy ismeretéből fakadó ítélet is vezeti.

A horvát irodalom 1893—1895. évi fejlődésének áttekintése.

Folyó évi januárius hóban Plavsics Dusan a bécsi horvát egyetemi hallgatók «Zvonimir» nevű irodalmi körében fölolvastatott, melyet a zágrábi *Prosvjeta* című képes havi folyóirat juniusi számában közölt.

Az érdekes áttekintésben a szerző kiemeli, hogy az utolsó három év alatt a horvát irodalom minőségileg szépen fejlődött, s hogy mind az, a mi ez időben napvilágot látott, egészséges szellemi táplálék. Mennyiségileg azonban a horvát irodalom nem mutat föl haladást, a mit a szerző a kedvezőtlen politikai viszonyoknak tulajdonít.

Egészben véve 600, átlag tehát évenként 200 könyv került ki sajtó alól. Ezek között volt 147 mulattató, még pedig 105 eredeti és 42 fordított mű. Különösen jellemző, hogy míg 1893-ban külön csak két dráma jelent meg, ezek száma 1894-ben már tízre emelkedett.

A többi könyv, köztük 24 fordítás, oktató tartalmú. A kiadott iskolai könyvek száma körülbelül 50, a pædagogiai műveké 20, (köztük két fordított) a juridico-politikaiaké 36. Nem tekintve az évenként megjelent 20 kalendáriumot a többi apróbb mű, különféle tartalmú nyomtatvány, mint értesítő, beszéd, felelet, geographiai térkép, törvény stb.

A szerb irodalmi viszonyokat a horvátországiakkal összehasonlítva, arra az eredményre jött, hogy Szerbiában évenként ugyan vagy 500 könyv jelenik meg a könyvpiaczen, de a horvát művek minőségileg jóval fölülmulják a szerbekéit; s habár az utóbbiak olcsóbbak, de a horvát könyvek papírja jobb, kiállításuk csinosabb.

A horvát nyomtatványok 80 százaléka Zágrábban jelent meg, első sorban a «Dianička Jiskara», azután «Narodne Novine» és «Albrecht» könyvkiadásában. Zágrábon kívül Belovár, Zára, Ragusa, Fiume és Sarajevo érdemelnek említést, mint horvát könyvpiacok.

A horvát irodalom fejlődésében főtényezők gyanánt szerepelnek az irodalmi társaságok. Ilyen van négy s az összes irodalmi termékek majdnem negyedrészt ezek szolgáltatják a horvát olvasóközönségnek. Ha tekintetbe vesszük, hogy a többi nyomtatvány csak csekély számban kel el, nem lehet csodálkozni, hogy a horvát könyvkiadók ritkák.

A 12,000 tagot számláló «Matica Hrvatska» nevű irodalmi társulat évenként vagy 10 könyvet oszt ki tagjai közt, a kiknek legnagyobb része a horvát középosztályhoz tartozik. Az irodalmi-pædagogiai testület a horvát ifjúság szellemi szükségleteit iparkodik kielégíteni, míg a Szent-Jeromos-egyesület a parasztságnak nyújtja a legszükségesebb lelki táplálékot. Ha még a Tudományos Akadémiát tekintjük, látjuk, hogy Horvátországban minden osztály nyer megféle úgy mulattató, mint oktató olvasmányt. Azonban egy társulat sem talál elég támogatásra a nemzet részéről.

A «Matica Hrvatska» az ő tagjainak csak válogatott műveket szolgáltat s mindazonáltal még annak tagjai sem állandók, habár a mi ügyvivőit illeti, az egyes helyeken mintaszerűen van szervezve. A műveltebb osztályok közönyének tulajdonítandó az, hogy a Szent-Jeromos-egyesület, bár az évi tagdíja csak 1 koronát tesz, nem mutathat föl többet 15,000 tagnál, holott a szomszéd szlovén népénél a hasonlóirányú Szent-Mokor-egyesület tagjainak a száma körülbelül 70,000.

A délszláv Akadémia az utolsó három év alatt 29 könyvet adott ki. Negyven munkatársa, kettő kivételével, mind horvát.

A szépirodalom terén a horvátok magasan emelkedtek az illir korszak dilettantismusa fölé. Ennek csak egyik vagy másik műve tett szert el nem évülő értékre, itt pedig az irodalom minden ágát látjuk képviselve. Azonban a horvát írók közt csak ritkán akadunk olyanra, a ki már túllépte a férfikort. A mit irodalomnak lehetne nevezni, a szó világi értelmében, az nem igen régebb tíz évnél. A szépirodalom munkásai mind fiatalabbak 35—40 évnél. A szerző csak azt sajnálja, hogy ezeket az írókat, a kikre büszkeséggel tekint, nem lehet kellő módon tanulmányozni, minthogy munkáik a különféle horvát folyóiratokban szét vannak szórva. Könyvkiadónál csak ritkán találkozhatni velök. A horvát irodalom árnyoldala, hogy a könyvpiacon a tudományos irodalom aránytalanul jobban van képviselve, mint a szépirodalom, már azon oknál fogva, hogy a tudományos szakban mindenféle korú ember munkálkodik, öreg embertől kezdve a legfiatalabb munkásig, úgy, hogy e tekintetben a legszebb haladásnak nézhetni eléje.

A szépirodalmi fordítások terén az újabb nemzedék szakított a régebbi iránynyal, mely nagy hajlamot mutatott a német irodalomhoz. Most majdnem kizárólag az orosz és francia szépirodalom szolgáltat mintákat fordításra. Az ifjúság számára az újabb időben szin-

tén leginkább orosz és cseh ifjúsági irodalomból fordítanak a horvátok meséket és elbeszéléseket.

Végül kiemeli a szerző, hogy a horvát nép közt meglehetősen sok theologiai könyvet is terjesztenek, s hogy az újabb időben újra a papok is írnak a nép számára. Összehasonlítva a horvátokat a szerbekkel és bolgárokkal, arra a következtetésre jut, hogy a horvátok a legműveltebb nép a Balkán félszigeten.

K. E.

Új magyar könyvek.

Nemzeti politika. Írta egy volt függetlenségi képviselő. Buda-Pest, 1896. Révai L. (8-r. 46 l.) 50 kr.

Ormos Ede. A socialismusról különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre. H.-Vásárhely, 1896. Lepage L. (8-r. 143 l.) 1 frt.

Pekár Gyula. Az aranykeztyűs kisasszony. Novellák. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 249 l.) 1 frt 80 kr.

Rátz Ottó. Urbéri Kalauz II. füzet. Tagosítási eljárás. Buda-Pest, 1896. Nagel O. (8-r. 66 l.) 1 frt.

Schwartzner Ottó dr. Közigazgatási elmekórtan. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. VI, 608 l.) 5 frt.

Statisztikai Közlemények. (Magyar.) Új folyam XIII. kötet: Magyarország malomipara 1894-ben. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az orsz. magyar kir. statisztikai hivatal. Buda-Pest. 1896. Kilián Fr. (2-r. 77 l.) 2 frt.

Szathmáry Károly. Régi szép idők. Elbeszélések, történelmi adomák, úti kalandok, pikanteriák a magyar színészek régi korából. Buda-Pest, 1896. Nagel O. (8-r. 362, IV. l.) 1 frt 50 kr.

Szederkényi Nándor. A magyar hadi intézmény történeti és közjogi megvilágításban. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 183 l.) 1 frt 50 kr.

Szigligeti-Társaság kiadványai. I. kötet. Évkönyv. 1892—1895. Nagyvárad Szigligeti-Társ. 1896. (8-r. 245 l.)

Szinnyei Gerzson. A sárospataki ev. ref. egyház templomáról. Adalékul az ev. ref. egyház történetéhez. Sárospatak, 1896. (8-r.)

Szuppán Vilmos. A leányok középfokú oktatásának reformja, tekintettel a nők egyetemi képzésére. Buda-Pest, 1896. (8-r. 24 l.)

Tagányi Károly. Magyar erdészeti oklevéltár. Az erdészeti egyesület megbízásából szerkesztette és történeti bevezetéssel ellátta —. I. köt. (1015—1742); II. köt. (1743—1807); III. köt. (1808—1866.) Buda-Pest, 1896. (8-r. 735, 900, 789 l.)

Theurewk István. László főherczeg élete. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 148 l.) 3 frt.

Thirring Gusztáv. Buda-Pest székes-főváros statisztikai évkönyve I. évfolyam, 1894. Kiadja Buda-Pest székes-főváros statisztikai hivatala. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. XIV. 340 l.) 4 frt.

Turóczy Adolf. A magyar korona területén érvényes határvám. Törvények és szabályok. Buda-Pest, 1896. Nagel O. (8-r. 844 l.) 5 forint.

Ugor Füzetek. Adalékok az ugor nyelvek ismeretéhez és összehasonlításához. 12. sz. Déli osztják szójegyzék. Dr. Pápai Károly gyűjtései alapján összeállította dr. Munkácsi Bernát. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 58 l.)

Vagner József. Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Nyitra, 1896. Huszár István. (8-r. 4 lev. és 560 l.)

F. Varga Lajos. A szatmári ev. ref. egyházmegye húsz éves története 1875-től 1894. év végéig. Szatmár, 1896. Reizer J. (8-r. 316 l.) 2 frt.

Végh Arthur. Tanulmányok. (1870—1893.) Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 540 l.) 2 frt.

Verne Gyula. Servadac Hector kalandos utazása a naprendszeren át. Átdolgozta Szász Károly, második egyedül jogosított képes kiadás. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 328 l.) 1 frt 46 kr.

Verne Gyula. Dél csillaga. A gyémántok hazája. Francziából fordította György Aladár. Második jogosított kiadás. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 334 l.) 1 frt 40 kr.

Verne Gyula. Senki fia. Fordította Gaal Mózes. Egyedül jogosított kiadás. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 468 l.) 3 frt.

Warden Florence. A rejtélyes ház. Regény. Fordította Szi-
gethyné Szalay Erzsi. I. kötet. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 17. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 162 l.) 50 kr.

Zabulik László. A közigazgatási bíróságról szóló törvény (1896. évi XXVI. örvénycikk). Jegyzetekkel és útmutatókkal. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. IV, 377 l.) 3 frt.

NÉHÁNY SZÓ A KELETI KÉRDÉSHEZ.

A külügyi politikában ez idő szerint bizonyára a legfontosabb kérdés a török birodalom sorsa.

Egymást érik folyóiratokban, napi lapokban és a föl-olvasó-asztaloknál politikusok és tudósok részéről a megbeszélések arra nézve, hogy föntartható-e továbbra is a török állam mostani nemzetközi és közjogi alakjában, avagy pedig gondnokság alá helyeztessék, hogy azután a lehetőség szerint föl-osztás alá kerüljön.

Nagyon érthető ez általános érdeklődés, mert végtére is egy ország sorsa az egész világot közelről érinti; különösen pedig, ha ez ország olyan kiváló fontosságú földrajzi fekvésű, mint Törökország. S valóban nem is lehet egykönnyen kimeríteni ily ország ügyében discussiót, mert az oszmán birodalomban az állam megalakulásának, fönmaradásának, valamint föl-oszlásának föltételei egészen elütők a többi európai államban tapasztaltaktól.

Meglepőnek tartom azonban azt, hogy minálunk még ma is leginkább a körül folynak a vizsgálódások, vajon a mohammedán vallás összefér-e a culturával, a haladással, avagy pedig nem; holott a kérdésnek ilyen föltevése csak arra szolgál bizonyosságul, hogy a keletet nem ismerjük eléggé.

Az ugyan kétségtelen, hogy az iszlámnak tényleg épen úgy köze van a török birodalom hanyatlásához, mint a hogy nincsen ahhoz közvetlenül köze a pénzügyi zavaroknak, melyekben ez ország sínylődik. Nem a pénzügyi baj oka ez ország elgyengülésének; sőt épen megfordítva áll a dolog, a mennyiben az államföntartó erkölcsi erők visszafejlődése, gyengülése hozza létre a rossz pénzügyet.

Voltak más országok is már, talán még rosszabb anyagi helyzetben. Angol-, Francia- és Spanyolországok az elmúlt századokban szintén állottak a tönk szélén, még sem húzták meg fölöttük a halálharangot, sőt a két előbb nevezett országban később a közvagyonosodás mesés fokra hágott.

Bárha tehát az iszlám a birodalom hanyatlásával kapcsolatban áll, mégis a kérdés olyan alakjában, mintha az iszlám és a kultúra összeférhetetlenek lennének, teljesen tarthatatlan.

Hiszen olyan vallás, a mely a haladást komolyan akadályozná, voltaképen nincsen. A művelődés és haladás iránti érzék benne lakozik minden ember lelkében, a mohammedánéban épen úgy, mint bárki máséban.

A történet azt mutatja, hogy ha a tudománynak és a vallásnak egy-egy tétele igazán összeütközésbe jön, az egyházak — a nélkül, hogy a vallás jellemvonása ez által veszélyeztetve lenne — módját tudják találni annak, hogy a tudomány vívmányainak megtagadása nélkül a tarthatatlanná lett thésisek kellő értékükre leszállíttassanak.

De a mohammedán államok fejlődése is tanúság arra, hogy a vallás gondos ápolása mellett, már azon korban virágoztak nálok mindenféle tudományok, mikor Európa még szellemi sötétségben mozgott. Az iszlám tehát igen is összefér akár az értelmi, akár a technikai haladással, épen úgy, mint bármely más dogmatikus vallás.

Minden attól függ azonban, hogy mit nevezünk culturának? Mert ha culturának csak az európai culturát tekintjük, akkor bizvást mondhatjuk, hogy ennek átplántálása a mohammedán államokba óriási nehézségekbe ütközik, sőt úgyszólván lehetetlen, mert ez az iszlámmal alig egyeztethető össze.

Az iszlámnak más a kulturális iránya, mint az európai nemzeteké, vagy ha úgy tetszik, a keresztyénségé.

Mind a kettő cultura lehet a maga nemében, csakhogy másforma.

Ethikailag véve a dolgot, az emberiségre nézve bizonyára csak üdvös lehet az, ha különféle alaptól kiinduló és különböző eredményre jutó polgárosodást szemlélhet. Mert a mint az egyes emberek tanulnak egyik a másik példáján, úgy okulhat egyik nemzet vagy állam a másiknak történelméből.

Minden nemzetnek megvannak a maga sajátos egyéni tulajdonságai, melyekből kiindulva él, fejlődik s talán halad a maga államformájában. S így egyik állam a másiktól okulhat, átveheti és alkalmazhatja saját viszonyához annak egyes sikerült intézményeit, kerülheti tévedéseit stb.

Nagyon sokat kellett tanulniok és átvenniök idők folyamán az európai államoknak egymástól, miglen a lassú asszimilálás útján a mai európai nemzeti család jött létre, mely ellenére annak, hogy nyelvben, vallásban és szokásban sok eltérő vonást tüntet föl, mégis tagjaiban végtelen hasonlóságot mutat déltől éjszakig, s mely az iszlámmal szemben egy egységes nemzetnek mondható. Különben van is erre a mohammedánoknál egy közmondás, hogy a hitetlenek egy nemzetsége.

De merész is lenne az az állítás, mintha az európai polgárosodás ma oly magas fokon állana, hogy, tekintve azt a sok politikai fogyatékoságot és társadalmi bajt, melyekkel az európai államok küzködnék, nem volna szüksége más állam egyéni tulajdonságai tanulmányozására.

Khina nem épen mintaszerű állam, s mégis igen komoly politikusok és tudósok figyelemmel tanulmányozzák annak a családra, mint legvégső administratív egységre decentralizált szervezetét, s nem tartják lehetetlennek, hogy e szervezet megértéséből üdvös intézkedések várhatók az európai politikai életben is.

De hát a politikában, különösen a nemzetköziben, nem lehet ily ethikai szempontok és elvek érvényesülését remélni. Ily reményeket táplálni különben Törökországgal szemben ma már hiábavaló is volna, mert azon idő óta, a mint Törökország ügyeibe a legelső európai beavatkozás megkezdődött, az oszmán birodalom kettős életet él.

Az egyik az iszlám élete, a sajátképeni mohammedán élet, mely az iszlámból indul ki s abban leli végokát és végezéjét.

A másik az európai irány, a mely több-kevesebb szerencsével küzd időnkint az iszlámmal, s melynek sugalmazója a diplomácia.

Ha tehát minden aggodalom nélkül elismerhetjük, hogy az iszlám a kulturális haladással összefér, a kérdés inkább a körül fog forogni, vajon az iszlám összefér-e a polgárosodásnak európai alakjával.

Tegyük föl, — a nélkül, hogy e fölosztásnak kimerítő voltára különös súlyt fektetnék — hogy a polgárosodás a technikai, szellemi, társadalmi és politikai téren jut legszembeötlőbben kifejezésre. Akkor azt fogjuk látni, hogy minden más téren lehetséges az európai polgárosodás is az oszmán birodalomban, csak a társadalmin nem, s némi részben a politikain sem.

Arról szólni sem szükséges, hogy a technikai téren akadálytalanul honosúlhat meg mindenféle vívmány a mohammedán államokban. Ezt mindennapi példák igazolják.

A szellemi élet nem áll mögötte ma sem az európainak, sőt egyik-másik irányban fölülmúlja azt. Nincsen a tudománynak az az ága, melynek művelése ellen az iszlám szempontjából különös akadály lenne; s több disciplinában egészen eredeti úton járnak, úgy hogy ebbeli módszereik tanulmányozása csak hasznára fog válhatni az európai tudománynak is. Nyelv és mondattani módszereik szabatosak s a fejlődés magas fokán állanak; jogtudományok pedig egyenesen csodás, s általánosan el van ismerve, hogy a rómain kívül nincs a történelemben nép, melynek olyan kiművelt jogrendszere és jogi irodalma volna, mint a mohammedánoknak. Az nem határoz, hogy a mohammedán jog — úgy a jogszabályok keletkezését, valamint belső tartalmát illetőleg — különbözik az európai nemzetektől elfogadott jogrendszerektől, a fő az, hogy mint tudomány megállja a helyét, s európai értelemben is haladásra, fejlődésre képes. Nem kell ugyanis képzelni, hogy e jogrendszer olyan formálhatatlan, s az idők változó viszonyaihoz simúlni képtelen, mint azt fölületes szemlélés után gondolná a mohammedán jog tanulmányozója. Hogy e tulajdonsága megvan a jogrendszernek, mutatja a török polgári törvénykönyv, mely a legutóbbi időkben készült, s remeke a jogi eruditiónak. A mi intransigens a mohammedán jogban, az közjogi kérdés, s erről később fogok megemlékezni.

A retorika, stylistika úgy is mint tudományok, úgy is mint gyakorlati ismeretek virágzanak, s levelezéseik finomság, szép nyelvezet s gondos kidolgozás tekintetében vetélkednek a francia *correspondance*-okkal. Szépirodalmuk, költőik, mesélőik vannak, s hogy ez irodalom tűri az európai behatást, mutatja az, hogy francia, angol művek nagy számban fordítatnak törökre, s az olvasó közönség élvezi e műveket. Viszont a ki az angol irodalmat figyelemmel kíséri, észre fogja

venni, hogy nem egy derék munkával szaporították azt mohammedán tudósok.

A művészet egyes ágai el vannak ugyan hanyagolva, de annak művelése sem ütköznék legyőzhetetlen akadályokba.

Philosophiájok legkevésbé van; de az is áll, hogy a szellemi foglalkozásnak ez ága sehol sem igen fér össze a vallással s nálunk is körülbelül búcsút kell vennie az egyházaktól annak, a ki a bölcsekedésre adja fejét.

Modern színművészet nincs, mert a dráma a társadalmi élet problémáin alapszik, s a társadalmi élet berendezése más keleten, mint minálunk.

Ugyanis ha a társadalmi térre megyünk át vizsgálódásainkkal, azt látjuk, hogy itt van a legnagyobb eltérés — a legnagyobb, mert áthidalhatatlan — kelet és nyugat között.

Pedig az európai úgynevezett kulturnépek nem nagyon követelők e tekintetben. Könnyen neveznek el egyes népeket polgárosultaknak, ha városaikban elegendő mennyiségű ciliinder-kalapot s néhány jó vendéglőt találnak. Japán ebből a szempontból civilisáltabb, mint például Khina vagy Törökország.

Egy utazás Törökországba mindenkit meggyőz rövid idő alatt arról, hogy a török társadalmi élet az európaival egybe-hasonlítva: olaj és víz. Két egészen különböző és összeegyeztethetetlen dolog.

Mivelhogy pedig a levantei egyéb nemzetiségek hozzá tudnak simúlni az európai szokásokhoz, habár előbb ők is keleti mázzal voltak bevonva, a laikus ember előtt is világos, hogy e jelenségnek oka csakis az iszlám lehet.

De hát akkor mi voltaképen az iszlám, ha a társadalmi életet annyira áthatni és szabályozni képes, holott minálunk, úgy látjuk, a vallásnak a társadalmi életre csekélyebb befolyása van?

Akkor az iszlámnak másnak is kell lennie, nem csak vallásnak.

S valóban úgy van, az iszlám nem vallás, vagy nem csupán vallás, hanem társadalmi és állami életrendszer, foglalja azon intézkedéseknek és szabályoknak, melyek a mohammedánt születésétől kezdve sírjáig kötelezik.

Az európai közművelődés nivelláló hatása, egyenlősíti az embereket, a kik behatása alatt állanak. Az európai ember,

csekély eltéréssel — egyformán él, étkezik, iszik, tanul, olvas, ruházódik stb. déltől éjszakig. Az iszlám szintén ilyen hatású, s gondosan kerüli, hogy követői más nemzetségekkel összekeveredjenek, mert a próféta megmondta, hogy a ki keresi a hitetlenekkel való hasonlatosságot, az azok közül való. Egyik-másik mohammedán nép gyűlölheti egymást, de azért első sorban muszlim mind a kettő.

Ha a törökség életképességét az iszlám szempontjából támadják meg az európaiak, följajdulnak s tiltakoznak ellene nem csak Konstantinápolyban, hanem Bombayban, Kairóban s Teheránban egyaránt. Itt tehát két külön társadalmi polgárosodás áll egymással szemben.

Köztudomású dolog, hogy a mohammedán ember élete egészen másképen van berendezve, mint a mienk. A családi életéről nem is szólok. Nem kell azonban képzelní, hogy a családi élet sajátossága a többnejűségben rejlik, mert hiszen vannak Európában és Amerikában keresztyén secták, melyek a többnejűségnek hódolnak, s mégis az európai civilisatio keretén belül mozognak, s viszont vannak mohammedánok, — sőt mondhatni a többséget ezek képezik — kiknek csak egy feleségök van, s családi életök azonos a többiekével.

A török nő magánjogilag éppen oly szabadon tesz-vesz a maga ügyeiben, mint más; társadalmilag azonban olyan mint egy szentély, idegen férfinak még a pillantása is megbecsteleníti. Már csak ezért sem lehet nálók a mi fölfogásunk szerint társadalmi élet.

Az életmódra fönnálló szabályok ruházatukat s építkezésöket is befolyásolják.

A mohammedán ember imádkozás közben homlokával a földet érinti, tehát nem hordhat karimás kalapot, mert földetlen fövel nem szabad lenni; rituális mosakodás közben nyakát, karját kell megmosnia, s ily alkalommal a gallér, szűk kabát igen kényelmetlen; nem is igen hordják, bárha nincs eltöltve. Az ima elvégezhetése végett a szobapadlónak tisztának kell lennie, tehát a török a felső cipőt kint hagyja s mindig tiszta lábbal jön a szobába. Borzadály a töröknek látni azt, hogy az európai sáros cipővel jön a szobába s lép a gondosan ápoltság szőnyegekre. Ha a mohammedán imádkozni akar, az előírt módon kell megtisztálkodnia; s sokszor kellvén imádkozni, sokszor kell mosakodnia is és a tisztátalan tárgyak

rintésétől tartózkodnia. Innen a sajátságos köszönési mód, a kézfogás mellözésével; innen a mosakodás módja, a minek tiszta, folydogáló vízben kell megtörténnie, s a fürdők berendezése. A mohammedán szerint az európai ember tisztátalan, mert hisz — úgymond — a legszebb nő is mosdótálból mosakszik, vagyis bepiszkolván a vizet, szennyes vízzel folytatja a mosdást, még akkor is, ha többször megújítja a mosdótál vizét. Nekik e czélra más szerkezetű berendezések van, melynek segítségével folydogáló, tehát mindig tiszta vizet használhatnak a mosakodáshoz.

Ilyenformán az európai berendezésű czikkek nagy része számukra hasznavehetetlen.

Ünnepeik mások s másképen is tartatnak meg. A születéseknél, szoptatásnál, szerelmeskedéseknél, házasságnál, temetkezéseknél követett szokások mások s vallásjogi szabályokon alapszanak.

Párbajaik nincsenek, e helyett azonban ismerik a vérboszút. A büntetteknek s vétségeknek társadalmi következményei azon elvnel fogva, hogy sok — nálunk megbélyegző cselekedetet, melyeket hatóságaink hivatalból üldöznek — magánjogi kártérítéssel compensálni lehet, teljesen mások.

Ennélfogva európai ember idegennek érzi magát a keleti társadalomban s viszont.

Társadalmi problémáink legnagyobb része hidegen hagyja őket s érthetetlen előttök, a miért is a modern drámát a török nem is műveli, nem is élvezi.

Mivelhogy pedig egy nép civilisatiója legközvetlenebbül társadalmi életében nyer kifejezést, látva azt, hogy a keleti és nyugati társadalmi élet ma csaknem oly mereven áll egymással szemben, mint századokkal ezelőtt, mondhatni, hogy semmi kilátás nincsen arra, hogy a nyugati társadalmi fölfogás az iszlámba behatolhasson. Mert ha ez megtörténhetnék, az iszlám megszűnnék iszlám lenni.

A mi a politikai életet illeti, ennek quintessentiája minálunk ez idő szerint a parlamentarismusban rejlik. A parlamentarismus lényegét képezi a souverain törvényhozási jogsultság minden téren s minden irányban. Nincsen olyan ügy akár világi, akár egyházi, a mit a modern fölfogás szerint a törvényhozásnak szabályoznia joga ne volna. Csak a politikai okosság vonja meg a cselekvés határait, de ha e határok bármi

oknál fogva túllépettek is, az állam továbbra is ugyanazon alapokon nyugszik, mint azelőtt.

Ilyen parlamentarismus mohammedán államban, tehát Törökországban a priori lehetetlen; mert az souverain jogokkal semmi esetre föl nem ruházható. Isteni rendelkezésből kifolyólag a közéletnek számos ágazata fölött nem rendelkezhetik semmiféle parlament vagy uralkodó. A magánjog egész birodalma kiesik a parlament illetékességéből, mert e tekintetben a jogfejlesztés módja s lehetősége megmásíthatatlanul van megállapítva.

Az úgynevezett magánjog pedig a keleti tudományos fölfogás szerint sokkal tágabb értelemben veendő, mint azt a mi jogászaink tanítják, mert míg a mi jogrendszerünk az emberi viszonyokat leginkább vagyoni jogi vonatkozásaiban öleli föl, a mohammedán elmélet szerint ide tartoznak az embernek önmagával, embertársaival s Istennel szemben levő kötelességei és jogai is. Ha én Istennek egy előírt imával tartozom, az épen olyan jogi kérdés (hukuk), mintha X. Y.-nak 10 fonttal tartozom. A különbség csak abban van, hogy az egyik esetben Isten a jogszerző, a másikban a hitelezőm.

A jog isteni kinyilatkoztatáson alapszik, ennél fogva a jogrendszer isteni akarat folyománya, az embereknek e téren decretálni valójuk nincs. Igazi parlament Törökországban már ennél az oknál fogva sem lehetséges. Az állampolgárok megadóztatási módja szintén ilyen téma; ez is theokratikus elveken nyugszik.

Bármily nehéz is egy adóreform létesítése Európában, aránylag mégis könnyen keresztülvihető, mert elvégre csak pénzügyi és számítási művelet. A mohammedánoknál ez is az iszlám lényegébe vágó kérdés, melynek fejlesztése, épen úgy mint a jogrendszeré, lehetséges ugyan, de a fejlesztés is csak folytatása lehet az alapvető iszlámitikus eszméknek.

Az adóelmélet fő vonásaiban ma is az, mint volt a török világban Magyarországon.

Nagyon örvendének, ha módomban lehetne, kegyes engedelmével, alkalmilag a *Budapesti Szemle* becses lapjain némi ismertetését nyújtani a török jog- és adórendszernek; azt hiszem, ezzel is valamelyest hozzá lehetne járulni török hódoltság történetünknek megismeréséhez.

Visszatérve azonban az adóhoz, látni fogjuk, hogy Török-

ország sorsának mohammedán intézői, a kormányok leginkább vámok, taksák, bélyegek s illetékekben meritik ki leleményességüket, mert a valódi adónemek nagy része nol ime tangere.

A képviselők tehát összejöhetnének az ország minden részéből, a mint ezt már meg is kísérelték az utóbbi időben, tarthatnának is országos gyűléseket sok mindenféle közérdekű dologban, a mit az iszlám törvényei az úgynevezett seriát-törvények magoknak nem tartanak fönn, de ez országos gyűlések csak annyiban különböznének a községi vagy tartományi gyűlésektől, medzsliszektől, hogy ezeknél nagyobbak, de igazi parlamenti élet nem volna lehetséges bennök.

Az előadottak után kétségtelennek fog látszani, hogy az iszlám mindennemű, önmagából jövő haladásra föltétlenül képes ugyan, de társadalmi és politikai téren az európai eszmék nagy részének befogadására teljesen alkalmatlan.

A török politika ennél fogva állandó ingadozás egyik oldalról a másikra.

Az európai formákhoz való simulásra a külső nagyhatalmak biztatják vagy kényszerítik különböző okoknál fogva; a tőlök való eltávolodásra a belső nagyhatalom: az iszlám.

Az európai diplomatia által sugalmazott reformok (tele van velök a török rendeletek tára, a desztur) legnagyobbbrészt balul ütöttek ki. Ez annak az oka, hogy a conservatív irányú új török párt, mely a reformokat az iszlámból kívánná megindítani, napról-napra növekszik, az európaiak által oktroyált újítások pártjapedig kisebbedik, vagy legalább kevésbbé őszinte; nem mintha a reformoknak Törökországban barátjai nem volnának, de mert az ajánlott újítások és intézmények a viszonyok fölületes ismeretére vallanak, sokszor nem is a dolog lényegébe vágók, s csaknem mindig olyan alakban keresztülvienők, mely az állam alapeszméjével összhangzásban nincsen.

Erre azt lehetne felelni, hogy hiszen más állam is volt olyan helyzetben, hogy politikai érdekek érvényesítése szempontjából mellőzni volt kénytelen a vallás szabványait. Az európai történelem számtalan hatalmas küzdelemről beszél világi és egyházi fejedelmek között; s az államoknak egymás után

sikerült magokat az egyházak túlnyomó befolyása alól kivonni.

Ez azonban nem áll a keleti viszonyokra, mert, a mint említém, az iszlám nem csak vallás, hanem más egyéb is, s a szultán nem csak fejedelem, hanem khalifa is. A különféle nemzetiségeket csak az iszlám tartja össze, s az iszlámnak képviselője a próféta utódja, a konstantinápolyi khalifa.

Kétségtelen dolog, hogy, bárha a törökök oly csodálatos szeretettel csüggnék vallásukon, a mely a missionariusokat kétségbe ejti, nem mindig a bigottság, vagy buzgóság az, a mi őket az iszlámban összetartja. Ez attól egészen független dolog. Ismerek törököket, kik az iszlám szabályait sokszor mellőzik, bort isznak, a ramazán böjtöt nem tartják meg, s mégis jó muszlimoknak tartják magokat s azok is tetőtől talpig. Az igaz, hogy a vallási tilalmakat nem szegik meg nyilvánosan, sőt ovakodnak attól, hogy olybá tünjenek föl, mint a kik a vallás parancsait becsmérlik, mert tapasztalati tény, hogy az, a ki az iszlám törvényeit nyilvánosan mellőzi, a közéletben komoly tényező számba nem jöhet.

E tekintetben tehát minden muzulmán a társadalom ellenőrzése s kényszere alatt áll, a társadalom pedig irtószóval azokkal szemben, kik magokat tőle elkülönítik vagy vele szembeszállanak.

A társadalom illetén szerepének megértéséhez elég lesz hivatkoznom a mi különösebb intézményeink közül a párbajra. Lehet valaki bármily ellensége is a párbajnak, mégis bizonyos körülmények között a becsület helyrehozásának e módjához nyúlni kénytelen, mert a társadalmi fölfogás kényszeríti rá.

E hasonlattal természetesen a legtávolabbról sem akarom állítani azt, hogy a török csak a társadalom ellenőrzése következtében hiva az iszlámnak, mert ilyen állítás e vallásos néppel szemben komoly sérelem lenne, inkább csak azt véltem vele megvilágosítani, hogy még azok is, kik talán némely mellékes dologban meglazíthatni vélik a vallási előírások fegyelmét, ezt egy éber társadalommal szemben — büntetlenül — csak titokban tehetik.

Ha már most az iszlám egy külön civilisatiót, külön társadalmi és politikai rendszert jelent, nyilvánvaló, hogy annak, ki a keleten sikeres politikát akar űzni, keletet, s ennek lényeges intézményeit, melyek, a mint látjuk, gyökeresen különböznek a megszokottaktól, ismernie kell.

És pedig ismernie kell, akár barátságos, jóindulatú politikát folytat s e roskadozó államnak föntartására törekszik, akár ellenséges szemmel nézi, s az ország fölosztását tűzi ki célul.

A jó barátoknak azért kell ismerősnek lennie a török viszonyokkal, hogy fölismerhesse, melyek azon reformok, a melyek a mohammedán régiókban lehetségesek, s hogy mi a valódi értékek azon sürgősen javasolt újításoknak, melyek ez állam föntarthatása czimén egyik-másik oldalról előterjesztetnek. Az ellenségnek pedig magától értetődőleg még tájékozottabbnak kell lennie azért, hogy a helyzetet a maga céljaira sikeresebben kiaknázhassa.

Mi magyarok igen sokszor kifejezésre juttattuk azt, hogy a törökök iránt rokonszenvvel s barátsággal viseltetünk. De mert tudjuk, hogy e fajta érzelmek a politikai világban nem sokat számítanak, úgy érezzük magunkat a kimúlófélben levő oszmán birodalommal szemben, mint az, a ki kedves rokonát halálos ágyán látja. Szívéből sajnálja őt, de a reális élet követelményeinek kényszere alatt kellő körültekintéssel igyekszik megvédeni örökösödési igényeit.

Miután tehát az esetleg bekövetkezendő katasztróphától nekünk is van várni, és talán félni valónk, igen természetes, hogy nekünk is cél tudatos keleti politikát kell folytatnunk.

De hát ismerjük-e mink keletet?

Ismeri-e Ausztria-Magyarország keletet?

Vegyük csak közelebbről szemügyre, melyek azon politikai tényezők, a melyeknek a keleti viszonyokkal ismerőseknek kellene lenniök.

Nézzük először Magyarországot, s abban például a törvényhozó testületet, s mit látunk? Azt, hogy e diszes testületben igen sok jeles férfi van, kik közül az európai külföldet számosan nagyon jól ismerik, capacitások a közgazdasági, pénzügyi politikában, elismert tekintélyek a közjogi, magánjogi, kereskedelmi, katonai stb. téren, de kelet intézményei-

vel foglalkozó, a keletet alaposan tanulmányozó politikus nem ismeretes. Pedig úgy vélném, hogy sokat fog kelleni foglalkozni a legközelebbi jövőben a magyar parlamentnek is az oszmán birodalommal kapcsolatos kérdésekkel.

Az egyes kormányzati ágak szintén rendkívül mostohán vannak e tekintetben fölszerelve, annyira, hogy úgy néz ki a dolog, mintha Törökország legalább oly messzire volna tőlünk, mint Afganisztán, holott minden nap van vele dolgunk, vagy kellene, hogy lenne vele dolgunk minden nap.

A miniszterelnökségnél van ugyan egy ügyosztály, melyben sok nyelvismeret van képviselve, a fordító ügyosztály, de itt az egyes befolyó ügydarabokat csak az egyik nyelvről a másikkra fordítják le. Olyan osztály azonban, a hol kelet fejlődését, annak ránk vonatkozását figyelemmel kísérnék, tevékenységünket irányítanák stb., nincsen; úgy, hogy elképzelhető, hogy egyes alkalmakkor, melyeknek pedig sűrűen kellene előfordulniok, a midőn kelettel kapcsolatos ügyek jönnek szóba, meglehetősen tanácstalanul állhat az intézkedésre, vagy csak véleményadásra is hivatott hatóság.*)

Erre ugyan azt lehet felelni, hogy — bárha ily ügyosztály nagyon összefér a külügyek vezetésének egységével, a mennyiben ez még nem diplomatiái szolgálat — ilyen kérdésekben a magyar kormánynak rendelkezésére áll a közös külügyministerium, a melytől minden esetben lehet szakvéleményt kérni, s ez azzal szolgálni is köteles. Vagy végre van egy-két magántudós, kik szintén consultálhatók adandó esetekben.

Hát vajon Ausztriában e tekintetben milyenek az állapotok?

Mondhatjuk, hogy a jobban cultivált keleti összeköttetéseknel fogva valamivel jobbak ugyan, de szintén sok kívánnivalót hagynak hátra.

A parlament érdeklődése és tájékozottsága azonban igen egyforma a magyar parlamentével.

*) A kereskedelmi ministerium dícséretes kivételt képez e tekintetben, mert e főhatóságnál egy-két év óta egy igen jeles orientalista van fontos alkalmazásban, ki hosszú éveken át szolgált sikerrel kelet több pontján.

Az igaz, hogy ezen kevésbbé lehet csodálkozni, mert az osztrákok nem igen rokonszenveznek a törökökkel, másrészt azonban tudjuk, hogy vannak hírneves osztrák politikusok, kiknek a magyarországi viszonyokról is csak fölületes és halvány fogalmaik vannak.

Nagy előnyük azonban az osztrákoknak, hogy a külügyi főhatóság a kezök ügyébe esik s úgyszólván, közvetlen kiegészítő részét teszi az államkormányzati mechanizmusnak.

Nézzük tehát a külügyi kormányzatot, a diplomatiát.

A ki ismeri a mi külügyi szolgálatunkat, az tudni fogja, hogy kevés állam dicsekedhetik oly briliáns nevelésű diplomatiái testülettel, mint a minő a mienk; s jogosult büszkeséggel mondhatjuk, hogy e hivatali corpsnál sok fényes tehetség van, mégis azt kell látnunk, hogy olyan diplomatáink, kik a keleti ügyekben elismert jártassággal, politikájokban biztos föllépéssel, s határozott cselekvési iránynyal bírnának, nagyon csekély számmal vannak; holott az orosz, angol és francia diplomatia ilyenekkel tömegesen rendelkezik. Pedig a mi érdekeink vannak olyan fontosak Törökországban, mint ez államokéi.

Megengedem, hogy ez nem kizárólag a diplomaták hibája, de bizonyára ahhoz, hogy ily észrevételek fölmerülnek, nagyban hozzájárul az osztrák diplomatiának hagyományos merevsége, mely különösen keleten érvényesül, hol némi simulékonyság kell ahhoz, hogy az ember a viszonyokat közvetlenül és alaposan megismerhesse.

Konstantinápolyban a császári és királyi osztrák-magyar nagykövetség oly izolált életet él, oly távol áll a török nemzeti élet lüktetéséről, hogy inkább idegen colónia számba megy, s előre kizárja a diplomatiái sikerek lehetőségét.

Írigykedéssel tekintünk a különféle, ázsiai, coloniális departementokból kikerült s mohammedán jellegű államok ügyeinek vezetése körül kipróbált angol, orosz és francia diplomatákra, kik ismerik az iszlám uralkodó eszméit, s tevékenységeket azok intelmei szerint irányítják.

Az igaz, hogy már évek óta mindinkább nehezebb az érintkezés a törökökkel, mert ezek csaknem hermetice elzárkóznak az európaiak elől, tüntetőleg kerülnek az európaiak társaságát, s érintkezéseiket velök csak a legszükségesebbre szo-

ritják, különösen a mi képviselőinkkel, kik épen merevségök következtében amúgy is kevésbé képesek a keleti népek bizalmát felkölteni. Hanem hogy van rá mód, mutatják a többi követségek, hol pezsgőbb az élet — a nép különféle rétegeivel állandóbb az érintkezés — s így természetesen kedvezőbbek is a működés eredményei.

Nagy hiba rejlik a diplomaták pepiniérejének a bécsi keleti akadémiának szervezetében is.

Meg kell vallani, hogy a fiatal emberek kitűnő nevelésben részesülnek a keleti akadémiában, s bárha fölületes, de finom műveltséggel kerülnek ki onnan a világba. Keleti külügyi szolgálatra azonban igen kevés útravalóval látják el őket.

Az intézet, mai alakjában, keveréke annak, a mit az egyetemeken a jog- és államtudományok, valamint a modern és keleti nyelvek semináriumának neveznének. A tanítás anyaga óriási terjedelmű, eredménye azonban távolról sem kielégítő. De ez nem is lehetséges a mostani rendszer mellett, mert azt a sok tárgyat, melynek neve a tanterveken díszleleg, öt év alatt képtelenség futólagosan is áttanulmányozni.

A tanítás módszere meg schablonszerű, ugyanazt tanulja az az ifjú, ki hazáját keleten óhajtaná szolgálni, mint az, a kit esetleg a nyugati államokba vonz a carriére utáni vágy. Az eredmény természetesen csak az lehet, hogy egyik sincsen jól előkészítve jövődöbeli pályájára, legkevésbbé pedig az, kita sors keletre visz, a hol különleges ismeretek szükségesegek. A különleges ismeretekből azonban a keleti akadémia növendéke nem visz egyebet magával, mint fölületes ismeretét az arab, török és perzsa társalgási nyelveknek. Hogy e nyelvekből is, a keleti akadémiában, nagyon sovány eredményeket érnek el, mutatja az a tapasztalati tény, hogy a növendékek legnagyobb része — dicséret a ritka kivételeknek — a tanfolyam bevégezte után sem képes egy keleti emberrel komolyabb társalgást folytatni, vagy például egy egyszerű török levelet megfogalmazni.

Megesik gyakran, hogy egy-egy jeles ember, a tanintézetekben bármi oknál fogva el nem sajátíthatott ismereteket később az életben — pályafutása alatt — kitűnő sikerrel pótolja — de erre is kevés kilátás van, mert a készületlen ifjú a külügyi szolgálatba lépven, diplomatiai hagyományainknak már

említett merevsége és nehézkessége következtében nem sajátíthatja el — a közügyek nagy kárára — egykönnyen az életben azt, mit az iskolában elmulasztott, vagy vele elmulasztatnak.

A keleti akadémia tehát ma, annak a célnak szolgálatában, melyre fölállították, csekély értékkel bír.

A szóba hozott hiányokhoz hozzájárul az is, hogy nálunk a diplomatiái, sőt még a consuláris szolgálat is, erősen exclusiv jellegű, holott kétségtelen, hogy minden exclusiv testület nagyon könnyen egyoldalúvá, schablonszerűvé válik; míg kívülről való megfelelő fölfrissítése nagyon sok esetben üdvös hatásúnak mutatkozott. Számos példa igazolja ezt a külföldön, hol fontos külügyi posztiókra nem mindig a hivatásos diplomaták közül válogatják ki az arra való embereket.

Tehát ismét az a bizonyos merevség, melyet nem lehet eléggé kifogásolni, akadályozza meg azt is, hogy kelet megismeréséhez, keleti érdekeink szem előtt tartásához és megvédéséhez az utakat és módokat megtaláljuk.

Pedig — ismétlem — akár pacifikálni, akár hódítani akarunk, keletet ismerni kell és pedig ismerni tág körökben. A diplomatiának működnie kell nemcsak a cselekvés színhelyén, hanem otthon is, fölvilágosítólag, ismeretterjesztőleg, talán capacitálólag. Nagyszabású actio, mely csak egy irányban hat, vagy esetleg egy irányban sem képzelhető. Az az igazi külpolitika, melyet a nemzettel meg is értetnek, s a melynek egy egész nemzet tapsol.

Azt a jelszót, hogy «keletre magyar» így kell értelmeznünk, hogy keletet alaposan tanulmányozzuk, kelettel érintkezésre hivatott intézményeinket fejlesztjük, mentül több magyar embernek alkalmat adván keletet megismerhetni, ott működhetni, mert a magyarok véralkata, természete simulekonyabb s a keletiek szemében az eddigi tapasztalatok után, bizalomgerjesztőbb, mint a nyugati szolgálatra talán képesítettebb osztrák népeké.

Ez s csak is ez úton lehet érdekeink hathatós megvédésére számítanunk.

Azon nagy érdeklődésnél fogva, mely a keleti kérdés fejleményeit kíséri, szükségesnek találtam ezeket, egészen általánosságban, minden személyi vonatkozás nélkül, elmon-

dani, hangsúlyozván először azt, a mit mindenki tud, hogy az oszmán birodalom veszedelmes forrongásban van; másodszor, a mit kevesen tudnak, hogy keletet igen hiányosan ismerjük; és harmadszor azt, a mit legkevesebben tudnak, hogy a válságos helyzetben érdekeink megvédésére és keleti föladataink megvalósítására nagyon kevésbé vagyunk elkészülve.

KRCSMÁRIK JÁNOS.

AZ ISKOLA BELSŐ ÉLETE.

Súlyosnak érzem a föladatot, melyre vállalkoztam, mert az iskola belső életének körébe a pædagogia legfőbb kérdései tartoznak és ezeket egy értekezés keretébe csak úgy foglalhatnám, ha a lehető legmagasabb álláspontra helyezkedném és a legáltalánosabb elvek jelzésére szorítkoznám. Ámde az iskolai kérdések terén ezek a legmagasabb pontok, mint a természetben a magas hegycsúcsok, rendesen ködbe borúlnak, s ha véletlenül tiszták is, a dolgok onnét a magasból nézve igen kicsinyeknek látszanak, a völgyek egyenetlenségei eltűnnek, gyakorlati útbaigazítást ott fentről nem kaphatunk. Kép nélkül szólva: a pædagogiai általános elvek sokszor kétségesek vagy üresek; azokban megegyezhetünk s a gyakorlati teendők dolgában mégis eltérünk egymástól. Szükségünk van ugyan ez egyetemes elvekre, de a termékeny völgyek mélységéből kell hozzájuk az utat keresnünk, a tapasztalat után indulnunk, mely fárasztó és hosszú munkának csak az elején vagyunk. Ily körülmények között alkalmasabbnak tetszik, egyetlen egy gondolat fejtegetésére szorítkoznom, melyet, nézetem szerint, maga a kor napirendre hoz. Azt az egy kérdést vetem föl, vajon az iskola belső életének erkölcsi része rendben van-e? Egyéb kérdésekkel csak annyiban foglalkozom, a mennyiben ennek a megvilágítására szolgálnak. E végett, tudniillik, hogy e kérdésre feleletet adhassak, meg kell vizsgálnom a modern életnek az iskolával szemben támasztott követeléseit; azután, hogy e követelések, e tényezők hatása következtében mily alakot öltött iskolai életünk. Mert a történeti élettel velejár, hogy minden korszak az előbbtől örökli iskoláit, de a maga szükségletei szerint iparkodik átalakítani őket. Minden reform-

küzdelemben a múlt és jelen erői megküzdének egymással és az eredmény, melyben kiegyeződnek, az erőknek egymáshoz való viszonyától függ. Ha tehát érteni akarjuk iskolaügyünket, ismernünk kell korunk szükségleteit és erőtényezőit, és megvizsgálnunk, mennyire érvényesültek a hagyományos iskolai életben. Ezek után néhány pozitív reform-eszmére akarok reámutatni. Nagyobb súlyt helyezek a baj megállapítására, mint javaslataimra. Mélyen meg vagyok róla győződve, hogy iskolai életünk erkölcsi része nincsen rendben és hogy kötelességünk az itt mutatkozó bajokra fölhívni a közfigyelmet. Ha a bajra nézve megegyezésre jutottunk, már is sokat nyertünk, mert vannak bajok, melyeket csak meg kell látni, s már ezzel is megindítottuk gyógyulásuk folyamatát.

I.

Korunk azon vonásai közt, melyek az iskolai ügy fejlődésére fontosak, főleg három tűnt szemembe: az életnek megváltozott rendje; az ismeretek óriási növekedése; erkölcsi magunktartásának átalakulása. Ezeket mindnyájan jól ismerjük: néhány szó elegendő, hogy megmagyarázzam, mikép értem őket.

A mi az élet megváltozott rendjét illeti, mindenki elismeri, hogy modern életünkben a létért folytatott küzdelem sokkal válságosabb és elkeseredettebb, mint annak előtte. Általában többet kell dolgoznunk, hogy megélhessünk, mert élet-szükségleteink nagyobbodtak, a versenyzők abszolút száma is a népesség nagy növekedésével szaporodott, de még inkább azoknak száma, kik felsőbb iskolákban készülnek az életharczra. A középiskolai és egyetemi tanulók száma majdnem mindenütt gyorsabban nő, mint a lakosság; az alsóbb néprétegek fölszabadulása, a felsőbbekkel való sűrűbb és bensőbb érintkezése a fölfelé törekvők számát nagyon növelte és valószínűleg még inkább növeli majd a közel jövőben. Igaz, hogy a kulturai munka is folyvást nő, sokfelé megoszlik és több munkást követel meg és lát el. Hazánkban ez a két áramlat, a kínálaté és keresleté a kulturai munka terén, erőben talán nem igen különbözik egymástól; a ki dolgozni akar, egyes kivételes jelenségeket mellőzve, talál munkát; az a híres tudós

proletariatus, melyről néhány év előtt szónokoltak, csak azok képzeletében volt meg, kik a külföld jelszavait szeretik importálni. Ellenkezőleg az orvosoknak, technikusoknak, tanároknak szükiben vagyunk; a két utóbbi pályára, melyre az államnak nagy szüksége van, tetemes ösztöndíjakkal csábítani kell az ifjúságot. Meglehet, hogy sok a jogászuink, de addig, míg a jogi képzettségnek oly kiváltságos helyzete lesz hazánkban, mint jelenleg van, ezen sem változtathatunk. Mindazonáltal nagy az emberek tusakodása a kenyérért, állásért, hatalomért, a mi az iskolára is kihat, sőt mind a két említett áramlat, a versenyzők harcza és a kulturai munka növekedése, mely még eddig hazánkban komolyabb bajok nélkül kiegyenlítődik, egyféle értelemben hat az iskolára. Mindkettő azt kívánja az iskolától, hogy egyenesebben erre a harcra fegyverezze föl, ennek a munkának végzésére készítse elő az ifjúságot. Az élet számára neveljen, az életben közvetetlenebbül értékesíthető ismereteket tanítsa. Ez persze nem új követelés, ellenkezőleg mindig hangoztatták, a régieknél példaszó volt, az újabbak közül már Montaigne oly határozottan kifejzi, mint akár-melyik országgyűlési képviselő. Csakhogy a jelszók megmaradnak ugyan, de értelmök nagyon megváltozik; a mi életünk követeléseit egészen mások, mint Montaigne idejében. A mi utilitarismusunk is egészen más. Ez hozza létre a szakiskolákat, melyeknek száma és fajtái folyton szaporodnak, de a közműveltséget szolgáló iskolákban is mind jobban érvényesül. Az általános műveltség fogalma iránt bizonyos türelmetlenséget kezdünk érezni. Igen jellemző példa rá a mi polgári iskolánk esete. Csengery fölfogása szerint ez lett volna a szűkebb értelemben vett polgárság (kereskedő, iparos stb.) általános műveltségének iskolája; de mint ilyen nem tudván boldogulni, majd mindenféle jogosultságokkal akarták lábra állítani, majd ipari vagy kereskedelmi tanfolyamokkal kapcsolták össze, majd korcs gymnasiumot csináltak belőle. A népiskolába beviszik a kézi munka tanítását, részben legalább utilitarius szempontokból. Az egyetemen azelőtt az egyévi philosophiai cursus az általános műveltség érdekeit szolgálta. A jogászoknál ez egy philosophiai tárgy hallgatására zsugorodott, illetőleg annak a leczkekönyvbe való beírására; az orvosok egészen elszakadtak a philosophiától, s a természettudományoknak általánosan művelő szakaszai is értékökből

veszítenek ezen a karon. Tényleg megszűnt az universitas és egyes szakiskolákra oszlott. Erős vára az általános műveltségnek a középiskola, de ezt is ostromolja az utilitarizmus. Ez hozta létre, mint a gymnasium versenytársát, a reáliskolát, ez akarja a latint is kiküszöbölni, miután a görögön már nagy győzelmet vívott ki. Ha a latinnak eddig megkegyelmezték, ebben nagy része van annak az érvelésnek, hogy a latinnak még ma közvetetlen hasznát vehetjük, régi okiratok megértésében, a román nyelvek tanulásában, sőt igen komoly tudósok még azzal is argumentáltak, hogy a természettudományi nomenclatura megértése is fontos szempont a latin megtartására. A régibb okadatokkal, melyekkel a latint védték, hogy az észet műveli, a stílus érzékét fejleszti stb. alig mernek előhozakodni. Most nem szólok az egész irány jogos vagy jogosulatlan voltáról, csak konstátálom, hogy az élet megváltozott rendje, a kulturai munka nagyobb követelése, a létért folytatott harc hevesebb volta félreismerhetetlen módon utilitarius irányba terelik iskoláinkat. Ez az áramlat oly erős, oly kényszerítő hatalmú, hogy okvetetlenül számolni kell vele. Hiábaszónokolnánk ellene, hiába sopánkodunk azokon a veszteségeken, melyek az új fejlődéssel vele járnak. Vége annak a szemléletes, nyugalmas időnek, melynek legfőbb eszménye volt, mindenekelőtt emberre nevelni az ifjút, összes erőit harmonikus egyensúlyban fejleszteni. A szülők s magok az ifjak mindenekelőtt a kenyérhez jutást kívánják meg. Még jó, ha az ifjú a teljes gyakorlati előkészültséget tekinti fődolognak s nem a diploma megszerzését, a mi az utilitarizmusnak, fájdalom, oly gyakori végső elfajulása. Mindnyájan érezzük, hogy az utilitarizmus teljes diadala szellemi kulturánkra halálos csapást mérne; de épen, hogy ezt a diadalt megakadályozzuk, ismernünk kell az ellenfelet és számolnunk vele.

Az ismeretek megnövekedése is figyelemre méltó körülmény az iskolai élet alakulásában. Itt kettőt érdemes külön kiemelni. Rendkívüli mértékben gyarapodott a tudás anyaga, egyszersmind a tudni vágyók serege is. Majdnem azt akarjuk, hogy mindenki mindent tudjon. Még fontosabb, hogy nemcsak a tudás anyaga nagyon megnőtt, hanem a tudás minősége is. Jobban tudunk mindent, mint annak előtte. A természettudományok annyira kiterjedtek, hogy egy-egy ágát is alig tekintheti át a szakember. A történettudomány azelőtt az emlékezet

munkája és a retorika themája volt, most igazi tudományyá lett, mely annyi segédtudománnyal dolgozik, hogy majdnem a szellemi tudományok encyclopædiája lett. Mindez helyet követel magának az iskolában. A tantárgyak száma, terjedelme és a tanítás intenzitása egyaránt nő. Igaz, hogy ez a két körülmény: a tudás terjedelme és a tudás minőségének javulása, némileg egyensúlyozza egymást. A jobb tudás rendszerint a terjedelmes tudás jobb áttekintését, egységes összefoglalását segíti elő. Jobb tudásból sokkal többet bírunk el, mint rendszertelen ismerethalmazból. De kétséget nem szenved, hogy az ismeretek megnövekedése a túlterhelés veszélyét hozta reánk. Többet és jobban! ez az új iskola jelszava, de egyszersmind a túlterhelés egyik forrása. Ehhez járult, hogy éppen e miatt egy ideig túlságig vittük a szakrendszert, a felsőbb osztályokban a hány tárgy, annyi tanár és a tanárok pædagogiai képzettségére még sem fordítottunk elég gondot. Azt szokták mondani, hogy a jó tanár nem terheli meg tanítványait, a túlterhelés csak a tanártól függ. Nem tudom, egészen igaz-e ez, de nem vitatom. Csak azt jegyzem meg, hogy gyöngé, azaz legalább pædagogikailag kevésbé ügyes tanár mindig volt és lesz és a rendszernek számolni kell ezzel az elkerülhetetlen körülménnyel. Miért tételezzük föl vagy követeljük meg, hogy éppen a tanár legyen mind ideális, tökéletes ember? Talán mert annyira dédelgetjük őket, fényesen fizetjük s mindenképen megjutalmazzuk érdemeiket? Tudva van, hogy éppen az ellenkező igaz, s a nagy tehetségek kivételesen lépnek erre a pályára. Különben nem kell mondanom, hogy a túlterhelés panasa nem honi gyármány; majdnem minden országban hangoztatják. Magában a tantárgyak szaporításában oly veszély rejlik, melyet a legritkább esetekben kerülhetni el. De a tudás minőségének fokozása is bajokkal fenyeget. Az a jobb, az a felsőbb tudás tényleg ellensúlyozza a tudás terjedelmét, a mint a hegycsúsról szélesebb vidéket tekinthetek át, de nehéz följutni arra a csúcsra. A felsőbb, a philosophiai tudás megszerzése oly értelmi érettséget tételez föl, melyet nem lehet erőszakolni és siettetni. Mihelyt e lassú fejlődés természetét szemlél tévesztjük, még jobban fárasztjuk az ifjú elmét, mint ha ismeretek halmazával megtömjük. Mindezeknél fogva az iskolai tanítás oly kényes műveletté lett, melyet tényleg csak a

legjobbak végezhetnek sikerrel. Hogy ez a siker sokszor elmarad, hogy épen a leglelküimeretesebb és legszorgalmasabb tanulók megérik a terheket, mutatják a következmények. Vagy nem természetellenes dolog-e, hogy tanulóink elszoktak és idegenkednek a szabad természetben való játéktól, hogy tanítani, majd nem kényszeríteni kell őket a játékra? Még az én tanuló koromban, ott tanyáztunk a városligetben minden szabad napon vagy félnapon, most vége a játéknak, de a városligetnek is. Az sem üres panasz, hogy tanulóink nagy része fáradtan, bágyadtan kerül ki a középiskolából, ezt a panaszt is mindenütt hangoztatják. Mit tegyünk? Ha enquête-et hívnak össze és tanácskoznak a tanítás anyagának vagy mértékének megszorításáról, minden talpalatnyi térnek a legelszántabb védői akadnak. Nem lehet semmit sem kihagyni! S nem is csodálkozhatunk rajta. A tudomány ma nem többé kiváltságos osztályok birtoka, mindenki részt kíván belőle, folyton nő a középiskolai ifjúság száma s ezzel még nehezebb lesz a tanítás problémája. Az iskolaügy állami vezérei remegve habozva indítanak meg reformot e téren. Mert ma a nemzetek is küzdenek egymással a létért, s hogy ebben a küzdelemben a tudásé a döntő szerep, a műveltség győzi le a műveletlenséget, kétségbe nem vont igazság. A francziák vereségök után milliárdokat áldoztak a hadseregére, de iskolákra is. A népek lihegve hordják e küzdelem pénzügyi terheit, de a szellemi terhek sem csekélyek, csak nem érzik közvetetlenül. Mindkét áramlat szinte ellenállhatatlan erővel sodor bennünket, az egyik a rideg eszménytelen utilitarismus, a másik az erők rogyásáig való megterhelés felé. A modern ember tanuljon mentül többet, de csak olyat, minek igazán hasznát veheti, a mi előre viszi, a mi gyakorlati értékű. Majd ráér pihenni s az életet élvezni, ha *carrière*-t csinált. Ez az úgynevezett gyakorlati életbölcseiség, a melyet a világ emberei nem annyira szóval, mint tett és példaadás útján terjesztenek.

Végre szólnom kell a modern ember erkölcsi magatartásának megváltozásáról. A modern élet áramlata nagy erővel sodor bennünket az individualismus felé. A fejlődés menete ez. Kezdetben, a kulturai életnek kevésbbé fejlett állapotában az egyén egészen egy közösség (család, törzs, rend, város, czéh) tagjának érzi magát, ennek szokásai, nézetei, parancsai fogják körül kötelező erővel. Ez az erkölcsi életnek paradicsomi álla-

pota, az öntudatlan erkölcsi normák uralkodásának korszaka. De a paradicsomban tudvalevőleg nincsen maradásunk. A cultura fejlődésével, az élet viszonyainak és tartalmának gazdagodásával a fejlettebb egyéniség többé-kevésbbé elkülönül a közösségtől, bírálja parancsait, kritikával oszlatja öntudatlan erkölcsi alapját. A görög világ és később a római ennek az oszlási folyamatnak nagy világtörténeti képe. A keresztyén világban kezdettől fogva megvan az individualismus csírája, e világ jóformán individualistikus alapon nyugszik. A megváltás, a lélek halhatatlanságának eszméje lényegénél fogva individualistikus; minden egyes egyéniségnek közvetlenül van köze Istenéhez és Istennek minden egyes egyénre van gondja; Isten előtt mindnyájan egyenlők vagyunk, saját lelkünkben érezzük a hit malasztját, az egyéniségnek sajátos, páratlan beceje van saját maga és Istene előtt. Ha az egyén elkülönül a közösségtől, nemcsak nem követ el bűnt, sok esetben ez találtatja meg vele az üdvösség útját. A világ dolgai vesztettek jelentőségükből, a belső élet hasonlíthatatlanul fontosabb lett mindeneknél. Magától értetődik, hogy ezek az elvek soha sem uralkodtak korlátlanul az élet fölött. Ellenkezőleg a középkorban új közösségek érzete fejlődik, először a hitköz-ségié, azután a polgári élet föllendülésével egyebek, a családi, rendi, czéh-, városbeli stb. közösség érzete. De azért a keresztyénség velejében rejlő individualistikus erők érvényesülnek. Csakhamar a középkori közösségek hatalma még inkább oszlik, mint az ókoriaké. Mind sűrűbb lesz a közösségek parancsai ellen való lázadás, mind hatalmasabb a szabadság után való olthatatlan vágy, mely minden külső parancs ellen föllázad. Először szabadul föl az ész; Descartes kinyilatkoztatja, hogy csak a mit saját eszével állít, fogadja el igaznak. Azután következnek a nagy forradalmak az állami hatalmak ellen. És a szabad egyéniségek versenyének köszönjük modern tudományunknak, művészetünknek nagy vívmányait, az élet bámulatos föllendülését minden téren.

De ennek a fénynek megvan a maga árnyéka. Miután a közösségek erkölcsi hatalmát gyöngítettük, mi vezéreljen bennünket cselekedeteinkben? Mi küzdjön meg az egoismus rontó hatalmával? Azt mondják, a tiszta erkölcs, mely lelkiismeretünkben szól hozzánk. De a magára hagyott lelkiismeret könnyen elszédül és az önkényt teszi az erkölcs helyébe. Bár-

mennyire fölfűjjük magunkat önérzetünkben, nem vagyunk mikrokosmos, nem vagyunk önálló kicsinyben való világ, mely magában is megáll, szabadon, függetlenül. Az ember csak mint egy nagyobb egésznek tagja valami, elszigetelve olyan, mint a talajából kiemelt fa, elpusztúl. Nem tudunk másképen megélni, hanem ha mint egy nagyobb egésznek része. A sectarius, ki régi vallását elhagyja, sectát alapít, hogy ismét sokadmagával legyen. Egy Schopenhauer, ki senkivel sem érintkezik, azzal vigasztalja magát, hogy a lángelmék csekélyszámú rendjéhez, de mégis valamely rendhez tartozik, és mikor a hírnév és elismerés fölkeresi, mohó gyönyörrel kóstolja ennek az új közösségnek régen nélkülözött gyönyörűségét. A legfejlettebb modern emberek érzik e viszályt lelkekben: el akarnak különülni, föllázadnak a közösségek despotismusa ellen és még sem bírják el a magánvalóságot. És skeptikus lélekkel, habozó lelkiismerettel, ingadozó magatartással járunk az erkölcsi élet útjain. A törvény tart bennünket féken s az emberek ítélete, a közvélemény s az erkölcsi szabály, melyet ifjú korunkban tanultunk. De minduntalan megrémülünk saját kételyeink és azon erkölcsi abnormitások előtt, melyek az életben föltárulnak előttünk.

Nyilvánvaló, hogy a régi állapotba nem térhetünk vissza. A naivságot és szűziességet, miután elvesztettük, vissza nem hódíthatjuk. Az erkölcsi életet nem alapíthatjuk a régi talajra, az individualismust nem mellőzhetjük, az egyén öntudatát nem rekeszthetjük ki az erkölcsi életből. Viszont a közösség támasza nélkül sem élhetünk meg. Így csak egy ki-fejlesztés lehetséges: ha a fölszabadult egyéniség saját elhatározásából, szabad akarattal egyesül másokkal új erkölcsi közösségekben. A paradicsomi állapot az volt: erkölcsi közösségben éltünk, de öntudatlanul, de nem szabad akaratunkból. Azért ez az élet rabszolgaságnak tetszett, és mihelyt annak tetszett, az is volt, s mihelyt így éreztük, föl kellett lázadnunk ellene és szabadságunkért küzdenünk. Most szabad akaratból, öntudatosan, újra egyesülnünk kell, hogy együtt élhessünk. Öntudatosan is lehet valaki jó családapá, jó polgára városának, hazájának, jó ember, odaadó, önmegtartózkodó. Sőt ma már csakis öntudatosan lehet az. S már innét látjuk, mily nagy szerepe jut annak a tevékenységnek, mely az embert ez irányban fejleszti és támogatja, a nevelésnek s mindazon tényezőknél, melyek

az embert nevelik, a családnak, az iskolának, a közéletnek.

Csakhogya odáig még nagy út van előttünk és útközben sok bajjal találkozunk. Az iskola is megérzi a kor individualistikus áramlatát és majdnem egészen megszűnt erkölcsi testület lenni. A felső iskolánál ez szinte magától értetődik, de a középiskola is ez irányban halad. Mindinkább elveti az erkölcsi nevelés gondját. Főgondja, hogy a gyermek «tanuljon valamit», hogy értelme fejlődjék. Tanult, ügyes emberekre van szüksége a modern társadalomnak, az erkölcs magától értetődik, azt a szülőknek kell nekik megadniok, a többről majd gondoskodik a társadalom s a rendőrség. A gyakorlat emberei mosolyognak, vagy boszankodnak, ha az iskolai élet erkölcsi zuhlottságáról panaszkodnak. Nem mondják és gondolják határozottan, de mégis körülbelül az a nézetök, hogy helyesírásra, latinra, számvetésre meg lehetne tanítani az ifjakat és még ebben is nagy hiányok vannak; mit akarnak az erkölccsel, melyre meg sem is lehet tanítani az ifjakat, már azért sem, mert az élet minden délután oldja-bontja azt a szövetet, melyet az iskola délig elkészített. S így lön, hogy gymnasiumaink és reáliskoláink, főleg a nagyobb városokban, már egészen az értelmi nevelésnek intézetei. Tanárok s tanulók így fogják föl. Azok is, ezek is, átsietnek rajta, azok, hogy elvégezzék dolgukat, ezek, hogy a végbizonyítványt megkapják. Sívár, rideg, lelketlen a mai iskolai élet, és a főczélt eltéveszti. Mert hiába minden, a fő mégis az erkölcsi élet, ez az a táplálék, mely minden más erőt táplál. De az új életnek ez a vonása szépen illik az előbbiekhöz. Sokat tanulni, hasznosat tanulni és semmi egyébbel nem törődni: jó készülődés a fiatal struggle for life-nek, a ki carrière-t akar kivívni. Ha kikerül az iskolából és az iskola jó volt, ő pedig megfelelt: akkor sokat tud, olyat, a minek hasznát látja az életben, erkölcsi scrupulusok pedig nem igen bántják. Csak egyetlen egy vigasztaló vonást látok e képben. Egyet még sem felejtettek még el iskoláink, a hazafiui érzés tiszteletben tartását. Erkölcsi érzéseinknek ez a mélységes forrása még nem apadt el, ez még a mienk, ebből meríthetünk, ezzel regenerálhatjuk iskolánkat. De csak az érzés nem vészett ki. Ápolása sok tekintetben rossz nyomon jár, nem gyökereztetni meg eléggé, nem távolítja el útjából az ellenségeket, nem szerez neki szövet-

ségeseket. De a sötét éjtszakában a gyöngye fény is biztató látvány és útbaigazító erő.

II.

Központi szerve, mintegy szíve az iskolai rendszernek a középiskola, ez érzi meg leginkább a kor áramlatait és a rendszerek változásait. A népiskola, hol a tudásnak minimumáról van szó és a főiskola, melyen a tanítás legfőbb céljait keresik, természetesebb határok közt mozog, mint a középiskola, mely ama kettővel érintkezik ingadozó, helyet változtató határvonalakkal. Mit vonjunk már és még a középiskolai oktatás körébe, különböző korokban és országokban különböző fölfogás szerint állapítják meg. De mennél szakszerűbbé válik a felső oktatás, annál határozottabban állapodik meg a középiskolai tanítás kettős célja; egyrészt erre a szakszerű tanításra készítsen elő s a közoktatás államosításával, illetőleg állami föladatának fölismerésével és érvényesítésével az egyetemre bocsátás formailag is szorosan meghatározott föltételekhez (érettségi vizsgálat) kapcsolódik; másrészt azonban a középiskolai tanítás nem érheti be azzal, hogy csak más iskola előcsarnoka gyanánt szolgáljon; szüksége van oly constitutív eszmére, melynek saját mivolta szabja meg az iskola alkatát; sőt az előkészítés föladata is megkívánja ezt. Mert a felső tanulmányok szétágaznak; vajon minden ág számára külön középiskolát állítsunk? Mint ilyen constitutív eszme kidomborodik a műveltség fogalma. A középiskola céljává lesz, hogy oly műveltséget adjon, melynek alapján minden szakbeli felső tanulás megindulhasson, tehát nem szakbeli, hanem általános, közös műveltséget. Tényleg így fogják föl mindenütt a középiskolának célját; de az így megállapított céllal nem nyertünk sokat, mert a műveltség fogalma egyike a leghatározatlanabbaknak, melynek nem csak egyes alkotó részei, hanem főbb meghatározásai is folyton változnak. A középiskola történetében érdekesen tükröződnek e változások, a kor áramlatai, a tradícióknak az új eszmékkel folytatott küzdelmei.

Megjegyzendő azonban, hogy a középiskola természeténél fogva nagyon conservatív és csak nehezen enged tért mélyre ható, gyökeres változásoknak. Ennek legfőbb oka a

történeti fejlődés természete. Új eszmék lassan hódítják meg a világot, még lassabban az iskolát. Az új eszmének ellentáll a világ tényleges állapota, a maga ólomsúlyával, a sokaknak ereje, melyet csak az idő őrölhet meg. De még fontosabb, hogy saját szükségleteinek fölismerésére, a maga mivoltának megértésére csak későn ébred majd minden korszak; lassan hódít az új eszme, néha idegen cím alatt, töredékesen, félreértve maga magát. Nagy a szokás hatalma minden téren, de legnagyobb a szellemiekben, mert nemcsak útját állja az újnak, hanem a szemet is megvakítja, melynek vezérelnie kell bennünket. A reformmozgalmak hullámzását, töredékességét, zavarosságát, következetlenségeit csak ebből a szempontból érthetjük meg.

Részletes történeti igazolás nélkül is kimondhatjuk, hogy a mai gymnasium egyenes vonalban a renaissance korából származik és bár sok átalakuláson ment keresztül, eredetének néhány jellemző vonását megtartotta. A legjellemzőbb bizonyára az, hogy a gymnasium még ma is nagyrészt schola litteraria, az irodalmi képzettség iskolája, melyben e cél felé még ma is nagybőrra ugyanazon az úton, mint a humanismus idejében, az ókori nyelvek és irodalmak útján haladnak. A classikus tanulmányok mellett helyet foglaltak ugyan a realiak s a nemzeti nyelv s irodalom tanítása, és az elméletben úgy tüntetik föl a dolgot, hogy a gymnasium velejében változott meg, mert most a hazai nyelv s irodalom a tanítás human részének központja, míg a régiekben a classikus nyelvek kizárólagosan uralkodtak. De az igazság az, hogy a classikus tanulmányok a súlyosabbak még ma is; ezeknek tanításában járatosabb a tanítás praxisa, ezeké a nagyobb óraszám, ezek próbálják meg jobban a tanuló erejét. Igen tanulságos e tekintetben a reáliskola és polgári iskola története. Eleinte amaz tisztán a gyakorlati élet utilitarius szempontjait szolgálta; azután a modern nyelvek tanításával kelt versenyre a latin-görög iskola ellen; most hol félig, hol egészen befogadta a latin nyelvet, s a hol mellőzi is, az irodalmi tanításra helyez igen nagy súlyt. A reáliskolán mutatta így ki a gymnasium a maga elpusztíthatatlan erejét. A polgári iskolán is. A régi gyakorlati reáliskolának szerepét ez vette át; a gyakorlati élet céljait akarja szolgálni, az irodalmi képzésnek háttérbe szorításával. De sehogyssem bírja helyét megtalálni, máig sem tudott megállapo-

dásra jutni. A középiskola súlya elnyomja, s hogy versenyez-
hessen vele, saját életelvét meghazudtolva, úgy a hogy utá-
nozza s ezzel vágja még csak maga alatt a fát, mert mit ér és
kit csábítson az eredeti mellett a tökéletlen másolat? E ver-
senytársak mellett a gymnasium a földolgozban évszázadokon
keresztül megőrizte eredeti típusát, rányomta bélyegét a vele
versenyző iskolákra, és hatása alá hajtotta a népiskolát s felső
iskolákat is. Mert noha eleget tiltakozunk ellene, a népiskola
ma is sok helyütt, nálunk is, grammatizáló iskola, a főiskola
pedig csak azokat bocsátja kapuin át, a kik középiskolát vé-
geztek. Németország e tekintetben a legconservativebb; de
Magyarországon is a gymnasiumé a jogok összessége; a reál-
iskola csak megszorított jogokat tudott kivívni.

E nagy életerő titkát nem csupán abban a conservatis-
musban szabad keresnünk, mely az iskolaügy fejlődését min-
den időben meglassította. Fontosabb az a körülmény, hogy
bár a műveltség ideálja a renaissance óta több ízben megvál-
tozott, az új ideálok is megfértek a classicismussal. A renaiss-
sance maga természetesen az ókor irodalmában találta min-
den finomabb szellemi cultura forrását. Cicero nyelvén írni
volt a legnagyobb dicsőség s a modern nyelvek nagyobb tér-
foglalásának idején is a régi mintákat megközelíteni volt az iro-
dalmi becsvágy legfőbb célja. Az ókori irodalomnak ez a föl-
éledése kiszámíthatatlan erővel fejlesztette az európai cultu-
rát, de e culturának idegen kor, idegen nép, idegen nyelv
ismeretéhez való illetén kapcsolása mégis sajátos, nem min-
denben egészséges tényezőket juttatott érvényre. Akkor kelet-
kezett az a mélyebb műveltségi szakadás a nemzetek rétegei
közt, melyet ma sem hidaltunk át egészen, főleg nem a száraz-
földön, mert Angliának mindig egységesebb, önállóbb és
autochthonabb volt a műveltsége, mint a többi európai nem-
zeteké. A renaissance műveltségi ideálja természeténél fogva
exclusiv, aristokratikus, szűk körökre szorítkozó. A mi meg-
tartalmát illeti, távolabb áll a való élettől, elméleti, rationalis-
tikus és æsthetikai jellegű. Ez a műveltség előkelő szellemek
drága élvezete, az ész és a phantasia játéka, a léleknek finom
epicureismusa. Az akaraterő mintegy elsenyved ebben a raffi-
nált szellemi életben s midőn egyéb okok közreműködése mel-
lett az európai cultura önállóbb és gyakorlatibb jelleget ölt,
még akkor is az értelmi cultura áll első helyen. A XVII. szá-

zadban a legkiválóbb gondolkodók a gondolkodást tekintik a lélek legfőbb erejének, s a világ megismerését a lélek legnemesebb foglalkozásának. A XVIII. század is ezt a nézetet vallja, csak megtoldja propagatorikus irányzattal, a nép értelmének fölvilágosítását tekinti egyik fontos kötelességének. A renaissance idealja vesztett aristocratismusából, de egyszerűsmind megfogyott finomsága, æsthetikai ereje; democratisálódik, de el is lapúl. Közben átalakul a műveltség ideálja. Rousseau és Goethe a közvetlen érzelmek jogait hirdetik. Kant az akaratban látja az ember igaz mivoltát. Többé nem az értelem kiművelése a nevelés főcélja, hanem a lélek összes erőinek harmonikus kifejlesztése. Ezentúl ez az ideál uralkodik; az emberinek egyetemleges kifejtése századunk első felének jelszava. Látni való, hogy ez ideálon is rajta van a renaissance bélyege és nem véletlen, hogy az új ideál szóvivői benső rokonságot éreznek az ókorhoz. A harmonia fogalmában benne van az æsthetikai elem, de különben is a harmonikus kifejlés fényűzését csak a sors kedveltjei, az élet küzdelmeitől megkímélt kiváltságos egyéniségek engedhetik meg magoknak. Ez a program is aristokratikus, de azon fölül individualistikus is. A harmonikus kifejlés csak az egyénre van tekintettel, az egyén dízét emeli, az egyéniséget teszi souverain bírónak minden fölött. Ez még nem az új kor ideálja, a mi ideálunk, ez a renaissance renaissance-a, főleg Németországban, Goethe és Schiller befolyása következtében, és Németországból elhat mindenfelé, nálunk Kazinczy legfőbb szóvivője. Igen bonyolódott szövődés az újkor kulturája, sokfelől érkező szálak szövődnek beléje, sokféle erők dolgoznak rajta, és nagyon naiv lelkek azok, kik akár egyenes, akár hullámozó vonal képében, akár más ily merev schemákban fogalmat akarnak róla adni. Igen érdekes typusa a kor műveltségének Goethe *Faustja*, ki kezdetben föllázad a rationalismus ellen, megcsömörlött a száraz tudástól, siratja, hogy az életet meg nem ismerve pazarolta el életét; az érzelmek föllázad a hideg ész dőre tudása ellen; Faust azután megindul az élet útján; először a korlátlan életvágy ragadja magával, de a szerelem csak epizóddá lesz életében, kifejleszti egyéniségének minden erejét, tetterejét a király udvarán, érzésének finomságát a görög világban, erkölcsi mivoltát a közösségért folytatott azon harcokban, melyet a természet elemeivel vív meg. De ez az utóbbi

mozzanat már mint új hang csendül meg a régi dallamban. Nem az egyéniség harmonikus kifejlése a cél, nem az életnek ilyenén művészi, előkelő alakítása lehet az élet megnyugtató tartalma, mindebben van valami önző, valami visszataszító, hanem a másokért való élet, az egyéniségnek a közösség alá való rendelése, az életideál csak erkölcsi lehet. Faust legyőzi az æsthetikai eszményt; Goethe ebben igazi prófétája vagy tolmácsa az újkor lelkének, Faust népeért küzdve, érte dolgozva és ebben megnyugvást, de még ennél is többet, legfőbb boldogságát találva, hal meg. Az élet ideálja ismét átalakul, nem theoretikus, nem æsthetikus, nem individualistikus többé; nem az egyént tekinti, hanem a nemzetet, mely nélkül az egyén semmi, melynek az egyén mindenével tartozik, mely neki az, a mi a fának a föld, hová gyökereit ereszti. Szépen hangzik a szó: a lelki erőket egyenletesen, harmonikusan kell kifejleszteni, csak hogy nem szabad elfelejteni, hogy ez erők centruma az erkölcsi érzés és az erkölcsi érzés egyik legértékesebb mozzanata a nemzeteért való érzés. Senki sem tagadhatja, hogy ez az érzés a mi századunk egyik legfőbb hajtó ereje s hogy hazánk egyes egyedül ez érzés föllobbanásának köszöni egész újabb fejlődését.

Műveltségünk ideálja tehát lényegesen más, mint a XVIII. századé, sőt különbözik a mi századunk első felétől is. Mondhatnók, hogy e szó: műveltség, szokott értelmében, szűk lett annak kifejezésére, a mi mint elérendő, követelendő, fejlesztendő előttünk lebeg. E szóban csekélyebb az erkölcsi, a hazafiúi elem, több az æsthetikai és intellectualis; kevésbé illeti az egyéniséget, mint társadalmi magatartását, értelmi fejlettségét és művészi ízlését; kissé nagyon elméleti ízű. Mi többet követelünk a modern embertől. Azt akarjuk, hogy munkára termett, munkabíró legyen, és a munka fogalmát oly tág értelemben szeretjük venni, hogy benne minden, a mit becsesnek tartunk, elérhet: a munkához szükséges értelmi készség és ügyesség, akarat és erély, és a mi a munka szentesítése: a közösségre való tekintet, a közérdek és magánérdek harmoniája, a hol pedig szükséges, a magánérdeknek a közérdek alá rendelése a haza önzetlen, odaadó szeretetében. Nem akarjuk az æsthetikai hajlamot, mely mégis mindezekből független és külön való, elnyomni; csak nem akarjuk, hogy erkölcsöt oszlató, mindeneken uralkodó főtényező legyen az

életben. A művészet a művészetért (*l'art pour l'art*), üresen hangzik fülünknek; a szépnek kizárólagos uralma szép álmom, melynek csak álmovilágban van értelme. Nekünk az élet nem játék, hanem komoly munka. A szépség disze az életnek, de a mi disze az életnek, nem lehet az élet kizárólagos vagy uralkodó tartalma, kivéve a művészetet, kiknél a szépnek alkotása éppen oly komoly életmunkává lesz, mint a mienké a tudomány, a politika, az ipar és kereskedés. Nem rontjuk le a régi ideálokat, de új színben látjuk őket, új értelmet adunk nekik. Igenis, fejleszd egyéniségedet harmonikusan, de ebben benne legyen, hogy munkára neveljed, melyet nagy erkölcsi szempontok szerint végzesz. Ez a fő, minden egyéb ezt szolgálja. S a munka fogalma egyetemesebb mindennél, ráillik minden ember életcéljára. A munkának vannak fokozatai, értékben, körben, a munkának van ezer fajtája. Nincs az a csekély ember, a kinek ne jutna munka, mely megfelel erejének, melylyel közreműködhetik a nagy közös föladatak megoldásán. Ez nem exclusiv ideal; az egész emberiség minden atomjára érvényes, mindenki részt kap belőle, mindenki, hivatásához, erejéhez, életkörüéhez képest megneemesítheti és megneemesedhetik általa. Az igazi munka: az igazi erkölcs; az igazi tudás mindig munkából ered s munkává lesz. A görög ember, a ki a munkát rab-szolgákkal végeztette, a tiszta contemplatiót tarthatta az élet legfőbb céljának és boldogságának; a XVII. század philosophusa «Isten vagyis a természet» szeretetében vagyis megismerésében kereshette a tökéletesség legmagasabb fokát; a mi fölfogásunk más. Egyetemes idealnak csak az erkölcsileg megneemesített munkát tekinthetjük, akár anyag az, akár szellemi s ez az ideal lesz domináló szempontja a XX. század iskolaügyének.

De most az iskola még nem értette meg teljesen ezt a célját, mert a korszakok egyáltalán későn eszmélnek mivoltuk tudatára s az iskola még ezt az eszmélkedést is habozva követi. A mi iskoláink, de főleg a középiskola, még mindig túlságosan grammatizáló, æsthetizáló intézetek, egyebekben is inkább az értelmet nevelik, illetőleg megtömik. A középiskola hivatalos definitiója nálunk, hogy föladata: magasabb általános műveltséget adni az ifjúságnak és a felsőbb tudományos képzésre előkészíteni, így definiálják mindenütt, sehol nem merik hivatalosan kimondani, hogy felsőbb kulturai munkára ké-

szítse elő növendékeit, pedig ez az igazi célja. Bármily viszással hangzik, mégis kimondom: nem az általános műveltség a cél, hanem a lélek mindamaz erőinek ébresztése, s mindazon elemeknek az elsajátítása, melyek erre a munkára tesznek bennünket alkalmassá. Melyek ezek az erők? Első sorban az akaraterő, igazi erkölcsi szellemben nevelve; azután az értelem, megérelve, annak rendje és módja szerint. S melyek azok az elemek? Ismeretek, készségek, ügyességek, a célok öntudata. S ennek díszeként az élet, a természet, a művészet szépségének érzése, a mi benső kapcsolatban van egyéniségünk erkölcsi erejével. Mi nem akarjuk, hogy a középiskolában tudósokat vagy írókat neveljenek gyermekeinkből. Az élet föladatainak helyes fölfogására vezesse őket, akaratuk erélyét költse, erkölcsi érzéseket erősbítse, értelmeket érlelje s azokat az ismereteket adja meg nekik, melyek az élet munkájára való szakszerű képzés előkészítése gyanánt szükségesek. Ha az iskola e célok bármelyikét, akármelyiknek a kedvéért elhanyagolja, akkor nem teljesíti igazi föladatát.

Ma pedig, az értelmieket kivéve, a többieket nagyon elhanyagolja. Mert a mai középiskolában az alaptörzs a humanismus iskolája, a schola litteraria, az irodalmi képzettség tanítása, a régi classikusok útján. Ebbe belehatolt a nemzeti nyelv és irodalom, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, a tanítás módjában is utánozva a régi nyelvekét, csak pótolva a szükségtelenné vált grammatizálást lelketlen nyelvészkedéssel, éretlen æsthetizálással és tökéletlen realiákkal. Ezekkel elegyedett néhány fragmentuma a természettudományoknak, utilitarius tendenciákkal s nagyobb körű matematikai tanítás, mely mindeneknél kifogástalanabb s talán eredményesebb is. A tanítás módja: izgatott halmozása a tudás anyagának. E mellett nagy elhanyagolása az erkölcsi képzésnek. A sok elméleti tanulás ellensúlya gyanánt: kissé erőszakolt testgyakorlat. Csak az izmok feszüljenek s gyógyítva lesz minden bajunk. Nem csodálatozó-e, hogy a test ápolása igen is fontos, de a lélek lelkéé, az erkölcsé, nem az? Mi azután az eredmény? Tíz eset közül legalább is kilenczben a tanuló az iskolából kikerülván, legelőször is hátat fordít annak, a mivel legtöbbet kínozták, az ókori irodalomnak, sokszor a magyarnak is, mindenesetre pedig az æsthetizálásnak. Értelmi képzését is unottan folytatja, «a szükségnek engedelmeskedve,

nem belső ösztönének». Erkölcsi fejlődése pedig a véletlentől függ, mely nem mindig a legjobb sáfár. A művelt nagy közönység meg mindenképen elégedetlen az egész tanítással. Érzí, hogy tényleg nagy űr van élet és iskola közt, de nem ott keresi, a hol igazán van hanem az utilitarius irány mellőzésében és közvetetlenül értékesíthető adományokat követel az iskolától. De ez épenséggel nem túlsötét kép mellett vannak biztató jelek is: fölismerése a való szükségleteknek, kezdete az egészséges reformnak, a XX. század iskolája képének kialakulása a XIX. század utolsó évtizedeiben.

III.

Valamely reformgondolat helyességéről két úton szerezhetünk meggyőződést; elméletileg igazolhatjuk, vagy történeti előzményekből és a kor jelenségeiből származtatjuk le. Legbiztosabb e két módot kombinálni. Mert a reformgondolatnak pusztán elméleti indokolása a doctrinarismus veszélyének tesz ki bennünket. A mi pedig a historiából és a kor szelleméből való okoskodást illeti, néha saját rögeszmeinket olvassuk bele a történetbe és a korba. Csak ha mind a két út azon egy eredményben összeér, bizhatunk gondolatunkba. Akkor az elmélet megnyugtat bennünket róla, hogy nem valamely futólagos, a divattól fölkapott eszme ejt tévedésbe; a historiai vizsgálat pedig biztosítékot ad, hogy nem álmoképet kergetünk, hogy az idők fordulnak és megérnek a reformra.

A mi a középiskolát illeti, a történet és korunk szava elég hangosan s érthetően szól. Évszázadok óta folyik a renaissance-kor iskolájának átalakulása, saját szükségleteinkkel való meggyeztetése, csodálatos egyoldalúságának kiegészítése. A positiv tudásnak akarjuk benne az őt megillető helyet biztosítani, a nemzeti műveltség organumává akarjuk tenni, a modern élet nagy földadataival bensőbb érintkezésbe juttatni. Mindenek fölött pedig abból a veszélyes ferdeségből akarjuk kigyógyítani, hogy ne az egyoldalú értelmi és æsthetikai, az irodalmi vagy, a mi még rosszabb, a grammatikai képzés iskolája maradjon. Talán az angol középiskola az egyetlen, mely legkevésbé egyoldalú, mely a régi angol egyetemekkel szövetkezve az angol ifjút mindenekelőtt öntudatos, angol pol-

gárrá neveli. A magyar gymnasiumnak most már két iskolai nemzedéken megpróbált terve is ebben az irányban halad s a magyar műveltség értékes tartalmát teszi a tanításnak egyik legfőbb céljává. De mindenütt Európában erősödik az a tudat, hogy új műveltségi idealunk van, melynek iskoláink nem felelnek meg többé egészen. Sehol nem tanítják már a classikus nyelveket abban a mértékben s azon a módon, mint azelőtt. A renaissance korában a classikus nyelvek voltak a tanítás abszolút célja, a célok célja; később hol rendkívüli formai értéket és formailag képző erőt tulajdonítottak magoknak a classikus nyelveknek és grammatikájoknak, hol a classikus irodalmakat tekintették oly értékeseknek, hogy e miatt kellett a tanítást leginkább reájok szorítani. A classikus nyelvek tiszteletének a babonahitet megközelítő e különböző formái még ma sem tűntek el egészen. Némelyeknek még ma is a classikus műveltség az igazi műveltség; mások stilus vagy æsthetikai ízlés dolgában helyezik őket mindenek fölé, ámbátor a kevésbbé tartalmas és kevésbbé eredeti latin irodalom mindenütt háttérbe szorította a görögöt. De még ha mindez igaz volna is, holott ebben a mértékben nem igaz, nem engedhetnők meg magunknak azt a fényűzést, hogy a nemzet ifjainak akkora számát ily tisztán æsthetikai és formai irányban neveljük. Tényleg más szempontokból tanítjuk ma a classicus nyelveket. A grammatikát csak eszköznek tekintjük a nyelv megismerése céljából, a nyelv ismeretét eszköznek az irodalomba való hatolásra; az irodalom ismeretét eszköznek a mélyebb historiai belátás eszközlésére. Maga ez a historiai belátás is azonban csak eszköz a mi korunk föladatainak tudományos megértésére. A régiség tudománya csak a régiség megismerését tűzheti ki céljául; de a régiség tudománya az iskolában más jellegű, annak nem lehet egyéb föladata, mint mély alapon, a forrásokból, tájékoztatni az ifjút a jelenkorra vonatkozólag. E nagy argumentum súlyát növeli, hogy a classikus nyelvek és irodalmak, már az évezredes traditio következtében, a tanítás majdnem minden irányának ma még fölülmulthatatlan eszközei; a classikus nyelveket jobban tudjuk tanítani és a classikus nyelvekkel jobban tudjuk fejleszteni az ifjúságot, mint más tárgyakkal, eleget gyakoroltuk magunkat ebben. Végre a történeti folytonosság és a nemzetközi szellemi forgalom is védi a classikusokat. Elődeink is

belőlük meritették műveltségöknek egy részét, és mind a nemzetek ezen az úton jártak és járnak. Azonban mind ez erősségek nem akadályozhatják meg a classikus tanítás folyton haladó csökkenését. Mennél inkább saturálódunk a classikusokkal, annál kevésbbé kell majd őket külön tanítani, és mennél több lesz az egyéb tanítani való, annál kevesebb idő, figyelem, súly juthat a régieknek. Tényleg eddig hallatlan mértékben tanítják a hazai nyelvet s irodalmat, a hazai s általában a modern történetet, a hazai természeti, társadalmi és állami viszonyokat. Nem jellemző-e, hogy ámbár mai tantervünk a régihez mérve rendkívül nagy helyet biztosított főleg a magyar irodalmi tanításnak, melyet korszakosan javított, mégis midőn Beöthy Zsolt tíz évvel ezelőtt először hangoztatta, hogy a nemzeti elemet még inkább kell erősíteni középiskolai oktatásunkban, ez a szózat folyton erősödő visszhangot keltett s ma az országos közoktatási tanács is azon a nézeten van, hogy a tekintetben a tanítás eredményével sehogy sem lehetünk megelégedve. Hasonlókép általános az elégedetlenség, a mi az iskolai nevelés erkölcsi hatását illeti. Mindenütt követelik, hogy az iskola erkölcsileg is nagyobb hatással nevelje az ifjúságot s keresik ennek legjobb módjait és eszközeit. Íme a történeti fejlődés tanúbizonyságai s a kor jelei. Lehetetlen meg nem hallgatni, meg nem érteni őket.

Ezek a jelenségek pedig abból a mély meggyőződésünkből fakadnak, hogy egyének és nemzetek igazi ereje akaratbeli, erkölcsi mivoltukon fordul meg. Kant és Schopenhauer ennek először adtak elvileg döntő kifejezést az egyénre vonatkozólag, a modern természettudomány igazolja a nemzeteket illetőleg. Hogy mit jelent nemzet életében az erkölcsi erő, a magunk történetéből látjuk. Neki köszöni Magyarország föltámadását. Mert hosszú téli álmában ijesztő módon elmaradt, nem volt tudománya, művészete, felsőbb culturája, fejlett társadalmi élete és állami szabadságának és függetlenségének biztosítékai is csak a papíron voltak meg. De romlatlan volt erkölcsi ereje és csakhamar támadtak költői, államférfiai, tudósai, művészei kiépült államalkotmánya, megalakult társadalmi élete, fejlődött egyetemes culturája. A kik haladásunkat bámulják, ennek okát csak a nemzet őseréjében kereshetik, mert ez pótol mindezt, míg ezt nem pótolhatja semmi.

Igaz, hogy van különbség egyéni és nemzeti erkölcs

között és sokan a derekasságot, a tettevalóságot is külön szeretnék választani az erkölctől. Ezeknek a nemzet egyének halmaza és semmi egyéb, az erkölcs pedig a gyakorlati élettől elkülönített codexe a parancsoknak. A mi fölfogásunk más. Erkölcsi erőnek az egyénben a gyakorlati életre irányuló ösztöneinek, törekvéseinek, céljainak összességét értjük s ezeknek gazdag harmoniájában keressük az erkölcsi élet kiválóságát. Valamely nemzet erkölcsi ereje pedig attól függ, hogy az egyesekben mekkora erővel nyilvánul tettben és odaadásban a közösség érzete. Épen ezért egyéni és nemzeti erkölcsi erő kölcsönösen segíthetik vagy ronthatják egymást, mert az egyik a másiktól táplálkozik. Egyesekből áll a nemzet, de a nemzeti érzés fűzi nemzetté az egyéneket. Az egyéneket neveljük, de a nemzetet akarjuk nagygyá tenni. Mert az egésznek az egészségében és erejében van az egyének egészsége és ereje.

S innét fönnakadás nélkül rátérhetünk az iskolai élet reformjának kérdésére.

A modern élet másképp fejlődik, mint a régi. A régiben az igazi nevelő erő a család és a nyilvános élet volt, de a nyilvános élet nevelte a családot is és látta el directívával. A társadalom tagozatai, a rend, a czéh, fogadták be az egyént és formálták. S a társadalom ösztönszerűen, hagyományos szokások és szabályok szerint végezte nevelő tisztjét. Olyan volt az élet, mint az őseréjű termékeny föld, mely minden gazdasági tudás intézése nélkül termett annyt, a mennyi kellett és még többet is.

Ma a dolgok mégis megváltoztak. A földet is mesterségesen termékenyítjük, az élet munkáját is tudatosabban kell végeznünk. Világtörténeti processzus az, hogy a modern élet oszlatja a hagyományos öntudatlan erkölcsi életet. Keresnünk kell azokat a módokat, a melyek segítségével tudatos munkával pótolhatjuk az érezhető hiányokat. E célra különböző eszközök és organumok állnak rendelkezésünkre. Az állam a katonai szolgálat iskolájába fogja a felnőtteket; a társadalom a vallási és egyesületi életben alkot magának organumokat a közerkölcsök javítására és meggyökereztetésére. Egyike a leghatalmasabb organumoknak azonban az iskola, mert életének legképzékenyebb korában bizzuk rá az egyéniséget. Azelőtt az iskola inkább lehetett a pusztá értelmi nevelés organuma; ma nagy erkölcsi föladatak is hárulnak reá.

A túlságoktól tartózkodunk. Jól tudjuk, hogy az iskolában mindenekelőtt tanulni kell a gyermeknek és egyebekre alig van módunk az iskolában. Értelmét csak itt fejleszthetik, a tudomány elemeit itt kapja, a cultura kincseinek közlése első sorban az iskola föladata, az izlés nemesítését az iskolától kell várnunk. Továbbá az erkölcsi nevelés fősúlya ezentúl is a családon nyugszik, már azért is, mert a gyermek mindenekelőtt a családé, az iskola nem kapja a gyereket egészen, főleg nálunk nem, hol internatus alig van; ki tilthatja meg a családnak, hogy gyermekét ne nevelje? Hasonlókép a nyilvános élettől sem zárhatjuk el a gyermeket; ez is érezteti vele hatását, és különben is az iskola csak bizonyos ideig tarthatja meg az egyént, azután mégis csak kikerül az életbe, fogékony lélekkel és még távolról sem megszilárdult formában. Az erkölcsi nevelés eredményeiért nem tehetjük felelőssé csak az iskolát, mert mégis csak csekély erővel vehet benne részt és más ellenkező erők esetleg megsemmisítik munkáját.

Mindezek szinte kézzelfogható igazságok, de nem oldják föl az iskolát az erkölcsi nevelés föladata alól. Ellenkezőleg. Mert az iskola nem vállalhatja el az erkölcsi nevelés egész föladatát, mert első sorban tanítania kell a gyermeket, mert erkölcsi hatását más tényezők csökkentik: annál féltékenyebben kell örködni az erkölcsi nevelés nagy föladatának reá eső része fölött. Nem új dolgot mondunk, de olyat, melyet mindig újra meg újra el kell mondanunk, hogy az iskolát ismét az erkölcsi nevelés templomává kell avatnunk. Nem a tantervekre gondolok, nem szabályzatokra, hanem mindenekelőtt az iskola egész szellemére, s a tanárra, mint ennek a szellemnek tolmácsára és élő megtestesítésére. Ezt a szellemet, mely érezhetően megromlott és süllyedt, kell ismét nevelnünk. Az iskolai élet erkölcsi újjászületése minden intézkedésünkben, minden reformunkban szemünk előtt lebegjen. Ez legyen az iskolai élet fejlődésének soha szem elől nem tévesztendő legfőbb eszménye.

Részletekbe nem bocsátkozom. Nem fejtegetem az internatusok jelentőségét, melyek némileg megóvják az ifjúságot a nyilvános étellel való korai érintkezéstől, de mégis csak azokra nézve fontosak, kik a család körében nem találhatják meg azt a gondos nevelést, melylyel semmiféle internatus nem lehet egyenlő értékű. Nem említem, mily megfoghatatlan

közömbösséggel viseltetünk, főleg a nagy városban, a vidékről jött tanulók elhelyezése iránt, a melyre a középiskola semmiféle felügyeletet nem vállal magára, sőt nagyon zokon venné, ha ilyesmit követelnének tőle. Mily gondatlansága a szülőknek s mekkora közömbössége az iskolának! Egész spártai rendszert követünk: a ki életre nem való, hadd merüljön el! Mily rendezetlen a jótékonyosság ügye, mennyire el vannak hagyatva a szegény tanulók, mintha az államnak, mely a társadalomnak szervezett, nagy hatalommal fölruházott képviselője, semmi köze sem volna hozzá, mily körülmények közt tanulnak a gyermekek, mennyire ronthatja a szegénység nem csak a tanulók testi, de lelki épségét is. Milyen mások voltak mégis a régi középiskolák, melyekből legtöbb megmaradt néhány protestans iskolában, hol valahogy a szegény ifjúkról is gondoskodtak! A mi individualistikus gondoskodásunk, mely erkölcsi viszonyainkat annyira züllesztí, ily gondolatokat még ma is, erkölcsi fölfogásunk nagy megváltozásának küszöbén, inkább jámbor óhajoknak tünteti föl, melyeken az «okosak» szájalmasan mosolyognak. Buda-Pesten a középiskolákban százakra rúg azoknak az ifjaknak a száma, kik a kínok kínját szenvedik, kik sokszor éheznek! Ezzel persze nem törődhetünk, sokkal fontosabb ügyeink vannak. Miért törőd-nénk éppen az éhező tanulókkal, mikor mások is éheznek. Az iskolai élet erkölcsi momentumairól sem szólok részletesen. Nem szólok a tanárok anyagi helyzetéről, mely évek óta keserű panaszok tárgya, de eddigelé csak azzal az eredménnyel járt, hogy a közélet emberei megszokván és megunván a folytonos és egyhangú panaszokat, egészen közömbösek lettek irántok. Pedig súlyos præcedensre hivatkozhatnám. Mikor 1890-ben Berlinben a nagy tanügyi értekezleten, melyet a német császár nyitott meg, az erkölcsi nevelés kérdését tárgyalták, dr. Hintzpeter, a német császár bizalmas embere fejtette ki, éppen e kérdés tárgyalása alkalmával, hogy az iskola erkölcsi föladatának megoldása a tanárok magatartásán fordul meg; de akkor nem szabad az ideális gondolkodású embereket ez állástól elriasztani, nem szabad megengednünk, hogy a kik erre adták magokat, ebben az állásban összezsugorodjanak és fejlődésökben megakasztassanak. A nagy és nehéz munkát az állam nem veheti le vállukról, de az élet gondjait megkönnyíthetné számokra, mert «a föntartás gond-

jai és társadalmi lenézés még mindig lenyomják a tanárságot és megakadályozzák erejének, tehát működésének is szabad kifejlésében» (*Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichts*. Berlin, 1891. W. Hertz. 622—625. l.) Ezt porosz ember mondotta a porosz viszonyokról, melyek mégis mindenképen kedvezőbbek a mieinknél. Azt is csak érintem, hogy középiskolánk újabban valóságos kaszárnnyá lettek, sok-sok tanulóval, kiknek száma egyes iskolákban nyolcz-kilencz száz is, a hol azután a tanárnak az egyéniségekre való ráhatása majdnem lehetetlenné válik. Ezekben az iskolákban az igazgató burokratikus tisztviselővé lesz, kinek irnokokra van szüksége, hogy csak a szükséges írásmunkát elvégezze, a tanár pedig előadóvá lesz, a ki még tanulóinak intellectualis fejlődését sem kísérheti figyelemmel, nem hogy az erkölcsi élet benső érintkezésére találna módot. Ide tartozik, hogy az iskolai fegyelem is ily körülmények közt veszt erkölcsileg képző erejéből, a külső rend föntartása válik főczellá és lassan-lassan hozzászokik az iskola, hogy egyebek iránt nincs is érzéke. Legalább érinteni kell továbbá, hogy fölötte visszas dolog, mikép bánunk a vallástanítással. Mintha semmi kapcsolatban nem volna a többi tanítással, akár egy erraticus szikla, melyet elmúlt idők forradalma gördített idegen tájakra és csak súlya és tömege tart meg véletlen helyén. Csak mert az iskola erkölcsi föladatával nem törődünk sokat, túrtük oly soká ezt a lehetetlen állapotot. Igaz, hogy az államnak nálunk fölötte csekély jogai vannak az ebbe való beavatkozásra. De épen az a közelmúlt érdekes jele, hogy a kiknek leginkább érdekökben volna, hogy ezt az oktatást helyesen szervezzék, magok a felekezetek alig törődtek vele. Viszont az idők fordulását jelzi, hogy legújabbán a felekezetek közömbössége szűnőben van és a vallásoktatás didaktikai oldalával behatóbban kezdenek foglalkozni. Mindezeket azonban és más hasonló mozzanatokat mellőzöm, nem mintha fontosságukat alábecsülném, ellenkezőleg, az iskolai élet szellemének reformjában egyet sem szabad mellőzni; csakhogy e célra egész erkölcsi fölfogásunknak meg kellene változnia. Ez alkalommal még csak a tanításról akarok szólni s ennek körében egyetlen egy reformeszmét valamivel közelebbről érinteni.

Alig van pädagogus, ki abban egyet nem értene, hogy magában a tanításban is van erkölcsi erő, először formai

tekintetben, a mint ezt nyelvünk is oly találóan érezteti, midőn az igazi tudást becsületes tudásnak nevezi. A gondolkodásnak egy pontra való szegezése, a szellemi erélynek fölkelte, a megértés akadályaival való türelmes küzdelem, a szorgalom erősbitése, egyszóval a becsületes tanulás szokásai oly szellemi habitust adnak az ifjúnak, mely erkölcsi mivoltát is formálja. A ki valamit igazán megtanult, a ki erejének tudatára eszmélt, az, ha egyéb káros behatások nem rontják, erkölcsileg is megerősödött. Miben van az erkölcs, ha nem abban, hogy oda tudjuk magunkat adni valamely nemes ügynek, s a tudás nem egyike-e a legnemesebbeknek? Ily szempontból a természettudományok is erkölcsileg nagyon képzők, a matematika a maga világosságával, a természettan a törvényszerűség nagy oktatásával, a leíró természettudományok az elfogulatlan hű fölfogás páratlan erejű fejlesztésével. Az igazi tanítás itt nem különíti el az értelem és erkölcs fejlesztését. Nem helyezi izetlen tolakodással előtérbe az erkölcsi momentumokat, de csöndes, folytonos, céltudatos munkájával, midőn látszólag csak az értelmet műveli és tartalmát gazdagítja, a tanuló erkölcsi egyéniségének formálásában is közreműködik.

Nem kétséges továbbá, hogy a jó úton járó irodalmi tanításnak is van erkölcsi hatása. Legkevésbé van a grammatikai ianításnak, melyet túlhatás egyenesen undorítóvá tesz az ifjak előtt. Méltó tárgya volna az elmélkedésnek, hogyan történhetett, hogy a mi mindig csak eszköz lehetett felsőbb célok szolgálatában, mikép válhatott annyira céllá, hogy az igazi célról egészen megfeledkeztek. A grammatika évszázados betegsége az egész oktatásnak, melyből csak most kezdünk kigyógyulni. De hogy mennyit köszönünk első iskolai olvasmányunknak, hogyan világította meg belsónket, arra a felnőtt ember is csak megindulással gondolhat vissza. Az erkölcs nem tanítható elméletileg, az igaz. Az erkölcsi szabálynak magában csekély hatása van lelkünkre; az erkölcsi példa irodalmi olvasmányban jobban férközik szívünkhöz, ámbár ezt a hatást sem szabad túlbecsülnünk. De a legskeptikusabb ember is el fogja ismerni, hogy ha az élet már némileg fejlesztette erkölcsi érzékünket, akkor a helyes olvasmány, az, mely erkölcsi életünk e fokának megfelel, az, mely ennek az erkölcsi foknak mintegy értelmét, jelentését, ideális tartalmát kifejezi: erkölcsi érzékünket fölvilágosítja, megerősbbíti, helyes

irányba tereli. Nagyon fontos, hogy a tanuló erkölcsi élete és olvasmánya közt meglegyen az említett harmonia, különben az olvasmánynak semmi hatása nincsen; ha azonban ez a harmonia megvan, akkor az olvasmány egyenesen korszakos hatású lehet erkölcsi életünkben. Nagyon nehéz dolog ez elvet részletesen alkalmazni, nagyon kevés történt még e tekintetben. Megvizsgálatlan tradíciók és a gyermeki lélek félreismerése még inkább megnehezítik a nehéz probléma megoldását, de magának az elvnek helyességet és fontosságát senki nem vonhatja kétségbe. S kell-e bővebben arról szólni, hogy az irodalmi tanítás a maga legfelsőbb fokán, melyen az ifjú lélek a nemzeti szellem legnemesebb irodalmi alkotásaival, a nemzet egyetemes értékű gondolataival és érzéseivel ismerkedik meg, e szellem harcosává avatja az ifjút s ezzel a nemzeti szellem folytonosságának biztosításához hathatósan hozzájárul? Ez pedig az iskolának nem pusztán intellectualis, hanem nagy erkölcsi hatása is.

Végül nem szabad említés nélkül hagyni, hogy az irodalmi tanulmányok az egyedüli út, melyen az iskolában a tanulók æsthetikai érzékét műveljük és az æsthetikai képzettségnek is megvan a maga erkölcsi oldala. Erről is érdemes volna bővebben s a kérdés körül fölhalmozódott phrasisok eltakarítása után elmélkedni; itt csak egy-két pontot említek. Az æsthetikai szempontot a német romantikus philosophia mindeneknél többre becsülte s ennek a fölfogásnak megvolt a maga hatása a középiskolai tanulmányok alakulására. Ha e szempont oly fontos, miért szorítkozunk az iskolában csupán az irodalmi művek æsthetikájára? Miért nem műveljük ezt az érzéket egyetemesebben, miért nem tanítjuk a képzőművészetek æsthetikájának legalább elemeit? Az írott művek szépségének megérzése nem könnyebb, sőt legfinomabb nyilatkozásaiban sokkal nehezebb, mint a képzőművészeteké, mert oly belső élményeket tételez föl a tanuló lelkében, melyeket ott nem kereshetünk. A szem és fül művészi nevelése sokkal biztosabb, elemibb, határozottabb; azonkívül pedig a képzőművészetek története culturánk történetének egyik legfontosabb szakasza. Mégis nevezetes, hogy tanulóink, ha kikerülnek az iskolából, tízféle ódát is meg tudnak egymástól különböztetni, de az olajnyomatokat remek festményeknek nézik és a képzőművészetek nagy kulturai szerepéről nem tudnak semmit.

Magam is azt a nézetet vallom, hogy a szépnek nagy szerepe van a középső oktatásban. Van formai és tartalmi hatása, mint az oktatásnak. A mit a becsületességről mondtam a tanulásban, azt némileg más formában ismételhetném e helyen. A szépnek tiszta légkörében lelkünk is tisztul; az objectiv tudás hatásához némileg hasonló az objectiv szépnek szemlélete; minden odaadásban, melyben magunkról megfeledkezünk, magunkból kilépünk, van valami, a mi fölemel, megnövel bennünket. Azonfölül vallom, hogy a szép rokon a jóval. Mindezeket különben is csak az elemző gondolkodásban különítjük el egymástól, a valóságban együtt vannak. Arany-nak egy balladája gyönyörűség is, értelmi és erkölcsi tanítás is, a tanítás leghatásosabb formájában, élő alakon tárva föl az emberi sors valamely megrázó, megindító fordulátát. Az irodalmi tanulmány így valamennyi közt talán leginkább egyesíti az értelmi nevelést az erkölcsivel a szónak legtágabb értelmében. Az értelmi elem itt szeszszövődik az érzelmivel és erkölcsivel, szép, jó és igaz inkább közelednek egymáshoz, az erkölcsi itt a szépnek, a szép a nemzetinek formáját ölti, s a nemzetiben a nevelés munkájának legfelsőbb synthesise jó létre.

Mégis aggodalomba ejtene az æsthetikai elemnek túltengése a középiskolában, főleg egyoldalú irodalmi művelésében. Az ifjú lélek bizonyos fokon túl nem juthat e téren, a legmélyebb érzelmek rajzát nem értheti meg, e rajzok legtökéletesebb mintái iránt még nem fogékony. Eleven benyomások helyett kap élettelen szabályokat, melyek többnyire nem igazak és kész ítéleteket, melyeket inkább suggerálnak neki, mint meggyőződésévé tesznek. A sok éretlen kritizálás igazi æsthetikai műveltség helyett, mely csak érett korban lehetséges, a világ értékeinek egészen hamis fölfogására vezeti az ifjút. Majdnem úgy tűnik föl előtte a dolog, mintha versek volnának a földolog a világban és ha azután kilép az életbe s annak realis hatalmaival és érdekeivel ismerkedik meg, az ellentét annyira megkapja és elbódítja, hogy a mit azelőtt földolognak tekintett, most egészen mellékesnek látja, főleg minthogy az iskola, túlságos magas célokat kergetve, az elérhetőket sem éri el és egészséges ízlés és fölfogás alapját vajmi ritkán veti meg benne.

A történeti oktatásra térek, melynek az erkölcsi neve-

lésben a legfőbb szerepet szánom. A mai élet individualistákka nevel bennünket és a legjobb esetben az individualis élet érényeit fejleszti bennünk, melyek könnyen valamivel finomabb és nemesebb egoismussá fajulnak. Mindenki csak magát nézi s azokat, kikkel egybeforrt. De a közélet hanyatlásával ezek az érények is hanyatlanak. Olyan gyöngék vagyunk, hogy csak az egészben van életünk s az egésznek minden rezgését érezzük. A paraszt ember a parasztságban él, a középső rétegek mindegyik a maga körében, valamennyi kör a hazában és az emberiségben. Concentrikus rétegekben tagozódik az emberiség; a legszélsőbb kör hullámvetése is érezteti, lassan előrehaladva, a maga hatalmát a legbelsőbb, legszűkebb körökkel. De a legerősebb kapcsolat nemzetünkhöz fűz bennünket. Nemzetéért élni az erkölcsiség legmagasabb foka. Ebben benne van minden egyéb érény is, és csakis benne lehetséges az erkölcsi élet igaz harmoniája.

De a nemzetet csak története teszi nemzetté. A mely népnek nincsen története, az alkalomadtán fölszivódik más népekbe, innét vannak a történeti élet elején a népek keveredései, összeforrásai. Csak a történeti élet avat népet nemzetté, csak ha közös életben jelentősebb munkát végzett, kulturai munkát, mely szellemének megfelel. mely rá nézve az együttélés föltételeit biztosítja, melyben erejét érvényesítheti, melyet drága javának tekint: csak akkor tudja, vagy érzi, hogy összetartozik és összetartásában van az egésznek és az egyénnek igazi ereje.

A modern élet a munka ezerféle megosztásával, a társadalmi élet differentiálásával némileg csökkentheti ezt az érzést. Az elnyomás, a nemzetnek léteért való harcza erősíti, a közös nyelv mindenesetre erős végvára, de általában a modern életnek határozott tendenciája, a nemzeti összetartás érzését gyöngíteni. Mivel paralizálhatjuk ezt a gyöngítő hatást? Talán leginkább a történeti tudat erősítésével.

Már említettem, hogy a modern élet tudatosabban fejlődik, tudatosan belenyúlhatunk gépezetébe és intézhetjük járását. Ennek egyik hatalmas eszköze az iskola. Így az iskolának válik föladatává a történeti érzéket, a nemzet történeti összetartásának tudatát nevelni s fokozni. Az élet maga is ez irányba tér. Fölkeressük szinte ösztönszerűen történetünk emlékeit, kutatjuk folyamát, népszerűsítjük legfőbb mozzana-

tait, minden intézményünknek a múltban keressük kapcsoló pontjait, idegenkedünk a réginek, ha fogyatékosnak bizonyul is, eltörlésétől, mintha a nemzet öntudatlanul védené magát a réginek mint ilyenek lerombolása ellen. Ezeknek a többé-kevésbé öntudatos törekvéseknek csak az iskola adhatja meg határozott, biztos alapját.

Azelőtt a történetet példatárnak tekintették, jeles emberek lélekemelő cselekedetei nagy gyűjteményének, melynek ismerete lelkesítőleg hat az ifjú lélekre. Nem kicsinylem a történetnek e hatását. Most a természeti tudományok módjára fogjuk föl, melynek föladata a világ leghonyolultabb jelenségét, a történeti életet magyarázni, egyes szálaira szétszedni és ebből összerakni. Ez a helyes fölfogás, ez elől nem térhetünk ki. A tudomány nem kérdi és nem is kérdezheti, micsoda közvetlen hasznót hajtanak fölfedezései, a történet sem lehet tekintettel rá, vajon hasznos-e az ő tanítása, vajon ily körülmények közt maradhat-e magistra vitæ. Neki az igazságot kell keresnie, a tiszta igazságot. Csak az az általános meggyőződés vezérel bennünket minden kutatásunkban, hogy az igazság ismerete mindig hasznos. Általában mindig jobb tudni a dolgokat, mint nem tudni. A történet még ma is a legtökéletlenebb tudományok egyike s ezért bizonyára mint magistra vitæ is csak nagy óvatossággal értékesíthető.

De egyre mindenestre megtanít bennünket, arra, hogy mi, a nemzet fiai, összetartozunk, hogy közös munka árán szereztetett meg a haza, hogy csak mert voltak, kik mindennél drágábbnak tekintették, maradt fönn és azok vitték előre, kik érte éltek és dolgoztak, vagy meghalni tudtak. A történetből tudom meg, hogy milliók voltak és lesznek, kikkel vérbeli, érzésbeli rokonságban élek, kik értem is éltek, kik nélkül nem lehetnék az, a ki vagyok. A történelem igenis példatár és magistra vitæ, de más értelemben, a nemzeti solidaritás nagy példatára, az összetartásra tanító nagy mester. Ennél magasabb és hathatósabb tanítás nincsen. A ki ezt megtanulta, mégis a legfontosabbat tudja, a mit ebben az életben megtanulni lehet. E kívül sok egyebet is kell tudni, de a ki amazt tudja, mindannak megtanulására, a mi reá tartozik, szerez ösztönt és erőt. A történet az igazi erkölcsi élet nagy iskolája; a történet mint ilyen, a nemzeti élet fejlődésének, kialakulásának, összetartozásának tudománya. Ezért a középiskolának

erkölcsileg legképzőbb tárgya, valamennyi erkölcsi tanításnak alapja csak a történet lehet. És minthogy nem mondhatunk le róla, hogy a középiskola, a mennyire tőle telik, erkölcsi egyéniséggé nevelje az ifjút, a történet a szó egyetemes értelmében bizonyos tekintetben uralkodó szempontja a középiskola szervezésének.

De itt minden félreértés és túlzás elkerülése végett néhány kérdést kell érintenünk. Mit tanítsunk a történetből? Milyen fokot érhetünk el a történet tanításában? Miben nyilvánuljon a történettanítás uralkodó jellege?

Különösnek, sőt rendellenesnek látszik, hogy a történet tanítását nem a magyar történeten kezdjük, nem a magyar történetet tesszük a történettanítás középpontjává. Még az a nézet is fölmerült Németországban, hogy a történetet megfordított rendben kellene tanítani, a jelenkorból kiindulni s visszafelé menni. Ez nem is oly különös, mint a minőnek első pillanatra látszik. Kétségtelenül a jelen megértése a történettanítás célja, s az ismeretestől kell haladni az ismeretlenhez, az okozatból az okok kutatása felé. Ismeretes pedig a jelen, ezt értjük némileg, ennek magyarázatára szolgál a múltnak ismerete, a melynek sötétségébe így biztosabban haladhatunk előre. Ezen az úton legalább azt az anomáliát kerülnők el biztosan, hogy nem fogynának ki az iskolában az időből, midőn a közelmúlt ismertetésére kerül a sor. De még kevesebb kifogás érheti azt a módszert, mely a hazai történetből indult s ehhez kapcsolja az egyetemes történet ismertetését. Csak így válik a történet az ifjú előtt elevenné, mert hazája érdekli első sorban s minden egyéb, a mennyiben hazáját érinti. Mondják, hogy Magyarország félre eső hely a világtörténet színpadján, nem itt játszódtak le a korszakos események. De hiszen mi nem kívánunk sújtásos világtörténetet, mivoltából kiforgatott történeti igazságot, hanem csak észszerű rendet a tanításban. A mely esemény Magyarországot érintette, annak külföldi előzményei kapcsolatban a magyar eseményekkel adassanak elő, úgy hogy a magyar esemény, mint a megmagyarázandó jelenség áll a tárgyalás előterében, ennek magyarázatára szolgál a külföldi esemény és ennek másfelé terjeszkedő hatása. Most az alsóbb osztályok elemi tanítása után négy éven át az ifjú nem tanul magyar történetet és csak a nyolczadik osztályban szakad rá e tantárgy egész súlya, a hol pedig ezt a ter-

het sehogy el nem bírja. S ebbe a természetellenes helyzetbe belenyugodnánk? A gymnasiumi tantervhez írott utasítások a történeti tanítás módjára oktató különben igen okos és szép általános és részleges bevezetésben egyetlen egy szóval nem figyelmeztetik a tanárt, hogy az egyetemes történet tanításánál mikép legyen tekintettel a magyar viszonyokra. A részleges tantervben is a magyar történet csak úgy, mint a többi másodrendű országoké szerepel, minthogy a magyar történetet még sem lehet egészen kiküszöbölni az egyetemes történetből. A mily kiváló a tanterv a magyar irodalmi oktatás újjászervezésében, sőt megteremtésében, oly foggyatékos a magyar történeti tanítás berendezésében. Az a szempont, melyet mi kifejtettünk, egyszerűen nem létezett a tanterv készítői előtt. E tekintetben nagyon tisztúltak a nézetek azóta s ma lehetetlen lesz máskép intézni a tanítást, mint ez eszmék értelmében. S ha így rendezzük be ezt a tanítást, akkor talán az ókori történet tanítását is alkalmasabb időre fogjuk halaszthatni s a legfelső osztályra igazán csak összefoglaló áttekintés marad a magyar történet egészére, intézményei, culturája egységes fejlődésének történetére. S ekkor a történet igazán első sorban azt a nagy czélt fogja szolgálni, hogy a nemzeti érzés, a hazaszeretet, a legfőbb erkölcsi erények iskolája lesz.

Annál szükségesebb ez a reform, mert csak így érhetjük el azt a fokot a tanításban, melyen igazi történeti érzéket nevelhetünk. Itt nagy nehézségek állják útunkat. Egész elméleti és gyakorlati tanításunk történeti alapon nyugszik; állami intézményt, culturai vívmányt nem érthetünk meg történeti előzményeinek ismerete nélkül; elméleti műveltségünk jellege, ellentétben a XVIII. század rationalismusához, a történeti megértést tételezi föl. Gyakorlati szempontból pedig a történeti tudatot tartjuk a nemzet erkölcsi solidaritása egyik fontos tényezőjének. S a gyermeki léleknek mivoltához tartozik, hogy a történeti tudatot legnehezebben fogadja magába. Még legközelebb férkőzik a történetnek legalább anyaga lelkehez, a mikor kíváncsisága regény gyanánt olvassa a történet eseményeit, vagy idealismusa lelkesedik a történet kimagasló egyéniségeiért. De kell-e mondanom, hogy se ez, se amaz nem történeti tudás? Mikor esze megéri, nem a múltba szeret tekinteni, hanem a jövőbe, a mi volt, távolról sem oly érdekes előtte, mint a mi lesz. Az ifjú léleknek a jövőbe tekintő idea-

lismusa folytonosan küzd a történet hátra tekintő realismusa ellen. A dolgok jelentősége, jelene ragadja meg figyelmét, nem a keletkezés és enyészés lassú folyamata. A történet tanítása látszólag fölötte könnyű, tényeket kell közölni és a tényeknek pragmatikus magyarázatát; voltakép ez a legnehezebb tantárgy, mert az ifjú lélek hajlamaival áll ellentétben. Nem igaz, hogy nem gyümölcsöző tanítás, mert állítólag nem követel öntevékenységet az ifjúságtól; csak rossz tanítása nem gyümölcsöző: ha jó úton járunk, a történeti tanítás igazi forradalmat idéz elő lelkében. Hozzászoktatja emberi dolgok, intézmények, tettek relativitásának, föltételezettségének fölfogásához, a történeti erők működésének gondolatához, hozzászoktatja, hogy lelke hevét ne álomképekre pazarolja, hanem a nemzeti szellem szolgálatának pozitív munkájára. De éppen ezért minden módot meg kell ragadnunk, hogy a történeti tanításnak igazi érdeket adjunk s erre a célra képeknél, múzeumoknál s ilyeneknél, melyeknek megvan a magok haszna, fontosabb, hogy a nemzeti történetet, a magunk nemzete sorsát tegyük a történeti tanítás középpontjává. Hosszan, behatóan és bensőleg kell tanulnunk a történetet, míg szentélyébe juthatunk. Az igazi összehasonlító történettanítás, melyet utasításaink is emlegetnek, csak így lehet termékeny. Csak ha az összehasonlítás egyik tagját úgy ismerjük, mint hazánkat ismerjük, válik az összehasonlítás benső érdeklődésünk tárgyává. Idegen történeti jelenségek összehasonlítása az ifjú lélek előtt idegen és közömbös marad. A magunk történetének másokéval való egybevetése megragadja figyelmünket, érdeklődésünket és csak így lehet igazán tanulságos.

Eszünkbe sem jut kívánni, hogy ezért a többi tárgyakat megnyomorítsuk. Se az æsthetikai, se az irodalmi műveltség, de a természettudományi tanulmányok értékét sem akarjuk alászállítani a középiskolában. Általában nem a tanterv változtatásától várjuk az üdvösséget, hanem a tanítás és az iskola szellemének folytonos átalakulásától. Az ifjút mindekelőtt hazánk culturalis munkájának harczosává kell nevelnünk, ez a döntő szempont. Ez megköveteli, hogy hazáját ismerje és szeresse, hogy nemzeti tudatát történeti alapon fejlesszük. Ez a talaj, melyen minden megterem. Így küzdhetünk az individualismus, a modern életnek e vészes hatalma ellen, mely a maga határai közt a legnagyobbat műveli, eze-

ken túl pedig az életet bomlasztja. Így fejlesztünk jellemet, akaratot, energiát, mely minden egyéb szellemi tevékenységet éltet. Ez az a kapcsolat iskola és élet közt, melynek hiányát évszázadok óta, teljes joggal, panaszolják. Ez jelöli meg minden egyéb tanulmány mértékét és helyét. Az irodalmi oktatás is ezt a célt szolgálja, mert hiszen voltaképp csak a történeti fejlődésnek egyik ágazata, sajátosságánál fogva elkülönítve, de nem eltérve a többi történeti tanulmányoktól. A grammatikai, poetikai, retorikai babonának pedig véget kell vetni. Ezek, a mint ma a legtöbb iskolában tanítják, élettelen maradványok, más kulturális korszak hasznavehetetlen romjai. Az æsthetikai izlést fejlesztenünk kell, de nem egyoldalulag s nem száraz szabályoknak egészen céltalan tanításával. A classikus nyelveket egyelőre nem bírjuk pótolni, de tanításukat igazán a historiai belátás elmélyítésére és az æsthetikai izlés nemesítésére kell fordítanunk. A létért való harcra föl kell fegyverkeznünk az ifjúságot, de e fegyvereket nemzeti érzéstől és erkölcsi energiától áthatott ifjaknak kell szolgáltatnunk. A testgyakorlat is, ne mint a túlterhelés ellenmérge szerepeljen, mert ennek a méregnek nincsen ellenmérge, hanem mint a férfias erények fejlesztése. A túlterhelés veszedelmét pedig irgalmatlanul ki kell irtanunk. A hol e betegség föllép, nemcsak a tanulás célját hiúsítja meg, hanem a tőkét támadja meg, az ifjúság életerejét, mely minden más bajjal könnyebben megküzd, mint ezzel.

Sokszor hangoztatták: Nyelvében él a nemzet. Igaz mondas, de nem mondja az egész igazságot. A lengyel állam elpusztult, a nemzet nyelvegységének ellenére. Az igazság ebben a szentháromságban van: Nyelvében él a nemzet és történetében és erkölcsében.

ALEXANDER BERNÁT.

MUSSET ÉS SAND SZERELME.

I.

Ki ne olvasná érdeklődéssel két lény szerelmének közönségesebb történetét is, ha a szereplő személyek tényleg éltek s regényök nem költött? Azok, kiknek minden, csak nem közönséges esetével itt foglalkozunk, kiváló egyéniségek, az újkori francia irodalom legfényesebb jelenségei közé tartoznak.

A nő, ki férfi álnevén lett híressé a művelt világ előtt, Sand György, Rousseau óta a legékebben szóló francia regényíró, a békóit lerázó szenvedélynek lángszavú megszólaltatója, méltó ellenlábasa realista kortársának, Balzacnak. A férfi, Musset Alfred, ebben a nagy lyricusokban oly gazdag században egyike a legnagyobbaknak: francia nyelven sem azelőtt, sem azután nem adtak még ily szívből jövő és szívhez szóló hangot, rímekbe szedve, a marczangolt lélek jajjainak. Rettenetes szerelmök pedig, melynek lefolyása gazdag a hatásos mozzanatokban, egyaránt becses adalék általános lélektani, kortörténeti és irodalomtörténeti szempontból.

Rettenetesnek minősítettük azon köteléket, mely Sand-t és Musset-t összefűzte. Hisz e borzasztó szenvedély rabjaiban örjöngésig fokozódtak az indulatok, észbontó hajszával üzte egymást lelkökben a gyönyör ittasultsága, a maguk és egymás kínzásában lelt kinos kéj, a szilaj kétségbeesés, a boldogság újabb lobbót vetése, midőn a szakítás után ismét egymás karjaiba rohannak vissza e szerencsétlenek, kik sem egymással, sem egymás nélkül nem élhetnek, hogy aztán az utolsó fellobbanás után hosszú sötét éjszaka következze rémeivel. Nincs napjainkban az a finoman elemző regényíró, kinek hősei

megrázóbb lelki vergődések közt hanyattatnának, s kik keservebben járnak végig az emberi szív ellentmondásainak gyötrelmes iskoláját. Valóban ez már nem is annyira tisztán lélektani jelenség, hanem a pathopsychológiának vág körébe, az elmekórtan bűvárainak hívja fel figyelmét, mint nem csekély részben maga a kor, melynek hű tükre.

A romanticismusnak kora ez: annak a szellemiránynak, mely hirtelen nekizúdult viharként, föl nem tartóztatva rohant végig az elméken és szíveken, mindent fölkavarva, össze-visszazavarva romboló útjában, örök igazaknak hitt erkölcsi s művészeti alapfogalmakat egyaránt. Az emberiség történetének egyes időszakait sokszor minden elvont fejtegetésnél jobban megérteti a magánéletből vett, aprólékos jellegű mozzanat. Így itt is. Sand és Musset a dúló szenvedélyek iránt rendkívül fogékony vérmérsékletökkel már a természetből romantikus lelkeknek voltak teremtvé; mint ilyenek, nemcsak irodalmi munkásságukkal, de életökben is koruknak legtipikusabb képviselői közé tartoznak. Szerelmök maga éppen a romantikának egyik eszeveszett ábrándjában gyökerezik s ennek köszönheték, hogy a helyett, hogy — mint remélték — szárnyakat kaptak volna, melyeken a hetedik mennybe röpdülhessenek, csak nyomorúlt fertőben sülyedtek mind mélyebbre, az elmerülésig.

A belvilágnak' ily erős convulsiói hogyan ne hagytak volna mély nyomokat a két nagy szellem műveiben is, mikor ők mindketten annyira szubjektív irányú tehetségek s hozzá még oly időnek gyermekei voltak, a melyben divat és elv volt a való élményekből meritni a költőnek tárgyat és ihletet?

Sandnak a regény elbeszélő kerete, melyben rendesen a *Nouvelle Héloïse* és a *Werther* hármastársaságát (férj, feleség és imádó) szerepelteti, csak ürügy volt arra, hogy kiönthesse azt, a mi az ő bensejében forrongott; műveiben egy örökösen dolgozó vulkánnak izzó lávája ömlik szakadatlanul, vörösen világítva az éjben és mindent összeégetve. Ennek a tűzokádó hegynak megdöböntő mélyébe engednek tekintetet vetnünk Sandnak Mussetre vonatkozó levelei, melyek nagyon becses lélektani magyarázatul szolgálnak képzeletbeli alkotásaihoz. Sőt vannak regényei, melyeket Musset nélkül vagy éppen nem, vagy nem úgy írt volna meg. *Lélia* nála a legféktelenebb eruptio, mely iszonyt és bámulatot kelt ma is: ebben Sténio alakja a nagy költő arcképe vagy elősejtelme. *Leone*

Leoni a Musset-vel tett olaszországi útnak köszöni létét. Velenczében játszik s a szerelem fatalismusát oly merészen rajzolja, mint még egyszer sem tette Sand: mintegy profétai éleslátással megsejtette már kölesönös élményeikből a jövőt, mely viszonyukra vár. Emlitsük-e végül a határozottan élet-rajzi vonatkozású *Lettres d'un voyageur* is, vagy éppen azt a regényes életrajzot, az *Elle et Lui*?

A mi viszont Musset-t illeti, szükség-e bizonyíthatnunk, hogy nagy szerelmének emlékeivel nála még jobban összeforrt az ő irodalmi munkássága? Egy nagy lyrikusnál nem is várható ez másképen. Mindenki ismeri a *Nuit*-ket, ezt a remek elegia-sorozatot, melyek Musset költészetének gyöngyei, s melyek Sand iránti érzelmeinek termékei, úgy hogy némelyikök tulajdonképen a Sandhoz írt levél segélyével válik egész teljességében felfoghatóvá, — vagy a *Confession d'un enfant du siècle* című regényt, melyben a költő tehetségének és szívének becsületére való módon írta meg szerelmök történetét. Részünkről csak annyit kívánunk itt még megjegyezni, hogy e most említett művek kelte után is mindegyre visszhangoznak e történet egyes mozzanatai Musset alkotásaiban, a hol nem is sejtjenők, élményeire vonatkozó czélzások bukkannak föl verseiben, beszélyeiben, Sand leveleinek passusaiból ad szín-művei személyeinek ajkára, s végül emlékei följúlásának hatása alatt megteremti *Souvenir* című halhatatlan költeményét, szerelmének igazi hattyúdalát.

Vegyük a mondottakhoz még azt is, hogy Musset és Sand viszonya ma a napirenden levő irodalmi themák közé tartozik. Ismét följúlt iránta a közvélemény érdeklődése, sőt majdnem oly élessé vált körülötte a harc, mint a minő hajdanában volt. Talán első pillanatra meglepő jelenség, de igen érthető.

Az irodalomtörténeti nevezetességüvé lett viszony jóformán csak egy évig tartott körülbelül, de már azért is kihatással volt az illetőknek egész életére, mert a kortársak részint tapintatlan jóindulatból, részint szóhajtó gonoszkodásból fölöttebb sokat foglalkoztak vele. Musset regénye s elegiái, többé-kevésbbé leplezett vallomásaikkal, mintegy följogosították az embereket, hogy mint valami nyilvános közügygyel foglalkozzanak azzal, a mi két szerető félnek magánügye volt. Ez érdeklődés aztán mind erősebben fordult élével Sand ellen, mikor

Musset élete oly kétségbeejtő fordulatot vett idővel, s a megbotránkozásnak legmagasabb fokáig erősbült, midőn 1859-ben, tehát úgyszólván egy negyedszázad múlva, huszonegy hónappal Musset halála után, az ő életben maradt társa oly különös siremléket állított *Elle et Lui* című regényében az egykor rajongva imádott férfinak. Sand, ki azóta sok mindenén átment, most midőn e regényében oly átlátszón tárgyalta életének azon epizódját, bár barátjai tanácsára nem keveset enyhített művén kéziratban, kissé önzőn szépítette a maga szereprését s kiméletlenül bánt el az elhúnyttal, ki már nem védhette magát. Legelsőben is Musset bátyja, Pál vette fel a keztyűt, *Lui et Elle* címmel írva egy, természetesen szintén elfogult és megbízhatatlan ellen-regényt, s ezzel megkezdődött az ádáz harc. Egész Franciaország két pártra oszlott: egy Musset- és egy Sand-táborra.

Sand megriadt a fejére vont vihartól. Panaszkodott, hogy galád rágalmakkal illetik. Többszöri habozás után arra szánta magát, hogy közzé teszi Musset-vel való levelezését, de erről lebeszélte Sainte-Beuve. Így aztán tisztázatlan maradt a kérdés, melyről némelyek annyit s oly hajmeresztő dolgokat tudtak mesélni, míg nem fölötte is napirendre tértek az emberek s az egészre a legendaszerűség köde borult. Végre ezelőtt pár évvel megjelent a kiváló író, Arvède Barine *) tollából egy kitűnő kis könyv Musset életéről és műveiről, melyben a Sand és Musset viszonyáról szóló fejezet nemcsak ragyogó tollal van megírva, de először tárgyalja e viszonyt a tényeknek megfelelő hűséggel. Barine ugyanis azonkívül, hogy gondosan felhasználta azon adatokat, melyek egyes gyűjtők indiscretiójából vagy másképen napvilágot láttak azóta, szerencsés volt bepillantani a családi ereklyékbe, ama levelekbe: szöveg szerint idézni ugyan neki sem engedtetett meg, de legalább tájékozást nyújthatott ez iratok fontosabbjainak tartalma felől.

---

*) Arvède Barine: *Alfred de Musset*. Paris, Hachette, 1893. (*Les grands écrivains français*.) — Musset Pál Alfrednek életrajzát is közzétette 1877-ben, mely évben Lindau szellemes Musset-könyve is második kiadást ért. (Először 1874, Berlin.) Újabban még a következő munkák jelentek meg: *Claveau, A. de Musset*. Paris, Lecène-Oudin. (*Classiques populaires*.) *Sven Söderman, A. de M. hans lif och verk*. Stockholm, 1894. (Ismertetése: *Revue d'histoire littéraire* 1895 július.)

Barine könyve előszavában különösen két író említ, mint olyat, kiknek a családtagok mellett legtöbbet köszön. E két gyűjtő azóta maga is megszólalt, alig néhány hónapja mindegyik közzé tette a rendelkezésére álló adatokat, még pedig először Lovenjoul,* ki erősen Sand-védő irányú, majd utána a már Musset felé hajló Clouard.** Közléseiket figyelemreméltón szaporította pár hónappal, sőt újabban megint pár héttel e cikk írása előtt Cabanès*** orvos; ez fölfedezte és fölkereste azt az olasz orvost, ki egykor mint harmadik vett részt abban a sajátságos hármass szövetségben, abban a különösebb fajtájú *ménage à trois*ban, a mivé Sand és Musset viszonya egyik periodusában alakult. Cabanès cikkeiben, melyeken Sand-ellenes szellem vonul végig, már meglepően éles a hang: ebből is látni, mily elkeseredetté vált ma megint a régóta pihentetett kérdés tárgyalása. Ismét megalakult a két tábor, kegyetlenül hánytorgatják a holtak viselt dolgait, szívökön sértve az élőket, kik az anyja és a testvér emlékét hírlapi polemiákban védik egymás ellen, miközben mindegyik fél a másik kegyeletének tárgyát le igyekszik alázni, úgy hogy azoknak utódai közt, kik egykor annyira szerették egymást, épen ebből a szeretetből kifolyólag családi gyűlölködés tüze gyúlt ki.

Mint hogy ezúttal is a Sand szerepe az, melynek elítélése miatt ment ennyire a dolog, utódjai immár hajlandóknak nyilatkoztak közzé tenni a levelezésnek legalább ő tőle eredő részét, melyet így tehát alkalmasint nemsokára olvashatni fogunk valamelyik kiváló *Revue*ben. A Musset-család azonban még mindig vonakodik a levelezés másik felének, a nagy költő leveleinek kiadásától. Bármiben állapodjék is meg utoljára a két család végelhatározása, az eddig napfényre került adatokból már most is meglehetősen teljes képet alkotunk magunknak azon történet lefolyásáról, melynek isme-

---

*) Vicomte Spelberch de Lovenjoul: *La véritable histoire de Elle et Lui*. — *Cosmopolis*, 1896 május és június.

**) Maurice Clouard: *Alfred de Musset et George Sand. Notes et documents inédits*. — *Revue de Paris*, 1896. aug.

***) Dr. A. Cabanès: *Un roman vécu à trois personnages: Alfred de Musset, George Sand et le docteur Pagello. És: Une visite au docteur Pagello. La déclaration d'amour de George Sand*. — *Revue hebdomadaire* 1896 aug. 1. és okt. 4.

retét fentebb többféle komoly szempontból annyira érdekesnek és becsesnek jeleztük.

Mielőtt azonban e történet elbeszéléséhez hozzáfognánk, előbb egy multhatatlan kötelességet kell teljesítnünk. Be kell mutatnunk a két főszereplőt. Kik s mik voltak ők, mint éltek azon óráig, melyben végzetes ismeretségek megtörtént? Körülbelül úgy akarjuk informálni felőlök az olvasót, mint a hogyan közös ismerőseik informálhatták őket egymás felől, jóval találkozásuk előtt...

Sand György igazi nevén Dudevant báróné, született Dupin Auróra, harmincz év körül, «kicsiny és sáppadt kreol nő» (*Musset szavai*) megbüvölő nagy fekete szemekkel és erős orral tojásdad ábrázatán. Apai ágon aristocrata ivadék, mert atyja, egy katonatiszt, Szász Mórícznak s egy kitartott ballerínának volt gyermeke. Anyja révén pedig a párisi csöcseléssel áll rokonságban, mert ez a ledér erkölcsű nő egy párisi zúgkorcsmárosnak és madárkereskedőnek a leánya, kinek s a Szász Móríczt természetes fiának viszonyából Aurora, a majdani Sand egy hónappal a törvényes egybekelés után születik. — Aurora már korán csalódottnak érezte magát az ő exaltált lelkével; tizennyolcz éves korában resignatióból ment férjhez egy katonatiszt törvénytelen fiához, kitől egy leánya s egy fia született, s kitől később elválasztatta magát. Egyelőre beéri azzal, hogy férjét a téli félévben egyedül hagyja a maga saját birtokán, ő pedig Párisba költözik, hol egyetemre jár, újságírónak áll be, férfiruhát hord, bohème-életet él, az írók közül bevallott szeretőket tart, egyikökkel három évi együttélés után ez időtájt, 1833 júniusának közepén szakít. Ez első hosszabb szívregénye, melyet majd több is követ, de már ennél is észlelhetők a későbbi szerelmi viszonyok állandó jellemvonásai: a hevült szenvedélyesség, az ábrándos merengés, valami bántó kísérletezési és elemzési hajlam az érzelmekkel, az igazi odaadás rovására, továbbá az a Rousseau hősnőire emlékeztető anyai gondoskodás a kedvessel szemben, a mibe erős physiologiai mellékíz vegyül,*) s a min az emanczipált nő férfi-lenézése is érzik.

---

*) V. ö. levelét 1831 május 11-ikéről, melyet a *Figaro* 1896 nov. 2-iki száma közöl (Henri Amic cikkében: *La défense de George*

Ezt a kedvesét Sandeau Gyulának hívják; a későbbi kiváló regényíró ez, ki viszonyuk tartalma alatt beavatja a nőt a maga mesterségébe, közösen ír vele regényt egy álnév alatt, mely álneven aztán megfelelnek. Dudevautné asszony történetünk kezdetén már mint Sand György, mint az *Indiana* ünnepelt szerzője áll a világ előtt: *Léliá*ja is munkában van.

Musset Alfred viszont hat évvel fiatalabb, huszonkét éves. Magas, karcsú, szőke ifjú, csodás kék szemekkel, melyek kifejezése rendkívül változó. Félig aristocrata, félig polgári származás ő is; de az ő családjában nem hagyományosak a szabados erkölcsök. Atyai nagybátyja, ki 1839-ig él, gazdag marquis, kinek kastélya és szelleme az ancien régime korának maradványa. Az atya, az ismert Rousseau-biographus, Musset-Pathay, szintén a XVIII. századból maradt ember; előbb katona volt, aztán hivatalnok; 1832-ben halálozik el, tehát épen a történetünk kezdetét megelőző évben. Ép úgy hivatalnok családból származik az anya, ki a magasabb polgárság s a Rousseau-korszak nőinek sajátságait átörökölte a saját anyjától, minők a komoly magatartás, a józan okosság és mégis a lappangó szenvedély pathosa. Ez anyai ágon is családi hagyomány az írás mestersége.

Musset Alfred már serdülő korában ismert kedvence a kor költőinek, kiket az új elvek mintegy testületté összpontosítanak. Sokat ígérő tehetségnek s hü tanítványnak tartják ez apostolok ezt a rózsásarcú, elegans és bájos ifjút; de húsz s huszonegy éves korában, 1830-ban és 1832-ben megjelenő két verskötetete nemcsak arról tanuskodik, hogy valóban nagy tehetség, hanem arról is, hogy sok tekintetben független és új költészet az, a melyet ő inaugurál. E költemények közül főleg *La coupe et les lèvres*, *Namouna* és *A quoi révent les jeunes filles* híven visszatükrözik a fiatal ember ekkori meghasonlott kedélyállapotát s egész vérmérsékletét. Az indulatok ez extasisán, erőszakos szakadozottságán megérzik, hogy e költő az életben idegességnek, sőt idegválság-rohamoknak volt rabja; gondolatain látni, mint kinozza a hitevesztettség emésztő kórja az ő lelkét; szeszélyesen változó hangulatai arról tanuskodnak, mint küzd benne a

---

Sand), s melynek hangja annál jellemzőbb, mert egy harmadik személyhez, egy férfihez van intézve.

szerelmi csalódás keserősége az ábrándokról lemondani nem tudás eszményies hevületeivel. Előttünk áll az a Musset, kinek lénye egyik perczben csupa szerénység, gyöngédség, a másikban pedig kihívó, hideg, maró; kinek velőket átjáró ékesszólás pathosa árad ajkáról, majd sívár gúny fagyasztó szele; ki elragadtatva időz fiatal leányok oldalán mint a tisztaság angyalainál, de ki egyúttal blazirt világfi, szalonhölgyeknek cynicus skepsisszel telt szeretője.

És most, e bemutató prolog után lássuk magát a drámát. — «Megbocsátás és feledés!» E könyörgő szózat hangzik felénk a síron túlról, az elhunytak hátramaradt soraiból. *) De a könyörtelen utókorban nincs kegyelet a híres emberek koporsójának titkai iránt. Idézzük föl tehát mi is az elköltözött szellemeket, hadd játszsza el a mi kedvünkért még egyszer az ő életök páratlan tragicomédiáját, — ők : a szerelem örjögői!

II.

1833 tavaszán találkozott először Sand György és Musset Alfred.

Sand, úgy látszik, már régebben óhajtott megismerkedni e fiatal kollegájával, kivel együtt dolgoztak a *Revue des deux Mondes*-ba. Sainte-Beuve el is akarta hozni hozzá Musset-t, de Sand az utolsó perczben meggondolkozott. Mintha csak sejtette volna a jövőt. «Igaz, meggondoltam a dolgot; ne hozza el hozzám Musset Alfredet, — írja Sainte-Beuvenek. Ő nagy dandy, nem illenénk össze. . . . Azt hiszem, okosabb, ha nem elégíti ki az ember minden kíváncsiságát, s jobb, ha a rokon-szenv sugallatára hallgatunk. Tehát szíveskedjék Dumas-t hozni helyette hozzám.» Kevéssel ezután mégis találkoztak, a *Revue* szerkesztőségének egyik ebédjén, hol egymás mellé ültették őket; ismeretségök ettől a percztől kelteződik, melyet később annyiszor megátkoztak, de mely most csak kellemes benyomásokat keltett bennök.

Eleinte udvariasságokra szorítkozik érintkezések. Musset föllengző verseket ír *Indiana olvasása után*, meg tréfás ötlete-

*) Sand levele 1861 febr. 6. — V. ö. Musset: *La nuit d'octobre*.

ket caricaturák alá; majd ekkor készülő *Rollaj*-ból kedveskedik egyes részletekkel: abból a rettentően szép költeményből, melynek tárgya egy fiatal ember életének tönkremente, — omenszerű tárgy a költő életének e végzetes fordulópontján. Sand viszont megküldi *Léliáját* «De Musset Alfred vicomte úrnak stb.», vagy mint a másik kötet ajánlása hangzik: «A monsieur mon gamin Alfred : George». E tréfálkozás meghitt barátságról tanuskodik: augusztus második felében valóban már mindenki tudja, hogy viszonyuk van egymással. Musset vallo-mást tett s elfoglalta a Sandeau megüresedett helyét.

A huszonkét éves fiatal ember maga sürgette a harminczadik évébe lépő érett, tüzesvérű asszonyt, hogy fogadja el őt szeretőjének: de e lépésre bizonyára maga az asszony adta meg neki az ösztönt. «Jól esett nekem, írja Sand nem egészen egy év múlva, azt látnom, mint változik át mind jobbra, gyöngédebbé s odaadóbbá napról napra ez a szerelemben oly frivol, oly atheista ember, kiről eleinte azt hittem, képtelen komolyabb vonzalomra irányomban.» Vagyis hízelt a hiúságának az a kísérletezés, hogy meghódítsa ezt a Don Juant. Annál is inkább óhajtott célzt érni ez a maga és mások érzelmeivel oly fesztelenül experimentálgató nő, mert Musset szívének birásától addig még nem élvezett gyönyöröket remélt. Nem is csalódott ebbeli számításában Éva leánya. Midőn fesztelenül tudatja Sainte-Beuvevel, hogy ismét szeretőt választott s fölhatalmazza őt, hogy ezt a hírt ismerőseikkel közölje, elragadtatva vallja be, hogy neki fogalma sem volt arról a sok kinsről, mit ez ifjú vonzalmában talált. Ez a nagy gourmet egészen megittasul az új éltől, megfiatalodni érzi magát tőle. A mámor egy hónap után sem veszít erejéből: bűnbánó lélekkel ismeri be egyik ekkori levelében, hogy ő rajta, ki eszeveszetten merte káromolni *Léliában* a természetet és Istent, most boszút állt az egek Ura, — visszaadta szívének a boldogságot s az ifjúságot.

Tény, hogy Musset, ha netalán frivolabb gondolatokkal közeledett eleinte Sandhoz, mély szenvedélyre gyúladt, — az ő szíve is újraéledt, visszatért beléje a hit és szerelem. Szóval mindketten komolyan vették viszonyukat, a mi pedig fátumszerű tévedés volt. Nem egymásnak teremtette őket az ég. Egyéniségek teljesen ellentétesek voltak, s ha éppen ezt nem tekintjük föltétlen akadálnak, ott volt multjok kiengesztelhetetlen

nemesise. Vajon Sand egy feddhetetlen, értelmes és odaadó férjnek, Musset egy tiszta, nemes és gyöngéd hitvesnek oldalán a rendes emberek boldog családi életének hétköznapi kikötőjébe képes lett volna bevezetni s ott tölteni el napjait? Ezt egyáltalában nem hihetjük. De viszont azt meg épen annyi jogunk van hinni, hogy kettejük egyesülése a legszerencsétlenebb lépés volt, melyért méltán bűnhődtek aztán annyira.

A nagy szenvedély mindent jóvá tehet, a tisztátlan lelkek újjászületnek a szerelemben. Ezt hitte a *Marion Delorme*ok, a *Kaméliás hölgyek* kora. Ezt a vakmerő, hamis ábrándot vélték ők megvalósíthatni az életben. Pedig a szerelem kelyhe csak a szennytelen ajkaknak nyújt égi italt, melynek tiszta kéje mennyei érzések édes melegével árad szét az ereken, nemes fölindulásba ejt s megerősít: a többiek halálra izgató, lassan ölő mérget isznak belőle. — Nem is volt az ő szerelmök igazi szerelem: nem volt az mély és feltétlen, önfeláldozó odaadás, hanem csak két bűnbeesett lénynek önző erőlködése, hogy egymás segítségével visszahatolhassanak az Édenbe, honnan száműzetettek, a mi nem sikerült és aztán egymás ellen ingerelte föl őket, örömmé változtatta a gyönyör cseppjeit is . . .

Mintha férj és feleség lettek volna, nászútra keltek. Egy ideig otthon élvezték a mézesheteket, majd Fontainebleauban rándultak, melynek parkja mindkettejük költészetében örökké élni fog emlékeivel. Pár hónappal később pedig Olaszországba utaztak, Velenczébe, — a szerelem országába, a szerelem városába: mintha chimérájuk már megrendült volna alapjaiban, s azért mentek volna azon helyre, mert azt hitték, hogy e megfelelőbb környezetben tovább tarthat illuziójuk. Bizonyára sok elszállt már ekkor a mámorból s nem maradtak már megkímélve a bűnhődés előízelítőjétől. A nő, mint előbb Sandeauval szemben, megint szenvedélyesen föllengzőnek és igenis józanul önhittnek tanusította magát; kielégíthetetlen élvágygyal rajongott szeretőjeért, és mégis szellemi fensőbbiséget akart gyakorolni a fiatal emberrel szemben, kit gyermekének tekinteni szenvedelt, s kinek elkényeztetett és szélsőyes önérzetét különösen bánthatta néha e modor. De a mi tulajdonképen bántotta és vérig gyötörte Musset-t, ez a multak emléke volt, mint a *Confession d'un enfant du siècle* elbeszéléséből tudjuk. Féltékenység kezdte gyötörni azokat ellen, kiket imádottja ő előtte részesített kegyeiben; kétségek bán-

tották, vajon igazán szereti-e őt e nő; az élvezet perczében undor fogta el, halálra gyötörte önmagát s a nőt, hogy aztán a következő pillanatban már kétségbeesetten bánja tettét, örvöngő imádás közt esedezzek bocsánatért attól, kit imént lábbal tiport, s kinek most lábainál fetrengett. Valósággal idegrohamok környezték. A szóban levő idő táján most, december felé egy éjjel a szó szoros értelmében delirium rohanta meg; Sand szavai szerint «olyan volt mint egy örült, rémképeket látott maga körül, kiáltozott a félelemtől s iszonytól», — egészen hajnalig eltartott e roham.

Musset anyja hallani sem akart róla, hogy fia oly nagy útra keljen annak a . . . nőnek társaságában. Mikor látta, hogy ellenvetései hiábavalók, könnyek csordultak kiszeméből. Alfred lábaihoz rogyott s így kiáltott fel: «Ne sírj, anyám; ha kettőnk közül egyiknek sírni kell, úgy ne Te légy az!» Azzal távozott. Este kilenczkor aztán az inas jelentette Mussetnének, hogy egy kocsi áll a ház előtt egy hölgygyel, ki vele ott lent óhajtaná beszélni. Mussetné lement az inassal a különös látogatóhoz, belépett kocsiába. Sand volt, ki végső kétségbeesésből erre a döntő lépésre vetemedett s most itt a kocsiiban, künn az utcán oly dolgot vitt véghez, hogy az anya utoljára elkényszeredetten engedett az ékesszóló könyörgéseknek, ígéreteknek. — Ily előzmények után indultak el a szerelmesek december közepén. Marseillebe mentek, onnan Genfbe, Florenczbe s végül Velenczébe.

Egy sötét, hideg januári este, 1834-ben érkeztek meg. Mikor beleszálltak a gondolába, végtelen szomorúság fogta el a nőt, ki már Genfben megbetegedett. «Egy pillanatra az elhagyatottság érzése szállt meg. Ez a sötétség, ez a szentől szemben lét ezzel a gyermekkel, kit korántsem esatolt hozzám hathatós odaadó érzelem, — oly nép közé jövetelünk, melyből egy árva lelket sem ismertünk, s melynek nyelvét sem értettük, — a légkör nedvessége, mi ellen alig volt már a láz okozta levertségtől erőm s akaratom védekezni: mindez az enyémnél erősebb lelket is képes lett volna szomorúságba ejteni.» Majd kiderült az ég, s Musset, a mint fölnyitotta a gondola ablakát, elragadtatással kiáltott föl; ott tükröződött szemök előtt a kelő hold fényében a város fenséges, phantasticusan változatos, csillogó silhouetteje. A költő ittasultan szemlélte a látványt, melyről verseiben annyit álmodozott.

Itt e «tündéri városban», mint nyolcz évvel később egyik beszélőjében szintén czéloz rá Musset, egy hótélben vettek lakást, melynek tulajdonosa azzal büszkélkedett, hogy egykor Byron is az ő vendége volt. Sand annyira erőt vett magán, hogy egy ideig együtt járták a várost s élvezték érdekességeit. Aztán ismét rosszabbúl lett. Két hétig gyötörte a láz; csak január végén javult állapota, de február elején recidivázott s gyomorbetegséggel súlyosbodott baja. Musset orvost hivatott. «Nagyon erős migraine gyöttri ő nagyságát, szól az orvoshoz, érvágás segíthet baján.» Az orvos eret vágott s másnap csakugyan a javulás útján találta betegét, a ki két hét múlva viszont társához kényszerült hivatni őt, — ez is beteg lett, még pedig igen veszedelmesen...

Musset a Sand hosszas gyöngélgedése alatt beleunt abba, s talán Sand maga sem kívánta, hogy folyton ott őrizze kedvese ágyát. Darabig dolgozott, de aztán szórakozásra volt szüksége. Szórakozott tehát s tulságosan is bőven merített az élvezetekből; nagyon nekiesett a csáboknak, melyekkel szemben mindig gyöngének bizonyult: nem bírt ellentállni e tüzesarany-hajú sirének szikrázó szemeinek, a vino di Cipro villamozó nektárjának, a játék szilaj mámorának. Hanyatt-homlok belevetette magát a farsangi multságok féktelen árába, nem csekély bosszúságára Sandnak, kit féltékenység, természetes irigység s jogos aggodás is gyötört, midőn látta, mint merül el a veszedelmes élvezetekben az, kinek testi-lelki jóléteért ő kezességet vállalt az anya előtt. Minthogy pedig Musset csak kimerültséget, ingerültséget hozott rendesen haza magával, képzelhetni, mily jelenetek folytak le közöttök. Immár pokollá vált életök. Ily körülmények közt betegedett meg aztán Musset halálosan, február első felében.

Roppant láz gyötörte, megrohanta a honvágy, meg a haláltól vagy a megőrüléstől való rettegés. Idegrohamok fogták el, melyek alatt sírva fakadt. Sand megrémülten folyamodott orvosi segélyhez, és pedig — miután egy idősebb orvossal hiában próbált szerencsét — megint azon fiatal emberhez, ki pár hét előtt őt meggyógyította, s ki e perctől kezdve oly különös szerepet játszik majd kettejük életében. Ez az orvos, Pagello agytyphus-félét constataált, alcoholicus deliriummal bonyolult: csillapító szereket és jégborogatást rendelt, aztán Sand társaságában mindvégig lelkiismeretesen gondozta a

beteget, kiről azt hallotta a nőtől, hogy hazájában igen nagyra-becsült költő. — A válság hetekig eltartott s kínos lefolyású volt. A beteg éjjel néha hat óra hosszáig meztelen rohant föl s alá a szobában, kiáltozva, üvöltve, énekelve; két izmos ápoló sem bírt vele. Aztán lethargia állapotra következett e convulsiókra, s a mint tehetetlenül ott feküdt Musset, hallotta, hogyan tanácskoznak felette s jelentik ki, hogy immár nincs remény. — Mintegy tíz napra rá hirtelen eszméletre ébredt az önkívületből, könnyedén fölkiáltott, megmozdította fejét a vánkoson, megismerte a körülötte levőket. Pagello hozzá lépett s azt mondta, hogy veszélyen kívül van.

E betegség alatt Sand bebizonyíthatta, több volt-e önhitt szenvedésnél az az anyai gondoskodás, a mivel szeretői iránt mindig viseltetni fogadkozott. Kétségtelenül hűséges odaadással ápolta éjjel-nappal a szerencsétlent, ő, az alig föllábadt beteg; de kedélyvilágában meglepő, vagy jobban mondva: előreláthatott fordulat állt be. Az átélt izgalmak, a rájuk következő kimerültség és fásultság után új szerelem foglalta el szívében az előbbinek helyét. — Musset Pál azt beszéli, állítólag öcsésétől vett értesülés alapján, hogy a mikor ez elködösült elmével kórágynál kinlódott, egy nőt látott ülni egy férfi ölében, hátrahajtott fejjel; az ágyfüggöny megől látta azt is, a mint ajkaik csókban egyesültek. E vád ellen Sand mindig fölháborodva tiltakozott, mint galád rágalom ellen, s még egy Clouard is nemrég csak a Musset Pál boszúálló hazugságának volt hajlandó tartani. Nehány hét óta már határozott tudomásunk van róla, Cabanès fáradozásai révén, hogy Sand tényleg még midőn nehéz betegen feküdt Musset, beleszeretett a hatalmas testalkatú, phlegmaticus modorú olaszba, kinek beszéd közben úgy kidagadtak homlokán «a colossalis erek», s ki egy ültében tizenöt csésze theát ivott meg, s ha keveset szolt, annál többet pipázott. Ez a férfi-fajta ismeretlen volt előtte, lánggra lobbantotta lecsöndesült képzeletét, befogadta őt megüresedettnek érzett szívébe. Mint előbbi kedvesének vagy kedveseinek, ennek az olasznak is alkalmat nyújtott, hogy közeledni merjen s szerelmi vallomást tegyen neki.

Egy éjjel aztán, a mint ott virrasztottak Musset mellett, Sand, ki az asztalnál ült, egyszerre tollat ragadott. Egy óra hosszáig írt. Aztán borítékba tette czimezetlenül a sorokat s átnyújtotta a távozni készülő Pagellónak. Ez tette magát,

mintha nem tudná, kinek szól a levél, s kérdezte, kinek adja át. Sand szó nélkül visszavette s ezt írta a borítékra: «A bamba Pagellonak». Íme kivonatosa e válasz az új udvarló vallo-mására, — ez örvöngő dithyramb, minőt csak a *Lélia* szerzője írhatott, s melyben megvadultan száguldoz a képzelet hol sera-phicusan, hol érzékiesen érzélgős declamatiók közt, mikből kéri itt-ott a magára erőszakolt hevület, valamint az ismeretlen érzelmekkel kísérletezni szeretés...

«Azon langyos, borús ég, honnan én jöttem, szelid méla-bús benyomásokat hagyott lelkemben; vajon az a pazar nap-fény, mely a te homlokodat barnította, mily szenvedélyeket öntött beléd? Én tudok szeretni és szenvedni; hát te miként szeretsz? — Pillantásod heve, karjaid erőszakos ölelése, vágyaid vakmerősége csábítva vonzanak és visszariasztanak. Sem szenvedélyed ellen küzdeni, sem benne osztozni nem bírok én. Minálunk nem így szeretnek a férfiak. Melletted én olyan vagyok mint egy sápadt szobor; csak ámulva, aggódva nézlek. Nem tudom, igazán szeretsz-e? Sohasem is fogom tudni. Te alig bírsz egy-két szót kiejteni az én nyelvemen; én meg nem beszélem eléggé a tiedet, hogy ily subtilis kérdéseket intézhessenek hozzád...»

Ez azonban mégsem gátolja, hogy tényleg a kérdéseknek egész özönében ne törjön ki, melyekben helyenként furcsa ellentétet képez a hang cothurnusos pathosa a bennök foglalt gondolattal: «Mi rejlik ebben a férfias mellben, ez oroszlan-tekintetben, e büszke homlok megett?.. Társad leszek-e vagy rabszolgád? Szeretsz-e engem vagy megkivántál? S ha szenvedélyed kielégült, meg tudod-e majd köszönni nekem?.. Vagy talán csak oly nőnek tekintsz, milyenek a háremben híznak? Vajon szemed, melyben égi szikrát vélek ragyogni, nemcsak oly vágyat tükröztet, milyent ezek a nők szoktak kielégíteni? Tudod-e mi a léleknek vágya, az, melyet nem enyhít az idő, semmi emberi édelgés el nem szenderít, ki nem fáraszt? Ha kedvesed elszenderül karjaid közt, ébren maradsz-e, hogy szemléld őt, hogy Istenhez imádkozzál és sírj?»...

És íme végül a talán legjellemzőbb rész: «Én nem ismerlek téged, nem ismerem multad, jellemed... Szeretlek a nélkül, hogy tudnám, becsülhetlek-e, szeretlek, mert tetszel nekem; talán nemsokára gyűlölni leszek kénytelen téged... De te legalább nem fogsz megcsalni, nem fogsz hiú ígére-

tekkel, hazug esküvel áltatni. Te szeretni fogsz, úgy a mint tudsz és bírsz. A mit én hasztalan kerestem másokban, talán Benned sem fogom megtalálni, mindazonáltal hihetni fogom, hogy megvan Benned stb. stb.»

Ha Pagello nem hagyta ott e levél elolvasása után betegét Sandostúl, talán azért történt, mert nem tudott elég jól francziául, hogy mindent megértsen azon sorokból; vagy talán, mert nem vette annyira komolyan a kínálkozó viszonyt: vagy éppen mert a szenvedély ez eszelőseinek ragályos környezetében az ő józansága is megbénult. — Annyi bizonyos, hogy a mi ezután következett, ez egészen ép elméjű, a rendes kerékvágásból ki nem zökkenő embereknel nehezen képzelhető el.

Musset föllábadt s ki-kigondolázott. Megtörtént, hogy ilyenkor, távol a fölügyelettől, ciprusi borral izgatta idegeit, a mitől éjjel megint delirált. De aztán eléggé helyrejött; odaérkezett párisi barátjaival és Sandnal már színházba is járogatott. Azt tervezték, hogy Rómába mennek legközelebb, de mégis tanácsosabbnak mutatkozott a hazautazás, mert a lábbadónak a hazai levegőre, a családi körre volt szüksége további izgalmak helyett. Az anya is égett a vágytól, viszontláthatni fiát. A szegény asszony azelőtt sem igen kapott levelet tőle, mert a gondolás, kitől a leveleket postára küldték, a leveleket vízbe dobta s a pénzt zsebre tette: a betegség alatt meg éppen semmi hírt sem hallott gyermekéről, mert Sand a közös ismerősöket mind hallgatásra kérte. Gondolhatjuk, mint hathatott a szerencsétlen anyára, mikor mégis fölfedezte a valót, s mikor ezt olvasta fiának márczius elején hozzá intézett levelében: «Egy beteg testet, egy leverte lelket és vérző szívet hozok önnek haza nemsokára, de a mely még mindig szereti önt». Az indulás napja azonban mind késett; de márczius 22-ikén már Sand is azt tudatja egy közös barátjokkal, hogy egy hét múlva útra kelnek...

Csakugyan egy hét múlva útra is kel Musset, — egyedül. Sand pedig Velenczében marad Pagellóval. Mint történetet ez?

A *Confession d'un enfant du siècle* némi fogalmat nyújthat, ha nem is éppen a történetekről, de legalább arról, mily kedélybeli válságoknak lehetett eredménye az említett elhatározás.

Egyik napon megtörtént a többé már el nem odázható. Sand ki kellett hogy jelentse Musset előtt, hogy ő már Pagellóé. Mily jelenet követhette e vallomást! Mussetből kitört a sértett férfi büszkeség, a féltékenység, a hirtelen ismét föllobbanó szerelem. Ha ekkor egy dührohamban öngyilkosságot követ el vagy megöli Sand-t, ez nem lett volna oly különös, mint az, a mire végül szánta magát. Nagylelkű extasis szállta meg, a vezeklés rajongása; elhatározta, hogy lemond. Egy este, «egy enthusiasmmussal teljes este» megesküdtette Pagellót, hogy igazán szereti Sand-t s hogy boldoggá fogja tenni: aztán, mintha a szerelem főpapja lett volna, vonakodásuk ellenére egymásba tette kezöket s megáldotta őket, mint a kiknek ő testi-lelki üdvét köszönheti. Sandra és Pagellóra szintén elragadt ez a nagylelkű rajongás, tiltakoztak és ők akartak lemondani. Elragadtatva ölelkeztek, sirva csókolóztak és mindezek végezetéül senkise mondott le semmiről. «Szent barátságban» éltek tovább. Sand azt mondta, ő atyjaként szereti Pagellót, Musset-t pedig úgy, mintha ennek az ő atyjának meg neki magának volna közös gyermekök. Pagello is az érzelmeknek s eszméknek erről az összebonyolultságáról tett tanuságot, midőn ily kifejezést használt az ő és a Sand Mussethez való viszonyáról: *il nostro amore per Alfred*.

Mind e fölcsigázott indulatok s a velök járó kedélyrázkódás csak rossz hatással lehettek arra, ki agylázból épült föl nem régen. Vegyük ehhez, hogy Musset-t ismét hatalmokba ejtették olykor a szenvedély érzéki gerjedelmei s nem egyszer gyúladt haragra is «az ő két jó barátjával» szemben. Csakhamar belátták, hogy visszas helyzetök tarthatatlan, s hogy Mussetnek egészségi tekintetéből is meg kell tőlök válnia. Musset hallani sem akart erről; kétszeresen gyöngéddé vált Sand iránt, de elvégre ő sem áltathatta magát sokáig. Voltak perczei, mikor úgy érezte, e nő nem tartja már kezében az ő boldogságát. Így történt, hogy engedett utoljára a rábeszélés s a józan ész szavának; érzékeny búcsút vett Sandtól, ki búcsúsorokat írt neki egy jegyzőkönyvbe, és Pagellótól, ki ajánlásokkal látta el honfitársaihoz. Elindult haza, egy fodrász kíséretében, ki fölügyelt rá, nehogy baja essék, mert még mindig igen gyöngye volt: darabig Sand is vele utazott.

De ezzel korántsem ért véget a tragicomœdia. Sőt inkább

ez az egész csak előjáték volt. Mint főleg Arvède Barine könyvének megjelenése óta tudjuk, még ezután következett a javarész.

III.

Mikor még arról volt szó, hogy együtt utaznak haza, Sand így írt Musset egyik barátjához, a válás eshetőségére czélozva: «Legyen ő boldog, ez minden óhajtásom. Az ilyen emberekre jövő vár, van gondviselésök. Ő majd többet fog találni önmagában, mint a mennyit bennem elveszt; szerencse és dicsőség lesz osztályrésze, míg nekem a magány és Isten.» Musset elutazása után már kevesebb elegiai föllengzéssel írja egy meghittjének: «Talán néhány hónapra váltunk el, talán örökre. Isten tudja, mi lesz most az én szegény fejemmel és szívemmel. Elég erőt érzek magamban élni, dolgozni, szenvedni». Szenvedni Sandnál annyit jelent mint szeretni, de e szerelmet nem talán Mussetre vonatkoztatva érti; hisz minden eszményítgetés nélkül veti oda idézett levelében: «Nem hiszem, hogy megint egymás kedvesei legyünk». E kissé cynicus szavakat nemsokára kegyetlenül ki fogja gúnyolni a sors . . . .

Sand Velenczében más lakásba költözött új kedvesével, közös háztartásra; egy kis ideig Pagello öcsese is velök lakott, míg családja el nem tiltotta. Ez új környezetben most már, Pagellóval versenyezve iszsza a theát, füstöli kedvencz cigarettjeit, s késő éjszakáig önti papírra készülő regényének áradó sorait. Erősen lesoványodott, de gyomra jó s egyelőre mi sem zavarja kedélyének visszanyert egyensúlyát. Igaz, hogy ez nem sokáig tart, mert midőn egy negyedévvel később ő is hazaindul, már rég beleunt ebbe az igenis nyugalmas, prózai boldogságba, az ő újabb és újabb izgalmak után esengeni sosem szünő lelke.

Musset pedig utazott hazafelé, nagy csalódással gazdagabban és hasonlíthatatlanul dúltabb idegrendszerrel, semmint jött volt. És mégis a mint távolodott a helytől s az egyénektől, a mult körvonalai mind enyhébben mosódtak el, eszményiebb alakot öltöttek emlékében. Az út magányában mind élesebben rajzolódott szeme elé azon nőnek képe, ki most

más karjai közt édeleg, s ki egykor az övé volt; szerelme fölébredt s épen oly erőszakossá vált, mint valaha. Sírva tölti éjjeleit a vendéglők szobájában, hol meg-megszáll útközben s egyre-másra írja Velenczébe a szenvedélyes leveleket, melyek némelyike oly érzelgős ellágyulásról tanuskodik, minő azon «enthusiasmussal teljes estén» fogta volt el őt. Kéjeleg az önfeláldozás gyönyörében; azt írja velencei «jó barátainak», ő tudja, hogy megérdemelte, hogy elveszítse Sand-t; megnyugszik abban, hogy Pagello boldogítani fogja, s ha e derék fiúra gondol, kit csak szeretni tud, könnyekkel telik meg szeme... Sand erre következőleg siet felelni a még útban levőnek: rendkívül aggódik Alfred egészségeért, — neki oda nyugalma s jó kedve. «Ah, ki fog téged ápolni? Kit fogok én ápolni? Kinek lesz szüksége én rám...? Mint fogom nélkülözhetni azt a jót s azt a rosszat, a mivel irántam voltál?» Tudatja, hogy ő sír s vele együtt sír Pagello is...

Április 10-ike táján érkezett Musset Párisba, teljesen kimerülten. Anyja s testvére alig elnyomható kétségbeeséssel látták bevánszorogni az udvarra ezt a megtört alakot, kinek pihenőt kellett tartania a lépcső alján. Ez nem az az Alfred volt már, ki tőlük búcsút vett; nemcsak arczáról tűnt el végleg az ifjuság rózsája, hanem modora is megváltozott, — fáradt, hideg, sőt fanyar lett. — Az út fáradalmainak kipihentével aztán keveset ül övéi körében, keveset ül otthon: kerüli a magányt, az élvezetek zaját keresi, a champagnei s a ballerínák mámorát, hogy ne bírjon eszmélni. De Sand levelei egyre érkeznek s e levelek hatása alatt szakít életmódjával; magányba zárkózik, hol emlékeinek, a szívében dúló édes fájdalomnak él: minden harmadik-negyedik nap kap, meg küld levelet.

Milyen hangú volt ez a levelezés, megítélhetjük Sand e soraiból, melyek pár nappal Mussetnek Párisba érkezése után keltek: «Ne hidd, Alfred, ne hidd, hogy én boldog lehetek. Tudva, hogy elvesztettem szívedet. Szeretőd voltam-e vagy anyád, mit tartozik ez a dologra! Szerelmet vagy barátságot keltettem én benned, boldog voltam veled vagy boldogtalan, mit sem változtat most lelkem állapotán. Tudom, hogy most szeretlek, s ez elég... Miért is lettem én, ki utolsó csepp vérem odaadtam volna, hogy egy éjszakára nyugalmat, enyhét szerezzek Neked, kín, csapás, gyötrő rém rád nézve? Mikor ez iszonyú emlékek ostromolnak, (s ugyan mikor van nyugal-

mam tölök ?), majdnem beleőrülök és könnyeimmel áztatom vánkosomat . . . Oh gyermekem, gyermekem, mennyire szükségét érzem én a te gyöngédségednek, a te bocsánatodnak. Ne beszélj az én bocsánatomról, ne mondd soha, hogy valamivel engem megbántottál. Tudom is én . . . Csak azt tudom, érzem, hogy egész életünkön át szeretni fogjuk egymást. A világ ugyan sosem fogja ezt megérteni: annál jobb! Szeretni fogjuk egymást s fittyet hányunk a világnak».

Ugyane levélben tudatja Sand, hogy ő tulajdonképen egyedül él. Pagello csak ebédelni jár hozzá, fölfogja s tiszteli az ő szomorúságát .! . Az ily levelek olajat öntöttek a tűzre. Musset maga kéri barátnőjét, ne írjon ily hangon; de különben csak hálás e levelekért, mert hatások alatt ismét visszatért a hit szívébe, mely csak tagadni és káromolni tudott. Immár valóságos jelképpé emelkedik szemében Pagello: «a maga jobbik felének megtestesülésévé, de tisztán azon letörülhetetlen szennyből, mi az ő lényét megfertőztette». Elhatározza, hogy költői műben örökíti meg történetöket, lelke gyógyulását s szíve nemesbülését reméli ettől: «Oltárt állítok neked, csontjaimból kelljen bár!» Elkezdi a *Poète déchu* című regényt, de melyet abbahagy, hogy majd a *Confession*ot alkossa meg helyette. Sand szintén neki fog egy ily regénynek, melyből csak pár lap készül el; e helyett megírja a *Lettres d'un voyageur* és majd később az . . . *Elle et Lui*.

Május 10-ikén már éppen szilaj szenvedély lobog Musset válaszában is: azt mondja, hogy Sand leveleitől neki vége van, körülötte minden romba dült; órákon át sírva csókolgatja kedvese arczképét, örvöngő beszédeket tart szelleméhez. Párist pusztaságnak érzi, menekülni akar maga elől; ha kell, keletre fog utazni. Ismét vádolja magát, hogy félreismerte, nem szerette eléggé Sand-t; ismét a sárba alázza magát, imádotját pedig ismét mennyekbe emeli föl. Lelke most a *Werther* s a *Nouvelle Héloïse* olvasásával töltözik: mohón élvezi e «fönséges örültségeket», melyekből azelőtt gúnyt üzött, s melyeket most ért meg.

Sand feleleteiből mind erősebben olvasható ki, mennyire beleunt már abba az izgalom nélküli életbe, melyet éppen olasz földön és olasz ember oldalán folytat. «Életemben először szeretek szenvedély nélkül», vallja, pedig ő nem tud ellenni «enthusiasmus» nélkül. «Nekem szükségem van szenvedni

valakiért; nekem föl kell használnom ezt a túlságos erélyt és érzékenységet, mely bennem lakozik.» Legjobban szeretne Musset és Pagello közt élni, egyszerre szeretni őket, de egyiké se lenni. (Talán egy harmadiké? E csodálatos teremtés szívében bátran jutott volna hely még egy harmadiknak is!) Június 15-ikén Musset kijelenti, hogy már nem élhet Sand nélkül, s ez tíz napra rá tudatja, hogy jön... Pagellóval ugyan, de biztosítja Alfredjét, hogy csakis ő foglal el gyermekeivel egyenlő helyet szívében, — gyermekeinek halálán kívül csak az Alfred közönye volna az, a mi őt tönkre tehetné...

Augusztus közepén végre Párisban van Sand, Pagellóval; az ismerősök, kik már azt rossz néven vették tőle, hogy egyedül engedte haza Musset-t, most módfölött megbotránkoznak. Musset azonban, ki azelőtt is mindig erélyesen pártjára kelt imádottjának a kárhoztatók ellenében, most sem lát, sem hall, csak a viszontlátás mámorának él. Még hevesebb a csók, az ölelés, mint akár szerelmök első hajnalán. A szenvedély e boldog ittasultságába aztán dissonans hangok vegyülnek Pagelló részéről. Ez a prózai olasz, ki még így írt egy hóval ezelőtt Mussethez: «... ez a kölcsönös szeretet, mely örökre fenséges és másoknak érthetetlen köteléssel fűz össze bennünket», — most nagyon közönséges emberre hüvelyeződik ki itt, Párisba áthelyezve. Boszantja, midőn «barátjai» őt «csókjaik tisztaságának» tanujául választják; féltékenykedik, fölbontja Sand leveleit, lármát csap, veszekedik. A kiábrándulás immár teljes. »Pedig én szerettem, sóhajt föl Sand mentekezve, — őszintén s komolyan szerettem ezt a nemes férfit, ki ép oly regényes, mint én (!), s kit erősebbnek hittem magamnál!» Aztán az a ménage à trois, az a trióban folytatott viszony, mi a velencei elszigeteltségben sem tarthatta fönn sokáig magát, itt a gúny iránt oly fogékony országban s fővárosban már épen tarthatatlan volt. Okvetetlenül segítni kellett a helyzet visszasságán, annál is inkább, mert nem bírnak indulataikkal. Musset bevallja, esztelenség volt a viszontlátás, most már mindketten boldogtalanok, menekülni akar, de mielőtt elútaznék, búcsú-találkozót kér.

Találkoznak s «az együtt töltött két szomorú óra» után, melynek emlékét mindvégig meg fogják őrizni, úgymond Musset, — a kétségbeesés keserű könnyei, a szívfacsaró gyötrelmek után csak édes mélabú maradt lelkében. Sand tiszta

esőkjával homlokán indul útnak. Könnyeikben szent keresztiséget nyert barátságuk, most már mi sem árthat neki. Boldogságot kíván kedvesének. «De ha, írja mélyebb kedélytől, nemesebb eszményiségtől és tisztább költőiségtől ihletett levelei egyikében, melyek érdekes ellentétet alkotnak a Sand zavaros szenvedélytől háborgó s fékevesztett képzelettől chaoticus leveleivel, — de ha egyszer lemondasz az életről, — ha a balsorssal állsz ismét szemben: emlékezzél vissza, mit esküdtél nekem; ne halj meg nélkülém; jusson eszedbe, hogy ezt megfogadtad nekem Isten előtt!» Egyszersmind újra kijelenti, hogy megőrökíti szívök regényét; azt akarja, hogy tudják az emberek, ki volt «az ő szép mátkája», s ha majd a hideg földben fekszik, hótiszta liliumok nyílnak sírján, — Abelard és Heloiz, Romeo és Julia neve mellett emlegesse az utókor az ő nevöket.

Sand maga sebzett lélekkel menekül Nohantba, férje és gyermekei mellé, miután Pagellót egy barátjára bízta. Vádolja henye és gváva természetét, hogy nem lett már rég öngyilkossá.

Musset pedig, miután Dél-Franciaországba s onnan Spanyolországba készült, Badenbe utazik augusztus vége felé. De hiába e fürdőhely minden szórakozása, hiába a roulette izgalmai s a munka nyújtotta feledés: folyton Sand alakja áll szeme előtt, folyton az ő arczképét rajzolgatja és oly leveleket ír hozzá, hogy ez a Nohant és Baden közt így meginduló levélváltás — a beavatottak állítása szerint — jóval fölülmúlja szenvedélyességével a Páris és Velence közt folyt levelezést. Mussetnek szeptember 1-jén kelt sorai határozottan paroxysmus szülöttei. «Soha ember így még nem szeretett, el vagyok veszve! . . . Szeretlek oh én húsom, csontom, vérem. Meghalok a szerelemtől, a végtelen, kimondhatatlan, örült, kétségbeesett szerelemtől. Mit hallgatsz holmi phrasisokra, a kötelesség szavára s egyebekre? Miért nem jössz értem vagy miért nem hívsz magadhoz? Miért engedsz elpusztulni az utánad epedéstől?» — Sand ijedten válaszolja: «Ah te még mindig fölöttébb szeretsz engem; nem szabad többé találkozunk. Te szenvedélynek adsz hangot, de az nem a te jó pillanataidnak szent enthusiasmusára már.» Így tart ez október közepéig. Ekkor Musset már Párisból ír: «Itt vagyok, szerelmem. Nagyon szomorú levelet írtál, szegény angyalom, s én

is nagyon szomorú kedélylyel jöttem haza. Tehát te akarsz, hogy találkozzunk! s ha én akarom-e? . . . »

Erre Sand is Párisba jön s viszonyuk ismét megkezdődik: szegény Pagello, kinek oly ostoba szerep jutott e történetben, megrestelli a dolgot s hazamegy. Most már tehát nincs, a ki feszélyezze őket. És ezzel újra kezdődik a régi dal: az egekbe szálldosó gyönyör újjongása, a kék őrzöngése s ez őrzöngés közben egyszerre lecsapó józanodás, kétkedés, undor. Musset türelmetlen hévvel siet kedvese karjaiba, hogy aztán eléje töluljanak bizonyos emlékek, sértésekkel halmozza el a nőt, lábbal tiporja, s ha kegyetlen büszkeséggel hagyta oda áldozatát, az utcán lehül, ismét megesik a képzelet bűbájának s visszatérve vagy levélben esd bocsánatért. Sand megisszonyodik tőle s kéri, szakítsanak: «Megint elég örült voltam azt akarni, hogy megpróbáljalak menteni. De te még jobban el vagy veszve, mint azelőtt, mert hisz alig részesültek vágyaid kielégítésben, ellenem fordítod kétségbeesésed, haragod.» Szakítaniok kell tehát. A velencei napokból okulhatott volna; most már «sem szerelem, sem barátság!» Musset kezeit tördelve válaszolja: «Ne gondoldj a multa! Ne, ne! Ne tégy összehasonlításokat, ne gondoldj semmire. Szeretlek mint sohasem szerettek.»

Sand mindig megbocsát, bár szomorúsággal tölti el az a gondolat, hogy mégis jobb volna nekik válniok. «Érzem, ha nem menekülök előled, ismét szeretni foglak, mint hajdan. Talán megöllek s magam is veled.» Sem távolság, sem idő nem enyhít szerelmükön, ezt látja, de látja azt is, hogy ők nem élhetnek együtt . . . Így vergődnek bilincseik közt e szerencsétlenek egy hónapig, miközben Sand, mikor kedvese megbetegszik, cselédruhában belopózik a Musseték házába, hogy ápolja őt. Musset pedig párbajra hívja Planchet, Sand egykori imádóját, ki tavaly maga vívott párbajt a *Lélia* szerzőjeért s most tiszteletlenül nyilatkozott róla. November közepe felé aztán «mindennek vége», «örökre vége»: ezt tudatják Musset és Sand barátjaikkal. Tovább nem bírták ki: egyik Nohantba, másik vidékre utazik: tulajdonképen Musset az, ki a szakításra megteszi az első lépést.

Csakhamar megint visszatérnek. November 25-ikén Sand kétségbeesetten panaszolja Sainte-Beuvenek, hogy Musset látni sem akarja őt, hiába keresi föl lakásán. Majd azt izen-

teti Sainte-Beuvevel neki, ne keresse föl őt többé: Musset kegyetlen sarcasmussal feleli, hogy ő nem érti az izenetet, hisz Mme Sand eléggé tájékozva van az ő szándékairól, s épen azelőtt való este volt őt kénytelen lakásáról elfogadás nélkül elutasíttatni. December 25-ikén Sand még mindig az előbbi kedélyállapotban kinlódik: azt írja Mussetnek, hogy alig bírja tartóztatni magát, hogy házuk kapujához ne rohanjon s addig ne rángassa a csengőt, míg bebocsátják; ha nem könyörül, a kapu elé fekszik, hogy ott találja. Rimáncodik, legalább egyszer egy héten engedje magához; nem bánja, hogy ha rossz kedve elfogja, bármint szidalmazza szavakkal, sőt akár üsse-verje, mert elismeri, hogy ő súlyosabbat vétett Musset ellen, mint emez ő ellene akkor, Velenczében. Mind hasztalan, Musset néma, hajthatatlan marad. Sand őrzöngve tölti éjjeleit; sem munkában, sem imában nem talál enyhülést. Sainte-Beuvenek megfogadta, hogy nem megy Mussethez: küszködik adott szava ellen, ordít kinjában, átkozza Istent. Levágja főbüszkeségét, szép haját s elküldi Mussetnek; kapujának lépcsője előtt fetreng sírva; úgy jár az utcán, mint egy elkárhozott lélek, beesett szemekkel, a kétségbeesés megkövülése. Örülés környékezi.

Musset nem bír ennyi szerelemnek ellentállni. 1835 január 14-ikén Sand diadalmas gúnnyal írja Musset egyik barátjának, ki meg akarta gátolni viszonyuk folytatását: «Alfred ismét kedvesem lett!»

E diadalkiáltásra aztán mi következik? Mi más, mint ujjongás, ittasultság, keserűség, disharmonia, dühös czivódások, szilaj kétségbeesés. «Nos menj, de előbb ölj meg!» hangzik föl Sand ajkáról a vészkiáltás. Emberi agy, még oly erős legyen bár a szervezet, ezt nem bírja ki sokáig. Még Sandnak is sok már ennyi izgalom: végül tehát szakít, siet ezúttal ő lenni a kezdeményező a szakításban. Regényes szökés tervét eszeli ki, a mire nem volt szükség, és márczius 7-ikén No-hantba menekül; onnan aztán roppant kíváncsian tudakolja, mint vette a dolgot Musset. De ennek hideg megvetésnél nincs egyéb szava, midőn a lakást üresen találja. . .

Most igazán vége köztük mindennek. Sand májbetegséget kap s ebből kigyógyulva szerelméből is kigyógyul; csak gyöngéd emlékévé változik az át, sőt még ennél is kevesebbé. Mindenesetre csak episodnak marad életében, mely nem ma-

rad pendantok nélkül: emlékezzünk, többi közt, Chopinre, kivel való szerelme szintén végzetes lefolyású, szomorúan befejeződő regény lesz.

Musset nem bírt oly erős idegrendszerrel, hogy annyi kedélyrázkódás után ő is könnyen szert tehessen közömbös nyugalomra. Egész életére kihatottak azok, s habár túlzás lenne Sand-t a Musset megölő daemonának gondolnunk, tagadhatatlan, hogy a szíven ütött seb sohasem gyógyult be teljesen, vagy legalább a miatta kiállott kinokat sohasem bírta elfeledni, hatásuk megérzik későbbi szívviszonyain is.

Költői munkásságára különben szerencsés inspiratio volt az a szívregény, melynek főbb mozzanatait a fentebbiekben vázolni kívántuk. A Sandnal megismerkedés s kivált a vele szakítás után kezdődik Musset költészetének második, becsebbik virágzási korszaka, mely körülbelül három-négy évig tart. E túlságos rövid időszak után is alkot még több remeket, de már csak kivételképen.

A Sand-émlékek ihletése alatt következő időrendben írja meg leggyönyörűbb költeményeit:

1835 májusban, tehát pár hónappal a végleges szakítás után kelt a *Nuit de mai* című elegia, melyben szívének csüggedését tárja elénk, annak a szívnek, mely a boldogság árnyát üzte hiába (*Une ombre de plaisir, un semblant de bonheur*). Az egész költemény ékesszóló czáfolata a végsoroknak, melyek azt állítják, hogy a költő immár képtelen énekelni a kiállott «kemény vértanuság» után.

Ugyanazon év novemberéből való a *Nuit de décembre*. Az előbbinek csöndes mélabúja után itt már harag és dacz hangzik föl. Ez a legerősebből való, a mi Sand ellen költőnk-nél található. Ah gyarló asszony, esztelen gögös lény, kiált föl Musset, Te sirtál, fojtogatott a zokogás s mégsem szerettél! Csak menj, vidd magaddal e jég szívben a kielégített döllyf tudatát. Én még ifjúságot érzek szívemben, életet; az általad ütött seben kívül még sokat lesz képes az elviselni. Menj, kövesd sorsodat; nem vesztett mindent, ki téged veszített . . .

1836 augusztusából is kelteződik egy gyönyörű *Nuit*, melyben a keserű és önös bánatról lemondani s egy új szerelemnek megnyílni, benne újjászületni óhajt a költő. De a következő évi októberi *Nuit*-vel régi sebet élesen sajogni, sőt újból fölszakadni látjuk. Egyikét rajzolja le e költemény merész

realismussal ama borzasztó jeleneteknek, melyek közte s kedvese közt gyakran lejátszódtak. Átkot szór a nőre, kinek végzetes, megrontó szerelme tönkre tette az ő életét. Ez elegia még a deczemberi *Nuit*-t is fölülmúltná szilajságával, ha azzal a fordulattal nem végződne, hogy a költő megbocsát kedvesének, tőle hasonlót kíván, s új szerelemre készül megnyitni szívét.

A *Confession d'un enfant du siècle* még 1835-ben, a *Revue des deux Mondes* június 15-iki, illetve deczember 15-iki számában megjelent májusi, illetve deczemberi *Nuit* közt látott napvilágot. Sand forró könnyeket hullatott ez életrajzi regény olvasásakor, melyben Musset annyi önmegtagadással, sőt magán kegyetlenkedve elemezte magaviseletét a multban, míg kedvesét majdnem rajongó tisztelettel eszményítette: valóban oltárra helyezte őt, mint egykor ígérte neki. A *Nuit*-k olvasása már természetesen másféle érzelmeket keltett Sandban s bizonyára nem csekély részben köszönhető nekik az *Elle et Lui* megszületése.

Különben ne képzeljük, hogy talán engesztelhetetlen harag szigetelte el örökre egymástól azokat, kik egykor úgy szerették egymást. Még a legutolsó *Nuit* után is, 1837 telén hat órát töltöttek együtt «testvéri meghittségben», mit Sand örök barátság zálogának jelent ki. Levelezésük kéziratának ügye is többszöri, írásbeli vagy közvetett érintkezésre készíti őket, főleg 1840-ben. — 1841-ben Musset egy kirándulása alkalmával Fontainebleau ligetében járt s ott emlékei fölújultak; este az olasz opera folyosóján Sandnal találkozott: e két motívum sugalmazta neki a világirodalom egyik legszebb lyrai remekét, a *Souvenir*t, mely tulajdonképeni epilógja szerelme történetének.

1848-ban találkoztak utoljára. Sand e kiméletlen szavakkal emlékezik róla: «Nagyon el volt érzékenyülve, sirt; fájdalom, ittas volt!»

Ennek a kínos pontnak érintésével kell itt búcsút vennünk e nagy költőtől, ki érzéki élvek s alcoholismus rabjaként végezte életét, miután egy egész évtizedig tengődött többé-kevésbbé élőhalottként, de különben utolsó napjáig sem lett föltétlenül hűtlen költészete muzsájához s mindvégig írt keresett nála iszonyú bajára. Hogy mi lehetett oka e kétségbeejtő fordulatnak, mi okozta azt, hogy az alvó vagy félig-meddig leigázva tartott rossz hajlamok úgy fölszabaduljanak s teljesen hatalmukba ejtsék e fényes elmét, erről még Arvéde

Barine sem lebbenti föl nekünk a fátyolt. Ő is csak arról tudósít, hogy az a nő, kihez mint «keresztanyjához» annyi bizalommal volt Musset, hogy fölfedezte előtte lelke titkát, midőn ez le akarta őt beszélni rettenetes életmódjáról, ez a nő sirva mondta Alfred bátyjának a beszélgetés után, hogy ő nem ismételheti a hallottakat, de be kell vallania, hogy a hallottak minden érveit semmivé tették.

Így tehát Musset életének erre a gyászos titkára, melynek megfejtését tévedés volna kizárólag a Sand szerelmében keresni, illenek rá igazában Mussetnek eme sorai, melyeket ő utolsó *Nuit*-jében Sandhoz való, ma már — mint láttuk — meglehetősen ismert viszonyára vonatkoztatott:

Mystérieuse et sombre histoire
Qui dormiras dans le passé...

HARASZTI GYULA.

*) Az utolsó perczben jut kezünkbe Mariéton Pál könyve: *Une histoire d'amour. George Sand et A. de Musset. — Documents inédits. — Lettres de Musset. 7-ème édition.* Paris, Havard, 1897. 8-adr. 262 l. E szerzőnek ugyanazon közlemények szolgáltak főforrásokul, melyek nekünk; de természetesen más adatokat is fölhasznál, melyek közül egy fontos rész dolgozatunk írása után jelent meg: így Sandnak Musset-hez intézett leveleit például, melyek a múlt év novemberében a *Revue de Paris*ban láttak napvilágot. Ezenfölül Mariéton elég szerencsés volt arra is engedélyt nyerhetni a Musset-családtól, hogy — a mit Arvédé Barinenek nem volt még szabad tennie — szó szerint s egész terjedelmében közölhesse Musset egyes leveleit. Magától érthető, hogy így aztán sok becses anyagot tartalmaz ez új könyv, melyet készséggel ajánlunk mindazoknak, kik az itt, általunk főbb mozzanataiban vázolt szerelmi történet részletei felől tájékozódni óhajtanak, noha más-különben igen középszerű tehetségre valló munka. Teljességre törekvése ellenére inkább aprólékoskodó, mintsem kimerítő, lélektani elemzéseiben és általában az alakok kidomborításánál nagyon sok kívánni valót hagy fent, egy Barinetól megmérhetetlen messze marad. Ránk, e sorok írójára nézve egy szempontból vége nagyon hasznos volt e sebtiben összeállított alkalmi könyv utólagos elolvasása: megnyugtatólag hatott ránk, a mennyiben még kételyeink lehettek arra nézve, vajon csakugyan elérkezett-e már annak ideje, hogy egész tájékozottsággal tárgyalhassa az irodalomtörténet Musset és Sand viszonyát. Mariéton ugyanis, bár — mint érintettük — több új adalékot nyújt, egyetlenegy lényegesebb vonással sem gazdagítja azt a képet, melyet a főntebbi czikk keretében megrajzoltunk, s melyen módosítani e szerint nem volt okunk, — legfőlebb csak hosszabbá tehattük volna dolgozatunkat további érdekes idézetek beszövéseivel.

KÖZOKTATÁSUNK SZERVEZETÉNEK REFORMJA.

Megjegyzések Csorba Ferencz két cikkére.*)

Első közlemény.

Csorba Ferencz a *Budapesti Szemle* ez évi januáriusi füzetében bizonyos állításokat koczkáztat iskoláink szervezetről, melyek már azon határozottságnál fogva, melylyel bennök közoktatásügyünk jelen állapotát megítéli és elítéli, igen alkalmasak arra, hogy a tájékozatlanokat, — a kik pedig épen az iskolaügy terén vannak nálunk nagy számmal — sajátságos irányban befolyásolja. E cikk némileg folytatása Csorba egy régebbi tanulmányának, mely a *Budapesti Szemle* múlt évi februáriusi füzetében jelent meg *Jogi oktatásunk javítása* czimén és a mely magában foglalta a későbbi cikk sok részletének magvát és azonfölül tárgyalta az egyetemi oktatás kérdését általánosságban és a jogi oktatását különösen.

Már Csorba Ferencz első cikke megdöbbenhetett egyes általános tételeinek egyoldalúságával és szűkkörűségével mindenkit a ki az összes iskolai kérdéseinkről a magok sajátlagos elvi szempontjából, tudniillik a magyar közművelődés szempontjából szokott elmélkedni, de még jobban megdöbbenhetette adatainak fogyatékoságának, tényfölsorolásának helytelenségénél fogva mindazokat, a kik iskoláink szervezetét igazi tagoltságában és a vele kapcsolatos kérdéseket behatóbban

---

*) *Jogi oktatásunk javításáról.* (*Budapesti Szemle*, 1896. februáriusi (230.) sz. 249. l.) és *Középoktatásunk gyökeres javításáról.* (*Budapesti Szemle*, 1897. januáriusi — 241. — sz. 46. l.)

ismerik és ismerik vele együtt iskoláink újabb fejlődésének történetét is. Mindjárt az említett első cikk megjelenése alkalmával szándékom volt egyes állításai ellen fölszólalni, de a közbejött tanügyi congressusra való előmunkálatok megakadályoztak benne. A mit akkor nem tehettem és későbbben actualitás híján már tenni nem akartam, azt most Csorba második cikke alkalmából kívánom pótolni. E második cikk ugyanis, melynek általános tételei ugyancsak visszhangját adják az előbbi cikknek, épen specialis főkérdésére, a realiskolára vonatkozó tárgyismeret hiánya következtében még az elsőnél is jobban meglepett.

A következő lapokon e szerint Csorba Ferencz mindkét cikkének bírálatát, illetőleg sajnálatomra, kevés kivétellel, czáfolatát kívánom adni. A dolog természetében rejlik, hogy a czáfolás negativ munkáján fölül több pontra nézve positiv javaslatok tevését is meg fogom kísérleni. De előre is ki kell emelnem, hogy Csorba első cikkének specialis részével, a jogi oktatás kérdésével, magában véve, nem kívánok ezúttal foglalkozni; ellenben az egyetemi oktatásra vonatkozó általános tételeinek fejtegetése elől épenséggel nem akarok kitérni.

Mint küzdő ellenfélhez illik, hadd hajtjam meg mindenekelőtt e tollviadalban is fegyveremet Csorba előtt, a mennyiben a legnagyobb elismeréssel magamévá teszem első dolgozatának befejező soraiban található és újabb cikke bevezetésében is visszatérő, itt csak a kifejezés formájára nézve módosított azon kijelentését, hogy nem szabad «az egyes tanügyi intézményeket pusztán csak a magok világában és az azokban működő egyének zömének látköréből néznünk, hanem mindez intézményeket szerves egészként kell fölfogni és nem szabad soha szemünk elől téveszteni azt, hogy még e szerves nagy egésznek sincs joga önálló életre, mert az is csak egy szerve a nemzet életműködésének.» *) E tétel nagy elvi igazság, melynek erős hangsúlyozása Csorba dolgozatának legnagyobb érdeme. De arról, ki belátásában igazán ez elvi magaslatra tudott emelkedni, úgy hogy ez elv hangoztatása részéről nem puszta phrasis vagy elhamarkodott általánosítás, hanem a közoktatásügy különböző ágazatainak beható szemléletéből eredt meggyőződés: attól elvárjuk, hogy ez elvi igazság magas-

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 275. 1.

latáról körültekintő pontossággal, a rendelkezésére levő adatok lelkiismeretes fölhasználásával nézze a tényeket, őket mindenekelőtt megérteni igyekezzék, és csak azután próbálja őket bírálgatni, előbb történeti kapcsolatuk fölfogására, és csak e nyomon törekedjék e kapcsolat megbolygatására. S elvárjuk tőle mindenekfölött, hogy a közoktatás ügyét első sorban mint a nemzet közművelődésének, vagy mondhatjuk közműveltségének ügyét fogja föl, mert egyes-egyedül e szempont, és nem heterogen, úgynevezett gyakorlati szükségletek sokfejű uralma adhatja meg a közoktatásügynek azt az egységet, melyet Csorba annyi elismerésre méltó határozottsággal hangoztat.

Az adatok e pontos mérlegelését, a történeti tények kellő fölismerését, de mindenekelőtt a közoktatásnak, mint első sorban a nemzeti közműveltség átadójának és öregbítőjének megbecsülését: mindezt nélkülözzük Csorba Ferencz dolgozatában. Helyette találunk megbízhatatlan állításokat minősítési törvényünről és vele kapcsolatban polgáriskoláink helyzetéről, a tények által megczáfolt ítéleteket középiskoláink viszonyairól, és végre elhamarkodott, történetileg nem indokolt, és magasabb kulturpolitikai szempontból helytelen tételeket az egyetemek hivatásáról általában és a mi egyetemi viszonyainkról különösen. A következő fejtegetések, azt hiszem, igazolni fogják e vádaimat.

I.

Mindenekelőtt nem felel meg a valóságnak az, a mit Csorba múlt évi értekezésének első pontja az 1883. évi I. törvényzcikkről, a minősítési törvényről, mond, és a minek vizhangja újabb értekezésében is található. E törvény ugyanis épenséggel nem «ignorálja», miként ő állítja,*) a polgáriskolát, hanem mindenütt, a hol nyolcz középiskolai osztály végzésénél kisebb qualificatióval is beéri, teljesen egyenlő rangúnak tekinti a polgári iskolát a középiskolával, sőt egy esetben kivételes előnyben is részesíti. Így a községi, illetőleg körjegyzői vizsgákra való bocsáthatóság (A köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. I. törvényzcikk 6. §-a), a távirdakezelők (15. §.),

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 253. 1.

fogyasztási adószedő, ellenőr és tisztek, a sőtárnok, ellenőr, mázsatiszt, almázsatiszt és hivataltiszt (18. §.), a központi igazgatás, a bíróságok, a jogügyi és alapítványi igazgatóság és minden egyéb állami vagy törvényhatósági hivatalok segédhivatalaiban alkalmazottak, továbbá a dohánybevéltési felügyelők, kezelők és tisztek (19. §.), a fogházfelügyelők (20. §.), az alsóbb zálogházi tisztviselők (20. §.) esetében a polgáriskola négy, illetőleg hat osztályának végzése teljesen egyenlő értékű ugyanannyi gymnasiumi vagy realiskolai osztály végzésével. A dohányárudai, raktári, valamint lotto-igazgatósági tisztviselőkre nézve a főgymnasium vagy főrealiskola teljes elvégzése kivételesen polgáriskolai hat osztály elvégzésével is pótolható (19. §). A felsorolt adatok, azt hiszem, eléggé bizonyítják, hogy korántsem áll az, a mit Csorba mond, hogy «a polgáriskola a segédhivatali irodákban való kezelési munkálkodást leszámítva, közhivatal viselésére nem képesít».*)

Épen oly kevésbé, mint az imént említettek, felel meg a tényeknek Csorbának az az állítása, hogy a polgáriskola «a kereskedelmi felső iskolákkal való szerény kapcsolatát kivéve — a közgazdasági tevékenység különböző pályáival összeköttetésben nincsen».**) Már a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1879. évi 25409 szám alatt kelt rendelete (***) kimondja, hogy a polgáriskola negyedik osztályát bevégzett tanuló, ha szakiskolába akar átmenni, átléphet a) tanítóképzőbe, b) kereskedelmi iskolába, c) középipartanodába, d) az országos mintarajztanodába, a hat osztály bevégzése után pedig átléphet gazdasági, erdészeti és állatorvosi intézetekbe. Tényleg nyitva állanak a polgáriskola hat osztályát végzett tanulók előtt a földmívelésügyi miniszter 1879. 628. szám alatt kiadott rendelete †) alapján, a magyar-óvári gazdasági akadémia kivételével, a gazdasági középintézetek és az állatorvosi intézet, valamint a pénzügyminiszter 1879. 34,505 szám alatt kelt rendelete ††) alapján a selmeczi erdészeti akadémia. Azon-

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 252. lap.

**) U. o.

***) L. *A Magyarországi Népoktatásügy*. Szerkesztették Lévay Ferencz, Dr. Morlin Emil, Szuppán Vilmos, Buda-Pest, 1893. 860. lap.

†) U. o. 869. lap.

††) U. o.

kívül létesültek 1879 óta a polgári iskola mellett bizonyos iparágak folytatására ipartanműhelyek, melyekbe a polgári iskola negyedik osztályának tanulói úgy vétetnek föl, hogy a tanuló a polgári iskola részére kiszabott közismeretre tartozó tanulni valók mellett, ezek tanulásától üres óráiban három év leforgása alatt az ott fölvelt iparágat megtanulhatja, s midőn a polgári iskola hatodik osztályát bevégezte, onnan egyszersmind mint elkészült és művelt iparostanoncz, vagy mint kezdő iparossegéd léphet ki. *) Végül megemlítendő, hogy a miniszteriumnak 1882. évi 29818 szám alatt való rendelete értelmében a császári és királyi közös hadügyminiszterium is kimondta 1882. 2752. szám alatt közzétett rendeletében, **) hogy a polgári fiúiskolák negyedik osztályát végzett növendékek jogosítva vannak arra, hogy a császári és királyi hadapródiskolákba vizsga nélkül fölvétessenek. Látjuk tehát, hogy a polgári iskolának — egyenes ellentétben Csorba állításával — igenis van a legmesszebbmenő összeköttetése a legkülönbözőbb pályákra (kereskedő, iparos, gazda, erdész, tanító, katona) előkészítő intézetekkel.

A mily helytelenek Csorba Ferencz præmissái a minősítési törvény és még inkább a polgáriskolák dolgában, épen oly kevésbé egyeznek meg a valósággal idevágó következtetései is. Nem felel meg a tényeknek mindenekelőtt Csorbának az az állítása, mely szerint «a minősítési törvény természetes következménye az volt, hogy a polgári iskola még inkább elnéptelenedett és népszerűtlenné vált.» ***) E téren természetesen csak a számok döntenek. Az 1883/4-iki évtől (a minősítési törvény 1883-ban lépett életbe) kezdve a miniszteri jelentések alapján a következőket állapíthatjuk meg. A fiúk számára szervezett polgáriskolák és a benne oktatott fiútanulók száma (a minősítési törvény szempontjából természetesen csak ezeket tekintetjük) a következő sort mutatja: †)

*) *A Magyarországi Népoktatásügy*, 870. l.

**) U. o. 871. l.

***) *Budapesti Szemle*, 1896. 253.

†) L. ez adatokat illetőleg a megfelelő évekről az országgyűlés elé terjesztett miniszteri jelentéseket.

1883/84-ben	volt	65	polgári	fiúiskola	6557	fiúval
1884/85-ben	"	71	"	"	7352	"
1885/86-ban	"	73	"	"	7724	"
1886/87-ben	"	73	"	"	8596	"
1887/88-ban	*)					
1888/89-ben	"	77	"	"	9699	"
1889/90-ben	"	79	"	"	10576	"

A 91-edik évtől kezdve a 95-ikig nem tartalmazznak a miniszteri jelentések (azaz a népoktatás 1890/91—1893-94-iki állapotairól szóló jelentések) külön adatokat a polgári iskolák tanulóiik neme szerint való különváltságáról s így ez évekre nincsenek adataim. Csorba úr újabb cikkére való tekintettel,**) melyben föntartja a polgári iskolák népszerűtlenségére vonatkozó vádját, idézni akarom még a legújabb miniszteri jelentésnek az 1894/95-re vonatkozó adatokat is. E szerint volt 1894/95-ben 95 polgári fiúiskola 14,792 fiútanulóval.

A fentebbi sor adataiból könnyen kiszámíthatjuk, hogy a polgári iskolák átlagos tanulószáma 1883/84-ben, azaz a minősítési törvény életbelépésének évében 100 volt, 1884—1885-ben 103, 1885/86-ban 105, 1886/87-ben 117, 1888—1889-ben 125, 1889/1890-ben 132 és végül 1894/95-ben 155. E számok eléggé világosan beszélnek és tisztán mutatják, hogy a polgári iskolák nemcsak hogy el nem néptelenedtek a minősítési törvény életbeléptetése óta, hanem épen utána mutat a polgári fiúiskolák népességének mennyisége az évek hosszú során át folytonos, egyszer sem megszakadó emelke-

---

*) Az 1887/88-ik évről nincsenek az illető miniszteri jelentésben külön adatok a polgári fiúiskolák és polgári leányiskolák számáról, de a miniszteri jelentés külön kiemeli a közönségnek a polgári iskolák iránt való előszeretétét.

**) Csorba első cikke a miniszternek 1896. évi (millenaris) nagyterjedelmű jelentésének közzététele előtt jelent meg és azért — a mint a méltányosság is követeli — az idézett cikk tartalmának vizsgálatában csak az 1896. évit megelőző jelentések adataival élek. Csorba második cikke — ha nem tévedek — a legutolsó, 1895/96-iki adatokra támaszkodik, melyekről egyelőre miniszteri jelentés, azaz magamfajta magánember számára hozzáférhető forrás még nincsen, s azért én e cikkel szemben a régiebb jelentések mellett csak a millenaris (XXV.) miniszteri jelentésre hivatkozhatom. Az az egy év, illetőleg a rávonatkozó számbeli eltérések átlag oly csekély különbséget tesznek, hogy a levonandó eredmény a Csorbától tárgyalt kérdésekre nézve alig változhatik általa.

dést, úgy hogy elnéptelenedésről épenséggel nem lehet szó. Nem akarok elhamarkodott következtetés hibájába esni, és a post hocból a propter hoc-ra következtetve azt állítani, hogy éppen a minősítési törvény okozta a polgári iskolák népességének emelkedését, és megelégszem annak a constataálásával, hogy Csorba állítása a minősítési törvény és a polgáriskolák hanyatlása között fönnálló okozati kapcsolatról épenséggel nem lehet helyes, mert a tények éppen azt bizonyítják, hogy a polgári iskolák népessége a minősítési törvény életbelépése óta is szokatlanul emelkedik.

Midőn ezt megállapítom, korántsem kívánok vele okot adni arra a föltevésre, mintha a polgári iskolák mai állapotát a legfényesebbnek vagy a minősítési törvénynek a közoktatáshoz való viszonyát is — egyéb bajairól nem is szólva *) — egészen kifogástalannak tartanám.

A mi a polgári iskolát illeti, vele szemben még sokkal radicalisabb állásponton vagyok, mint Csorba. Alkalmam lesz későbben ez álláspontomat bővebben ismertetni. Itt csak a czikkiró azon terve ellen kell tiltakoznom, hogy a hatosztályú polgári iskolát alakítsák át olyképen, hogy az, a classikus nyelvek kivételével, lényegileg teljesen azt a műveltséget adja, a melyet a gymnasium ad, és ezt a Csorba úr újabb javaslata szerint realiskolának elnevezendő hat osztályú intézetet ruházzák föl az egyetemi tanulmányokat és a classikus nyelveket igénylő pályák kivételével ugyanazon minősítési jogosultsággal, mint a nyolcz osztályú gymnasiumot. Tiltakozni kell e terv ellen már azért is, mert valamely iskola, ez esetben a gymnasium, tananyaga nem anorganikus nyers tömeg, melynek mennyiségéből ha valamit elveszünk — itt a classikus nyelveket — akkor a maradékot, mint kisebb térfogatú tömeget kisebb keretbe is szoríthatjuk. Hanem minden iskolai tananyag organikus valami, a melyben az egyes részek és tagok megkívánnak bizonyos tért és időt a magok kifejlésére és

*) A törvény legnagyobb bajának, sőt valósággal kormányzati vétségnek tartom, hogy a gyakorlati képzettségre vonatkozó rendelkezéseit, különösen a gyakorlati közigazgatási vizsgát illetőleg (23. §. stb.) mai napig nem hajtották végre, jöllehet a 24. §. egyenesen azt mondja: E vizsga tárgyait, a vizsgálati bizottságok összeállítását s azoknak eljárását a jelen törvény életbeléptétől számított *egy év* (!) alatt a miniszterium rendeleti úton állapítja meg.

megérésére, melyből egyszerűen valamit elvenni az egésznek teljes átalakítása és megkárosítása nélkül alig lehet. De még ha lehetséges is volna valahogyan a nyolcz osztályú gymnasium megcsonkított anyagát a hat osztályú polgári- vagy realiskola Prokrustes-ágyába szorítani, a mit csak nagyon kezdetleges tantervelméleti fölfogás tarthat lehetségesnek, még akkor sem lehetne, épen a minősítési törvény szempontjából, a hat osztályú polgári iskolából kikerülő növendéket a gymnasiumot elhagyó ifjúval egyenlőképen minősítettnek tekinteni, már azért sem, mivel az rendszerint csak 15—16, ez pedig 17—18 éves, illetőleg a mi még többet nyom a latba, az a négy ipariskolai osztályon kívül csak hat éven át, ez pedig nyolcz éven át részesült egy köznevelő intézet szellemi kultúrájában. Hogy pedig valamely hat éven át folytatott szellemi művelés egyenlő értékű volna egy nyolcz évvel: ezt az állítást, azt hiszem, még a legnyersebb didaktikai materialismus sem fogja kockáztatni.

A mit a minősítési törvényben a magam részéről minél előbb orvoslandónak tartok, az a minősítési törvénynek az az eljárása, hogy a «gymnasium-végzettséget» egy eset kivételével (13. §.) azonosítja az érettségi bizonyítvány elérésével; már pedig a minősítési törvényben szereplő czélok szempontjából megelégedhetnék a gymnasium elvégzésének bebizonyítására csupán a nyolczadik osztályú bizonyítvánnyal is, mint a hogy az egyévi önkéntesség dolgában ma is már történik. Az a körülmény ugyanis, hogy ma sokan azok közül, kik érettségi vizsgát tesznek, nem is gondolnak egyetemi tanulmányokra, nagyon lenyomja az érettségi vizsgálat színvonalát, és az érettségi bizonyítvány elveszíti ezáltal némileg eredeti jellegét, mely az egyetemi tanulmányokhoz megkívánt érettséget akarja bizonyítani. A minősítési törvény ily átalakítása mellett érettségi vizsgálataink jelöltjeinek száma is tetemesen megfogyhatna és nem kellene, miként a nem régen az érettségi vizsgálat ügyében tartott enquête alkalmával történt, a főigazgatói teendők könnyítése végett egyes jelölteknek a vizsgálat alól való fölmentésére gondolni, vagyis oly expediensre, mely az érettségi vizsgálatnak egyik elvszerű föladatával, az illető iskola oktatása teljes végeredményének bemutatásával, homlokegyenest ellenkezik.

De — ezt még egyszer ki kell emelnünk — minden

méltányosságot mellőző eljárás volna, ha az állami étellel kapcsolatos hivatások, illetőleg köztisztviselői pályák dolgában — hozzászámítva az egyévi önkéntességet is — a hat évi, tartalmilag is szegényebb műveltséget egyenlő rangúnak tekintenők a nyolcz osztályú, gazdagabbkörű művelődés eredményével. Méltánytalanság volna ez nemcsak az utóbbinak, hanem az előbbinek részeseivel szemben is, kik a kezdőfok gyorsabb elérése mellett annál fájdalmasabban éreznék azt a betölthetetlen, mindjobban nagyobbodó közt, mely köztök és pályatársaik között okvetetlenül támadna. De méltatlanság volna első sorban — a mi a legfontosabb — magok azon intézmények ellen, melyeket így egészen heterogen műveltségű elemek árasztásának el össe-vissza, úgy hogy köztök sohasem létesülhetne az egy körben való egyetértő működés első föltétele: az erkölcsi fölfogás egyenlősége és a belőle folyó erkölcsi solidaritás. Se szempontból még az a «Homeros vagy Horatius» is, melyről, mint műveltségelemlről — úgy látszik — némi kicsinyléssel gondolkodik a cikkíró, azaz az emberiség múltjának ismeretén alapuló történelmi műveltség léte vagy nem léte az illető emberekben igen erős, teljesen elválasztó korlát lehet pályatárs és pályatárs között.

II.

Ez utóbbi megjegyzéseimmel némileg már átnyultam a gymnasium területére, melylyel e II. pontban kívánok foglalkozni, itt is csak annyiban, a mennyiben Csorba Ferencz idevágó megjegyzései reá kényszerítenek.

A mi a gymnasiumnak a minősítési törvényben való szerepét illeti, már a fentebb felsorolt adatokból magától is kitűnik, hogy Csorba Ferencz első cikkének állítása, hogy a «gymnasiumnak elvégzése úgyszólván valamennyi közhivatal elnyerésének előföltételül szabott», *) határozott túlzás. Túlzás, miként az előbbiekből kitűnt, még akkor is, ha csak az első cikk hatása alatt, mely mindig csak a gymnasiumot emlegeti a polgári iskolával szemben és a realiskoláról nem szól, egy perczre azt gondoljuk, hogy a gymnasium szó egy kissé pontatlan nyelvhasználat következtében az egész középiskolát

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 253. lap.

akarná jelölni. Annál nagyobb és majdnem érthetetlen e túlzás Csorba második cikkének világítása mellett, midőn a szerző a gymnasiumot egyenesen a realiskolával állítja szembe, s így minden kétséget kizáró módon csak a gymnasiumról szólva, azt állítja, hogy a gymnasiumhoz kötött minősítésekben (itt nem gondol közvetve az egyetemi tanulmányokhoz kötött minősítésekre, melyeket mint az illető dolgozat keretébe nem tartozókat kizár) «van főoka annak, hogy nálunk a gymnasium annyira keresett, és hogy más általános műveltséget adó középfokozatú iskola igazán beválni nem tud.»*) Már pedig, a ki minősítési törvényünket ismeri, tudja, hogy az a gymnasium és realiskola között egészben véve csak kétszer tesz különbséget, még pedig egyszer a gymnasium javára (a levéltári kezelő szaknál, 13. §.), egyszer pedig a realiskola javára (mérnöksegédek és fölmérési növendékek: 10. §.), egyébiránt pedig mindig vagy egyszerűen középiskolát mond, vagy kiírja a főgymnasiumi tanulmányok mellett mint egyformán minősítőket a főrealtanodaiakat, illetőleg négy gymnasialis osztály mellé a négy realtanodait (és persze a négy polgáriskolait is). Csorba fejtegetéseinek a realiskolára vonatkozó részével, mely a második cikknek gerinczét teszi, külön pontban szándékozom foglalkozni, itt csak érintenem kellett a gymnasiumhoz való viszonyát a minősítés szempontjából, melyet Csorba oly helytelenül világít meg.

Bővebben kell elemeznünk Csorba első cikkének (a második cikktől is némileg támogatott) állítását, hogy a minősítési törvény életbeléptetése óta «meg is szaporodott a gymnasiumok száma úgy, hogy ha csak ezek száma szerint itélnék meg az ország műveltségének fokát, bizonyára megelőznők a legelső kulturnemzeteket».**) Természetesen ismét a miniszteri jelentések számadataihoz kell folyamodnunk, hogy e mondás igaz vagy nem igaz voltáról meggyőződjunk.

1883—1884-ben, tehát a minősítési törvény életbelépését követő tanévben 151 volt a gymnasiumok száma, és 1893/94-ben,***) tehát tíz évvel a minősítési törvény életbelépése után

*) *Budapesti Szemle*, 1897. 63. l.

**) *Budapesti Szemle*, 1896. 254. l.

***) A fentemlített méltányossági okból itt is, a hol megint különösen Csorba első cikkének czáfolatáról van szó, csak az utolsóelőtti miniszteri jelentésig közzétett adatokra hivatkozom. De a legújabb

(két magángymnasiummal együtt) 153 a gymnasiumok száma, azaz a gymnasiumok össz-száma 1883-tól 1893-ig terjedő időszakban csak kettővel szaporodott. Ezt csak nem lehet nagy szaporodásnak nevezni. De nehogy valaki azt higye, hogy talán magában a minősítési törvény évében szökött föl hirtelen a gymnasiumok száma és erre a tényre vonatkozik esetleg a cikkkiró megjegyzése, ideiktatjuk az 1882/83-iki tanév, tehát a minősítési törvényt közvetlenül megelőző év számadatát. Ebben az évben 150 volt a gymnasiumok száma, vagyis egygyel kevesebb, mint 1883/4-ben. Ez az egy sem jelent oly ugrást, mely a legkevesbbé is igazolhatná Csorba Ferencz föntebb idézett mondatát.

Az első cikk azon állítását, hogy «a törvény életbeléptetésének ideje óta általános jelenséggé lett, hogy minden legkisebb város gymnasiumért esengett»*) és hogy «azóta megyék, városok, országos képviselők, s közéletünk minden befolyásos tényezői folyton-folyvást versenyt ostromolják a kormányt, hogy oly helyeken is, a hol a culturalis élet legelemibb előfeltételei is alig vannak meg, gymnasiumot állítson föl»**) — ezt az állítást, mondom, a dolog természeténél fogva nem ellenőrizhetem, de ha tényleg így is áll a dolog, a nagy közönség ez ellenőrizhetetlen, titkos pium desideriumainak elszaporodásából nehéz érveket kovácsolni culturintézmények reformjára nézve.

Nézzük most, mennyiben igazolható Csorba állításának az a része, mely gymnasiumaink nagy számát a többi európai culturnemzetekhez képest hangsúlyozza. Az 1894-ik évi jelentés szerint Magyarországon 279,770 négyszögkilométernyi területnek 153 gymnasium, vagyis minden 1820 négyszögkilométerre jutott egy gymnasium.***) Ausztriában volt — az emlí-

---

1896. jelentés adatai sem változtatnak a dolgon. Ez is, beleszámítva a még részleteiben ki sem mutatott legeslegújabbán megnyílt állami három intézetet, egy nyilvánossági joggal nem bíró és végre egy alakulófélben levő magánintézetet, csak 156 gymnasiumot tud fölmutatni.

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 254. l.

**) U. o.

***) A gymnasiumok számának viszonya az ország területéhez képest korántsem mellékes és bizonyos tekintetben vetekedik fontosságra nézve az össznépesességhez való viszonynyal, melynek egyik oldaláról alább lesz szó. Fontos első sorban a Csorbától mindig annyira hangsúlyozott gazdasági szempontból, minthogy az a körülmény, hogy nálunk a középiskolába járó gyermekek túlnyomó része (a legújabb

tett jelentésben fölhasznált utolsó kimutatás szerint — 300,026 négyszögkilométernyi területen 173 gymnasium vagyis itt 1734 négyszögkilométerre jut egy gymnasium, Poroszországban jutott 348,437 négyszögkilométerre 316 gymnasium és progymnasium (a realgymnasiumokat és realprogymnasiumokat nem is számítva), azaz 1102 négyszögkilométerre jut egy gymnasium, (de ha a realgymnasiumokat és realprogymnasiumokat is hozzászámítjuk, akkor átlag már 697 négyszögkilométerre jut egy-egy gymnasialis intézet). Látjuk tehát, hogy e három állam között, melyeknek viszonyaihoz leginkább szoktuk mérni a mi viszonyainkat, Magyarország áll leg hátul, tehát erre nézve is téved Csorba.

A mi pedig gymnasiumaink népességét illeti, melyre nézve Csorba azt mondja, hogy e népesség óriási, illetőleg, hogy gymnasiumaink oly zsúfoltak, mint sehol a nyugoti népeknél, erre nézve nem tudom egészen pontosan, miről beszél Csorba. Ha e zsúfoltságon az egyes gymnasiumok, illetőleg azok egyes osztályainak nagy látogatottságát érti, erre nézve nincsenek más államokról számbeli adataim, s így ez iránt nem nyilatkozhatom. Annyit persze, én is tudok, és tudja velem együtt minden magyarországi tanár, hogy különösen a fővárosi iskolák, de némely vidéki iskola egyes osztályai is a kellő methodikus oktatás és vezetés szempontjából nagyon is zsúfoltak, de ebből, magából, azt hiszem, semmi általánosabb cultúrpolitikai tételre következtetni nem lehet, hanem csak azon localis szükségletre, hogy az illető intézet statusát egy-két parallel osztálylyal és két-három tanárral emelni kellene, vagy, a mi még jobb, az illető városban még egy vagy több új gymnasiumot állítani. Ha azonban a gymnasiumok népességén a gymnasiumok látogatóinak össz-számát, illetőleg eszám viszo-

---

miniszteri jelentés szerint az összes tanulók 53.6 %-a,) nem helybeli, mindenesetre nagyon megrágitja a szülék részére a gyermekek iskoláztatását, vagy a mi még nagyobb baj és épen nem eléggé kivételes eset nálunk, már a középiskolai évek alatt éhező, nyomorgó tanulókat szerez. Hogy ezen, nem a szülők felügyelete alatt való iskolázás mily szomorú hatással lehet a tanulóifjúság erkölcsi viszonyaira, ki tudná ezt fájdalom nélkül végiggondolni? Figyelmébe ajánljuk tanügyi statisztikusainknak erre nézve csak annak kipuhatolását, hány vidéki gyermek jön már a középiskolai tanulmányok végett a fővárosba. Ki tudja, nem meglebbentő, talán még a criminalis statisztikára nézve is érdekes számokra jutnánk-e erre nézve?

nyát az ország népességéhez képest értjük, akkor épenséggel nem állítható, hogy nálunk aránylag annyian látogatnák a gymnasiumot, mint sehol a nyugoti népeknél. Az utolsóelőtti miniszteri jelentés értelmében Poroszország, és Bajorország, és Ausztriának is északi tartományai (ismeretes, hogy mekkora különbségek vannak Ausztriában a művelődésre nézve egyes északi és déli tartományok között) e tekintetben felettünk állanak.*) A *sehol* szó tehát itt sincs helyén.

Sőt ha Csorba már ez első dolgozatában is tekintettel lett volna a realiskolákra, melyekkel a második cikkben annál bővebben, bár előre mondhatjuk szintén rossz alapon, foglalkozik, akkor könnyen beláthatta volna, hogy a gymnasiumokba való tódulás aránylag korántsem oly szerfölötti, mint állítja. Az 1894. miniszteri jelentés 30. lapján található adatok szerint ugyanis 1883/84-ben, tehát a Csorba úrtól annyira kárhoztatott minősítési törvény életbelépésének évében, 147 realiskolai tanuló jut 1000 gymnasiumi tanulóra 1884/5-ben 151, 1885/6-ban 168, 1886/7-ben 178, 1887/8-ban 191, 1888/9-ben 196, 1889/90-ben 201, 1890/1-ben 211, 1891/2-ben 211, 1892/3-ban 219, 1893/4-ben 223. E számadatokat kénytelenek leszünk a következő pontban még egyszer érinteni, itt csak annyit kívánunk e számok alapján megjegyezni, hogy ha középiskoláink népessége csakugyan túlságos rohamosan emelkednék, akkor is az emelkedés e tendenciája, illetőleg relativ quotiense nagyobb a realiskoláknál, mint a gymnasiumoknál. Ha pedig a gymnasiumok és realiskolák együttes népességét vesszük szemügyre, akkor megelőznek bennünket Poroszország, Württemberg, Baden és már e tekintetben az egész osztrák birodalom, (melynek átlagát Stájerország, Karinthia, Krajna, Tirol nagyon leszorítják) is alig van mögöttünk, míg egyes tartományai, például Alsó-Ausztria, Csehország tetemesen fölülmulnak.

Ha Csorba Ferencznek a gymnasiumokra vonatkozó eddig említett állításai sok tekintetben ténybeli helyreigazításra szorulnak, akkor épenséggel erősen tiltakoznia kell min-

---

*) A miniszteri jelentés erre nézve egybefogja a gymnasiumokat és realgymnasiumokat. Mi is — specialis adatok híján — kénytelenek vagyunk őt ebben követni, a mi azonban — különösen Csorba első cikkének szempontjából — nem nagyon csökkenti állításunk súlyát.

den művelt magyar embernek a szerző e mondata ellen: «Az éremnek (tudniillik a gymnasiumok állapotának) sötét lapja azon tényben van, hogy e gymnasiumok oly elemekkel vannak zsúfolva, a mely elemeknek vagyoni, családi és társadalmi viszonyai, valamint az e körülmények által irányított élet-célja nincs összhangban a gymnasium azon föllivátásával, a mely szerint az az egyetemi oktatásnak előiskolája.»*) Igenis, még egyszer mondom, e mondat tartalma ellen tiltakoznia kell minden mai művelt magyar embernek, ki érti kora törekvéseit, érti azt, mit tesz az nemzeti közművelődés, azaz oly közművelődés, melyre nézve nem létezik vagyoni, családi és társadalmi viszonyokban rejlő különbség, hanem mely e nemzet minden tagját egyformán, egyforma joggal, sőt majdnem egyforma kötelességképen illeti. Vagyoni, családi és társadalmi viszonyokról szólni, melyek valakire nézve korlátai lehetnének az egyetemek látogatásának, sőt e korlátok létezését szempontnak állítani, mely mérvadó lehetne culturpolitikai intézkedésekben: ez nemcsak — száz évvel utána, hogy Lepelletier és Condorcet kifejtették a nemzeti nevelés és műveltség idealját — valóságos anachronismus, nemcsak ignorálása mindazon nemes mozgalmaknak, melyek ma Európa-szerte University Extension, Volkhochschule, Szabad Lyceum stb. neveken azon fáradoznak, hogy a legmagasabb műveltséget, a mely van, odavigyék a munkások barakkjába épen úgy, mint a paraszt kunyhójába, hanem e kijelentés egyenes megsértése annak a sokat emlegetett, de annyiunktól leg-elementarisabb nyilvánulásaiban nem eléggé méltányolt magyar nemzeti géniusnak, mely a czeni sirboltban nyugvó nagy nemzeti prófétánkat így szólaltatta meg kétharmad évszázaddal ezelőtt: «Közintelligentia egyedüli valóságos erő; ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincs, s azt a lehető legnagyobb magasságra fejteni, legszentebb hazafiúi kötelességünk, mert annál nagyobb jót nem tehetünk hazánkunk.»**) Minél magasabb közműveltség szerzését: ezt tartotta Széchenyi István 66 évvel ezelőtt legszentebb, legsürgősebb kötelességünknek, és ennél nagyobb, ennél fontosabb kötelességünk még ma sincsen. E magas közműveltséget úgynevezett társadalmi, csa-

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 254. l.

**) Gróf Széchenyi István: *Világ*. Pesten, 1831. 282. lapon.

ládi vagy vagyoni viszonyokra való tekintettel leszállítani akarni: oly gondolat, melynél retrogradabb tudtunkkal már rég nem folyt magyar ember tollából. Igenis, azok a városok, melyek gymnasiumért esedeznek, jól teszik, s az a kormány, mely kéréseiket teljesíteni igyekszik, még jobban teszi. S én nem hiszem, hogy azokat az «esengő» városokat csupán csak kenyérkereseti szempontok, a minősítési törvény szabványaira való kacsintgatás hajtja, mikor gymnasiumra akarnak szert tenni, hanem hajtja őket, néha talán öntudatlanul, a magasabb műveltség után való törekvés, a Széchenyitől emlegetett magas közintelligentia elérésének vágya. Egyébiránt Csorbával ellenkezőleg épen attól tartok, hogy városaink, még nagyobb városaink között is nagyon sok található, mely nem eléggé törekszik gymnasiumok szerzésére, mert különben nem kellene a miniszternek még millenaris nagy jelentésében is — ezen, különösen középiskolai részében, kitünően és az ünnepi alkalomra nézve is ügyes tapintattal szerkesztett munkában — a panasz hangján constatalni, hogy negyvennégy húsz-ezer lakosnál nagyobb népességű városunk közül háromnak egyáltalában nincs középiskolája, négy pedig nem teljes középiskola; 15,000 és 20,000 közé eső lakossággal bíró tizenhárom városunk közül ötnek nincs középiskolája, tiz és tizenöt ezer között való lakosságú 49 városunk közül pedig harmincz-nak nincs középiskolája, hogy a 69 megyeszékhely közül tizenháromnak nincs középiskolája, és e tizenhárom közt van — miként a miniszteri jelentés maga is kiemeli — négy, mely még törvényszéknek is székhelye. Az itt felsorolt számadatok persze középiskoláról csak gymnasiumra reducálva még kevésbbé kedvezőkké válnának.

Ha továbbá oly helyek, a hol Csorba kifejezése szerint «a culturalis élet legelemibb előfeltételei is alig vannak meg» — gymnasiumot kérnek, ezeknek is igazuk van, és az ő kérésök lehetőleg tekintetbe veendő is. Hozzájok e gymnasium viszi majd a culturalis élet kezdeteit. Ennél szebb hivatást, szebb és hálásabb társadalmi föladatot iskola számára nem tudok. Ily helyen a gymnasium nemcsak a maga növénydeikeit neveli, hanem neveli majd egész környezetét; szellemi középpontjává, irányító és világító középpontjává lesz egy jókora közösségnek. Ismétlem, ennél nemesebb, de egyszersmind hálásabb hivatást egy gymnasium, a nemzeti közművelt-

ség hivatott örére és terjesztőjére nézve nem ismerem, és jóf tudom, hogy e föladatot senkisémm vállalja magára nagyobb lelkeséggel, mint épen a gymnasiumi tanár, a kinek bizonyára sohasem fog eszébe jutni, hogy azt mondja, hogy ott, a hol egy-két orvos, egy-két pap, esetleg egy-két ügyvéd számára megvannak a culturalis élet föltételei: ott épen számára nincsenek meg, ő számára, kinek saját lelkében kell hordoznia a belső culturalis élet, azaz a műveltség oly készletét, mely őt a külső culturalis élet egyik-másik hiányán könnyen átsegíti. Az pedig, gondolom, még nem történt meg, hogy oly község, melynek sem orvosa, sem papja nem volt, kért volna gymnasiumot. De még ha ilyen is kért volna, akkor sem látok elvi akadályt arra nézve, hogy gymnasiumot kapjon. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy oly országban, minő a mienk, a közműveltség még számos helyen és számos rétegben, fájdalom oly kicsiny, hogy az iskolák nemcsak már meglevő culturalis szükségletek teljesítésére, hanem sokszor épen culturalis szükségletek keltésére hivatvák.

Ne emlegessük a «nemzet közügazdasági érdekeit», midőn a közintelligentia leszállítása mellett érvelünk. Könnyű, nagyon könnyű volna, épen a nemzet közügazdasági érdekében a nemzeti közintelligentia, s itt első sorban épen a köztisztviselők intelligentiája emelésének szükségét bizonyítani. De ez nagyon is messze vezetne. Beérem itt is azzal, hogy újból mai napig legnagyobb közügazdasági genienkre, Széchenyi Istvánra hivatkozom, a ki föntidézett munkájának *Casino* című fejezetében egyszerűsége mellett is mélyen megható ékesszólással fejtegeti a közügazdaság és közintelligentia között levő kapcsolatot, és e fejtegetések folyamán a következő mondathoz jut: «S ha mai körülményink közt meg kell vallanom, ítéletem szerint mit tartok én a magyar honban minden lehető előmeneteleink és szükséges föllállítandóink leg és legmélyebb talpkövének — a minél kezdeni kell, s a mi előtt minden egyéb hasztalan, melylyel mindent kivihetünk, s nélküle semmit, mely mindennek A-ja, fenékköve, kútfeje — egyenesen kimondom: a nemzeti értelem lehető legnagyobb kifejtését tartom azon nemzőoknak, melyből nemzetiség, honszeretet, közlélek, polgári erény, közüboldogság s nemzeti dicsőség fakad.» *) Azt hiszem,

---

*) *Világ* 363. lapon.

ezek a 66 év előtt való «mai körülményink» sok tekintetben még most is nálunk mai körülmények.

De hadd térjek vissza Csorba úr azon mondatához, melyből az utóbb fölhozottakban kiindultam, azon mondatához ugyanis, melyben gymnasiumainknak társadalmi, családi és vagyoni viszonyok miatt nem oda való elemeiről szól. Hadd mondjam ki kerekén: én ily elemeket nem ismerék és el sem bírok képzelni. Csak két okot tudok, mely esetleg, bár csak végső esetben, elzárhatja valamely gyermek elől a gymnasium kapuját: az egyik a szellemi erő, az úgynevezett tehetség, hiánya, a másik netalán létező erkölcsi defectusok. Ezt az elzárást el is végzi maga a gymnasium a maga módjára: részint vizsgái és bizonyítványai útján előálló selectio, részint pedig bizonyos fegyelmi eszközök segélyével. De hogy miképen lehet azt mondani, hogy valaki társadalmi, családi vagy vagyoni viszonyai miatt nem gymnasiumba való, illetőleg, hogy családi, társadalmi vagy vagyoni viszonyai által irányított életezelje nincs összhangban a gymnasium azon hivatásával, hogy az egyetemre előkészítsen: azt igazán nem értem. Nézzen a czikk írója csak körül az egyetemünk kathedráin ülő férfiak közt, nézzen körül tudományos akadémiánk tagjai között, nézzen körül bíránk, ügyvédek, orvosaink, de mindenekelőtt papjaink és egyháznagyjaink között: nem talál-e köztük nagy számmal, nem pedig csak «kivételes jelenségek» gyanánt, mint második cikkében mondja, olyanokat, kiket ő annak idején bizonyára családi, társadalmi és vagyoni viszonyaik miatt a gymnasiumba nem valóknak nyilvánított volna. De nem akarok erre nézve Csorbával tovább polemizálni. Ha második cikkében is nem szerepelnének hasonló kapcsolatban azok a «családi, társadalmi és vagyoni viszonyok», azt hittem volna, hogy az első cikknek az a fönt idézett mondata csak lapsus, vagy kissé cikornyás fogalmazása következtében félreérthető állítás, mely egyszerűen csak annyit kívánt mondani, hogy sokan járnak nálunk gymnasiumba, kik aztán nem mennek egyetemre; a gymnasiumnak pedig — Csorba azt hiszi — főhivatása az, hogy az egyetemi oktatásnak előiskolája legyen.

E nézet helyességéhez azonban, ahhoz tudniillik, vajon csakugyan ez-e a gymnasiumnak főhivatása, még pedig oly főhivatása, mely egyszerűen a gymnasium föladatával és munkájával incompatibilisokká tenne oly növendékeket, kiknek azon-

nal beléptökkor az a szándékok (illetőleg rájuk nézve szüleiknek a szándékuk), hogy sohase menjenek egyetemre: ehhez még igen sok szó férne. Nem akarok itt általános fejtegetésekbe a gymnasium, illetőleg a gymnasiumi oktatás céljáról és föladatáról bocsátkozni, sem nem, jóllehet igen könnyen lehetne, újabb és legújabb gymnasialis pædagogiai elméletekkel Csorba fölfogására ráczáfolni: elég lesz, ha a mi középiskolai törvényünkre (1883: XXX. t.-cz.) rámutatok, melynek első §-a ezt mondja: «A gymnasium- és reáliskolának az a föladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse. A gymnasium e föladatát a minden irányú humanistikus, főleg az ó-klasszikai tanulmányok segélyével oldja meg.» E szövegből félremagyarázhatatlanul kitűnik, hogy a törvény szerint a gymnasium első föladata magasabb műveltség (a gymnasiumi tanítás tervéhez való *Utasítások* szerint: nemesebb, általános műveltség) adása és csak másodhelyen kerül melléje az a föladat, hogy a felsőbb tudományos képzést is készítse elő. S csakugyan, a kinek némi tapasztalata van a gyermekeiket a gymnasiumba küldő szülők körül, az tudja, hogy igen sok szülőt, különösen persze a jobbmódúak közül, csak a magasabb műveltség és meglehet a velejáró nagyobb társadalmi megbecsülés — de sem a minősítési törvényre való tekintet, sem az egyetemre való járatás gondolata — bír arra, hogy gyermekeiket a gymnasiumba küldjék. Ennek a mozgalomnak pedig útját állani épenséggel senkinek sem lehet oka, sőt azon minden tekintetben csak örvendeni lehet. A társadalmi erők versenyében, melyet a modern élet mutat, bizonyára egy sincs jogosultabb, egy sincs nemesebb és mindenekelőtt egy sincs modernebb, mint az, mely épen a műveltség terén folyik. Az a nagy kettészakadás, melyet a renaissance kora létesített az európai társadalomban, midőn a régi osztálykülönbségek hátraszorításával, művelt és nem művelt emberekre osztotta a világot, nem orvosolható, illetőleg nem szüntethető meg másképen, mintha a társadalomnak minél több, az ideális állapotban valamennyi tagja a lehető legmagasabb műveltség részesévé lesz. Akármily utopistikusnak lássék is, a mit itt mondtam, tagadhatatlan, hogy ez utopia megvalósítására törekednek most Európa és Amerika legműveltebb államainak legújabb és legnagyobb közművelődési mozgalmai, a már fönt említett University

Extension-féle mozgalmak. S így nálunk is «tanügyi szervezetünknek főfőhivatása» nem az, miképen Csorba úr, talán jót gondolva is, rosszul fogalmazva mondja, hogy «a magyar középosztálynak és értelmiségnek erejét növelje»),*) hanem egyelőre az, hogy minden vonalon «értelmiséget» teremtsen és mindenünnen erős «magyar középosztályt» toborozzon, vagy még helyesebben, hogy a mai alsó, középső és felső osztályokat értelmiség és erköcsiség, azaz műveltség dolgában egységes magyar nemzetté forraszsza. Ez hivatása némileg az egész ágas-bogas tanügyi szervezetnek ugyan, de benne első sorban a középiskolának, és ennek mai állapota mellett különösen a gymnasiumnak jut e földadat oroszlánrésze.

III.

Míg Csorba első czikke, miként mondtuk, a középiskola két neme közül csak a gymnasiummal foglalkozik, addig második dolgozata, mely vezető gondolataira nézve megegyezik az elsővel, a reáliskolára helyezi a fősúlyt. A reáliskolák alsó és felső osztályai népességének egymáshoz, valamint a gymnasiumok és a polgáriskolák megfelelő osztályainak népességéhez való viszonyából von bizonyos következtetéseket e tanintézetek helyzetére, illetőleg a mai nyolcz osztályú reáliskolának és polgári iskolának megszüntetésére, és a kettőnek egy újfajta hat osztályú, classikus nyelvek nélkül való, de egyéb-iránt a gymnasiummal egyenlő tananyagú intézettel való pótlására, mely — a classikus nyelvek ismeretét és egyetemi tanulmányokat igénylő pályákon kívül — minden egyéb pályára épen úgy minősítsen, mint a gymnasium, és a melynek még egyévi önkéntességi joga is meglegyen.

Hogy mit tartok a minősítésnek e bőkezű megosztásáról egy nyolcz osztályú gazdagabb oktatású és egy hat osztályú, kisebbségi műveltséget adó iskola között, valamint a tananyagátöntés e módjának keresztülvihetőségéről: azt már fönt elmondtam. Itt csak azzal a látszólag nagy alaposságú bizonyító eljárással kívánok foglalkozni, melylyel Csorba állításait, illetőleg javaslatait támogatja. A bizonyítás veleje — egyes, ké-

---

*) B. Sz. 1897. 63. lapon.

sőbbben megbeszélendő részleteket egyelőre nem tekintve -- abban áll, hogy Csorba rendre előveszi a vidéki városok realiskoláit, illetőleg, a hol rajtok kívül gymnasium vagy polgári iskola van, ezeket is, és egymás mellé állítva ez intézetek nyolcz, illetőleg négy osztályának tanulószámát, e számadatok egybevetése alapján per longum et latum bizonyítja, hogy a mai realiskola, melynek tanterve a czikk írója szerint úgy van szerkesztve, hogy «csak azok nyernek befejezett műveltséget, a kik nyolcz osztályt járnak végig», tanulóit túlnyomó részben már az első négy osztály után elveszíti, s így tulajdonképen nem a gymnasium mellett álló, vele hivatásra és keresettségre nézve egyenlőrangú intézet, hanem csak «felső népiskolát és polgári iskolát pótló szerepe»*) van.

A mit Csorba itt tíz lapon át terjengős szélességgel első sorban bizonyítgat, tudniillik a realiskolák felső négy és alsó négy osztálya látogatottsága között való óriási különbséget, illetőleg a realiskolába lépő és azt elhagyó tanulók száma között föltűnően nagy distantiát: e tényt éppen egy évvel ezelőtt fejtegette Csorbánál sokkal szerényebb című dolgozatban és csak féllapnyi statisztikai adattal (de ezen a féllapon még az érdekes és éppen Csorba egyik főthemájára, a realiskolának a későbbi életpályákkal való kapcsolatára nézve jellemző adatok egész sorozata volt meg) Mauritz Rezső fővárosi realiskolai igazgató a *Magyar Paedagogia* 1896 januáriusi füzetében.***) Mauritz adataiból világosan kitűnt, a mi Csorbáéból is, hogy a realiskolákba lépő tanulók közül csak igen csekély töredék megy a realiskolán végig, és azonfelül, hogy e csekély töredéknek is alig a fele megy olyan pályára, melyre éppen a realiskola praedestínál. E tényekből Mauritz is levon bizonyos következtetéseket, bár sokkal nagyobb óvatossággal és több szakértelemmel, mint Csorba, és az utóbbinak figyelmébe ajánljuk Mauritz cikkének velős resuméjét, jóllehet az utóbbival sem értünk egészen egyet, mert mi a középiskolának realiskolai részét éppen olyan kevésbé szeretjük tisztán a pályaválasztás szempontjából nézni, mint a hogy e szempont kizárólagos voltát visszautasítottuk a gymnasiumra nézve is. De itt nem Mauritz, egyvébiránt nagyon

---

*) B. Sz. 1897. 50.

**) Egy adat a középfokú tanítás reformjának szükségéhez. *Magyar Paedagogia* 1896 5. lap.

tanulságos dolgozatával, hanem Csorba Ferenczével van dolgunk. Mielőtt, a mire szintén kell vállalkoznunk, a második cikk föntemlített statisztikai összehasonlításait közelebbről megtekintenők, okoskodásának gerinczét akarjuk egészben szemügyre venni. Ez a következő syllogismusban formulázható:

A realiskola tanterve úgy van szerkesztve, hogy nyolcz osztály ad befejezett műveltséget;

a realiskola nyolcz osztályát csak igen kevesen látogatják végig;

a realiskola tehát nem teljesíti hivatását és azért megszüntetendő és helyébe más kevesebb osztályú intézet teendő.

E syllogismus conclusiója föltéve, hogy praemissái helyesek volnának is, talán még mindig nem szükségszerű folyományuk, mert ha valamely iskola nem teljesíti eredetileg eléje tűzött hivatását, ennek igazán sok egyéb oka is lehetne, mint az iskolának elhibázott szervezete, hiszen cikkírónk maga említ egy számba vehető tényezőt, tudniillik a tőle csapásnak tartott minősítési törvényt; csakhogy ő ezt nem használja föl a realiskoláról állítottak gyengítésére, a mint egyáltalában nem tartozik logikája methodusai közé, hogy egy okozatnak különböző, hatásukban egymást esetleg gyengítő okait egymással szemben mérlegelje, hanem nagyobbára az inductio ama kezdetleges és logikailag rendesen legveszedelmesebb formájával él, hogy egy okozatról egyetlen egy okra következtet. Annál több szó fér Csorba conclusiójához, a mikor a föntírt praemissái közül az első egyszerűen nem áll.

E praemissában foglalt állítás teljes valótlansága az a tény, mely dolgozatom bevezető sorainak megírásakor annak kijelentésére bátorított, hogy Csorba Ferencz második cikkében mindenekelőtt a tárgyismeret meglepő hiányát mutatja. Attól bizony, a ki valamely iskolanemről ír, még pedig nemcsak egynehány, egyéni benyomásokból folyó megjegyzést, minőket a szakszerű pædagogus is igen szívesen vesz a művelt laikustól, hanem egyenesen az illető intézmény léte ellen irányított radikális reformjavaslatot, attól csak elvárhatjuk, hogy legalább ismerje ez iskolanemnek alapvető tervezetét, ismerje tantervét és a hozzávaló miniszteri utasításokat. Csorba Ferencz pedig ezeket, legalább az utóbbiakat, melyek pedig éppen olyan fontosak és hivatalosak, mint maga a tan-

terv, és épen hivatalos commentárjai amannak — úgy látszik — egyáltalában nem ismeri. Ha ismerné, tudomása volna arról a realiskolai utasításoknak már a bevezetésében található szakaszcól, mely egy külön marginalis tartalomösszefoglalás által is (*Az alsó osztályok tanításának egésze*) ki van tüntetve és a mely világosan azt mondja, hogy a tanterv «nem hagyva figyelmen kívül, hogy a tanulók nagy része az alsó osztályok bevégeztével más pályára távozik, a négy alsó osztályal némileg egészet adni törekszik.» Az idézett helyek nemcsak ezt mutatják, hogy Csorba Ferencz föntírt præmissája egyáltalában nem felel meg az igazságnak, hanem mutatják még azt a — Csorba Ferencz második cikke szempontjából — valósággal tragikomikus tényt is, hogy már több mint tíz évvel ezelőtt a realiskolák tantervének életbelépésekor, úgyszólván a priori tudták azt, a mit Csorba Ferencz számaival most a posteriori akar kimutatni, sőt bizonyára számot vetettek épen e körülménnyel a tanterv alkotói is. Nem rejlik-e valóságos Don-Quijoteismus a szánhadsorok e fölvonultatásában, melyekkel szerzőnk a mai realiskola falait ostromolgatja?

Van a második cikkben még egy a realiskola alkotásának intentiójára vonatkozó állítás, mely a maga merev alakjában egyáltalában nem igazolható, és ez az, hogy a realiskolának, már tudniillik az egész nyolcz osztályú szervezetnek, «egyetlen hivatása a technikai tanulmányokra való előkészítés.» *) Ennek tudtommal, sém a törvényben, sem a tantervben, sem az utasításokban ilyformán semmi nyoma. A törvény azt mondja a realiskola föladatának, mint már föntebb idéztük, hogy «az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse». Továbbá hozzáteszi, hogy a realiskola e föladatot főleg a modern nyelvek, a mennyiségtan és természettudományok tanítása által oldja meg. Az utasítások, melyek bevezetésük legelső soraiban a törvény e szavait interpretálják, ezt mondja: «A realiskola a modern nyelvek és irodalmak tanításával, tehát a mai tudalom szélesebb alapján juttatja az ifjakat kellő értelmi fejlettségre és általános műveltségre, szem előtt tartva azon tudománysszakokra való előképzést, melyek kiválóan az újabb korban fej-

*) B. Sz. 1897. 61.

lödtek. Tekintve az itt jelzett általános műveltség terjedelmét, mindkét középiskola tanterve azon alapelvre van fektetve, mely szerint a tanítás súlypontja az alapvető fogalmakra és organikus kapcsolatokra helyezendő.» Látjuk, hogy a reáliskolai utasítások is mily nagy súlyt helyeznek az «általános műveltség» követelményére, és csak utána teszik a tudomány-szakokra való előképzést, és itt sem beszélnek kizárólag technikai pályáról, hanem modern tudománysszakokról, a melyek pedig tudvalevőleg nem mindannyian a technikai pályákkal kapcsolatosak. Ez utóbbiakat tehát a reáliskolák megítélésében kizárólagos szempontnak állítani föl, egyike azon egyoldalúságoknak, melyek Csorbának mind két dolgozatában olyan feltűnők.

A mi a Csorbától fölsorolt számadatok részleteit illeti, azokat abból a szempontból, hogy igazán bizonyítják-e, a mit az író velök első sorban bizonyítani akar, tudniillik, hogy a reáliskolák eredeti hivatásuknak nem felelnek meg: a főtebb mondottak után vizsgálat alá venni fölösleges dolog volna. Meg kell őket azonban beszélnünk még két szempontból, a melyekkel Csorba Ferencz foglalkozik: az egyik a reáliskoláknak a gymnasiumhoz, a másik pedig a polgári iskolához való viszonyuk.

A mi az elsőt illeti, Csorba Ferencz azt igyekszik bizonyítani, hogy a gymnasium «aránylag jóval kevesebb tanuló-nak ad befejezett műveltséget és viszi őket céljokhoz, mint a gymnasium.»*) Írónk itt elismerésre méltó módon óvatosabban formulázza tételét, mint első cikkében, a hol általánosságban a gymnasiumok elárasztása ellen panaszkodott. E panaszra nézve főtebb**) számadatok alapján kimutattuk volt, hogy az iskolákat egészen véve (azaz átlagosan és nem a felsőbb osztályokat tekintve) a reáliskolák tanulóinak száma aránylag erősebben emelkedik, mint a gymnasiumoké. A második cikknek megszorított körü állítása azonban, mely a kétféle középiskolát végzett tanulók számát hasonlítja össze egymással, inkább megállja a tűzpróbát. De hogy belőle olyan irányban és olyan határozottsággal következtessünk, mint Csorba teszi, még sincs egészen megengedve. A reáliskolák alsó osztályai ugyanis még ott is, a hol polgári iskola van, inkább szívnak föl polgári iskolai eleme-

---

*) B. Sz. 1897. 59. **) 247. 1.

ket, mint a gymnasium és még inkább teszik ott, a hol polgári iskola nincsen — nem azért, mert a reáliskola közelebb áll a polgáriskolához, mint a gymnasiumhoz, a hogyan Csorba hiszi, hanem mert valamicskével közelebb áll hozzá, mint a gymnasium, legalább a közönséges fölfogásban, melynek a negatív jel, a classikus nyelvek hiánya, inkább tűnik föl. Továbbá egy város iskolanemei látogatottságának pontos megítélésére a látogató közönség szempontjából nem elegendő arra tekinteni, hogy *egy* városban vannak, hanem azt is kellene nézni, melyik szí föl többet a környező vidék lakosságából. Mind e fontos, a kérdést bonyolító tényezőket elhanyagolja ugyan Csorba Ferencz (én sem rendelkezem jelenleg a szükséges adatokkal e tényezők tekintetbe vételére), de azért mint már mondtam, a reáliskolai és gymnasiumi felső osztályok egybevetése alapján kimondott tétele inkább állja meg az igazság próbáját, mint első czikkének a gymnasiumra vonatkozó tételei. Jobban állja meg, de mégsem egészen, legalább nem annyira, hogy szabad volna azt mondani, hogy «kivétel nélkül mindenütt érvényesül a törvény», mely szerint tudniillik «a reáliskola aránylag jóval kevesebb tanulót vezet végig a nyolcz osztályon, mint a gymnasium». Ugyanis csak a «kivétel nélkül» ellen van a pontosság érdekében kifogásunk. E kifogásunkat magának a czikkírónak adataival kívánjuk igazolni. Székelyudvarhelyt például mutat a két gymnasium I. osztálya együttvéve 90 tanulót, a végső 33-at, tehát a gymnasiumi abiturientiensek teszik az ottani incipiensek számának $36\frac{2}{3}$ százalékját; a reáliskola I. osztályában van 30, a VIII-ban 12 tanuló, azaz a relatív százalékszám 40 százalék, vagyis a reáliskolára nézve az itt szóban forgó arányszám $3\frac{1}{3}$ százalékkal kedvezőbb, mint a gymnasiumra nézve. Ha itt külön vesszük a gymnasiumokat, akkor a katolikus főgymnasiumra nézve még kedvezőtlenebb a százalékszám. Brassóban az állami főreáliskola (a másik két reáliskola még nem teljes) kezdőtanulóinak 23·8 százalékját veszi föl a VIII-ba, míg a három gymnasium együttvéve csak 22·98 százalékot. Az ember azt hihetné első perczre, hogy a másik két csonka reáliskolának a felsőbb osztályokba átlépő ifjúsága emeli a főreáliskola abiturientienseinek számát, de erre gondolni alig lehet, már azért sem, mert egészben véve tíz tanuló van az V. osztályban a IV. osztály harminczegy tanuló-

jával szemben. Ez át nem lépés oka valószínűleg a nemzetiségi viszonyokban rejlik. Másfelől ellenben a görög keleti gymnasium magasabb abiturien-száma ($31\frac{2}{3}$ százalék) előnyösen befolyásolja a gymnasiumi abiturien-sek átlagszámát.*)

Van Csorba Ferencz második cikkében a reáliskolának a gymnasiumhoz való viszonyát illető még egy állítás, melylyel, minthogy valóban a reáliskola szervezetébe vág, bővebben kell foglalkoznunk. Ez tudniillik az a tétele, mely szerint a «reáliskola sok fiú számára a burkolt gymnasium szerepét játszsza», vagyis hogy sok fiú csak azért keresi föl, mert újabban a latin nyelvet is tanítják benne, úgy hogy könnyebben teheti a gymnasiumi pótló érettségi vizsgálatot, mely számára bizonyos, csak reáliskolai érettségit tett tanulók előtt elzárt pályákat nyit meg. Nem kívánok most itt azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy mennyit lendített a latin nyelvnek, mint rendkívüli tantárgynak, behozatala a reáliskolákba ez intézetek látogatottságán.**)

De azt a tényt, hogy a kormány, a vezető tanférfiak nagy része is szükségét látta, hogy a reáliskola egyelőre rendkívüli tárgynak tanítsa a latint: e tényt, mondom, mint egy előreláthatólag még radicalisabb reform előhírnökét, kissé behatóbban akarom tárgyalni.

Én e tényben épenséggel nem látom a reáliskolának gymnasiumi jellegbe való burkolását és még kevésbbé láthatok benne érvet a mellett, hogy a reáliskola megszüntetendő, és a ma kettéoszlott középiskola helyébe lépjen csak egy, mereven és magánosan álló iskolanem: — Csorba szerint — a mai gymnasium.

Én e tényben csak egy a jövőre irányadó elvi törekvésnek és vele együtt egy a multban történt mulasztásnak látom a bizonyítékát.

---

*) Meg kell jegyezmem, hogy, a mit bizonyára Csorba is jól tud (Mauritz külön megemlíti), hogy ez az egész operálás egy és ugyanazon év számadataival az incipiensek és abiturien-sek számának viszonyára nézve nem felel meg a szigorú statisztikai követelményeknek, mert tulajdonképen valamely év VIII. osztályának létszámát az itt szóban forgó czélból a nyolcz évvel azelőtt való I. osztály létszámával kellene összehasonlítani. De egészben véve stationair állapotokat föltéve, az eljárás menthető, különösen mint Mauritz helyesen igazolja, a jelen esetben.

**) Mauritz érinti e kérdést is és fejtegeti azokat az okokat, melyek e lendítést nem tették valami jelentékenynnyé, illetőleg állandóvá.

Az a jövöre irányított elv az, melyet a vallás- és köz-
oktatásügyi miniszter a közoktatási tanácshoz intézett egyik
legújabb leiratában *) oly szerencsésen formulázott, midőn «a
középiskolai jogosítás egysége»-ről szolt és a mely elvet né-
hány hónappal ezelőtt a tanügyi congressuson Kármán Mór a
következő tételben fejezett ki: «Társadalmi vagy tanulmányi
jogosultság tekintetében a középiskolák különböző ágai közt
minden különbség megszüntetendő.» **)

Az a multa vonatkozó mulasztás pedig, melynek bizo-
nyítékát a reáliskolák latinositására vonatkozó, nálunk szokat-
lan sürgetéssel fellépő törekvésekben látom, az, hogy a reál-
iskolát (a névre nem helyezek nagy súlyt, de e szót reáliskola
már a reális szó folyton változó, korunkban épen a régi hu-
maniora terén is nagy tiszteletre jutott jelentése következtében
nem tartom a legszerencsésebbnek) vagyis az antik világra vo-
natkozó mélyebb ismereteket nyújtó tudós jellegű középiskola
mellé állított, a modernség felé irányított, némileg gyakorlati
jellegű középiskolanemnek nem adták meg mindjárt tantervé-
nek szerves alkotórésze gyanánt a latin nyelvet. Egy ország-
ban, a hol az úgynevezett értelmiség tagjai még most is lateiner
embernek nevezik magokat, ide bátran számítva az esetleg
csak reáliskolát végzett mérnököt vagy hivatalnokot is; a hol a
tanuló-ember és a latin nyelv számára egy közös név van: a
diák; a melynek nemzeti történelme, a politikai is, az irodalmi
is, elszakíthatatlanul össze van növe a latin nyelvvel, (abban a
«mai tudalom»-ban, melyről a reáliskola szol, benne van a nem-
zeti történelmi tudat is), a melynek egyenesen latin nemzeti
classikusai is vannak, nem latin nyelven is, hanem csak latin
nyelven írt classikusai; ***) a melynek annyi a specialiter nem-

---

*) 1896. évi 3887. eln. sz. alatt. — (*O. Középisk. Tanáregyesületi
Közlöny*, XXX. évf. 243. lapon).

**) *O. K. Tanáregyes. Közl.* XXX. évf. 192. l.

***) Hogy még nálunknál nagyobb modern nemzet sem zárja ki
klasszikusai sorából azokat, kik latin nyelven írtak, erre nézve legyen
szabad David Fr. Strauss, a híres német theologus, egy érdekes nyilat-
kozatát ideiglatnom, melyet Hutten Ulrik dialogusainak fordítása elé
írt előszavában tesz, midőn ezeket mondja: «Dem deutschen Volke
aber mache ich einen seiner Classiker zugänglich. Es besitzt deren
bekanntlich auch solche die lateinisch geschrieben haben. Man kann
über den Begriff des Classikers streiten: ich verstehe hier einen

zeti vonatkozású latin szárnyas igéje, a mult idők kulturájának e becses residuuma: ily országban, ily nemzetnek nem lehet egyetlen egy magasabb nemzeti műveltséget adó középiskolája latin nélkül.

A mai réaliskola helyébe annak idején egy egyébiránt modern jellegű latin iskolának kellett volna jönnie; a mai, a görög-pótló rendelet által eltorzított gymnasiumnak pedig tiszta, esetleg még a mainál jóval több görögöt nyújtó gymnasiumnak kellett volna maradnia, mely nemcsak a nemzeti mult megismerésére képesít — erre ugyanis minden középiskolának, sőt bizonyos határig a teljes népiskolának is kell képesíteni, — hanem megadja az eszközöket a nemzeti multnak az emberiség multjában levő gyökerei föl kutatására is.

Mind a két iskolanemnek pedig, a latin-modern réaliskolának is, a görög-latin gymnasiumnak is azért minden speciális elágazásai mellett didaktikailag, azaz tantervében közös törzssel kell bírnia, melyet mindegyik iskolanem a maga módjára és a maga eszközeivel kezel. E közös tananyag-törzsök a közműveltségnek minden magyar művelt emberre mulhatatlanul szükséges elemeit kell hogy tartalmazza. Az elágazás csak az ez elemeken kívül levő dolgokra nézve lesz lehetséges, és itt a két főág mellett — mindig az egyenlő jogosítás megtartásával — különböző, előre talán meg sem határozható alágak keletkezése sincsen elvileg kizárva. Ezt az elágazást persze csak az egész tanügyi szervezetre értem, nem pedig egy és ugyanazon iskolaegyedre, az annyiszor emlegett, mindenféle pädagogiai szempontból csak kárhozatos bi- vagy trifurcatio értelmében.*)

Egységes jogosítás, egységes műveltséganyagi törzsök, de egyébiránt legalább két főág, sőt alágak dolgában a legmesszebb menő liberalitás: — ezek azon elvszerű követelések, melyeket saját nemzeti multunkra és az európai iskolaügy

---

Schriftsteller darunter, in dessen Werken die tiefste Eigentümlichkeit seines Volkes zum Ausdruck kommt, und zwar in einer Form, die, wenn nicht für alle Zeiten mustergiltig, doch für alle bedeutend und anziehend ist.*

*) Lásd erre nézve Kármánnak a tanügyi congressuson tartott előadását: *A középiskola tanulmányi rendjéről.* (Orsz. Középisk. Tanegy. Közl. XXX. évf. 189. és a köv. lapokon.)

történetére való tekintettel középiskoláink jövő szervezetére nézve szükségeseeknek tartok.

Az egységes jogositás kérdése nagy nehézségeket nem okozhat. Az egységes centralis nemzeti közműveltségi anyag kipuhatólására pedig — ez a meggyőződése — nem kell nagyon messze menni. A mai gymnasiumnak anyaga nagyjában véve — ha elveszszük belőle a görög nyelvet és a görög irodalomnak eredeti szövegben való ismertetését — megszabja főbb részeiben hosszú időre közműveltségünk anyagának okvetetlenül szükséges elemeit, megszabja különösen akkor, ha egy kissé lekaparjuk róla azt, a mi szervezetének eredeti formájára, az 1874-iki tantervjavaslatra — a hagyománnyal és egyéb körülményekkel való megalkuvás útján reá hullott. E tantervnek, melyet a művelődési kérdésekben — úgylátszik Csorbától is — nagyrabecsült Németország irodalma *Muster eines rationellen Lehrplans* *) gyanánt mutatott be, a magánálunk nem eléggé fölismert elvszerűségében első helyen az az érdeme, hogy nemzeti közműveltségünk szükséges elemeit történelmi, irodalmi és természettudományi téren igyekezett nagy megfontolással összeállítani. Épen ez érdeménél fogva marad majd e tanterv hosszú időre közzoktatásügyi szervezkedésünk számára iránytadó, alapvető munkálatnak.

Mit? Reáliskolát latinnal? Gymnasiumot még több göröggel? Hiszen akkor ez iskolák még többeknek okozzák a Csorbától is emlegetett «túlterhelést», és tanításuk még inkább lesz «távolról sem eléggé eredményes»,**) minőnek Csorba most már censeálja.

E két vádra, a mennyiben a föntvázolt jövőre vonatkoznak, nincs okom most megfelelni, midőn csak helytelen vélekedések czáfolására érintem a nézetem szerint helyes megoldásmódokat. A mi pedig e vádak, mint a jelen középiskolai oktatás ellen irányultakat illeti, rájok nézve, minthogy itt sok tekintetben valóságos imponderabilékról van szó — az eddig számok és adatok alapján folytatott vita után — érdem-

*) E nevet O. Frick, a németországi újabb középiskolai mozgalmának e négy évvel ezelőtt meghalt vezető alakja adta neki, midőn a tőle szerkesztett *Paedag. Abhandlungen* című sorozatban a gymnasiumi utasításaink általános részének fordítását közölte.

**) B. Sz. 1897. 46. lapon.

leges polemiába nem bocsátkozhatom. Az elsőre, a túlterhelésre vonatkozólag legszívesebben szeretnék egygyel a föntemlített latin szárnyas igék közül felelni, a híres Kálmán királyfélével: *De strigis, quæ non sunt, nulla quæstio fiat.* A túlterhelés ellen pedig, minthogy nincsen, semminemű kereset ne legyen. Nekem egyéni meggyőződése, azaz iskolai és nevelői praxisban szerzett tapasztalaton alapuló meggyőződése, hogy az a túlterhelés a szó szoros értelmében «dajkamese», a mennyiben csak azon szülők ajkán fordul meg legtöbbszörre, kik gyermekeik nevelését még a csecsemő vagy babykoron túl is még dajkamódra szeretnék folytatni. E dajkamese, melynek rémes szava 50—60 év óta kísért Európaszerte, és mint annyi nyugateurópai dolog kissé elkésve eljutott mihozzánk is, nem is az iskola talaján, nem is a tanügyi kormányok bureaujaiban termett, hanem egy német orvos találta föl fegyverül egy nem legszebb tendenciájú, felekezeti és nemzetiségi jellegű párt-harczban,*) és az orvosoknak nagyon is kedvező korunkban, melynek az utókortól írt kulturhistóriai jellemrajzában e kedvezés talán nem lesz épen a legelőnyösebb vonása, elég jó talajra talált. A kik e mesében hisznek — ügylátszik Csorba Ferencz is közéjük tartozik — azokkal nem vitatkozhatom. Hogy helyes methodus, jó tankönyvek és mindenekelőtt okos házi nevelés megkönnyíthetik az iskolai oktatást: ennyi persze bizonyos, de ki tagadhatná, hogy — talán a házi nevelés kivételével — ma mindezek tekintetében jobban vagyunk, mint voltunk tíz vagy csak öt évvel ezelőtt, és ki nem látná be, hogy további öt vagy tíz év múlva még jobban leszünk? A mi pedig az eredménytelenség vádját illeti, erre nézve csak a könynyelműségen kell megütköznöm, melylyel e vádat — Csorba Ferencz persze nem áll vele egyedül — világgá bocsátják. Hogy a jelen középiskolai oktatásunkon, melyet legkorábban 1883-tól szabad kelteznünk, általános kulturpolitikai és nemzet-sociologiai szempontból eredményességet vagy eredménytelenséget megállapíthassunk: ennek még egyáltalában nem érkezett el az ideje. Ma még egyetlen egy egészen felnőtt, azaz nagykorú, s így a polgári életben szerepet vivő nemzedékünk

*) Ez orvos a híres, hogy ne mondjuk, hirhedt Lorinser. V. ö. föllépésének motivumaira nézve egyebek között Theobald Ziegler *Gesch. d. Paedagogie* 328. lap.

nincsen, mely az egész középiskolát az 1883-iki törvény és a nyomába jött didaktikai intézkedések által megszabott keretben elvégezte volna, mert azok, kik az utóbb említett esztendőben léptek a gymnasiumba, ma, normalis körülményeket számítva, még nem érték el a huszonnegyedik életévöket. Csak a tanügyi szervezet, melyre nézve annyiszor szeretjük a fa életéből venni a képeket, mikor törzséről és ágairól beszélünk, csak az volna oly fa, melyre nem áll a biblia szava: «A gyümölcsről ismertetik meg a fa?» A míg legalább 5—6 ilyen az egész modern középiskolán végig ment nemzedéket nem láttunk, addig az eredménytelenség vádját komolynak tekinteni nem lehet. Majd ha ily nemzedéknek csak rövid sorát láttuk, és azt tapasztaltuk, hogy rosszabbak, mint mi voltunk, hogy kevésbbé válnak be mindenütt, a hol a műveltség nemcsak dísz, hanem fontos eszköz a nemzeti élet szolgálatában, akkor talán jogunk lesz középiskolai oktatásunk eredménytelenségéről beszélni.

Addig nem.

Addig, hogy aztán hirtelen már nagyon is késő ne legyen, más téren, tudniillik nagy történelmi körütekintésre alapított elvszerű elmélkedés terén, kell az eligazodást keresnünk tanügyi szervezkedésünkre nézve — nem pedig az a posteriori való eredményekben, melyek ellen szintén, mint a Kálmán király boszorkányai ellen, nem indíthatunk keresetet, mert ily eredmények még nem is lehetnek.

WALDAPFEL JÁNOS.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Második közlemény. *)

V. FEJEZET.

Tom haza érkezik.

Tom kora délután volt megérkezendő, s a Maggieén ki-
ül még más szív is erősen dobogott, míg az egyfogatú kocsi
kerekenek zörgését oly sokáig kellett várni; mert ha Tulli-
verné erős érzésű volt, különösen az volt szeretete fia iránt.
Végre hallatszott a kocsikerék gyors és könnyű forgásának a
hangja — s mind a mellett, hogy a fellegeket tova űző szél
nem valami nagy tiszteletet mutatott a Tulliverné haja és fej-
kötőjének szalagjai iránt, sietve kijött az ajtó elé, sőt kezét a
Maggie makacs fejére tévé s reggel minden boszúságát elfelejté.

— Itt van hát az én aranyos gyereke! De, szent Isten!
nini, nincs fönn a gallérja, bizonyosan elvesztette az úton, s
jót állok érte, hogy az egész tuczatot elpusztította.

Tulliverné kitárt karjaival várta, Maggie hol egyik, hol
másik lábán ugrált, míg Tom leszállt a kocsiról s gyöngéd
megindulástól való férfias tartózkodása e szavakba tört ki:

— Hallo, Jap, hát te is itt vagy még?

Mind az által elég készségesen engedte, hogy össze-vissza-
csókolják, jöllehet Maggie úgy a nyakába csimpeszkedett, mint
ha meg akarta volna fojtani: míg a fiú szürke-kék szeme a kert
felé, a bárányokra s a folyóra tévedt, mely utóbbiról föl-
tette magában, hogy másnap reggel megkezdí benne a halá-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 241. számában.

szatot. Ő azon gyerkőczék közé tartozott, a milyenek mindenfelé nőnek Angliában, s tizenkét-tizenhárom éves korukban nagyon hasonlítanak a libákhoz: világos-barna hajú, tej-rózsa arcú, telt ajkú, határozatlan orrú s szemöldökű gyerkőcz — ez olyan ábrázat, a melyen lehetetlenség megkülönböztetni mást, mint a gyermekkor általános jellemét, tehát lehetőleg egészen elütő a Maggie külsejétől, melyet — úgy látszik — a természet határozottabb szándékkal formált és színezt. De ugyanennek a természetnek nem kis ravaszsága van, a mely a nyíltszívűség álarcza alá rejtőzik annyira, hogy míg a rövidlátó emberek azt vélik, hogy egészen keresztül látnak rajta: addig ő titkon czáfolja meg bizalmas sejtelmöket. Ez átlagos gyermeki vonások alá, a melyeket nagyjából átváltoztatni látszik, a legrakonzátlanabb jellem túlszigorú, hajthatatlan törekvéseit rejt; a sötét szemű, semmibe bele nem nyugvó, lázadó leány pedig utoljára a határozatlan vonású férfiaság halvány és piros-pozsgás darabkájával összehasonlítva, szenvedőleges lénynyé válik.

— Maggie — szóla Tom bizodalmasan, egy sarokba vonulva, a mint anyja nem sokára kiment, hogy pakk-ládáját megvizsgálja, s a mint fölmelegedett kissé a hosszú útazás alatt szenvedett hideg után — tudod-e, mi van az én zsebemben? — s ezután titokzatosságot gerjesztőleg inte fejével.

— Nem — válaszolt Maggie. — Hadd lám, hogy nyomja ki a zsebedet, Tom! Eper vagy mogyoró?

Maggie szíve kissé érzékenyült, mivel Tom folyvást azt mondá, hogy «olyast vele nem érdemes» játszani, mert nagyon rosszúl játszik.

— Eper! dehogy; összes epremet társaimnak ajándékoztam; a mogyoró meg csak akkor jó, te bamba, ha még friss. De nézzed csak!

Erre valamit félig kihúzott jobbik zsebéből.

— Mi az? — kérde Maggie suttogva. — Semmi egyebet nem látok, mint egy sárga darabot.

— Úgy-e, no hát egy . . . új . . . találd ki, Maggie!

— Oh, én nem tudom kitalálni, Tom — szólt Maggie türelmetlenül.

— Ne légy oly daczos, mert nem mondom meg — felelt Tom, visszadugva kezét zsebébe s határozott magatartást mutatva.

— No ne, Tom — szól Maggie síró hangon, megragadva kezét, a melyet szorosan a zsebében tartott. — Én nem haragszom, de hát ki nem állhatom a találgatást. Engedj meg, Tom!

Tom fölemelte kezét lassan s így szólt:

— No hát, tudod, egy új halfogó zsineg — kettő kettőnknek — egy a tied, egészen a tied, Maggie. Nem akartam feleshaszonnal czukorra és mézeskalácsra játszani, hogy a pénzzel talán takarékoskodjam, a miért Gibson és Spouncer rám is támadtak. Nézd a horgokat is! Látod? Nem mennénk-e holnap reggel a kerek tóhoz halászni? Te neked magadnak kell megfogni a kis halakat, a bogarakat mind szépen a végére készítened — úgy-e pompás lesz a'!

Maggie válasza abból állt, hogy a Tom nyakába csimpajkozott s ajakát a Toméhoz nyomta a nélkül, hogy egy hangot is szólt volna, mi alatt ez lassankint le kezdé gombolyítani a zsineget s azután így szólt:

— No, hát nem vagyok én jó testvéred, hogy egészen a te részedre hoztam egy zsineget? Tudod, hogy erre senki se kényszerített volna, ha úgy nem szeretnék.

— Igaz, igaz, nagyon jó . . . Én is szeretlek téged, Tom.

Tom a zsineget visszatette zsebébe, nézegette a horgokat egyenként s újra megszólalt:

— Társaim megtámadtak, hogy én nem akartam felesnyereséggel czukorra játszani.

— Oh Istenem! csak az iskolában ne czivakodnátok! Nem bántanak ott téged ezért?

— Engem bántani? dehogy — felelt Tom, újra elővévén a horgokat, meg egy széles pengéjű zsebkést, a melyet lassan nyitott ki, elmerülve nézte s újjaival széles pengéjét végig simíttatá, így szólván:

— Spouncert kancsal szemmel néztem, ő engem mindenkép rá akart szedni; nem is akartam feleshaszonra játszani, mert mindenki megcsalt.

— De derék fiú vagy te, Tom! azt hiszem, hasonlítasz Sámsonhoz. Ha most amoda jönne egy dühös oroszlán egyenesen felém: úgy-e szembe szállnál vele, Tom?

— Már ugyan hogy jönne az a dühös oroszlán te feléd, te kis bamba? Hisz itt nincs oroszlán, az csak az állatseregletben van.

— Persze; de ha mi az oroszlán hazájában volnánk,

például Afrikában, hol nagyon meleg van, a hol az oroszlánok megeszik az embereket. Meg is mutathatom ezt neked könyvben, a hol ezt én olvastam.

— Hát akkor puskát fognék s agyonlőném.

— De ha nem volna puskád — mikép menekülhetnénk meg, mikor semmit sem sejtve, például éppen mikor halászni megyünk, s egy nagy oroszlán dühösen felénk rohanna, s nem tudnánk előle sehova elmenekülni. Mit tennél akkor, Tom?

Tom kissé gondolkozott, azután megfordult s némi hegykeséggel mondá:

— De nem jön oroszlán. Mire való hát fecsegésed?

— De elképzelem, ha így lenne — szólt Maggie, Tomot követve. Gondold el: mit tennél?

— Ugyan, hagyj békét az ilyen bambaságoknak, Maggie. Most megnézem a tengeri nyúlakat.

Maggie szíve dobogni kezdte a félelemtől. A szomorú valót nem mondhatta meg neki egyszerre, hanem elkezdett Tom után sompolyogni reszketve, a mint az megindult, azon gondolkozva, hogy mikép mondhatja meg Tomnak az újságot, hogy szomorúságát s haragját lehetőleg csillapítsa; ő a Tom haragjától mindennél jobban félt, mert az egészen más volt, mint az övé.

— Tom — szólt a leány félénken, mikor már a szabadban voltak — hogy vetted a tengeri nyúlakat?

— Két félkoronán s egy sixpencen — felelt Tom határozottan.

— Azt hiszem, ennél több pénzem is van nekem fönn az aczélrugós erszényben. Megkérdezem anyámat: nem adhat-nám-e ezt neked.

— Miért? — kérde Tom. — Nem szorultam én a te pénzedre, te kis bamba. Több pénzem van nekem, mint neked, mert én fiú vagyok. Karácsonyra is mindig fél vagy egész souverignt kapok ajándékba, mert belőlem ferfiú lesz, te pedig csak öt shillinget, mert te mindig csak leány léssz.

— Jól van, jól; de ha nekem megengedte anyám, hogy két félkoronát s egy sixpencet kivehetek erszényemből s azt neked kölcsönözhetem, hogy azon még egynéhány nyulat vehess?

— Egynéhányat? Nekem nem kell több.

— Oh, Tom, de a régiekből már egy sem él ám!

Tom e szóra rögtön megállt s Maggie felé fordult.

— Úgy-e, elfelejtetted őket etetni, meg Harry is elfelejtette? — szólt s haragos pír futotta végig arczát, mely azonban nem sokára megint eltűnt. — Majd adok én Harrynak; elkergetem innen. Téged sem szeretlek, Maggie; nem is jósz velem holnap reggel halászni. Hogy megmondtam, hogy mindennap megnézd a nyúlakat.

Ezzel tovább ment.

— De ha elfelejtettem — most már igazán nem tehetek róla. Hisz én magam is nagyon sajnálom — válaszolt Maggie s könnyei megeredtek.

— Haszontalan leány vagy — szólt Tom szigorú hangon — sajnálom, hogy halfogó-zsineget vettem részedre. Most már nem szeretlek.

— Oh Tom, te nagyon kegyetlen vagy — zokogott Maggie. — Én mindent megbocsátok, ha te is megbocsátasz s meg se mondom, hogy te mit tettél. — Én neked megbocsátok s szeretni foglak.

— Úgy-e, te bamba. — Én nem bocsátok ám meg neked — soha!

— Bocsáss meg, Tom; szívem is megszakad — szólt Maggie görcsös zokogással, megragadva Tom karjait s könnyes arczát a Tom vállaihoz szorítá.

Tom elszakítá magától, újra megállt s határozott hangon szóla:

— Hát hallod-e, Maggie, nem vagyok-e én jó testvéred?

— De i—i—igen — zokogá Maggie s állát rángatózva húzá föl, majd megint leereszté.

— Nem gondoskodtam-e számodra halfogó-zsinegről, hogy azt neked megtakarított pénzemből megvegyem, s nem akartam felehaszonnal játszani cukorra, a miért Spouncerrel czivódnom is kellett?

— I—i—igen — én téged úgy sze—szeretlek, Tom!

— De te haszontalan leány vagy. Utoljára is a szünidőben a katulyám cukros festékét lenyaltad, az az előtt valóban meg kis hajómról halfogó-zsinegemet el hagytad vitetni, pedig hogy rád bíztam, hogy mind ezekre gondod legyen, meg aztán sárkányomra sem vigyáztál, meg semmire sem.

— Hisz nem volt ez nekem szándékomban — szólt Maggie — de most már nem tehetek róla.

— De tehetnél volna — felelt Tom — ha gondod volna

arra, hogy mit teszesz. Hanem te haszontalan leány vagy s nem is jössz ki velem holnap halászni.

E borzasztó következtetéssel rohant el Tom Maggietől, a malom felé tartva, a hol azt hitte, hogy Lukácsot köszönheti s elmondhatja neki a Harryra való panaszát.

Maggie mozdulatlanul állt, csak zokogása hallatszott egy-két percenként. Majd visszafordulva, rohant a házba s egyenesen a pallásra, hol a küszöbre ülven, fejét a szű-ette deszkákra hajtá az elhagyatottságnak összezúzó érzelmével. Tom haza jött; hányszor elgondolta: mily boldog lesz ő akkor — s íme Tom mily kegyetlen hozzá. Mi haszna mindennek, ha Tom őt nem szereti! Oh, ő nagyon kegyetlen hozzá. Bár csak ne akarta volna pénzét Tomnak adni s ne mondta volna, mennyire szomorú ő is! Beismeri, hogy anyja iránt többször volt makacs, de Tom iránt sohasem — Tom iránt sohasem volt szándékában makacsnak lenni.

— Oh, ő nagyon kegyetlen! — zokogá Maggie hangoosan, némi fájó gyönyört találva az üres tér visszhangjában, mely a pallás hosszú üregét áthangzotta. Most a világért sem gondolt arra, hogy talán bántani vagy ütni kellene a bábut; sokkal szánalomra méltóbbnak érezte magát, semhogy haragudni tudjon.

Oh a gyermekkor keserű fájdalmai! mikor a fájdalom még új és szokatlan; mikor a reménynek még nincsenek szárnyai, hogy átrepüljön a napokon s heteken s az egyik nyártól a másikig való időköz oly megmérhetetlennek látszik.

Majd nem sokára Maggie azon gondolkozott, hogy már egy órája is lehet, mióta ő a palláson húzta meg magát, már a thea ideje is itt van, mindnyájan a theához ültek, s ő rá senki sem gondolt. Jó: tehát ő itt marad s koplal — elrejtőzik a bődön mögé s itt tölti az egész éjjelt; majd aggódnak miatta valamennyien, s Tom is szomorú lesz. Ezt gondolva, Maggie büszke önérzettel a bődön mögé mászott; de hirtelen hangos sírásba tört ki azon gondolatnál, hogy hollétét senki sem tudja meg. Hátha lemenne Tomhoz — hátha most már megbocsátana neki Tom? — talán atyja is ott lesz és pártját fogja neki. Azt akarta, hogy Tom szeretetből bocsásson meg neki, nem pedig atyja unszolására. De nem; ő nem megy le, ha csak Tom föl nem megy érte s le nem viszi. Ez elhatározásnak egész mértékével vonta meg magát őt nehéz perczig a bődön mögött, de

azután a szeretet vágya, a szegény Maggie természetének e legerősb szükségérzete szembe kezdett szállni büszkeségével s legyőzte azt. Előmászott a bődön mögül a hosszú pallás szürkületébe s épen ekkor vette észre, hogy valaki gyors léptekkel halad fölfelé a lépcsőkön.

Tom ezalatt igen érdekes beszélgetésbe ereszkedett Lukácssal, körüljárta a gazdaságot, megnézett mindent, a miben kedve telt, pálczákat faragcsált s nem is maradt ideje se Maggiere, se boszúságának eredményére gondolni, csak arra, hogy az iskolában nem volt megengedve a pálcza-faragcsálás. Tom úgy vélte, hogy testvére büntetést érdemel, s mint-hogy egészen véleménye szerint cselekedett, most más egyéb tárgyakkal foglalkozott, mint valamely gyakorlati ember. A mint azonban theázni hívták, atyja azt kérde: «Hol van az a kis lány?» anyja meg szintén e pillanatban emlegeté: «Hát kis nővéred hol van?» mert férj és feleség szentül hitték, hogy a két testvér az egész délutánt együtt tölti.

— Nem tudom — szólt Tom. Ő nem akart «árúlkodni» Maggiere, ámbár haragba' volt vele; Tulliver Tom becsületes fizető volt.

Mit, hát nem veled játszott azóta? — kérde atyja. Hisz egyébről se' gondolkozott, mint hogy te hazajössz.

— Én már vagy két órája nem láttam — mondá Tom, a szilvás lepényt forgatva eszében.

— Szent Isten! nyilván a vízbe fúladt — kiáltá Tulliverné, fölkelve ültéből s az ablakhoz sietve. — Hogy engedheted ezt? — folytatá a megrettent asszonyok módjára, a kik vádolnak, de se azt nem tudják, hogy kit, se azt, hogy miért.

— Aj, dehogy fúladt ő a vízbe — szólt Tulliver. — De nem tudom, te nem ellenkeztél-e vele, Tom?

— Én nem, igazán mondhatom, atyám — szóla Tom boszankodva. — Azt hiszem, itt van a házban.

— Nyilván fönn a palláson — mondá Tulliverné — a hol énekelget s beszélget magában oszt' elfelejti az evés idejét.

— Menj s hozd le őt, Tom — mondá Tulliver, kissé éles hangon; mert belátása s a Maggie iránti atyai szeretete azt a gyanút keltették benne, hogy a fiú keményen bánt a «kicsikével», különben bizony nem tágitott volna mellőle. — «Aztán légy jó hozzá, hallod, mert majd másképp beszélek veled!»

Tom nem merte atyja parancsát mellőzni, mert atyja hatá-

rozott ember volt, a ki ha szólt, szavát a kezében levő ostor megsuhogtatásával kísérte. Némi makacssággal kelt tehát föl Tom, magával vivén egy darab szilvás lepényt s nem is gondolt Maggie büntetésének elengedésére, a mely úgy sem volt nagyobb, mint a milyet megérdemelt. Tom még csak tizenhárom éves volt s természetesen nem igen sokat tudott a grammatikából meg a számtanból, ezeket a legnagyobb részben nyílt kérdéseknek tekintette, de abban különösen világos és pozitív véleménye volt, hogy a ki bünt követett el, elvegye büntetését, s e véleményt önmagára is alkalmazta; csakhogy ő sohasem érdemlett büntetést.

Maggie a lépcsőkön hallgatta Tom lépteit, mikor szeretete győzött büszkeségén s lefelé indult kisírt szemekkel, szétzilált hajjal, hogy bocsánatot kérjen. Legalább atyja megezírógatja s így szól hozzá: «Soh' se törődjél vele, kis lányom!» Ez a csodálatos hódító, a szeretet iránti vágy — a szívnek ez éhsége — épen oly határozott, mint az az éhség, a melylyel a természet bennünket igába fog, s a mely megváltoztatja a világ arczúlatát.

De a mint észrevette, hogy Tom közeleg, szíve erősen dobogott a reménytől. Tom a legfelső lépcsőre állt s innen szólt:

— Maggie, gyere le!

Erre a leány rohant lefelé s testvére nyakába borúlva, zokogá:

— Oh Tom, bocsáss meg, tovább nem tűrhetem, mindig jó leszek hozzád, máskor semmit se' felejték el, szeress, kedves Tom!

Megtanulunk tartózkodók lenni, mikor már öregsünk; abba hagyjuk, ha valakivel összevesztünk, művelten fejezzük ki magunkat s így idegenedünk el másoktól egyrészről nagy lelkierőt mutatva, másrészről sok boszúságot elfojtva. Viseletünkben már többé nem közeledünk az alsóbb állatvilág belső ösztönéhez, de mindenkép úgy akarjuk magunkat viselni, mint egy művelt társadalom tagjai. Maggie és Tom azonban még nagyon hasonlítottak a kicsiny állatokhoz; a leány arczával dörzsölte testvérét, össze-vissza csókolta fülét zokogva; de a fiúnak is voltak gyöngéd érzései, a melyek a Maggie kedvéért fölébredtek lelkében annyira, hogy e gyöngédség nem igen illett össze azon elhatározásával, hogy meg-

büntesse Maggiét, mivel megérdemli: ő is vissza csókolta Maggiét s így szólt:

— No ne sírj, nézd, harapj ebből a lepényből!

Maggie zokogása csillapulni kezdett s fölnyitotta száját a lepénydarabra, aztán Tom harapott megint épen csak a másik kedvéért; úgy harapdálták együtt a lepényt, összedörögölve ez alatt ajkukat, szemöldöküket, orrukat, e kedélyes működésükkel élénken emlékeztetve két jól összeszokott ponyra.

— Gyere most theázni, Maggie — szóla Tom, mikor már nem volt lepényük s csak lent érkezett az számukra.

Így végződött e napnak szomorú eseménye, s másnap Maggie egyik kezében a horoggal, másikban kis kosarával ballagott a tóhoz, minden lépésnél nézegetve a kapott ajándékot, s arcza sugárzott a kis hód-kalap alól, hogy Tom olyan jó volt hozzá. Beszélte Tomnak, hogy szeretné, ha az az ő horgára föltűzné a rovarokat, jöllehet teljes hitelt adott Tom abbéli véleményének, hogy a rovarok nem érzékenyek (mi Tomnak egyéni meggyőződése volt, hogy az ugyan nem valami nagy dolog, ha azok nem éreznek). Tom jól ismerte a rovarokat, halakat s több ilyfélét; tudta, melyik madár a kártékony, hogy kell kinyitni a kelepczét s hogy kell fölemelni az ajtó kilincset. Maggie elgondolta, hogy mily csodálatos ismeret ez, s hogy sokkal nehezebb, mint arra visszaemlékezni, mit olvasott a könyvben; egészen eltelt bámulattal a fiú fensőbbisége iránt, mert ez volt az egyetlen személy, a ki az ő ismereteit csak «silányság»-nak nevezte s épen nem volt meglepetve az ő okosságától. Tom meg abban a hitben élt, hogy Maggie egy kis bamba teremtés; minden leány ilyen — a leányok nem tudnak egy követ úgy eldobni, hogy az valamit találjon, a zsebkéssel sem tudnak bánni s még a békáktól is megijednek. Különben nagyon szerette nővérét s mindig azon gondolkozott, mikép tehetné azt gazdasszonyává s megbüntethetné, ha valami csínyt tesz.

Így haladtak a kerek tó felé, azon csodálatos tó felé, a melyet a nagy áradat azelőtt sok évvel ott hagyott és senki sem tudta, milyen mély; a mely oly titokzatos volt a maga tökéletes kerekdedségével, körülfogva a nádtól s szomorúfüzektől annyira, hogy a vizet csak az láthatta, a ki közvetlen szélére állt. A régi kedvencz hely látása mindig igen jó kedvre

hangolta Tomot, a ki barátságosan suttogott testvéréhez, kinyitotta szép kis kosarát s elkészítette a halász-eszközöket. Oda adta neki a zsineget s horgot. Maggie úgy vélte, hogy a kisebb halak majd az ő horgára jutnak, a nagyobbak meg a Toméra. De csakhamar minden halat elfelejtett s rémülve tekintett a víz tükrére, a mint Tom hangosan suttogá: «Vigyázz, vigyázz, Maggie!» aztán oda rohant, hogy Maggie el ne ereszsze a zsineget.

Maggie megijedt, hogy talán megint valami rosszat tett, szokás szerint; de ekkor már Tom erősen megrántá a zsineget s egy nagy czigányhalat húzott viczkándozva a gyöpre.

Tom izgatott lett.

— Oh, Maggie, te kis gyöngye liba! üritsd ki a kosarad!

Maggie nem tudta felfogni szokatlan érdemét, de hogy Tom így szólítá s meg volt vele elégedve, ez már kielégíté. A suttogásban s félelmes csöndben való örömét nem ronthatá meg semmi, a mint a viczkándozó hal könnyed bukdácsolásának hangjára figyelt s azon kedves zajra, melyben a fűzek, nádak, a vizek mind csak az ő boldogságukat suttogták. Maggie azon gondolkozott, milyen igazi menyország volna itt ülni a tó partján, senkitől nem háborítva. Meg nem foghatta, hogy mehet hal az ő horgára, míg azt Tomtól csak úgy hallotta, pedig nagyon szeretett volna halászni.

Ez volt egyik legholdogabb reggelök. Föl s alá sétáltak a parton, majd azután leültek, el sem képzelve, mennyit fog majd egykor változni életök. Vágyok csak az volt, hogy men-nél hamarabb nagyok legyenek s ne kelljen iskolába menniök; folytonos vacatiójok legyen; együtt és egymást soha nem szünőleg szeretve éljenek. Aztán a malom az ő bűgásával, a nagy gesztenyefák, a melyek alatt gazdálkodást játszottak, tulajdon kis folyójok, a Ripple, a melynek partjai annyira otthoniasoknak tetszetek, a hol Tom mindig a vízi egereket nézte, Maggie meg a nád biboros bolyhos hegyeit szedegette, a melyekről megfélemedezett s azok aztán elszóródtak — mindenek fölött pedig a nagy Floss, a melynek partjain sétálva, mintha csak útaztak volna, hogy lássák a rohanó áradatot, a félelmes ellenárt, mely mint egy éhes szörny, dagadt, vagy a nagy kőrísfát, mely valaha épen úgy kesergett, zokogott, mint az ember, mindezekről azt hitték, hogy mindég ugyanazok maradnak reájok nézve. Tom sajnálkozott azokon, a kik a föld-

golyó más helyén élnek; Maggie meg, a mint Christiania életét olvasván, «azon folyóhoz ért, a melyen nem volt híd», mindég magok előtt látták a Flosst, a nagy körisfán túli zöld rétek közt.

Ám az élet sokat változott Tomra és Maggiere nézve, de soha sem lettek egymás iránt igazságtalanok, azt hívén, hogy a gyermekévek gondolata, szerelme életöknek később is része lesz. Hisz nem is tudnók szeretni a földet máskép, ha csak gyermeki éveink rajta nem teltek el, ha csak nem a föld, a hol minden tavasszal ugyanazon virágok teremnek, a melyeket piczinyke kezünkkel össze szoktunk szedni, leülve a füre s minmagunkban suttogva — ugyanazon sövények, bogycók ősszel, ugyanazon vörösbegyek, melyeket megszoktunk «Isten madarainak» nevezni, a melyek semmi kárt nem tesznek a drága vetésekben. Micsoda újság ér föl ez édes egyhangúsággal, a melyben mindent jól ismerünk, s éppen azért szeretünk?

Az erdő, melybe szelíd májusi napon elvonulok, a tölgyek fiatal sárga-barna lombjaival köztem s a kék ég között, a fehér csillagvirág s a kék szemű dicső fűvek, meg a földi eper lábaim alatt — miféle melegéghajlati pálmaligetek, miféle külföldi páfrányok, miféle pompás széles levelű virágok kelhetnek bennünk ezekhez képest ily mély s édes izgalmat, mint a hazai tájak? Ezek a bizalmas virágok, e jól ismert madárhangok, a kék ég különös fényével, e fölbarázdált és zöld mezők, a melyeknek mindegyike az egyéniség némi formáját nyeri a rajtok szeszélyeskedő sövényhálózattól — ezek a mi képzelünknek anyanyelve; ez a nyelv az, mely meg van rakva szétbonthatatlan finom eszmetársulásokkal, a melyeket gyermekkorunk elfutó órái hátra hagytak. Az a gyönyör, a melyet a széles levelű füre sütő napfényen érzünk, nem egyéb, mint a fáradt lélek gyöngéd észlelése, majd ha már napfény s a zöld fű messzetűntek, mely még él bennünk, s észletünk szeretetté alakul.

VI. FEJEZET.

A nagynénik és a nagybácsik megérkeznek.

Husvét hete volt és a Tulliverné süteménye még könnyebbre kelt, mint máskor, oly könnyűre, hogy «mint a pihét

a szél is elfúhata», a mint a szolgáló, Kezia, mondá, a ki büszke volt arra, hogy ily finom süteményt készíteni tudó gazdasszonya van. Idő és körülmények nem is lehettek volna kedvezőbbek egy család mulatságára, még ha nem lett volna is kilátás arra, hogy Gleggné és Pulletné nagynénik tanácskozni jönek a Tom iskoláztatása ügyében.

— Deanené testvéreimet szintoly örömet meghívhatnám ez alkalommal, — szóla Tulliverné — noha ő oly féltékeny, nagyravágyó és mindig azon van, hogy szegény gyermekeimet nagynénjök s nagybátyjok előtt ócsárolja.

— No, no — válaszolt Tulliver — hát hívd meg, csak hadd jöjjön. Én még Deanetól alig hallottam egy-két szót s különben is félesztendeje, hogy nem volt nálunk. Miféle okát adja ennek a felesége? — az én gyermekeimnek ugyan nincs szükségök senki kegyelmére.

— Hisz te mindég így beszélsz, pedig én bizonyosra veszem, hogy a te rokonaid közül senki sincs, se nagynéni, se nagybácsi, a ki csak öt fontnyi vagyont is hagyhatna rájuk. Hanem Gleggné meg Pulletné testvéreim — ők nem is tudják, mennyi a pénzök, mert minden kamatot félretesznek s még a vaj-pénzt is bele számítják, mivelhogy férjök mindent beszerez számukra. — Tulliverné szelid asszony volt, de még a szelid juh is védekezik, ha kis báránya van.

— Ejnye! — szólt Tulliver — no, ha már annyian jönek ebédre, legalább egy nagy kenyérre lesz szükségünk. De ugyan mi értelme van a te testvéreid pénzecskéjének is, mikor azt szét kell osztaniok a féltuczat unokatestvérek között? Hát Deanené testvéred, számítok rá, csak nem akarja az egészet egyre hagyni, hogy még holta után is átkozza ez a vidék?

— Én nem tudom, mikép sül ez el majd neki — felelt Tulliverné — de ezek a gyermekek nagyon illetlenül viselik magokat nagynénjök s nagybácsijok előtt. Maggie tizszer makacsabb, ha ők itt vannak, mint egyébkor; Tom szintén — ám-bár hiszen ezt természetesnek találom egy fiúnál, mint egy leánygyermeknél. Ott van lám a Deanené Luczija, milyen jó gyermek az — ha felültetik egy székre, órahosszáig is ott marad s még se' kívánczik le onnan. Én nem tehetek róla; én úgy szeretem ezt a gyereket, mintha csak az enyém volna, s valóban inkább is az, mint Deanenée, mert ő színére nézve nem is ütött családunk egyik tagjára sem.

— No jól van, hát ha annyira szereted ezt a gyermeket, kérdezd meg apját vagy anyját, hogy elhozhatod-e magaddal. Aztán a Moss nagybácsit s nagynénit s ezeknek a gyermekeit nem hívod-e meg?

— Úgy ám, de akkor már, szent Isten, vagy nyolczan lesznek a gyermekeken kívül; s még két deszkát kell bele tenni az asztalba pótlékkül s az evőeszközök közül is többet előszedni; pedig te igen jól tudod szintén, hogy az én testvéreim meg a tied nem igen férnek össze egymással.

— Bánom is én, tégy a hogy tetszik, Bessy — jegyzé meg Tulliver, kalapját fogva, hogy a malomba menjen.

Kevés asszony volt engedékenyebb természetű Tulliver-nénél minden oly dologban, mely családi összeköttetéseinek körén kívül esett; ámde ő Dodson-leány volt, s a Dodsonok valóban igen tekintélyes család — saját községökben ők voltak az első család, vagy mindjárt az azután következő. Mindenki úgy hitte, hogy a Dodson-leányok kissé nagyon is fönn hordozzák fejöket, s így épen senki sem volt meglepve, mikor a két idősb oly jó helyre ment férjhez — igaz, hogy már nem valami fiatalon, hanem hát ez nem is volt gyakorlatban a Dodson-családnál. Ez a család mindenfélét valami különösen szokott volt tenni: például a vászon fehéritését, az alma-bor készítését, a sonka-füstölését meg az egres befőzését úgy, hogy egyetlen leány sem volt közönyös a Dodson-házból születettek kiváltsága iránt még kevésbbé, mint akár a Gibson vagy Watson-családé iránt. A temetéseket mindig különös módon rendezte a család: a kalapok szalagja sohasem vetett kékes árnyékot, a keztyűk a hüvelykújjon sohasem voltak elfeselve; mindenki gyászolt, a ki a családhoz közel állt, s a halottvivők mindig vállszalagokat viseltek. Ha a család valamelyik tagja beteg vagy szükségben volt: a szerencsétlent valamennyi többi családtag meglátogatá s rendesen egyszerre s nem igen riadtak vissza még a nem kedvező igazság kinyilvánításától sem, ha a családi érzések azt hozta magával: főleg ha a betegség vagy más anyagi baj a szerencsétlennek saját hibája volt, épen nem tartózkodtak kimondani véleményöket. Egy szóval a családban megvolt bizonyos hagyományos szokás, a melyhez mind a háztartás vezetésében, mind pedig társadalmi érintkezésekben ragaszkodtak s még a legkényszerítőbb körülmények közt is fájdalmas képtelenség lett volna ez előkelő-

ség tekintetéből helyben hagyni a Dodson-hagyományoktól nem vezetett családok viseletét vagy bármi fűszeres ételét. Ha valamelyik Dodson-leány a «más házában» lakott is, és nem volt egyebe a theához a száraz kenyéren kívül: fintorgatta az orrát bármilyen befőttől, nem bízott a vajban sem, s azt hitte, hogy a befőttek romlani kezdenek vagy mert kevés a cukor bennök, vagy a főzésben van a hiba. Megengedjük, hogy a család egyik tagja kevésbbé hasonlított a másikhoz; de a mennyiben «atyafiak» voltak, szükségképen jobbak voltak, mint a «nem-atyafiak». Aztán megjegyzendő, hogy ha egyik Dodson-családtag a másikkal nem volt megelégedve, mindegyik meg volt ha nem magával vagy mással, de az egészszszel általában. Valamely család leggyöngédebb sarjadéka — az egyetlen, ki jellemét legkevesbbé érvényesítheti — a családi szokásoknak s hagyományoknak gyakran legtisztább kinyomata. Tulliverné is Dodson-ivadék volt, s gyönge, mint a gyönge sör, ha ugyan az igazán gyönge fehér-sört (ale) még sörnek mondhatni. Kicsire nőtt ifjúságában idősb testvéreinek hatalma alatt és sokszor sirt keservesen testvéreinek szemrehányásai miatt, s bizony nem volt a családi eszméknek megújítója. De hálás volt érte, hogy Dodsonnak született, s hogy volt egy gyermeke, a ki az ő családjára ütött legalább arczvonásait s arczsinét illetőleg, meg hogy szerette a sós ételt s a babot, melyeket egy Tulliver sem szeretett sohasem.

Más tekintetben azonban az igazi Dodson természete csak részben lappangott Tomban s oly kevésbé dicsérte az anyai «rokonokat», mint Maggie. Tudniillik nagyon szeretett elbúvni egy jó adag elvihető enni valóval azon nap, mikor idejében észrevehette, hogy a nagynénik meg a nagybácsik hozzájuk mennek, mi olyan erkölcsi symptomának tűnt föl Gleggné nagynéni előtt, a melyből ez a legszomorúbb következéseket vonta le annak jövőjére nézve. Maggiere nézve persze ebben az volt a legelviselhetetlenebb, hogy Tom mindig úgy el tudott rejtőzni, hogy ő ennek titkát nem tudta fölfedezni. A gyöngédebb nem úgy hitte, hogy komoly okai vannak az ilyféle elrejtőzésnek.

Szerdán, az előtt való nap, a melyre a nagynénik meg a nagybácsik érkezendők valának, különféle hívogató szag, mint a kemenczében levő szilvás lepényé, a forró mártásé, terjedezett szét s vegyült a jó húslé zamatával úgy, hogy

bizony lehetetlen volt észrevenni a szomorú kilátásokat: a levegő is reménységgel volt tele. Tom és Maggie különféle rohamokat intéztek a konyhába, s mint más rablók, csak úgy voltak távol tarthatók egy-egy darab ideig, hogy a zsákmány elegendő részét magokkal vihették.

— Tom — szólt Maggie, a mint a bodzafa ágára letelepedtek, vége felé járván töltött fánkjának — te elmégy holnap?

— Nem én — felelé Tom lassú hangon, épen utolsót harapván fánkjából s szomorú pillantásokat vetve egy harmadik darabra, a melyet kétfelé kelle szét osztania — dehogy megyek.

— Mért nem, talán hogy Luczi jön?

— Dehogy — felelt Tom, kinyitva bicsakját s méregetve vele a fánkot, miközben kétkedőleg bólingatott fejével. (Az volt tudniillik a roppant föladat, hogy a nagyon szabálytalan sokszöget két egyenlő részre osztsa.) — Törődöm is én Luczival; ő csak leány s még labdázni se' tud.

— Puncs-torta az a kezekben? — kérde a leányka, minden állítólagos találékonyságát összeszedve s Tom felé hajolva, hogy annál merőbben nézhesse a méregető bicsakot.

— Dehogy az, te kis bamba, jó lesz az holnap is, hanem pudding helyett van. Tudom én, milyennek kell lenni a puddingnak — baraczk is van benne. — Jaj nekem!

E fölkiáltással esett le a bicsak a fánkra, azt kétfelé vágva; csakhogy az eredmény Tomot nem igen elégitette ki, mert a felét még ezután is nagyon kétkedőleg vizsgálgatá.

• Végre szólt:

— Csukd be a szemed, Maggie.

— Miért?

— Ahhoz semmi közöd, csak csukd be, ha mondom!

Maggie engedelmeskedett.

— No, most melyiket választod, Maggie, a jobbik vagy a bal kezemben lévő?

— A melyikből a befőtt kifolyt — szólt Maggie, még mindig csukva tartván szemét Tom akaratára.

— Az nem lehet, te bamba. Tied lehet, ha igazán te neked jut, de másképp nem adom neked. No melyik, jobb vagy bal? — válaszsz. Ha—a—a! — kiáltá Tom a kétségbeesés hangján, a mint Maggie választott. — Csak csukd be még szemedet, másképp semmit sem kapsz.

Maggie önföláldozása ennyire már nem terjedt: — Én valóban nem is tudom, arra volt-e nagyobb gondja, hogy Tom a fánknak lehető legnagyobb részét élvezhesse, vagy arra, hogy ő szerezhessen neki örömet azzal, hogy a legjobb falatot neki adja. Ezért még mindig csukva tartá szemét, míg Tom ismét nem kérde: «no melyiket»? mire aztán ő a «balkézben levőt» választá.

— Itt van! — szólt Tom, kissé kesernyés hangon.

— Hát az a darab, a melyben már nincs befőtt?

— Nem az, no, itt van — szóla Tom szinte haragosan, kezébe adván Maggienek a határozottan jobbik darabot.

— Legyen ez a tied, Tom, én nem neheztelek érte; jó lesz nekem a másik is, ugyan vedd el, kérek.

— Kell is nekem — szóla Tom most már haraggal, a saját csekélyebb darabjához fogván.

Maggie, gondolván, hogy a további czivakodásnak épen semmi haszna sem lehet, szintén hozzá látott a magáéhoz s vagy felét azonnal föl is falta épen oly csodálatos étvágygyal, mint gyorsasággal. Tom azonban hamarabb megette a magáét s nézte Maggiét, a mint az az utolsó pár falatot szájába teszi, különös képességet érezve még többnek az elfogyasztására is. Maggie persze nem tudta, miért bámult rá Tom; csak a bodzafa-ágain himbálódzott s elveszté érzékét minden iránt, csupán a szűnődő meg a fánk iránti határozatlan vágy iránt nem.

— Oh, te, te nyalánk! — mondá Tom, a mint testvére az utolsó falatot is elnyelte. Tom jól tudta, hogy ő milyen igazságosan járt el s azt hitte, hogy testvérének meg kell mind ezt szívlelnie, a ki bizonyára kárpótolja is őt. Ő ugyan nem fogadott volna el Maggiétől egy falatot sem, hanem hát természetesen a kérdés egészen másképen tűnik föl, mikor még valaki meg nem ette, vagy mikor már elfogyasztotta a maga fánk-részét.

Maggie egészen elhalaványult.

— Oh, Tom, hát mért nem kértél?

— Csak nem kunyorálok egy falatért, te nyalánk; magadtól is tudhattad volna, hiszen láttad, hogy neked adtam a jobbik felét.

— Nem mondtam, hogy az legyen a tied? — szóla Maggie ingerülten.

— Ugy-e, de én nem akartam igazságtalanul osztozkodni, mint Spouncer. Ő mindig a jobbik felét veszi el, ha csak egy nyaklevest nem kap aztán érte; ha pedig más választja becsukott szemmel a jobbik részt: akkor fölcseréli a kezét. Ha én is elvettem volna a felét: igazságosan cselekedtem volna — csak hogy én nem akartam oly falánk lenni.

Ez után az éles szemrehányás után Tom leugrott a bodzafáról s ezzel a kiáltással: «ne»! egy követ dobott mintegy barátságos figyelmeztetésül Japhoz, mely csak nézte az ennivalók eltűnését hegyezett füllel s izgatott érzéssel, mely aligha volt keserűség nélkül. A derék állat azonban a legnagyobb élénkséggel fogadta a Tom figyelmeztetését, mintha ez a leggenerosusabban bánt volna vele.

De Maggie, meg levén ajándékozva a szenvedés azon felsőbb erejével, a mely megkülönbözteti az emberi nemet s a melabús orángutángtól büszke magasságra helyezi, még mindig a bodzafán üldögélt s fájdalmasan évődött a meg nem érdemelt szemrehányáson. Az egész világot od'adta volna, csak meg ne ette volna a fánkot mind s hagyott volna belőle Tomnak is valamit. Igaz, hogy a fánk igen kitűnő volt, s az ő izlése a legkevésbé sem volt tompa; de azért százszor is od'adta volna neki, csak ne mondta volna őt Tom falánknak s meg ne neheztelt volna rá. Aztán Tom kijelentette, hogy úgy se kellett volna neki — úgy hát megette, mit sem sejtve — mit tegyen most? Oly siralmasan kezdtek folyni könnyei, hogy vagy tíz perczig semmit sem látott Maggie maga körül; kis idő múlva azonban a nehesztelés engedett a kibékülés vágyának, leugrott a bodzafáról, hogy Tomot figyelemmel kísérje. Tom már nem volt a zsellérudvar mögötti kertben — — hova lehetett ő Jappal együtt? Fölfutott hát a nagy magyalfa melletti partemelkedésre, honnan a folyó irányában messzire elláthatott. Ott volt Tom; de szíve újra elkeseredett, a mint Tomot a Flosshoz vezető úton oly messzire látta s aztán, hogy még más is volt vele Japon kívül — a vásott Jakin Bob, a kinek hivatásos, ha nem természetes működése, a madárijesztés, most szünetelt. Maggie Bobot gonosz gyermeknek tartotta, de hogy mért, azzal nem volt tisztában, meglehet talán azért, mivel Bob anyja egy iszonyú nagy kövér asszony volt, a ki a folyón alúl egy kis furcsa kerek házikóban lakott, s mikor ő Tommal egyszer arra ment, rájuk rohant hamis kutya, a mely ellen

nem tudtak védekezni, és aztán mikor Bob anyja is kiment, túlsívitotta a kutyaugatást, hogy ne féljenek, Maggie azt hitte, hogy csúful leszidja őket s borzalmat érzett iránta. Annál hihetőbbnek vélte ezt Maggie, mert a kerek ház földjén kigyókat, a hálósobában denevéreket látott; aztán meg szemtanúja volt, mikor Bob levette kalapját s béliésében egy kis kigyót mutatott Tomnak, máskor meg egy marok csimazdenevért; ő tehát bizonyára nagyon különös jellem volt, talán — a kigyókkal és denevérekkel való benső viszonyából ítélve — még az ördögökkel is czimboráskodott. Mindenek fölött pedig, mikor Tom a Bob társaságában volt, rá se hederített Maggiere és sohasem engedte, hogy vele menjen.

Azt meg kell adnunk, hogy Tom nagyon szerette a Bob társaságát. Hogy is ne? Bob jól értett a madártojás-szedéshez, akár a fecskééhez, akár a czinegéhez vagy sármányéhoz; minden darázs-fészket kikurkászott s a kelepce fölállításának is minden módját ismerte; a fákat a majom ügyességével mászta s valóságos magusi ereje volt a sündisznók s menyétek fölfedezésében. Aztán volt bátorsága minden vásottság elkövetésére, teszem, hogy a kerítéseken lyukat csináljon, a juhokat kövel dobálja vagy éppen egy incognitóban utazó macskát kivégezzon. Ilyféle tulajdonságai egy alsóbb rendű fizikónak, a ki minden ravaszsága mellett is a tekintélynek bizonyos nemével bánt el dolgaiban, szükségkép valami gonoszán megbabonázó hatást gyakoroltak Tomra, és a szegény Maggie szünet alkalmával mindig el lehetett készülve arra a bánatos kilátásra, hogy Tom megint Bobbal sétál el valahova.

Bizony, most sem lehetett egyébre reménye: Tom elment, s Maggie nem talált más vigasztalást, mint hogy a magyalfa mellé ült, vagy a sövénykerítés mellett ödöngött s elképzelte, hogy mennyire közönyös előtte minden a saját kisvilágán kívül, mely éppen olyan, mint a milyennek szereti. Maggie nyugtalan életű leányka volt s ilyféle gondolatok alakjában szokta ő a csendesítő opiumot beszedni.

Akközben Tom, végkép megfeledkezve Maggiéről s a szemrehányás fulánkjáról, melyet annak szívében hagyott, egy nagy, a szomszéd csűrben levő patkány fogásának színhelyére sietett Bobbal együtt, a kivel történetesen találkozott. Bob kitünően ismerte ezt a furcsa mulatságot s oly enthusias-mussal szolt e sportról, a melyet hallva csak a minden em-

beri érzésből kivetkőzött vagy a patkányfogással szánszerűen ismeretlen nem képzelt szintén kitűnőnek. Valami természetfölötti gonosszággal gyanúsított embernek Bob még nem elég vásott tekintetű volt; némi kellemet fitos orrú arczában is észre lehetett venni, a melyet vörös haja mindenfelül beárnyalt. Hanem nadrágja mindig fel volt térdig gyűrve, hogy a legcsekélyebb jelre vízbe gázolhasson; erkölce pedig, föltevén, hogy az is volt, tagadhatatlanul «gyöngé lábön állt», a mely az epés philosophusok tekintélye szerint, a kik minden jól fölciczomázott érdemet túlságosan megbecsülni vélnek, a nyilvánosság előtt valószínűleg ismeretlen marad (talán mivel nagyon ritkán látható).

— Én ösmeröm azt a ficzkót, a kié azok a vadász-mönyétek — szóla Bob rekedt, reszketeg hangon, a mint Tom mellett ödöngött, folyvást a folyóra szegezve kék szemét, mint egy vízi ló, mely előre lesi az alkalmat, hogy leheverhessen. St.-Ogg'sban lakik a Kennel Jardon — ott ám. Ő a leghíresebb patkányfogó e tájon — bizony. Én is olyan szeretnék lönni valamikor — vagy semmilyen se. A vakondok — az semmi a patkányhoz képest. De Herkulesre! itt meg köll fogni a vadász-mönyétet. Nincs persze jó kutya. Nosza, mire való ez a kutya! — folytatá Bob, megvetéssel tekintve Japra — vagy kitösz most magáér' a patkányokkal, vagy semmire sem való. Én magam láttam, a mint a ti csürötökben egy patkányra acsarkodott.

Jap érezvén a gúnynak e metsző élet, felkunkorítá farkát s a Tom lábaihoz simúlt, ki magát is sértve érezte, azonban nem volt oly emberfölötti bátorsága, hogy megvetését a Bob háta megett kutyájával láttassa, mely úgy összehúzta magát.

— Dehogy, dehogy — szóla — Jap ne milyen sportra való. Hanem majd lesz nekem patkány s egyéb fogásra betanított kutyám, csak az iskolából kikerüljek.

— Nini a mönyét, Tom — kiáltá Bob hevesen — fehér mönyét vörös szömmel. Herkulesre! a saját patkányodat csak megfogod s összecusokod egy kalitkába a mönyéttel, s mögláthatod, mint viaskodnak majd egymással. Én ezt tönném s ez épen olyan jó tréfa lönne, mint mikor két ficzko egymással viaskodik — mintha csak kalács- és narancsárulók a piacra mönnének egymásután, aztán a portékák a kosarukból kirepülnének s a kalács is kifogyna . . . Azok jó izlésűek —

tevé hozzá Bob megjegyzés vagy ráadásképen, kevés vár-
tatva.

— Csakhogy én azt mondom — szólt Tom tanakodva — ezek a menyétek csípnek ám, meg harapnak is, ha nagyon nem vigyáz az ember.

— Herkulesre! hisz épen ez a szép. Ha valaki meg akar fogni egyet a mönyéteid közül, csak nem kiáltja el előre magát, — de nem ám!

E pillanatban egy meglepő dolog történt a gyermekekkel, a mely megállítá őket. A szomszéd kákásból valami kis test zuhant a vízbe — ha az nem vízi patkány, Bob fogadkozott, hogy ő kész elviselni a legkellemetlenebb következményeket.

— Rajta, Jap, rajta! ott van ni! — kiáltá Tom, kezével tapsolva, mire a kis fekete állat nyilsebességgel rohant a túlsó oldalra. — Rajta! fogd meg!

Jap csak hegyezte füleit s összeránczolta szemöldökét, de tartózkodott a vízbe ugrani, megkisértvén, ha vajon csaholással nem ér-e el kellő eredményt.

— Pfuj! te gyáva! — mondá Tom s megrúgta kutyáját, megalázva érezvén magát, hogy vadász létére oly gyáva kutyája van. Bob tartózkodott minden észrevételtől s tovább ment, kémlelve a megáradt folyó sekélyebb részét.

— 'isz még most nem olyan nagy a Floss, nem ám — mondá Bob, kedves érzéssel, lábával vizsgálva annak mélységét. — Tavaly erre az egész csupa sík víz volt, bizony.

— Az ám, csakhogy — mondá Tom, kinek elméje mindig kész volt a valóban egyező dolgok közti ellentét fölfedezésére — igen nagy áradat volt az, a melyből a Round Pool (kerek tó) lett. Tudom én azt, mert apám is így mondta. Akkor a juhok meg a borjúk is mind elmerültek, aztán csónakokon jártak a mezőn.

— Én nem törődöm a növekvő áradattal sem — szóla Bob — se a vízzel, se a földdel. Úsznék — úgy ám.

— De hát ha már régen nem ettél semmit se? — kérde Tom, kinek képzelme azonnal működni kezdte a félelemtől. — Ha én már nagy volnék, bárkát építenék s arra házat, mint Noé, aztán sok ennivalót raknék bele; tengeri nyulat, mit. — Aztán ha vízár közelgene, tudod, én nem félnék . . . Téged is fölvennélek, ha úszni látnálak — tevé hozzá a jóakaró pártfogó hangján.

— Attól én nem félek — mondá Bob, kit az éhség nem igen látszott ijesztgetni. — De ha fölszállnék a bárkára, fejedhez csapnám a tengeri nyúlat, ha meg akarnád etetni.

— Oh, ha most egy fél pencem volna, játszhatnánk «fej vagy írás»-t — szóla Tom, meg sem gondolván a lehetőséget, hogy ez a felüdülés később mennyivel jobban ingerli. Kétfelé osztanám előre s meglátnók, ki lenne a nyertes.

— Van neköm magamnak egy fél pennym — mondá Bob büszkén, kigázolván a vízből s a fél pennyt fölhajítván. — Fej vagy írás?

— Írás — szólt Tom, azonnal elpirkadva a nyereségvágytól.

— Fej — mondá Bob gyorsan, odakapva a fél pennyhez, a mint leesett.

— Nem igaz — felelt Tom hangosan s határozottan. — Add csak ide a fél penny, igazságosan nyertem én azt el.

— De nem adom ám — mondá Bob, zsebébe dugva a pénzt.

— Hát majd kényszerítelek — majd meglátod, csak ide ne add — szólt Tom.

— Té te, té ugyan nem kényszerítsz engem semmire, hallod — válaszolt Bob.

— Nagyon!

— Nem bizony.

— Én vagyok a gazda.

— Mi közöm hozzád.

— Majd megmutatom én, hogy van közöd, te csalo — heveskedett Tom, torkon ragadva Bobot s ránczigálva őt.

— Nem férsz a bőrödbe' — kiálta Bob, rugdosva Tomot.

A Tom vére fellázadt erre: neki ment társának s azt a földhöz vágta. Bob azonban erősen tartá magát mint egy macska s magával rántá Tomot. Pár perczig aztán elkeseredetten viaskodtak a földön, míg Tom lenyomta társát vállánál fogva, azt hívén, hogy ő lesz a győztes.

— No hát, ideadod-e most már a fél penny, mi? — szóla nagy nehezen, igyekeztén a Bob karja alól kiszabadulni.

De ebben a pillanatban Jap, mely elszaladt előre, ugatva futott vissza a tett színhelyére s igen kedvező alkalmat látott a Bob meztelen lábának megharapására nem annyira büntetésből, mint csupa tisztelethől. A Jap fogaitól eredt fájdalom a helyett, hogy meglepte volna a ficzkót, hogy tartásán könnyít-

sen, még makacsabbá tette s összeszedvén minden erejét, eltaszítá Tomot s rá nehezkedett. Csakhogy Jap, mely még nem ért el elégséges sikert, újra megharapta Bobot úgy, hogy ez kifárasztva elereszté Tomot s a nyakon csipett kutyát a vízbe dobta. Tom tehát felszabadult, s mielőtt társa visszanyerte volna egyensúlyát a kutya usztatása után, Tom neki esett, újra legyűrte s mellére térdelt erősen.

— Add ide a fél pennyt — monda Tom.

— Vedd el — felelt Bob durczásan.

— Nem, én nem veszem el, add ide te.

Bob kivette zsebéből a pénzt s eldobta messzire.

Tom erre elereszté, hogy fölkelhessen.

— Ott a fél penny — szóla. — Én nem szorulok a te pénzedre, el se' is tenném. Hanem te csalni akartál, s én megvetem a csalót. Sohasem megyek többet veled sehova — tévé hozzá megfordulva, de nem a nélkül, hogy elnyomta volna sajnálatát a patkányfogás és egyéb kedvtöltés iránt, a melyet most szintén el kellett hagynia Bob társaságával együtt.

— Aztán máskor békét hagyj neköm — kiáltá Bob utána. — Meg is csallak, ha tetszik, úgy sincs a játékba' más tréfa. De én tudom, hol van a süvöltő-pirók fészke, csakhogy nem mondom ám meg neked . . . Te hevesen viaskodó kanpulyka, tudod . . .

Tom ballagott előre a nélkül, hogy körülnézett volna, s Jap követé példáját; a hideg fürdő kissé lehüté szenvedélyét.

— Menj csak azzal a vízbe fult kutyával, nem is kellene olyan kutya, nem ám — kiáltá Bob, erősítve hangját, hogy utoljára tartsa megvetését. De Tom már nem volt a visszatérésre bírható, s Bob hangja kissé gyengülni kezdett, a mint folytatá :

— Úgy-e mindent neked adtam, mindent megmutattam és semmit sem kívántam tőled . . . Itt van csontnyelű késed is, a melyet nekem adtál. — Ekkor Bob eldobta a kést, a mily messzire csak tudta a távozó Tom után. De ennek sem volt egyéb eredménye, mint hogy Bob érzé, milyen végtelen üressé lett most sorsa, hogy a kése is oda van.

Megállapodott, míg Tom átment a kerítésen s eltűnt a sövény mögött. Miről jó az, hogy a kés a földön hever — Tomnak nem árthat, a büszkeség és boszuvágy meg sokkal

csekélyebb helyet foglal el a Bob keblében, mint a zseb-kés iránti szeretet. Újjai mintegy esdőleg csettentettek, hogy visszamenjen s fölmarkolhassa azt a bizodalmas szarvacsont nyelű kést, melyet azok (tudniillik az ujjak) oly sokszor tapogattak csupa szeszélyből is, mikor a zsebben volt. Aztán két ága is van neki, a melyeket épen most köszörültetett ki. Meg hát mi is az élet zsebkés nélkül rá nézve, a ki már egyszer megízlelt valami előbb való állapotot? Nem: eldobni a szekercze nyelét a szekercze után, ez a kétségbeesésnek fölfogható ténye, de hogy valaki zsebkését dobja egy kiengesztelhetetlen pajtása után, ez minden tekintetben világos hyperbola vagy a czélon való túllövés. Így hát Bob visszasompolygott arra a helyre, a hol hitte, hogy a kés a zsebében van, s egészen új öröm fogta el, a mint azt újra megmarkolhatta kis ideig való különválás után, fölnyitván egyik ágát a másik után s vizsgálgatván élüket kérges hüvelykújjával. Szegény Bob! ő nem volt a becsületnek e foka iránt nagyon érzékeny — nem volt valami lovagias jellem. Ki gondolt volna sokat a Kennel Jard közvéleménye finom erkölcsi aromájával, mely igazi középpontja vagy tűzhelye volt a Bob kis világának, még ha érzékenyebb lett volna is. Aztán mindenek fölött ő még sem volt alattomos és tolvaj, mint a hogy Tom barátunk rögtönzött ítélete előtt látszott.

Tom azonban, mint olvasóim észrevehették, valami Rhadamanthus-féle személyiség volt, jobban kifejlődvén benne a gyermeki igazságszolgáltatás érzéke, mint rendesen szokott, azé az igazságszolgáltatásé, mely a vétket, a mennyire csak megérdemli, büntetni kívánja s nem aggódott, hogy pontosan annyi büntetést kap-e, a mennyit megérdemel. Maggie felhőzni látta homlokát, a mint haza ért, s ez kedvét szegte a viszontlátásnál úgy, hogy jó sokáig várt, míg meg merte szólítani, a mint Tom hallgatag dobálta el fölszedett fővényszerűségeit a malom gátjába. Nem is volt valami kellemes megsemmisülve látni a patkányfogást, ha az ember arra oly nagyon számít. De ha Tom kifejezte volna e pillanatban legerősb érzéseit, ezt mondta volna: «Újra is így tennék». Ez volt rendes szokása az elmúlt dolgokra nézve. Ellenben Maggie mindig azt kívánta, bárcsak ő meg másképp cselekedett volna.

VII. FEJEZET.

A nagynénik és nagybácsik megjelennek.

A Dodson-család kétségkívül igen csinos familia volt, s Gleggné nem kevésbé csinos, mint testvérei. Mikor a Tulliverné karszékében ült, még a részrehajló vizsgáló sem tagadhatta, hogy egy ötven éves asszony korához képest eléggé meggyerő arcza s testtartása volt, noha Tom és Maggie őt a csúfság typusának tartották. Igaz, hogy ő megvetette az öltözködés előnyeit, pedig — a mint többször megjegyezte — egy asszonynak sem voltak nálánál szebb ruhái, csak hogy ő nem szokta új ruháit addig viselni, míg a régiak meg nem avúltak. Más asszonyok, ha kedvök tartja, legjobb czérna-csipkéiket varrják minden fehérneműikre, mikor azonban Gleggné meghalt, úgy találták, hogy ő jobb csipkéket rakott a lakoszobában álló ruhaszekrényének bal szögletébe, mint a milyenket a St.-Ogg's-beli Woollné viselt egész életében, ámbár ez utóbbi hordozta azokat is, a melyeket még ki nem fizetett. Így volt a homlokára érő hajfürtökkel is: Gleggnének kétségkívül igen fényes és göndör hajfürtjei voltak a szekrényben, melyek különbözökép voltak össze-visszagombolygatva: de hétköznapon ily göndör s fényes hajjal lenni, valósággal álomszerűnek tűnt volna föl vagy a szent és profán dolgok közti illetlen confusiónak. Alkalomszerűleg ugyan föltett Gleggné egy-egy harmadrendű hajfürtöt köznap i látogatásakor is, de soha testvéreházánál, nem pedig főkép a Tullivernéénél, a ki férjhez menetele óta folyvást sértette testvérét azzal, hogy a saját haját viselte, jöllehet — mint Gleggné Deanenének megjegyezte — egy olyan családanyától, mint Bessy, a kinek férje folyton pörösködik, bizony elvárhatta volna, hogy mindezt jobban tudhassa. Csakhogy Bessy mindig gyöngé volt.

Ha Gleggné homlokfürtjei ma a szokásosnál is szétbomlottabbak s összekuszáltabbak voltak, ez alatt valaminek rejtőznie kellett: a legcsipősebb s legmetszőbb célzásnak a Tulliverné szöke hajfürtjeire, a melyek a feje tetején mintegy híd által voltak kétfelé simítva. Tulliverné könnyezett olykor testvérenek, Gleggnének a nőietlen hajfürtök ügyét illető kemény

ítélete miatt, de tudta, hogy a természetes hajfürtök jól állnak neki. Gleggné föltette magában, hogy ma nem teszi le kalapját a szobában sem — természetesen azért meg sem köti s kicsit félre csapja, mi szokásos gyakorlata volt látogatáskor, főleg ha kissé fanyar kedve volt, mert nem tudhatá, miféle lég-huzam árthat meg neki a más házában. Ugyan ez okból kis fekete gallért viselt, mely egész válláig ért, de elől jól megtermett mellén össze nem ért, hosszú nyakát pedig a legkülönfélébb fodrok chevaux-de-frise-e védte. Valóban nagyon jártasnak kellett lennie annak azon idők divatában, a ki meg akarta ítélni: mennyire maradt hátra attól a Gleggné palakő-színű selyem ruhája; de a megsárgult foltok bizonyos állapotából s a nyirkos ruhaszekrényre mutató penészes szagból valószínűnek tetszett, hogy az az öltözetnek azon fajtájához való számítható, mely épen elég avúlt volt arra, hogy újra viseledjék.

Gleggné nagy aranyóráját kezében tartva s annak láncaát többszörösen újjai körül csavargatva, megjegyzé Tullivernének, a ki épen akkor tért vissza a konyhából, hogy akár-mennyit mutasson is másnak a zseb- vagy fali órája, az övé már elmúlt fél egy.

— El nem gondolhatom, mi baja Pulletné testvérünknek — folytatá. — Nálunk szokás volt, hogy mindnyájan egyszerre legyünk együtt — tudom, hogy ez volt a szokás szegény atyám idejében — s az egyik testvérnek nem kellett félóráig is egyedül várakoznia a másikra. De hogy ez a szokás megváltozott, — az nem az én hibám; én sohasem szeretek első lenni, mikor a többi meg mind elkésik. Leginkább Deane-nén csodálkozom, ő leginkább megtartotta azt, a mit én. De ha elfogadod tanácsomat, Bessy, kissé előbbre kell kitűzni az ebéd idejét, hogy azok is, kik későbbben szoktak járni, idejében itt lehessenek.

— Édesem, ne légy türelmetlen, majd itt lesznek azok a kellő időben — felelt Tulliverné gyöngéd-ingerlékeny hangon. — Az ebéd nem lesz kész fél kettő előtt. De ha hosszasan tartod addig várakozni, engedd, hogy egy kis szilvás lepényt s egy pohár bort hozhassak neked.

— Ej, Bessy — szóla Gleggné kesernyés mosolylyal s kezének alig fölfogható visszautasításával. — Azt hittem, jobban ismered saját testvéredet. Én soha sem szoktam enni

ebéd előtt s most bizony nem fogok hozzá. De nem értem, mikép rendelheted fél kettőre az ebédet, mikor az egy órákor is meglehetett volna. Hiszen ezt nem tanulhattad otthon, Bessy.

— De, Janka, hát mit tegyek, mikor Tulliver nem szeret kettő előtt ebédelni, s most épen miattatok félórával korábbra tűztem ki az ebéd idejét?

— Az igaz, hisz tudom, milyenek a férfiak, hogy szeretnek mindent halogatni, hogy szeretnék az ebédet a thea utánra hagyni, főleg, ha olyan feleségek van, a ki elég gyöngének még az ilyféle dolgokban is engedelmeskedni. Bizony téged is szánlak, Bessy, hogy nincs több lelki erőd. Még jó, ha gyermekeid e miatt nem szenvednek. Remélem különben, csak nem készítettél valami nagy ebédet a mi számunkra, hogy adósságba verd magad — mert testvéreid szívesebben beérik egy darab száraz kenyérrel, semhogy a ti tönkrejutásokban valami részök legyen. Csodállak, hogy Deanenét nem utánzod, ő sokkal okosabban jár el. Lám, két gyermeked van, a kikről gondoskodnotok kell, férjed meg minden vagyonodat pereskedésre költi, sőt maholnap még a magaét is. Egy kis főtt borjúhús, melynek levét a konyhabeliek számára készítheted — tevé hozzá Gleggné nyomatékos óvással — aztán egy kis pudding egy kanál czukorral, de nem ám holmi fűszerrel — tökéletesen elég lett volna.

Mikor Gleggné ilyen kedvet mutatott: vidám napra volt kilátás. Tulliverné sohasem ment annyira, hogy vele összeveszszen épen oly kevésbé, mint a hogy egy vízi madár nem száll szembe kiterjesztett szárnyával annak a ficzkónak, a ki kövel dobálja. Főkép az ebéd ügye már olyan elkoptatott dolog volt, és semmi esetre sem új, hogy arra Tulliverné csakugyan azt felelhetette, a mit már azelőtt számtalanszor felelt.

— Tulliver azt mondja, hogy ő vendégeiért ki akar tenni, meg tudja ő azt fizetni — szóla — s igaza is van, saját házában mindenki úgy tesz, a mint kedve tartja.

— Igaz, Bessy, csakhogy én nem sokat hagyhatok ám a te gyermekeidre abból, a mit én magam takarítottam meg, hogy a tönkrejutástól megmentssem őket. Glegg pénzére pedig hiába vetitek szemeteket, még jó, ha én maradok hátra; neki nagy rokonsága van, s ha még ő hal is meg előbb s

rólam éltem végeig eléggé jól gondoskodik is, de bizonyosan úgy hágy, hogy mindent az ő rokonsága örököl.

Gleggné beszédét a kocsi zörgése szakította félbe, mi fölöt-
tebb jól esett Tullivernének, a ki Pulletné elfogadására sietett —
bizonyára Pulletnének kellett lennie, a mint a négy kerekű
kocsi zörgése gyaníttatá.

Gleggné felüté fejét s kissé savanyú arcot vágott a
«négy kerekű» gondolatához. Neki különös véleménye volt e
tárgyról.

Pulletné szeme könnyes volt, a mint egyfogatú kocsija a
Tulliverné ajtaja előtt megállt s feltűnő szüksége volt, hogy
mielőtt kiszállana, még néhány könnyet facsarjon szeméből,
jöllehet férje meg Tulliverné már készen várták, hogy lesegítsék
őt; de ő csak ültő helyén maradt, búsan rázta fejét, s könny-
fátyolán át a messze távolba bámult.

— De ugyan mi lelt téged? — kérde Tulliverné, a ki
nem volt ugyan valami képzelgős asszony, de hirtelen az jutott
eszébe, hogy testvérének nagy toilett-tükre a hálószobában
valószínűleg megint összetört.

Semmi felelet, csak a fej újabb bólingatása, mikor aztán
Pulletné óvatosan fölkelt helyéről s leszállt a kocsiról, de nem
mulasztott el akközben férjére tekinteni, hogy szép selyem
ruhájára nagyobb gondja lehetne. Pullet kis ember volt, kiálló
orral, gyöngén pislogó szemekkel, vékony ajakkal, újdonszerű
fekete öltözetben, fehér gallérral, a mely inkább valami fonto-
sabb elvi kérdés, mint a személy kényelme szerint készül-
hetett. Ellentétben deli nevével, a ki bő újjú ruhát, bő felöltöt,
nagy fehér tollas és szalaggal gazdagon díszített kalapot
viselt, úgy tűnt fel, mint egy kis halász-bárka a kifeszített
vitorlájú nagy árboczos hajó mellett.

A divatos öltözetekkel megrakott női szoba valóban
pathetikus látvány s föltetsző példája az érzelmek bonyolult-
ságának a polgárosodás magas fokozatán. Egy hottentot
asszonytól a bő lebegő újjú ruhába öltözött úrnőig, kinek
minden karját karperecz díszíti, s fején torony magasságú s
finoman szalagozott kalapot visel — mily hosszú sora a fokozat-
nak. A fájdalomban való jellemző megnyugvása a polgároso-
dás fölvilágosult gyermekének milyen finom modorú változat-
ban fordul elő, hogy bármely elemző értelemnek is érdekes
föladatul szolgálhatna. Ha egy ily nő vérző szívvel s könnyei-

nek ködétől félig homályos szemmel s téveteget léptekkel lép át egy küszöbön, lebegő bő újjait könnyen összegyűrheti, és a lehetőségnek azon mély öntudata, mely az erők összegyűjtését eredményezi, olyan rugót ad neki, hogy könnyen átugorja a küszöböt. Ha a könnyek pazarul folynak, szétoldja a szalagokat s hátrafelé lebegteti — a mi oly megindító tagjáratat, mely még a legmélyebb fájdalomban is mutat valamit a reményből a jövő szárazabb pillanatokra, mikor majd a szalagok új ingert nyújthatnak. Ha a könnyek szűnőfélben vannak, s a nő hátra hajtja fejét valami oly szögletbe, a mely kalapjában semmi kárt nem okoz, már kiállja a legnehezebb pillanatot, a mikor a fájdalom, mely előbb őt minden másra nézve eltompította, maga tompul el; gondolkozva nézegeti karpereceit s igazgatja kapcsait oly kecses önfeledtséggel, mely akkor is üdítő volna szellemére, ha újra nyugalmasabb s egészségesebb állapotba jutna is.

Pulletné nagy finnyáskodva boronált végig minden küszöböt széles vállai terjedelmében (abban az időben igazán nevetséges volt egy asszony a gyakorlott szem előtt, ha vállá szélessége a másfél angol rőföt meg nem ütötte), mi megtörténvén, arczidegeit új könnyekre izgatta, a mint a látogatószoba felé indult, hol Gleggné ült.

— Hát téged mi lelt, hogy ily későn jössz? — kérde Gleggné éles hangon, a mint kezét fogtak.

Pulletné leült — gondosan fölhajtva felső öltönyét, mielőtt felelt volna.

— Oda van! — akaratlanul is egy hathatós szónoki figurát használva.

— Csak talán nem a tükör tört össze — gondolá Tulliverné.

— Tegnap előtt halt meg — folytatá Pulletné; — czombjai oly vastagok voltak, mint az én derekam — adá hozzá mély szomorúsággal egy kis szünet után. — Számtalanszor megcsapolták, s annyi víz kifolyt belőle, hogy — mint mondják — akárki úszhatott volna benne.

— Isten neki, ha oda van, de hát ki az, Zsófi? — kérde Gleggné természetből világos és határozott elméje készségével s nyomatékosságával. — A mi engem illet, el nem tudom képzelni, kiről beszélsz.

— Elég, ha én tudom — felelt Pulletné sóhajtva s fejét rázva. — Nincs több oly vízkórban szenvedő az egész községben, mint az öreg Suttonné.

— Hiszen az nem rokonod, sem valami jó ismerősöd, a mint én tudom — szólt Gleggné, a ki mindig keserves sírásba tört ki, ha valami baj történt a saját «rokonságában», de a máséval nem sokat törődött.

— Azóta volt jó ismerősöm, a mióta hólyaghoz hasonló lábait láttam ... Az a szegény, mint öreg asszony is többszörösen gyarapítá vagyonát s az egészet saját maga kormányozta végorájáig s kulcsait mindig feje alatt tartá. Nem hiszem, hogy több ily öreg asszony van a községben.

— S a mint mondják, annyi orvosságot beszédett, hogy azzal egy waggont meg lehetne tölteni — jegyzé meg Gleggné.

— Oh! — sóhajta Pulletné — mielőtt a vízi betegségbe esett volna, már azelőtt sokat szenvedett a nélkül, hogy az orvosok tudták volna, mi baja. Ő maga mondá nekem, mikor karácsonykor utoljára meglátogattam, így szólván: «Ha kegyed valamikor vízi betegségbe esik, gondoljon rám». Ezt mondta, tévé hozzá Pulletné, keserves sírásra fakadva újra: — ezek voltak saját szavai. A múlt szerdán temették, Pullet is ott volt a temetésén.

— Zsófi — mondá Gleggné, képtelen lévén tovább már ellenmondó szellemét fékezni — nagyon csudálkozom rajtad, hogy olyan valaki miatt töprengsz és rontod magadat, a ki nem volt se inged, se gallérod. Szegény atyád soha sem tett így, sem Fanni nagynénéd, sem senki a rokonok közül, a kikről valaha hallottam. Még akkor sem kellene ennyire töprengned, ha azt hallanók, hogy Abbott unokatestvérünk hirtelen, minden végrendelet nélkül halt meg.

Pulletné elhallgatott, miután kisírta magát, inkább hízalgőnek, mint boszankodásra méltónak tartván, hogy őt a sok sírás miatt pirongetták. Kevés ember győzi a sírást az olyan szomszédért, a ki rá semmit sem hagy; de Pulletné egy gentleman bérlő neje volt, a ki elég szabad idővel s pénzzel rendelkezett, hogy a sírást is, mint minden egyebet, a tekintélyesség legfelső fokára emelje.

— Suttonné nem végrendelet nélkül halt el, jóllehet — szóla Pullet tétovázva, nehogy valami olyat mondjon, a mi nejének könnyeit igazolja — a mi községünk elég gazdag, s mégis, a mint beszélük, senki sincs, a ki annyi ezreket hagyott volna hátra, mint Suttonné. Aztán nincs neki törvényes

örököse, a mint hallom — egész vagyona a férje unokatestvéreire száll.

— Lám a gazdagság sem sokat ér, főkép — jegyzé meg Gleggné — ha az asszony csupán a férje rokonaira hagyhatja azt. Szomorú, ha azért kell az embernek magától megvonnia minden falatot; nem azért, mintha én is azok közé tartoznám, a kik nem hagynak halálok után többet, mint a mennyit ők kaptak; de az megint nagyon szomorú, ha az embernek a szerzeménye nem a saját családjára esik.

— No de — szóla Pulletné, eléggé helyre jöven, hogy fátyolát levehesse s összehajtogathassa gondosan — az nagyon rendes ember ám, a kire Suttonné pénzét hagyta; asthmában szenved s már nyolcz órákor minden nap lefekszik. Ő maga beszélte ezt nekem minden tartózkodás nélkül vasárnap, mikor a mi templomunkba jött. Nyúlőr-melledzöt visel s nagyon reszketős hangja van — szóval egész gentleman. Én is elmondtam neki, hogy kevés hónapja van az esztendőnek, a melyben orvosi kezelés alatt nem vagyok. S ő így szólt: «Tudja, én kegyed iránt melegen érzek.» Ezt mondta — ezek voltak saját szavai. Ah! sóhajta Pulletné s rázta fejét azon gondolatra, hogy csak oly kevesen vannak, a kik az ő tapasztalása szerint a vörös és fehér vegyüléket, erős italt kicsi üvegben s gyöngé italt nagy pohárban, egyshilling árú vizes gyógyszer-golyókat s tizen-nyolcz pence árú italt egészen be tudnak venni.— Hanem talán jó lesz most már kalapomat is letenni. Gondoskodtál, hogy kalapom katulyája ki legyen készítve? — tévé hozzá, férjéhez fordulva.

Pullet emlékező tehetségének egészen megmagyarázhatatlan fogyatékoságából elfeledte ezt, kisietett tehát, öntudatától ösztönöztetve, hogy a mulasztást pótolja.

— Majd fölhozzák — szólt Tulliverné, ki akarván szabadulni, hogy ne hallgassa Gleggné sopánkodását Zsófiról, ő levén az első Dodson-ivadék, a ki testi szervezetét orvossággal teszi tönkre.

Tullivernének nagy kedve volt Pulletné testvérével együtt egy felsőbb szobába vonulni s megnézegetvén főkötőjét, mielőtt föltette volna fejére, vele a pipere műgyártás felől szóba ereszkedni. Bessy gyöngé oldalának e része fölkeltette a Gleggné testvéri szánalmát: Bessy módján fölül öltözködött s büszke volt, hogy gyermekeit is oly jó ruhákban járathatta, a melyeket

Gleggné ruhaszekrényének legalsó rétegéből juttatott neki úgy, hogy szégyen s véték lett volna számukra egyebet venni, mint legföljebb egy pár cipőt. E tekintetben igazságtalan volt Gleggné Tulliverné iránt, mert ez igazán mindent elkövetett, hogy Maggie a livorniai kalapot s azon színes selyem öltözetet hordja, a melyet a Gleggnééből vágtak le; de az eredmény az volt, hogy Tullivernének ezt folyvást anyai keblén kelle őriznie. Mert Maggie, kinyilvánítván, hogy az öltözéknek bűdös festék szaga van, csak alkalomra várt, hogy azt az első vasárnap, mikor magára vette, marhahús-lével jól becsöpögtesse, s miután ezt a műveletet sikeresnek tapasztalta, kalapjával zöld szalagjánál fogva vizet merigetett annyira, hogy az nagy hasonlóságot mutatott a meglocsolt salátával körül rakott zsályasajthoz. Maggie mentségére azonban hivatkoznom kell arra, hogy Tom kinevette őt s azt mondá, hogy olyan, mint a vén Jutka. Pulletné nagynéni szintén ajándékozott egy-két ruhadarabot, csakhogy ezek mindig eléggé csinosak voltak arra, hogy úgy Maggiének, mint az anyjának kedvét megnyerjék. Tulliverné bizonyosan őt becsülte legtöbbször testvérei között s ennek részéről is hasonlóban részesült; de Pulletné sajnálta testvérét, hogy oly vásott, esetlen gyermekei voltak, a kikért megtett ugyan mindent, a mi tőle tellett, hanem az volt a szánalmas dolog, hogy ezek a gyermekek nem voltak oly jók és csinosak, mint a Deanenéi. Maggie meg Tom részükről tűrhetőnek tartották Pulletné nagynénjüket, főleg mivel nem hasonlított Gleggnéhez. Tom mindig tartózkodott egyszerűen többször meglátogatni őket egész szünideje alatt, jöllehet a nagybácsik természetesen megajándékozták valamivel, de Pulletnénél alkalma nyílt a pinczegádorban levő békákat dobálni, s ezért ezt legörömostebb látogatta. Maggie megborzadt a békáktól s roppant félt tőlök, de Pullet nagybátyjának zene-szelenczéje őt is vonzotta. Tulliverné távollétében arra a közös véleményre jutottak testvérei, hogy a Tulliver és Dodson-család vére nem keveredik igazában, mert hát valóban a szegény Bessy gyermekei mind Tulliverre ütöttek, és Tom, jöllehet a Dodsonok vére is folyt érében, épen oly «kötözködő» volt, mint az atyja. A mi Maggiet illeti, ő Mossné nagynénjének, a Tulliver testvérének volt élő képmása, annak a nagy-csontos asszonyságnak, a ki oly szégyényesen ment férjhez, a hogy csak lehetett, nem is igen volt

porcellán edénye, s férje mindig sok hű-hót csinált, hogy bérletét kifizesse. Mikor azonban Pulletné Tullivernével együtt volt, megjegyzéseik természetesen a Gleggné kisebbségére céloztak, s megegyeztek egymással bizalmasan, hogy senki sem tudja, Janka testvérök miféle madár-ijesztőnek mutatta magát azon nap. Bizalmas tét-à-tête-jöket azonban megzavarta Deanenének Luczival való megérkezete, s Tullivernének hallgatólag fájdalommal kellett látnia, milyen csinosan áll a kis Luczi szőke haja. Minden esetre egészen megfoghatatlan, hogy Deanenének, a Dodson-leányok közt a legvéznábbnak s legsáppadtabbnak, mikép lehetett ily gyermeke, a kit mindenki a Tullivernéének gondolhatott. Aztán Maggie a rendesnél kétszerre barnábbnak tűnt föl, ha Luczi mellett volt.

Különösen ilyennek tűnt föl ma, a mint ő és Tom atyjokkal és Glegg nagybátyjokkal együtt bejöttek a kertből. Maggie gondatlanul vetette félre kalapját s felkóczolt hajjal esett Luczinak, ki anyja ölében volt. A két unokatestvér közti ellentét nyilván nagyon föltetsző volt s pedig a fölszínes szemnek a Maggie kisebbségére, ámbár egy élesebb vizsgáló talált volna oly vonásokat rajta, a melyek a Maggie érett korára több kezességet nyújtanak, mint a Luczi lágy finomsága. Ez az ellentét olyan volt, mint a milyen van egy durva, fekete, nyulánk kutya s egy fehér macska közt. Luczi csókra nyitotta csinos kis rózsabimbó szájaeskáját — különben ő rajta minden csinos volt, kis gömbölyű nyaka korall-gyöngy-sorral, kis egyenes orra, mely soha sem állt félre, világos szemölde, mely mégis sötétebb volt hajánál s jól illett mogyoró-színű szeméhez, mely félénk gyönyörrel bámult Maggiere, a ki egy fejjel magasabb volt, jóllehet alig egy évvel volt idősb nála. Maggie szintén gyönyörrel nézett Luczira. Szerette a képzelet világát, a melyben az emberek soha sem lennének nagyobbak, mint a korabeli gyermekek s a királynét Luczihoz hasonlónak hitte, fején kis koronával s kezében kicsiny királyi pálczával . . . csakhogy a királyné Maggie maga volt a Luczi képzelmében.

— Oh Luczi! — tört ki azután, hogy össze-visszacsókolta — úgy-e itt maradsz velem meg Tommal? mi? Te is csókold meg, Tom.

Tom Luczihoz közeledett, de nem volt hajlandósága őt megcsókolni — nem; hanem Maggievel együtt hozzálépett,

mivel ez könnyebbnek látszott egészben véve, mint ha a nagybácsikat s nagynéniket egyenként megkérdezné: «hogyan van?» Ott állt tehát szótlanul, elpirulva, ügyetlenül, féligmosolyogva, a mit társaságban közönségesen láthatni félénk gyermekeknél, a kik nagyon úgy tűnnek föl, mintha bizony tévedésből jöttek volna e világra, a melyet fölötte ócska pongyolában találtak annyira, hogy ez egészen zavarba hozta őket.

— Ejnye! — szólt Gleggné, hangos nyomatékkal — hát úgy kell bejönni a kis fiúknak s leányoknak a szobába, hogy a nagynéniknek s nagybácsiknak nem is szólnak? Bezzeg nem így tettem ám én kis leánykoromban.

— Jertek, édesim, beszéljetelek a nagynénikkel s nagybácsikkal — szólt Tulliverné, méla aggodalommal tekintve rájuk. Szívesen megsűgta volna Maggienek, hogy menjen ki s fészülködje meg.

— Így ni, hát hogy vagytok? Reményilem jól vagytok? — folytatá Gleggné ugyanazon hangos nyomatékkal, a mint megfogta kezüket, jól megnyomva azokat nagy gyűrűjével, s arczon csókolva őket, bár ezeknek legkisebb vágyuk sem volt e csókra. — No, nézz reám Tom! Az olyan gyermekeknek, kik nevelő-intézetbe járnak, szép egyenest kell ám a fejüket tartaniok. Így, nézz reám! — Tom e gyönyörűségtől föltűnőleg tartózkodott, mert mindenféleképp próbálta kiszabadítani kezét. — Simítsd hátra hajadat, Maggie, s igazítsd meg ruhádat a válladon.

Glegg nagynéni folyvást ily hangos nyomatékkal beszélt hozzájuk, mintha süketeknek vagy talán kevés eszűeknek hitte volna őket: azért — úgy vélte — éreztetni kell velök, hogy ők oly eszes lények, a kiknek üdvös fékezéssel kell makacs törekvésüket megtörni. Bessy gyermekei olyan vásottak voltak, hogy mindig kellett valakinek lennie, a ki kötelességökre figyelmeztesse őket.

— Édesim — szóla Pulletné szánakozva — ti roppant nőttök; nem hiszem, hogy meg nem sinylítek — folytatá, végigtekintve rajtuk, anyjokra vetett melázó kifejezéssel. — Úgy vélem, a kis leánynak nagyon hosszú a haja. Én rövidebbre vágnám, ha neked volnék, ez árt az egészségnek. Nem csodálom, ha oly barna bőrűnek látszik. Mit gondolsz, Zsuzsi (Deanené)?

— Ki tudja azt — válaszolt a kérdezett, újra összecusukva ajkát s kritikus szemmel méregetve Maggiet.

— Dehogy — szólt Tulliver — a gyerekek elég jó egészségben vannak — semmi bajuk. A mi azt illeti, a piros búza épen oly jó, mint a fehér, némelyik meg a sötétebb színűt szereti legjobban. De csakugyan jobb lenne, ha Bessy rövidebbre nyírná annak a gyerekek a haját, simábban is állna.

Erre egy szörnyű elhatározás fészkelődött be a Maggie lelkébe, melyet azonban egyelőre visszatartott azon vágy, hogy megtudja, vajon a Deanené nagynénje itt hagyja-e Luczit; mert Deanené nagynénje igen nehezen ereszté el szeme elől a gyermeket. A tagadó válaszra adott nógatásokra Luczihoz magához appellált.

— Szeretnél-e itt maradni anyád nélkül, Luczi?

— Szeretnék bizony, anyám — felelt Luczi félénken, kis arca egészen rózsaszínűvé pirulva.

— No hát, hadd itt — szólt Deane, egy nagy, de élénk tekintetű úri ember, a testi szervezet oly típusával, a melyet az angol társaság minden fájában lehet látni — kopasz fejjel, vörös szakállal, széles homlokkal s minden nehézkesség nélküli szoliditással. Deanehez hasonlót eleget láthatni a gazdag nemesek közt épen úgy, mint a fűszerárosok s kézi munkások között, de barna szemeinek élessége sokkal kevésbé közönséges, mint az ő egész körrajza. Egy ezüst tobákos szelenczét tart szorosan kezében s egy-egy csipetnyit ki-kivesz belőle Tulliverrel együtt, a kinek a szelenczéje ezüsttel csak futtatva volt, miért is egészen természetesnek található a Tulliver tréfája, a ki váltig cserélni akart a sógoráéval. Deane a szelenczét azon czég előkelő részvényesétől kapta ajándékba, a melyhez maga is tartozott s pedig épen akkor, mikor üzlettársává lett, elismerően az ő valódi érdemét mint üzletvezetőnek. Senki sem részesült nagyobb figyelemben St.Ogg'-sban nálánál, s bizony többen voltak abban a véleményben, hogy Dodson Zsuzsi kisasszony, a ki testvérei között — úgy mondák — a leggyöngébb házasságot kötötte, csinos fogaton hajtathat, jó házban lakhatik csak úgy, mint Pulletné testvére. Ki tudja, mennyire viheti az olyan ember, a ki részvényese egy nagy malom-, hajó- vagy banküzletnek, mint teszem a Guest & Comp. czég. Hanem aztán Deanené, mint legbensőbb barátai

megjegyezték, büszke is volt s iparkodó: nem engedett férjének egy napot sem pihenni, folyvást ösztökölte.

— Maggie — szólt Tulliverné, magához intve leányát s fülébe sűgött, a mint Luczi ittmaradásának ügye elintéződött — menj és fésűlködjél meg — szégyelheted magad. Nem megmondtam, hogy Mártához menj először, mi?

— Tom, gyere velem — sűgá Maggie, megfogván ruháját, a mint mellette elment, s Tom készségesen szót fogadott.

— Jöjj fel velem, Tom — susogá, mikor már künn voltak. Valamit még ebéd előtt meg kell tennem.

— Nincs idő már játékra, sem más valamire ebéd előtt — szólt Tom, a kinek képzelme igen türelmetlen volt minden közbeeső tervezgetéstől.

— De ráérünk még erre, gyere Tom.

Tom követé testvérét föl a lépcsőkön anyjok szobájába s látta, a mint Maggie mindjárt egy szekrénynek esett s egy nagy ollót vett ki belőle.

— Mit akarsz ezzel, Maggie? — kérdé Tom fölgerjedt kíváncsisággal.

Maggie azzal felelt, hogy megfogta előlről haját s rövidre vágta azt homloka közepén.

— Oh, jaj neked, hagyd abba — kiálta Tom — ne bántsd tovább.

Snip, snip, csattoga tovább a nagy olló, míg Tom beszélt, a ki látván, hogy meg nem akadályozhatja, pompás tréfára vette, mert Maggie igen furcsának tetszett előtte.

— Így, most vágd el te Tom, hátulról — szólt Maggie fölizgatva tettétől s aggodalmasan kívánt annak mennél előbb véget vetni.

— Ugyan hagyd abba, te — mondá Tom, intőleg rázva fejét s kissé habozva nyúlt az ollóhoz.

— Ne törődjél vele — siess! — felelt Maggie, lábával egyet toppantva. Arcza egészen elvörösödött.

A fekete fürt milyen szép vastag volt — semmi sem lehet csábítóbb egy gyermekre nézve, a ki már érezte azt a tiltott örömet, a melyet egy pony sörényének elnyírása nyújt.

Azokra mondom ezt, a kik ismerik azt az örömet, mikor az olló a kellően ellenálló hajtömegben munkálkodik. Egy kéjesen csattogó snip, megint egy másik, újra másik — és a haj hátulról is bizonyos súlylyal esett a földre, és Maggie

csipkézve, egyenetlenül megnyírva állt ott, de a tisztaság és szabadság érzésével, mintha valamely öserdőségből vergődött volna ki a síkföldre.

— Oh, Maggie — mondá Tom, ugrálva körülte s térdét csapkodva a nevetéstől — oh, jaj neked most, milyen furcsa vagy te! Nézd meg csak magad a tükörbe — olyan vagy, mint az a hülye, kit dióhajjal dobálunk az iskolában.

Maggie váratlan szívfájdalmat érzett. Előbb kiválóan az őt ingerlő hajtól s az erre tett boszantó megjegyzésektől való megszabadulására gondolt, meg arra, hogy anyján és nagynénjein határozott tettével győzelmet arat: nem bánta, hogy haja miképen áll — ezzel ő mitsem törődött — csak arra volt gondja, hogy az emberek őt okos kis leánynak tartásák, a kiben semmi hiba sincs. De most, a mint Tom nevetni kezdé s eszelőshöz hasonlítá — ez egészen megváltoztatta a dolgot. Tükörbe nézett, s Tom még mindig nevetett és tapsolt, mire a leány elpirúlt arcza halványulni kezdett, s ajka reszketett.

— Maggie, hát le mersz te most ebédre menni egyenesen? — szóló Tom. — Jaj nekem!

— Ne neved ki, Tom — felelt Maggie indulatosan, mire haragos könnyei megeredtek, tombolt s megtaszítá Tomot.

— No, no, te hóbortos! — mondá Tom. — Hát miért vágta le a hajadat? Én lemegyek: tudom, hogy már tálaltak.

Tom erre lefelé rohant a lépcsőkön, ott hagyván Maggiet a visszahozhatatlannak azon keserű érzésével, mely az ő gyöngéd lelkének majd mindennapi tapasztalata volt. Elég világosan láthatá most már a tett után, hogy milyen balgatagúl cselekedett, s hogy most még több baja van hajával, mint azelőtt. Mert Maggie szenvedélyes ösztönnel fogott tettehez s annak következményeit nemcsak nem látta előre, de munkás képzeletének túlzó rajzaival s minden részletével az volt előtte, hogy mi történt volna, ha ő azt nem teszi meg. Tom soha sem cselekedett oly balgán, mint Maggie, csodálatosan éles elméjű levén annak megítélésében, mi válik előnyére vagy hátrányára; azért, jöllehet ő sokkal akaratosabb s hajthatatlanabb volt testvérénél, anyja még sem tartotta őt oly makacsnak. De ha Tom valami rossz fát tett a tűzre, ragaszkodott hozzá, meg-

álta helyét s «nem törődött vele». Ha, teszem, eltörte apjának az ostorát a kapu csapkodásban — mit tehetett róla — nem akaszhatta a sarokba. Ha Tulliver Tom a kaput csapkodta, meg volt győződve nemcsak arról, hogy azt a kaput más gyermeknek nincs joga csapkodni, hanem arról is, hogy épen annak a bizonyos kapunak a csapkodására csak egyedül neki van joga és így nem búsult rajta. De Maggie a mint a tükör előtt sirva állt, lehetetlennek hitte, hogy ő most lemenjen ebédelni s eltérje nagynénjeinek szigorú tekintetét és szemrehányását, míg Tom, Luczi és Márta, kik az asztalnál vártak, s talán atyja meg nagybátyjai is kinevessék; — mert ha Tom már kinevette, természetesen a többiek sem tesznek másképp, ha pedig úgy hagyta volna haját, a mint volt, most Tommal meg Luczival együtt ülne s ehetné a baraczk-puddingot s pástétomot. Hogy ne zokogott volna tehát? Elhagyatva s kétségbeesve ült lehullt fekete hajfürtjei közt, mint Ajax leölt juhái között. Talán nagyon triviálisnak tetszik e gyötörődés azon kopott halandók előtt, a kik a karácsonyi étrendre, kihűlt szerelemre vagy szétszakított barátságra gondolnak; — de nem kevésbé volt ez keserű Maggiere, sőt talán annál keserűbb volt reá nézve — mint a hogy mi az érettebb kor valódi bajlódásaival ellentétben szeretjük gondolni. «Ah, gyermekeim, lesz még időd töprengni a valódi bajokon», ez a vigasztalás, a melylyel gyermekkorunkban bőségesen elláttak, s ezt ismételtük mi is más gyermekeknek, ha már felnőttünk. Mi is oly keservesen zokogtunk, mikor piczinyke meztelen lábbal, rövid harisnyában ott álltunk s elvesztettük szemünk elől, idegen helyen, anyánkat vagy dajkánkat; de mi már nem idézhetjük vissza azon pillanatok fájalmát s nem sirathatjuk, mint a most lefolyt öt vagy tíz év emlékezetes szenvedéseit. E fájdalmas pillanatok mindegyike nyomot hagyott hátra, a mely tovább él bennünk; de ezek a nyomok visszahozhatatlanul beleszövődnek ifjúságunk vagy férfikorunk szilárd kapcsolatába; innen van, hogy gyermekeink bajoskodásait bizonyos mosolygó hitelenséggel nézzük valódi gyötrelmeinkben. Vannak, a kik vissza tudják idézni gyermekkoruk tapasztalatait, nem csupán annak emlékével, hogy mit tettek, vagy mi történt velök, mit szerettek, vagy mit nem szerettek, mikor először öltöztek nadrágba s kabátba — hanem azon mélyrehajtó bensőséggel, azon megelevenült öntudattal, a melyet akkor éreztek — mi-

kor az egyik nyár oly messze volt a másiktól; mikor iskolatársaik őket elzavarták a játéktól, mivel csupa akaratosságból nem tudták a labdát megkapni; vagy egy esős napon a szünidőben, a melyet nem tudták, hogyan tegyenek élvezetessé s a henyélésből pajkosságba, a pajkosságból daczba, a daczból durczásságba estek; vagy midőn édes anyjok merően megtagadta tőlök a fekete kabátot, jóllehet a korukbeli gyermekek mindnyájan ilyenben jártak már? Bizonyára, ha visszaidézhetnők emlékünke korábbi keserőségeinket, a borús gyanúsításokat, az életnek igazán kilátás nélkül való fölfogását, mely keserőségünket oly erőssé tette, nem gúnyolnók gyermekeink fájdalmát.

— Maggie kisasszony, lejön ebben a pillanathban — szólt Kezia, berontva a szobába. — Jézus! mit csinált maga? Soha életemben nem láttam ilyen borzasztót.

— Hallgasson, Kezia — felelt Maggie aggodalommal — s menjen innen!

— De én azt mondom a kisasszonynak, hogy nyomban jöjjön le, mert a mama monda — felelt Kezia Maggiehez menve, megfogván őt kezénél fogva, hogy a küszöbről felkeltse.

— Távozzék, én nem akarok ebédelni — szólt Maggie, védekezve a szolgáló ellen. — Úgy sem mék le.

— Hát jól van, én nem ácsorgok tovább, mert az ebédnél várnak — monda Kezia s távozott.

— Maggie, te kis bamba — szólalt meg Tom vagy tíz percz múlva a szobába kukueskálva — miért nem jössz ebédelni? Mi minden jó van ott, aztán a mama is azt mondta, hogy le kell jönnöd. Minek sírsz most már, te kis balga?

Oh az iszonyú volt! Tom keményen s meggondolatlanul viselkedett; ha ő sírt volna a küszöbön, Maggie bizonyosan nagyon sírt volna vele. Aztán az ebéd oly pompás volt, ő meg oly éhes. Mily keserű sors.

Tom azonban még sem volt oly érzéketlen. Jóllehet nem igen volt kedve sírni s érezte, hogy a Maggie bánata nem teheti tönkre az ő gyönyöreinek kilátásait: mégis hozzá sompolygott s fejét oda tartván, halk, vigasztaló hangon szóla:

— Hát nem akarsz jöni, Maggie? Hozzak egy darab puddingot, ha megkapom a magamét? . . . pástétomot s egyet-mást?

— I—i—i—gen — felelt Maggie, kissé tűrhetőbbnek kezdván fölfogni helyzetét.

— No jó — mondá Tom s távozott. De megint csak visszafordult az ajtóban s szólt:

— De mégis jobb lenne, ha lejönnél. Van csemege, dió meg alma-bor.

A Maggie könnyei szűnni kezdtek s gondolkodóba esett, a mint Tom ott hagyá. Jó természete szenvedéseinek legéleseb csúcsát tompítá el, s a dió meg az alma-bor a magok természetes hatását követelték.

Lassanként fölkelt szétszórt hajfürtjei közül s megindult csendesen lefelé. Azután megállt, az ebédlőajtó rájáához támaszkodott, s mivel az félig nyitva volt, kezdett bekukucskálni. Láttá Tomot és Luczit s közöttök egy üres széket; ott volt a pástétom egy mellékasztalon — ez már sok. Belopózkodott s ment az üres szék felé. De alig ült le, máris megbánta s nagyon szívesen visszafordult volna újra.

Tulliverné fölszisszent, a mint leányát meglátta, úgy érzé, mint ha «fölfordult volna vele a világ», úgy hogy beleejté a nagy levesmerő kanalat a levesbe, az asztalterítő nem csekély kárára. Keziát nem ámitotta el a Maggie vonakodása, hogy nem jött le, de nem akarta asszonyát épen a fölmetelésben háborgatni, s Tulliverné azt hitte, hogy némi makacsságnál egyéb baj nincs, a mely elveszi méltó büntetését az által, hogy Maggiet az ebéd felétől megfosztja.

A Tulliverné sikoltása minden szemet ugyanazon helyre irányozott s Maggienek arcza és füle égni kezdett, mialatt Glegg nagybácsi, a nyájas, fehérhajú öreg gentleman megszólalt:

— Ni ni! miféle kis leány ez? Én nem ismerem. Talán az útczáról szedte föl, Kezia?

— Hát biz ő kiszökött s maga elvágta a haját — szólt Tulliver halkkal Deanehez s jóízűen nevetett. — Látott már valaki ilyen kis pajkost?

— A kisasszony egészen furcsává tette magát — mondá Pullet nagybácsi, ki talán soha életében nem tett oly észrevételt, mely ily csipős fájdalmat okozott volna.

— Pfuj, szégyeld magad! — szólt Gleggné a szemrehányásnak magas, szigorú hangján. — Az olyan kis leányt, a ki maga levágja a haját, meg kell vesszőzni s vízzel s kenyér-

rel táplálni — s nem szabad a nagybácsik és nagynénik közé ülnie.

— Biz igaz — szólt Glegg nagybácsi, ki úgy vélte, hogy a dolgot tréfásra fordíthatja; — tömlőczbe kell csukni, hogy az egyformaság kedvéért mind levágja a többi haját is.

— Most már épen olyan, mint a cigány — mondá Pulletné nagynéni szánólag. — Nagy baj, hogy ez a kis leány olyan barna bőrű — pedig máskép elég csinos. Félek, hogy ez a barnaság még kárára lesz az életben.

— Oly makacs, hogy majd megszakítja szívemet — mondá Tulliverné könnyezve.

Maggie hallgatni látszott a gúnynak és szemrehányásnak e chorusára. Arczának első pirja a harag következménye volt, mely a dacz pillanatnyi hatalmával látta el, s Tom úgy vélte, hogy a pudding és pástétom új behozatala alkalmával könnyen menekülhet. E benyomás alatt suttogá :

— Oh Maggiem, mondtam úgy-e, hogy hagyj abba.

Tom nyájasan szólt, de Maggie úgy érezte, hogy Tom az ő gyalázatának örül. Daczosságának gyöngéd ereje abban a pillanatban elhagyá, szíve majd megrepedt, s fölkelvén székeről, atyjához rohant s vállához szorítva arczát, hangos zokogásba tört ki.

— Gyere no, kis lányom — mondta atyja engesztelőleg, megölelvén őt — no, ne félj semmit. Igazad volt, hogy elvágta a hajadat, ha boszantott; ne sírj no, a papa pártodat fogja.

Gyönyörűséges szavai a gyöngédségnek! Maggie soha sem feledé el e pillanatokat, mikor atyja «pártját fogta» neki; folyvást lelkében őrizte s rájok emlékezett még sok évek múlva is, mikor más mindenki azt mondá, hogy atyja nagyon rosszul bánt gyermekeivel.

— Hogy elrontja ezt a gyermeket, a te férjed, Bessy! — szóla Gleggné hangosan «félre» Tullivernéhez. — Ha nem gondolsz arra a gyermekre eléggé: bizonyosan elpusztúl. Az én atyám bezzeg nem így nevelte gyermekeit, különben nem is volnánk az a család, a ki vagyunk.

A Tulliverné házi szomorúsága e pillanatban az érzéketlenség fokára jutott. Nem tett megjegyzést testvére észrevételeire, hanem hátra igazítván főkötője szalagját, néma resignációval osztá szét a puddingot.

A csemege némileg megkönnyebbitette Maggiét, mert a

gyermeknek elhatározták, hogy a diót meg a bort a nyaralóházban fogyasztják el, mivel oly szép napos idő volt, és a kert bimbózó bokrai közé szökdöstek azon picziny állatkák fürge-ségével, a melyek valamely gyújtó-üveg középpontjából illannak el.

Tullivernének ez engedélyre különös oka volt; az ebéd elvégződött, s mindenkit annak gondja foglalkoztatott, hogy már itt volna az ideje, hogy Tulliver közölje a Tomot illető tervét, a kire magára nézve is jó volt, hogy távozott. A gyermekek szokva valának, hogy oly szabadon hallgassák az ő beszédöket, mintha kis madárkák lettek volna és semmit sem értenének, jöllehet összedugták fejöket és hallgattak. Ez alkalommal Tulliverné különben szokatlan elővigyázatot mutatott, mert már korábban átlátta, hogy lelkészhez jární iskolába Tomra nézve igen sajnós és nagyon úgy tűnik föl, mintha egy rendőr iskolájába adnák. Tulliverné gyakran sóhajtott, hogy férje mindig azt teszi, a mi neki tetszik, akármit mond Gleggné vagy Pulletné, csak legalább azt ne mondassák, ha a dolog rosszra fordul, hogy Bessy jóvá hagyta férje bolondságait a nélkül, hogy azokról csak egy szót szólt volna is tulajdon jó barátnak.

— Tulliver — szóla — félbeszakítván férjének Deane-nel való beszélgetését — itt az ideje, hogy elmondd a gyermek nagynénjeinek s nagybátyjainak, mi szándékod van Tommal?

— Jó, jó — felelt Tulliver kissé élesen — nincs ellen-vetésem, hogy egyet-mást elmondjak a Tomot illető vélekedé-semből. Elhatároztam — tevé hozzá, Gleggre és Deanere nézve — elhatároztam, hogy őt Stelling lelkészhez küldöm le King's Lortonba, hol — mint hallom — e nem közönséges eszű embertől mindent megtanulhat.

E szavak oly élénk meglepetést keltettek a társaságban, mint a milyet bárki észlelhetett már egy községi gyülekezetben, mikor köznapi dolgaira a szószékből hallott czélzani. Hasonlókép csodálatosnak tetszett a nagynénik és nagybácsik előtt, hogy épen egy lelkész avatkozik a Tulliver családi ügyeibe. A mi Pullet nagybácsit illeti, ő aligha csodálkozott volna jobban, ha Tulliver azt mondja is, hogy Tomot a Lord kancellárhoz készül küldeni; mert Pullet a britt nemesek azon kihalt osztályához tartozott, a mely jó gyapjúszövet

ruhát viselt, nagy adót s egyéb díjakat fizetett, templomba járt, vasárnap különösen jó ebédet evett a nélkül, hogy csak álmában is megfordult volna, mikép a britt vallási és állami constitúciónak több kinyomozható eredete van, mint akár a nap- vagy állócsillag-rendszernek. Szomorú, de igaz, hogy Pulletnek nagyon homályos fogalmai voltak akár egy püspökről, akár valami baronet-féléről, a ki épen olyan jó pap lehetett, mint nem; s hogy saját községének lelkipásztora nagy családból való s birtokos volt; tehát az a fölfogás, hogy egy lelkész iskolamester lehessen, oly távol volt Pullet tapasztalásától, hogy azt alig hitte képzelhetőnek. Elismerem, hogy a mostani fölvilágosult korban nagyon nehéz az embereket a Pullet nagybácsi tudatlanságához hasonlítani, de nem szabad szemünk előtt téveszteni a kedvező körülmények közt fejlődő nagy természeti tehetségek fontos eredményeit. Pullet nagybácsinak pedig különös nagy tehetsége volt a tudatlanságra. Ezért fejezte ki ő legelőször csodálkozását.

— De hát miért akarja őt épen lelkészhez küldeni? — kérde, miközben bámulva nézett hol Gleggre, hol Deanere, hogy lássa, nincs-e nekik valami más fölfogásuk.

— Miért, hát mert a lelkészek a legjobb iskolamesterek, a mennyire én a dolgot értem — felelé a szegény Tulliver, a ki e bolondos világ útvesztőjében nagy sietséggel s készséggel akart valami vezérfonál után kapni. — Jacobs az iskolában nem lelkész, rosszul is bánik a gyermekekkel; azért tettem föl magamban, hogy ha gyermekemet újra iskolába adom, annak valaki máshoz kell mennie, mint Jacobshoz. Stelling pedig, a mennyire én tudom, épen olyan ember, mint a kire nekem szükségem van. Úgy vélem, hogy a gyermek már a nyáron hozzá mehet — végzé határozott hangon, fölnyitva tubákos szelenczéjét s egy szippantást véve ki belőle.

— Bizony jó összeg iskola- és kosztpénzt kell akkor a sógornak félénkenként fizetnie; mert a lelkészek rendesen túlzott igényűek — jegyzé meg Deane erősen tubákozva, mint rendesen szokta, mikor semleges állását meg akarta tartani.

— Aztán azt hiszi maga, hogy a lelkész meg tudja őt tanítani, hogy a jó búzát első látásra fölismerje? — kérde Glegg, a ki nagyon szerette a tréfát s mióta üzletétől visszavonult, úgy hitte, hogy nemcsak megengedhető, de szinte szükséges is, hogy minden dolgot tréfás oldaláról fogjon föl.

— Hja, lássa, nekem különös tervem van Tommál — felelt Tulliver, a ki e kijelentés után szünetet tartott s azután poharához nyúlt.

— No, ha már meg van engedve, hogy én is hozzá szójak, mit különben ritkán teszek — szólt Gleggné metsző gúnynyal — nagyon szeretném tudni, mi jó háramlik abból a gyermekekre, ha ön magát ő érte annyira megerőlteti?

— Mert hát, tudják — szólt Tulliver, a világért sem tekintve Gleggnére, csupán hallgatóságának férfi tagjaira — én már föltettem magamban, hogy Tomot nem az én mester-ségemre taníttatom. Régóta forgattam eszemben, s az csak megerősített előbbi föltevésemben, a mint Garnettet s fiát láttam. Valami olyan pályára kell őt nevelnem, a mihez tőke nélkül foghasson; oly nevelést kell neki adnom, hogy az ügyvédekkel épen úgy tudjon bänni, mint a közönséges emberekkel, meg aztán nekem is tanácsot adjon hébe-hóba.

Gleggné hosszasan köszörülte torkát, ajkát zárva tartván s aztán szánalmasan s gúnyosan mosolygott.

— Sokkal jobb volna némely emberre nézve — mondá bevezető megjegyzésként — ha semmi közük nem volna az ügyvédekkel.

— Ez a lelkész talán valami elemi iskolai igazgató, mint teszem Bewley Marketben? — kérdé Deane.

— Nem — nem olyan ő — felelt Tulliver. — Ő csak két vagy három növendéket vállal el s így annál több ideje van figyelemmel kísérni őket.

— Aztán a nevelés is annál gyorsabb; némelyek nem is tudnak tanulni, ha sokan vannak együtt — mondá Pullet nagybácsi, érezvén, hogy e nehéz kérdésben némi világosságot fedezett föl.

— Kétségkívül ezért osztán magának is többet kell fizetnie — toldá meg Glegg.

— Aj, aj, csinos száz font évenként — ez az egész — felelt Tulliver némi büszkeséggel szellemes terve iránt. — De ez aztán beruházás is ám; Tom neveltetése nagy capitalissal ér föl.

— Van abban valami csakugyan — szólt Glegg. — Igaz bizony, Tulliver szomszéd, magának tökéletesen igaza van, tökéletesen:

Ha se pénz, se posztó nincs:
A tudomány drága kincs.

Emlékszem még e pár sor-versre, mely Buxtonban az ablak-üvegre volt vésve. De mi, kiknek nincs tudományuk, nem jobb-e, ha pénzünket megtakarítjuk? Mit szól ehhez Pullet szomszéd?

Glegg összefente térdeit s igen vidoran nézett.

— Mr. Glegg, nagyon csodálkozom önön — szóló neje. — Ez egészen illetlen az ön korához és természetéhez.

— Mi illetlen van ebben? — kérde Glegg, vígan intve a társaságnak. — Talán, hogy új kék kabátomat vettem föl?

— Szánom az ön gyöngeségét, Mr. Glegg. Mondom, hogy illetlen tréfát űzni abból, ha látja, hogy saját vérrokona fejfel rohan az örvénybe.

— Ha maga így gondolkozik felőlem — jegyzé meg boszankodva Tulliver — kár magának töprengnie miattam. Én el tudom saját dolgomat intézni, a nélkül, hogy mások a miatt fáradozzanak.

— Mentsen Isten — szóló Deane, új eszmét iparkodván fölvetni; — most jut eszembe, hogy valaki beszélte nekem, mikép Wakem azt a nyomorúlt gyermekét lelkésznek készült nevelni, úgy-e, azt beszélték, Zsuzsi? (nejéhez appellálva).

— Én biz arról nem adhatok számot — felelt Deanené, s újra szorosan lezárta ajkát. Deanené nem az az asszony volt, a ki valami ügybe avatkozzék, mikor az már elmérgesedett.

— Jó — mondá Tulliver vidor arczczal, hogy Gleggné láthassa, mikép vele Tulliver mit sem törődik — ha Wakem saját gyermekét lelkésznel nevelteti, azt hiszem, én sem tévedek, ha Tomot lelkész keze alá adom. Wakem olyan vén gonosz, mint a milyenné az öreg ördög tette; de jól ismeri az embereket, a kikkel beszédbe áll. Mondja meg nekem bárki, ki a Wakem mészárosa, azonnal megmondom neki, honnan hozzon húst.

— De a Wakem ügyvéd fia púpos hátú — jegyzé meg Pulletné, érezvén, mintha az egész dolognak valami temetési színezete lett volna; — sokkal természeteseb őt lelkész keze alá adni.

— Persze — szóló Glegg, félbeszakítván Pulletné észrevételeit téves valószínűséggel — ezt meg kell magának gondolni. Tulliver szomszéd; a Wakem fia nem alkalmas semmiféle üzletre, azért akar apja a szegény ficzkóból gentlemant nevelni.

— Mr. Glegg — szóló neje oly hangon, mely mutatá, hogy haragja már sistereg és forr, ámbár elhatározta, hogy

nem engedi azt kitörni — sokkal jobban tesz, ha befogja száját. Tullivernek épen oly kevés szüksége van az ön véleményére, mint az enyémmre. Vannak emberek, a kik mindent jobban tudnak, mint mások.

— Ezek közé tartozik maga is, ha beszédjén eligazodhatunk — felelt Tulliver, ismét fölforrva.

— Oh, én semmit sem szólok — mondá Gleggné maró gúnnyal. — Az én tanácsomat senki sem kérdezte, s nem is akarom azt senkinek sem adni.

— No ez az első eset — felelt Tulliver; — mert ez az egy dolog az, a melyet maga mindig kész adni.

— Bizony, kész voltam én a kölcsönzésre is, ha el voltam is készülve, hogy azt vissza nem adják — válaszolt Gleggné. — Vannak emberek, a kiknek pénzt kölcsönöztem, s valószínűleg meg kell bánnom, hogy ezek épen rokonaim.

— Hagyjuk ezt — szólott Glegg engesztelőleg. De Tulliver már nem volt megakadályozható a visszatörlesztésben.

— Úgy emlékszem, hogy kapott róla kötelezvénnyel — mondá — s minden száztól öt forintot, rokon, nem rokon.

— Testvér — szólott Tulliverné engesztelőleg — idd ki a borodat s végy néhány szem mandulát s mazsolát.

— Bessy, sajnállak téged — mondá Gleggné nagyon hasonlóan egy komondor érzéséhez, a mely magragadja az alkalmat, hogy arra az emberre ugasson, a kinek nincs botja. — Nagyon szomorú ilyenkor manduláról s mazsoláról beszélni.

— Istenem, testvér, csak ne veszekedjél — szólott Pulletné, pityeregni kezdve. — Mintha harcolni akarnál, oly vörös vagy az ebéd után, pedig mi még csak most jöttünk a gyász színhelyéről s alig hogy letettük a gyászfátyolt — biz ez nagyon szomorú testvérek között.

— Én is azt hiszem, hogy szomorú — felelt Gleggné. — Nagyon messzire jutunk, ha egyik testvér a másikat azért hívogatja a maga házához, hogy vele pörlekedjék s őt gyalázza.

— Ugyan, ugyan, Janka, légy eszeden, légy okos — mondá Glegg.

De azalatt, míg ő beszélt, Tulliver, a ki még közel sem beszélt annyit, hogy boszúját lecsillapítsa, újra lánggra lobbant.

— Hát ki akar magával veszekedni? — kérdé. — Maga nem tud senkit békében hagyni, mindenkibe beleköt. Nekem

eszemben se' volna egy asszonynyal is feleselni, ha az a maga helyén marad.

— Helyemen, úgy-e, valóban! — sipítá Gleggné. — Ön-nél magasabb rangúak is, Tulliver, a kik már meghaltak s a sírban nyugszanak, — megkülönböztetett tisztelettel bántak velem — noha férjem van, a ki ön mellett ül s elnézi, hogy engem mikép gyaláznak; s ez soha meg nem történhetett volna, ha családunk egy tagja oly rosszúl nem megy férjhez, a hogy csak lehetett.

— Ha már erről beszél — szólt Tulliver — az én családom mindég van olyan rendű, mint a magáé, sőt olyanabb is, mert legalább nincs benne egy istenverte, rossz természetű asszony.

— No jó! — felelt Gleggné, fölkelvén helyéről. — El nem képzelhetem, mit gondol ön, Glegg, hogy ott ül s hallgatja, hogy engem szitkokkal illetnek; nem is maradok tovább itt egy perczig sem. Ön maradhat s haza jöhet kocsin — én majd elmegyek gyalog.

— De édes lelkem, édes lelkem! — mondá Gleggméla hangon, mi közben a szobából távozó neje után indult.

— Ugyan, hogy is beszélhetsz úgy, Tulliver? — kérde neje könnyes szemekkel

— Hadd menjen — felelt Tulliver nagyon hevesen arra, hogy még a könnyek árja is le tudja hűteni. — Hadd menjen, minél hamarabb, annál jobb: nem egyhamar fogja ő megpróbálni, hogy én fölöttem uralkodjak.

— Testvér — szólt Tulliverné elhagyatva Pulletnéhez — nem gondolod, hogy nem jó volna-e utána menni s megkísérteni a kibékítést?

— Dehogy, dehogy — felelt Deane. — Azt csak holnap lehetne megtenni.

— Úgy hát talán a gyermekek után néznénk? — szólt Tulliverné, szemeit törülgetve.

Ennél okosabbat alig lehetett volna kitalálni. Tulliver épen úgy érzé magát, mintha a levegő körülötte a nagyon alkalmatlan legyeketől tisztúlt volna meg, a mint az asszonyok a szobából kimentek. Kevés valami tetszett neki úgy, mint a Deanenél való mulatság, a kinek az üzleti dolgokhoz való szoros alkalmazkodása csak nagyon ritkán részeltette valami gyönyörben. Deane, szerinte, a «legtudósabb» ember volt

ismerősei közt, a kinek nagyon éles nyelve kellemesen egészítette ki a Tullivernek csak csekély mértékben levő ebbeli tulajdonságát. Most, hogy az asszonyok távoztak, komoly beszédbe ereszkedhettek, a nélkül, hogy holmi kiesínyes közbeszólásoktól tartaniok kellett volna. Nézetet cserélhettek Wellington herczegről, a kinek a katolikus kérdésben tanúsított magaviselete egészen új oldalról tüntette föl jellemét; könnyedén beszélgethettek a Waterloo melletti csatában mutatott vitézségéről, a melyet soha sem nyertek volna meg, ha egy nagy csapat angol nem áll hátuk mögött, nem is szólva Blücherről s a poroszokról, a kik — mint Tulliver egy igen jól értesült embertől hallotta — épen a legjobbkor törtek elő; ámbátor ez utóbbiban némi nézeteltérés mutatkozott, mert Deane nem volt hajlandó valami sok hitelt adni a poroszoknak, a kiknek hajó-épületei s a danczigi sörre épen nem kielégítő alkudozásuk arra ösztönözték, hogy csekély véleménynyel legyen általában a poroszok bátorságáról. E ponton vereséget szenvedve Tulliver, folytatólag kinyilatkoztatá abbeli félelmét, hogy az ország soha sem lesz többé olyan állapotban, mint eddig volt: de Deane, a ki társa volt azon czégnek, a melynek váltói növekedőben maradtak, természetesen sokkal kedvezőbb véleménynyel volt a jelenről, s részleteket tudott elmondani a behozatalról főképen a bőrt s horganyt illetőleg, a mi mintegy lecsillapította Tulliver képzelgését, oly messze távolba irányozván azt, mikor az ország (Anglia) egészen a pápisták és radikálisok prédájává lesz, és a becsületes emberek megélhetése teljesen lehetetlen.

Pullet nagybácsi mellettök ült s pislogó szemekkel hallgatta e magas eszmemenetet. Ő nem igen értett a politikához — mert erre valami természeti tehetséget vélt szükségesnek — de annyit világosan látott, hogy Wellington herczeg sem volt nagyobb, csak épen a milyen lehetett.

ELLIOT GYÖRGY *után, angolból*

VÁCZY JÁNOS.

BÖLCSŐ FELETT.

Csitt, csöndesen !
Csicsigatunk
Egy zsönge kis babát.
Alúgy, alúgy
Szép magzatunk,
Aludd az éjet át !

Örangyalod
Lebegjen itt,
A kis bölcső felett,
Simítsa főd
Lágy pelyheit
Alvó anyád helyett.

És, a mi szép,
Kedves, vidám,
A te szived szerint,
Mint álmkép,
Ez éjtszakán
Szálljon reád le mind.

S holnap, ha új
Nap kél mi ránk,
Együtt mosolygj velünk ;
Hogy hál'adás
Legyen imánk
És boldog reggelünk !

KOZMA ANDOR.

SÁPADT ESTI CSILLAG.

Sápadt esti csillag, te más hon követe,
 Ki átragyogsz az est fényszötte fátyolán,
 Azúr palotádból, a menny kék távolán,
 Miért tekintsz a földre te ?

A zápor elvonult, elhallgatott a szél,
 Az erdő a pusztán hűs harmattól remeg;
 Az éji pille már csapongva tánczra kél
 A balzsamos mezők felett.

Az alvó föld mi büvel hat te rád ?
 De már hanyatlani látlak a hegytetőn;
 Mélán mosolygva futsz, te bánatos barát,
 S fényes tekinteted kialszik reszketőn.

Szép csillag, ki leszállsz a zöld halom megett,
 Te bús ezüst könnyesepp az éj gyász-köpenyén,
 Kit a pásztor nem győz csodálni eleget,
 A mint nyája után lassan ballagva mén, —
 Csillag, a végtelen éjben hová sietsz ?
 A parti nád között ágyat keressz talán ?
 Vagy fényesen, midőn a földön semmi nesz,
 A mély vizekbe hullsz s gyöngyként merülsz alá ?
 Oh ! ha meg kell halnod, míg elmeritenéd
 Szép szöke hajad' a tenger hullámiba,
 Mielőtt elhagynál, állj meg egy perczre még !
 Ne szállj le az égről szerelem csillaga !

MUSSET ALFRÉD után, *franciából*

VARGHA GYULA.

A BUDDHISMUS.*)

Az iszlám kivételével egy keleti vallás sem vonta talán mára oly mértékben, mint a buddhismus, a művelt nyugot figyelmét. Ennek oka részben a modern világnézetben, melynek határozottan pessimista iránya annyira rokon Gotama világmegvetést hirdető tanával s részben a buddhismus erkölcstanának keresztyénies jellegében keresendő. Ez utóbbit sokan, túlozva, többre látásznak becsülni a keresztyén vallás igazán fönséges emberszeretet sugallta tanításánál, megfelelkezve arról, hogy a buddhismus a sok Istent hívő hindú vallásból átvett tanainak mesés egyvelegével méltatlan arra, hogy művelt, tanult ember vallása legyen. A sok salak közt szinte elvész ott a számos igazgyöngy. Az sem igaz, mit a buddhismus európai magasztalói oly gyakran hangoztatnak, hogy a déli buddhisták páli nyelven írt könyveiben foglalt hamisítatlan buddhista tan ment a későbbi chinai, tibeti, japáni vallásos művek bizarr, a józan észszel homlokegyenest ellenkező mesés elemeitől, melyek tárt kaput nyitnak minden babonás szokásnak, mert a buddhismus e legrégibb irodalmi emlékei is csaknem épen oly teli vannak mindenünnen fölszedett csodával, mint az előbb említettek.

Akármit mondanak is a pessimisták, a nirvánára törekvés soha sem lehet egy gondolkodó ember eszménye, mert az csírájában elől, megbénít minden jóra való törekvést. A tétlenségre ösztönző buddhismus jó lehet keleten, hol teljes érvényben van az ismeretes arab mondás, hogy a nyugalom az Istentől, a mozgás s a tevékenység az ördögtől valók. Nem csupa árnyoldalból áll a világ, egyéb is van az életben nyomorúságnál és szenvedésnél. A mindent fekete

---

*) H. Clarke Warren: *Buddhism in Translations Harvard Oriental Series*. Cambridge, 1896. 520 l.

szemüvegen át néző buddhista csak árnyoldalait látja az emberi életnek, ezért nincs igaza a szenvedélyes Buddha-tisztelő Neumann, a *Dhammapada* német fordítójának, hogy Buddha tanítása a világ lényegének legtokéletesebb fölismerése (der vollendete Ausdruck der tiefsten Erkenntniss des Wesens der Welt). A buddhismust ismertető művekben nincs hiány. Egész sora a tudományos alapos-sággal írt munkáknak foglalkozik a buddhismus története és dog-máival, Oldenberg, Sénart, Kern, Hardy művei és a *Sacred Books of the East*, melynek újabb kiegészítő függeléke lesz a szintén Müller Miksa szerkesztésében megjelenő *The Sacred Books of the Buddhists* gyűjteményében levő fordítások, igen megkönnyítették e sok tekintetben érdekes vallás tanulmányozását. Ezek azonban nem annyira a művelt nagy közönség, mint inkább a tudós világ igényeit tartják szem előtt. Örömmel üdvözölhetjük ezért Warren könyvét, mely minden tudakosság és szépítő magyarázat nélkül magából a régi páli nyelvű vallásos irodalomból vett szemelvényekben mutatja be Gotama tanát. Kísérlete fordítások útján megismer-tetni az európai művelt közönséggel a buddhismus főbb hitelveit és mondáit, nem új dolog, mert már 1892-ben írt az előbb említett Neumann Károly egy buddhista anthológiát német nyelven: *Buddhistische Anthologie Texte aus dem Pāli Kanon zum ersten Male uebers.* (Lejda, 1892.) Neumann azonban kevésbé megbízható vezető, egyrészt hiányos páli nyelvismerete, másrészt elfogultsága miatt, melylyel a keresztyén vallást a buddhismus rovására minden áron lealacsonyítani törekszik. Warren, ki kétségtől sokkal alaposabb tudós, csaknem minden részrehajlástól ment ismertetője a buddhista irodalomnak. Egy kicsit elárulja a buddhismus iránti elő-szeretetét, mikor a pongyola nyelvű, száraz, szörnyen prózai páli irodalmat, mely egészen a vallás szolgálatában áll, többre becsüli, mint a remek költői művekkel ékeskedő szanszkrit irodalmat, és túlságos fontosságot tulajdonít a páli iratok khronológiájának.*)

Pedig a páli khronologia, mint azt a jeles orosz indianista Minajev kimutatta, csak látszólag nyugszik oly biztos, minden ké-telyt kizáró alapon. A valóságban sok ott a későbbi okoskodás szülte költött évszám. Újabb időben oly szép virágzásnak indult a Páli Text Society kiadványai által hatalmasan segített páli nyelv-

*) After long bothering my head over Sanskrit I found more satisfaction when I took up the study of Pāli for Sanskrit literature. is a chaos, Pāli a cosmos. *Buddhism in Translations.* XIX. 1.

vészet, hogy a buddhista *Tipitaka*, annyi mint három kosár, kánoni könyveinek vagy kétharmada kritikai szövegkiadásokban a tudomány közkinsévé lett. Ezekből a nagyobb részt európai nyelvekre még le nem fordított szent könyvekből s néhány még kiadásra váró kéziratból, köztük a nagy fontosságú *Viszuddhi Magga*, a tisztaság útja című terjedelmes munkából, melyet a híres buddhista theológus Buddhaghosa írt az időszámításunk negyedik századában, válogatta össze és fordította le angolra Warren a legjellemzőbb és legérdekesebb darabokat. Könyve tagadhatatlanul érdekes olvasmány és igazán hű képét nyújtja a buddhismus szellemének, mint az a reánk maradt legrégebbi kanonikus művekben föltalálható. A munka első fejezetében a nagy hitalapító Gotama Buddha életére vonatkozó adatokat gyűjtötte össze a szerző. Talán fölösleges is megemlíteni, hogy történelmi hitelességű életrajza nincsen az emberszerető hindu királyfinak.★)

Mindent a mit róla tudunk, oly csodás elemekkel vegyített, illetőleg földísztített későbbi tudósítás, hogy akadtak tudósok, kik Buddha létezését, mint történelmi személyiségét, kétségbe merték vonni. A sok legenda közül bajos lenne kikeresni a történelmi valót. Félíg-meddig istenített alak a páli iratok Buddhája, ki ezer meg ezerszer halt meg és született újra a monda szerint, míg a buddhaságra érdemesíteni bírta magát. A *Dsátaka* könyvben foglalt verses legenda szerint, melyet Warren könyve első cikkeként angol versfordításban közöl mint Szumedha nevét brahmán sok idővel «száz-ezer világcyclussal és négy mérhetetlenséggel», a buddhaságra születése előtt jött arra a gondolatra Gotama, hogy a földi lét nem egyéb folytonos szenvedésnél és nyomorúságnál. Az élet, igaz, elég rövid, de az ember újra meg újra születve, bűnhődik az egyik vagy másik földi életében elkövetett gonosz tettei- vagy hibáiért. Ettől a lélek-vándorlástól, mely a szenvedés folytonosságának kútfeje, megmenteni az emberiséget, ez volt a nagy föladat. Végre sok fejtörés után megtalálta a módot, a legfőbb elérhető jót, a buddhista üdvözülés főtánát, a nirvánát, melynek elérése megváltja a halandót a folytonos újra meg újra születéssel és kimúlással járó élet borzasztó szen-

---

★) *Mais malgré cet amas de récits sur la vie du fondateur du bouddhisme par suite de la disposition d'esprit qu'on vient de signaler dans la communauté, la question de la personnalité historique de la tribu des Çakyas reste jusqu'à présent ouverte. Minayeff Recherches sur Le Bouddhisme. (Páris, 1894.) 3. 1.*

vedéseitől. A testi gyönyörökről lemondás az első követelménye a nirvánára való előkészülésnek. A lehető legdrastikusabb, mondhatni pórias durvaságú, lefordíthatatlan hasonlattal fejezi ki a leendő Buddha azt a határtalan megvetését, melyet tisztátlan porhüvelybe, teste iránt érez, melynek elhagyása neki a legkisebb bút, gondot sem okoz.*) Szumedha története után Buddha születésének mesés legendáját fordította le Warren szintén a nagy buddhista mesekönyv, a *Isátaka* szövegéből. Három világrengető esemény van a *Isátaka* commentator szerint. Az első a világ vége, a második egy Buddha születése, végül a harmadik egy világhódító megjelenése. Mind a hármat jó előre tudatják a mennybeliek a földi lakókkal. Buddhista fogalmak szerint a világegyetem bizonyos időben elpusztúl, hogy megújúlva, új életre keljen. Ha egy ilyen katasztropha közeledik, sírva, szétbontott hajjal, vörös ruhába öltözve járnak-kelnek a földön a Lokabhúja osztályba tartozó istenek, kik az érzéki gyönyörök egében laknak és mindenütt azt hirdetik az embereknek nagy síránkozással, hogy térjenek meg, legyenek egymás iránt barátságosak, jók, mert százezer év múlva vége lesz a világnak. Egy Buddha születésének örömhírével nem sietnek úgy, mert csak ezer évvel előbb hirdetik azt az őrangyalok a halandóknak. Még rövidebb időt hagynak a világhódító uralkodóra várásra s csak száz évvel előbb tudatják születése hírét az emberiséggel.

Igen jellemző vonása a buddhista theológiának, hogy a hindu vallás istenei csak olyan kisegítő inas féle szerepet játszanak a szent Buddha körül. Ha egy újabb Buddha földre leszállásának híre eljut az istenekhez, azonnal fölkeresik testületileg a buddhaságra váró szentet a mennyországban és esdve kéri őt, legyen kegyes emberi alakban a világ megváltására újjászületni. A buddhajelölt kéretni szokta magát és mindenek előtt az iránt akar magának bizonyosságot szerezni, hogy alkalmas-e az idő a térítés nagy munkájának megkezdéséhez. Az emberiség akkori életkora, mely a monda szerint háromféle, az első mit a jövődő Buddhának tudnia kell. Mert nem alkalmas egy Buddha föllépésére az az idő, mikor az emberek százezer évig élnek, mert az alatt a hosszú élet alatt megszoktak feledkezni az emberek a születésről és halálról s így nem igen hajtanak a földi élet mulandóságán és nyomorúságos voltán alapuló tanításra. A másik szélsőség sem jó, mikor az emberek száz évet sem élnek. Ekkor ugyanis annyira romlottak az emberiség erköl-

---

*) *The Story of Sumedha Bouddhism in Transl.* 7—8. 1.

cesei, hogy a jóra intő buzditás olyan kevés benyomást tesz reájok s oly múló hatású lesz, mint a vízen bottal húzott vonal. A legalkalmasabb idő egy Buddhára nézve az, mikor az emberek életkora a száz és a százezer év közt ingadozik. Előre meg van határozva tovább faggatni őt. Végre elküldvén alárendelt isteneit, szegyenkezéssel beismeri, hogy semmit sem tud a dologról, s hogy csak azért késett a tagadó válaszzsal, hogy ne compromittálja magát az őt mindentudónak tartó többi istenek előtt és az igazi mindentudóhoz, Buddhához utasítja őt.★) Sokszor hangoztatják Buddha tanának európai követői, vagy jobban mondva tisztelői, azt a szabadelvűséget, melylyel a buddhismus a keleten oly kevésre becsült szép nemnek is helyet adott az egyház szolgálatában. Igaz, voltak apácák, de azért egy apáca vagy papnő rendkívül alárendelt szerepet vitt férfi társaival szemben. Buddha csak nagy nehezen engedte meg, hogy nők is lehessenek házatlanok, azaz szerzetesek. Mikor beleegyezett, hogy nők is lehessenek az egyházi rendben, nyolcz szigorú fegyelmi szabálylyal igyekezett őket féken tartani. Mindjárt az első szabály az apácák alsóbbrendűségét állapítja meg a többi barátokkal szemben. A papnő, még ha száz esztendő óta gyakorolja is szent hivatalát, alázatosan fölállva köszönni tartozik férfi társának, legyen az bár aznap fölszentelt fiatal pap (even if he be but that day ordained). Nyilvánosan bírálni a pap vagy szerzetes tetteit nem áll jogában egy apácának sem. De a pap mindenkor nyilvánosan kifogásolhatja a papnő viselt dolgait. A nők működése különben csak bajt okoz az egyháznak. Egy Buddhának tulajdonított mondás szerint, ha nem lettek volna apácák, ezer évig fönmaradt volna az igaz hit, így azonban az csak ötszáz évig marad meg. Mint a rizsvetés, melyet penésznek nevezett betegség lep meg, úgy elpusztúl az a vallás, mely nőket is fölvesz szolgálai közé. A későbbi buddhisták is rossz szemmel nézték a női szerzeteseket, úgy, hogy jelenleg nincsenek apácák Ceylon-szigetén (there are now no nuns in Ceylon). Lehetetlen egy rövidre szabott ismertetésben számot adni Warren könyvének gazdag tartalmáról, mely méltán helyet foglalhat az amerikai *Oriental Series* kitűnő tudományos műveinek sorában.

KÉGL SÁNDOR.

★) *Buddhism in Transl.* 310. l.

É R T E S I T Ö.

*Ruskin, Velence kövei. I. kötet. Angolból fordította Geöcze Sarolta.
Buda-Pest. Kiadja a m. t. Akadémia. 1896.*

Több mint félszázada, hogy Ruskin könyve a *Modern festők-ről* megjelent (1843—60); 1851-ben adta ki *Velence köveit*; azután egymásután következtek csodálatos című művei, melyekben a művész mellett főleg a társadalom javítását hirdető próféta lép előtérbe. A mint nőtt hívőinek köre, nőtt az író öntudata is. Nem elégedett meg a kritikai reformátor szerepével, hanem mint a renaissance-t, megtámadja a mai társadalmat is és igen szép rhetorikájával, csillogó képzelmével s az angolnál mindig kelendő kegyes lelkesedéssel egészen kiforgatja, vagy lenézi vagy nem is akarja látni azon törvényeket, melyeken mai nemzetgazdasági viszonyaink s társadalmi alakulásaink nyugszanak. Kegyes és szép tanításai aztán ilyen címeket viselnek, mint *Hortus inclusus, Fors clavigera, Sesame and Lilies* stb.

A *Velence kövei* Ruskinnak talán legérdekesebb munkája. Egy fényes paradoxon; remek rhetorikai alkotvány; igazán személyes munka, melynek elevensége leköti a figyelmet; melynek rendkívül folyékony, színes s kifejező nyelve érdekel, mulattat, néhol melegít; szenvedélyes rhapsodia, mely mesterien gyűrűzik azon témák körül, melyek írójoknak személyesen kedvencz témái. A vége pedig az, hogy Ruskin könyvében nem Velence művészete tükröződik, hanem *Velence köveiből* Ruskin a saját maga ábrázatát szedi mozaikba. Könyvével is úgy vagyunk, mint mikor az utas a Canale Granden végig lejtve, a vízben a város viszfényét nézi. Egy pillanatra habozva: melyik a város, melyik az árny. A művel szemben pedig már alig habozunk s legtöbbször elmondhatjuk: ez nem Velence, ez nem a csodás város története, sem művészetének fejlődése, hanem pusztá Ruskinismus.

De ez nem volna épen baj. Ha valaki a művészi őszinteséget, a természet átértését, a művészet idealismusát olyan könnyű bőséggel — bár néhol kenetes szaporasággal is — hirdeti, mint Ruskin, ez jó munkát végez. A bökkenő abban van, hogy ez a szeretetre méltó s művészi érzékű szónok és stilista épen nem veszi észre, hogy csak egyénisége határaiból beszél. A mit ő mond, az törvény, a mit ő megállapít, az történet; a mit ő ledönt, az hitvány bálvány, mely imádásra nem érdemes. Egyéni előszereteteiből általános érvényű törvényeket szab minden művészetnek s ítél, mint olyan bíró, kitől nincs fölebbzés. Ilyenkor stilusának bája előttünk elfoszlik; s helyette szemünkbe tűnnek a hibás logika, a helytelen kiindulási pontok s az ítélkezésnek az a hibája, hogy pusztán negatív oldalairól nézi azt, a mit nem szeret. S Ruskin mint egy új Don Quixote, előre szegzett lándzsával neki megy egy üres, lelketlen, rideg árnyéknak s azt hiszi, hogy ledöntötte a renaissance-ot, melynek sem keletkezését nem iparkodik megérteni, sem újságát, positiv erejét érezni nem törekszik. A míg Ruskin otthon van, s arról ír, a mit szeret, minden túlzásai mellett — tanulságos, gerjesztő s érdekes marad. Mint a renaissance bírója azonban gyakran üres, kongó s anglikanus, elfogultsága miatt kiállhatatlan. — Azért *Velencze kövei* című munkája is sok szép, érdekes és tanulságos részlete mellett, hamis irányzatú munka, melynek ma már inkább irodalmi érzékű diletantsokra van hatása, de sem a művészetek történetére, sem a tudományra. A könyvet ma csak irodalmi tulajdonságai tartják fölszínen, mert ékes szóárja, csillogó, könnyen folyó és soha sem banalis prózája még ötven év után sem avult el. Tintoretto képei a Scuola di San Roccóban az ő leírásában elvesztik fakult színeiket, komposztíójoknak néha riktó könnyelműsége valami merész genialitást nyer s nem csodáljuk, ha egy-egy angol utazó szájáról egy elromlott Tintoretto előtt a Ruskin neve lebben el.

Nagyon különösnek találjuk, hogy Ruskin a renaissance ellen való viaskodása helyéül épen Velenczét szemeli ki. Ah! szép dolog Velenczében megvonulni — különösen mikor még a Vapore füstje nem kovalygott a Canale Grandén s kevesebb volt a Bildungsreisender — kutatni mult századok építészeti nyomait, megrajzolni a régi román maradványokat egy távoli szigeten; finom épületrészletek tagozatait megállapítani s kifejteni a Palazzo Ducale symbolikus értelmét. Ruskin mindezt megtette és szépen, érdekesen tette meg. De mindez nem jogosít föl senkit arra, hogy Velenczének — *car tel est notre plaisir* — az építészet történetében centralis jelentőséget

tulajdonítson és Velenczét magas hangon a renaissance forrásának jelentse ki, s azt állítsa, hogy itt, csak itt lehet jól fölfogni ezt a «métélyes» művészetet s csak itt lehet igazában — agyonütni. Ruskin pedig azt hiszi, hogy Velence erre följogosítja. Mi pedig azt hiszszük, hogy nem akad műtörténetíró, ki e képzelt joga fejét ne csóválná. Tudós, vagy a művészet fejlődését elfogulatlanul kutató nem a lagunák árnyékában fogja a renaissance szellemét s életét tanulmányozni s nem fogja azt Palladio kissé hideg classicismusában kimerítve találni. De Ruskinnak Velence mindenestre regényes s fölötté határos színpadi szöszék arra, hogy a renaissance ellen épületesen szónokoljon. Ebben a kiinduló pontban már jelentkezik Ruskin polemiájának megbízhatatlansága és rhetorikai irányzata. Meleg lelkesedése, föltétlen pártfoglalása a præraphaelismus korában egy erejét veszített, elcsontosult s iskolaszerű művészet ellen nagyon hatásos s időszerű volt; de ma csak legmakacsabb követői állíthatják, hogy könyve — a művészetek bibliája.

Már művészi szempontból nagyon kevésbé kielégítő, hogy a renaissance építészetének bírálatában egy pillanatra sem hajlik az új építők szempontja felé. A renaissance stílusának lehetnek szerkesztési hibái is; tagozatai talán nem mindig vannak helyökön; néhol csak mutatószavak s a constructiót elfödik vagy meghazudtolják stb., de ezen fölötté tanulságos dolgokról kevés szó van. Ruskin a «métélyes» művészettel egy pillanatig sem akar egy soron állani; inkább a próféták dörgedelmisségét választja s erkölcsi kifogásokkal s intelmekkel támad ellene, nem pedig szorosán művészi okokkal. — A gyöngye harmadik kötetben a római renaissance ellen beszél s mit támad meg benne? 1. a tudás büszkeségét, 2. a gazdagság hivatkozását, 3. a rendszer fitogtatását, 4. hivatkozást s több más ilyen régi moralitásokba illő personificatiót. A szép renaissance palotákban, nagy termeiben, arkádjában, bámulatos arányaiban, finom ékítményeiben nem az emberi szellem egy új megnyilatkozását látja, meleg nélkül igen elszegényülne a történet, hanem istentől elhagyottságot, romlást, képmutatást, üres lelketlen látszatot. Ez is fitogtató büszkeség, mikor valaki három-négyszázados művészi fejlődést megtagad, mert a saját művészi kedvteléseit nem leli föl benne.

E fölfogáshoz természetesen meg kell alkotni a philosophiai alapot s ennél nincs Ruskin szemében egyszerűbb dolog. Szerinte az igaz vallásossággal együtt jár a művészet s a kettő majdnem ok és okozat viszonyában állanak egymással. Ha az emberi fejlődés kúszt szövetéből kiveszünk két fonalat s egymásba sodorjuk, kü-

lönfélét tehetünk e két fonállal, csak egyet nem tehetünk: nem ismerhetjük meg a szövet természetét. Pedig ezen alapról tekint Ruskin történetet, művészetet. Így aztán sok utánjárás és latolgatás nélkül századokról ítélhetünk. Például Velence hanyatlásának más oka nincs, mint az ott beálló vallástalanság. Mire volna szemügyre venni a többi Európa állami alakulását, az olasz republikák versenyét, a kereskedelmi góczpontok változását, földrajzi fölfedezések hatását — porszem mindez a végtelen gondolat előtt! — A nagyobb hatás kedvéért, még e hanyatlást egy századdal előbbre datáljuk, mint a mennyire a történetirók teszik, hogy így összefoglalhasuk a renaissance fejlődésével. Két csapásra egy legyet! S most mikor Velence vallásossága hanyatlik, megszületik a renaissance sárkánya, mely az összes európai művészetre elkorcsosulást jelent. Lám! A jámbor ihlet, a művészi elfogultság is lehet néha lelketlenségig igazságtalan. De óvatos is! Mert ha az építészet romlását a Goethe által eszményített Palladióra vezeti vissza Ruskin, a festészettel szemben már merészen dátumot cserél, s a nagy festőket nem bántva, kikben a renaissance teremő szelleme él — Guilio Romano-t s Niccolo Poussint teszi a romlásért első sorban felelőssé. (I. fejezet, 36. §.). Az ünnepélyes könyvben ez egy kissé mosolyogtató. Így könnyű csatát nyerni, ha egy modorosságba fuladó festőn verjük el a renaissance porát. Ugyanitt a németalföldiek is kapnak egy mestervágást, kiknek művészete «türelmes áhítata az elbutult léleknek a téglafal s a kő, a hízott marha s a pocsolya rajzolásában.»

Általában Ruskin sokkal inkább vizsgálja a művészek veséit, mint a művészi formákat. Mindjárt az első fejezetben jellemző e tekintetben két példa, melynek retorikája segítségével fölötte nagy fontosságot tulajdonít. E példákban benne van könyvének vezérmotivuma. Vessük össze Velenczében Tommaso Mocenigo sírját s a Vendramin-emléket. Az egyik régibb stilusu, egyszerű, komoly sír. Ruskin belemagyarázza a régi Velence vallásosságát, méltóságát, fönségét. A Vendramin-emlék kitünő munkáját nem tagadhatja. De a művész a doge arcának csak azt a részét dolgozta ki, mely látszik s a szemlélő felé van fordulva. Milyen lelketlenség! Hát nem érezte a szobrász a halál fönségét, az emberi arc méltóságát, hogy vésőjét az arc falnak álló oldalán megállította? Hát csak zecchinókért dolgozott? Nem csoda, hisz ugyanezt az embert később hamis pénzverésért száműzték! Ime egy argumentum ad hominem az egész renaissance szelleme ellen. A második példa még jobb. A doge-palotán a tenger felé néző oszlopok Ruskin szerint régiebbek, mint a Piazzetta felé állók

legnagyobb része. Ezeket a renaissance időben amazokról másolták. Egyik régi oszlopon az erények vannak kivésve, a többi közt a remény s fölötte napsugarak közt kinyulik Isten keze. Az újabb oszlopon ott vannak az erények mind, de — s ez dült betűkkel van szedve — *the hand of God is gone*. S ebből most bombát készít Ruskin a renaissance jelleme ellen. Mindenki beláthatja, hogy ez okoskodásban az «Isten keze» nem művészi vagy philosophiai argumentum, hanem rhetorikai alakzat. Az első, sok alakkal megrakott, oszlopon ez a kéz szobrászati szempontból esetlen symbolum, melynek elhagyása a másikon inkább csak a szobrász tisztultabb, egyszerűbb ízlését mutatja, mint vallástalanságát. Elfogulatlanul csak ennyit következtethetünk, ha a két oszlopot összehasonlítjuk. Ruskin ellenben meg van győződve, hogy a renaissance-nak elevenére talált. Ezt pedig ép oly kevésbé tette, mint a hogy meg sem kísérelte a renaissance gyökereit kifejteni. Az egész nagy szellemi forradalmat negatiókkal magyarázza s a pogány rendszerek merő utánzásából élteti. Van módszerének egy másik fogása is. Kiválasztja a renaissance művészek néhány rossz példáját — a Giovanni e Paolo üres síremlékeit például — s hosszú lapokon keresztül soha ki nem fogyó szóárral s elevenséggel demonstrál ellenök. Valami császárokkorabeli harmadrendű utánzattal szemben ugyanily meggyőzőn s «tudományosan» lehetne szónokolni a görög művészet sivársága, lelketlen formalismusa, hitehagyott üressége ellen. De ezzel éppen oly kevésbé végeznénk valamire való munkát, mint nem magyarázzuk meg az arab építészet természetét azzal, ha azt mondjuk, hogy az arab a «vallásos hevület iránt való mély szereteténél fogva» hegyzi ki az ívet s alakítja különös alakú lombozattá, vagy hogy a széles fölületet csikozó vízszintes színes vonalakkal a sivatag végtelen síkját akarja jelképezni.

De végeznünk. Ha ma Ruskin polemiáját nem szeretjük, talán hatásosabbnak találjuk ötven év előtt az akkor dívó élettelen művészettel s akadémiái szabályossággal szemben. A mai viszonyok más hangot, más irányú kirohanást s más jellemzést kívánnak. Szerencsére van az irányzaton kívül sok más érdekes anyag a könyvben. Az első kötet nagy része kitűnő világossággal és sok műszó nélkül magyarázza meg az épületek szerkezetét, részeit, díszítését. A második kötetben nagy szeretettel s a rokonszenv melegével reconstrálja Ruskin San Markót s a Doge-palotát. Ezek a részek a mi szemünkben többet érnek, mint az egész könyv. Magyarra ízléssel s gonddal van fordítva; — a mennyire átlapoztuk — csak egy helyen talál-

tunk erősebb félreértést. Ruskin Claude Lorrain édeskedő eszményítését és Salvator csempészeinek s csőcseléknépének sublimis voltát említi gúnyolva. (I. 37. §.). Ezt az *Alsatien sublimity*-t könyvünk Salvator «elszaszi hegyeinek» fordítja. Az alsatien sublimity körülbelől annyi, mint rabló-romantika. Nem gondolom továbbá, hogy a «moulding» értelmét a párkány szó jól kifejezi. Az épületrészekben a tagozást jelenti a moudling. A párkány szűkebb értelmű. Ily elenyésző hibák mellett is úgy olvashatjuk most Ruskint, mint valami jól írt magyar könyvet. Csak azt sajnálhatjuk, hogy az eredeti nagy kiadás remek rajzai a kisebbitett reproductiókban jobbra elvesztik művészi becsöket.

n.—

Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összes munkái. A budapesti királyi magyar tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat, II. kötet. Buda-Pest, 1895.

Ki a megmondhatója, hogy hányan írtak Pázmányról, a kik csak egy-két könyvét olvasták, vagy csak annyit sem? De hogy is olvashattak volna többet? Még a székesfővárosi könyvtárak alapos búvárai sem szerezhették volna össze minden munkáját. Nem egy vidéki könyvtár őrzi feltett kincsei közt Pázmány munkáinak ritka, vagy épen egyetlen példányát.

Ily körülmények közt nem szükséges bővebben fejtegetnünk e nem rég megindult vállalat nagy érdemét. A magyar sorozat előttünk fekvő második kötetét az *Imádságos Könyv* nyitja meg. Breznay Béla tanár látta el tanulságos előszóval s igen alapos jegyzetekkel. Az *Imádságos Könyv* Pázmány legolvasottabb könyve. Szerzője életében négy kiadást ért s halála után számos kiadásban fordult meg a hívők kezén. Pázmányt az is buzdította könyvének megírására, hogy 1606 előtt nagyon ritka volt a magyar imádságos könyv. Az első kiadás «nagyhamar ugyan mindenestül el is oszla, hogy . . . az kik szorgalmazatosan keresik sem kaphatnak hasonló könyvecskét.» A protestánsokra is hatott a könyv, úgy hogy egy «csekély indulattal elragadtatott eperjesi prédikátor, maga nevével nagy részét kinyomtatatta Bártfán» az első kiadásnak. Ilyen plagium ellen biztosítva voltak Pázmány polemikus munkái. A *Rövid tanúság, mint ismerhesse meg akármelly együgyű ember is az igaz hitet* az *Imádságos Könyv* első kiadásának függelékében jelent meg.

Ezt a kis polémiát is Breznay rendezte sajtó alá. Az irat azt fejteti, hogy a keresztyén ember oly dolgokat is tartozik hinni, melyek az Írásban nincsenek. «A kik azt akarják» — írja Pázmány — «hogy semmit ne higyük, valami az Írásba nincsen, mutassák meg, hol vagyon megírva, hogy azok az Apostolok és Evangelisták írták ezeket a Bibliába foglalt könyveket, a kiknek nevek a könyv eleibe iratott? Avagy hogy ezek a könyvek éppen úgy maradtak, a mint az Apostolok írták?» Már pedig ha nagyra tartjuk egy dologban a tradíciót, egyebekben is el kell fogadnunk azt. Csak ő magából a Szent Írásból meg nem tanulhatjuk az Írásnak igaz értelmét. Az igaz magyarázó anyaszentegyház. pedig nem egyéb, hanem a római gyülekezet.» Sokkal élesebb s személyesebb az ez után következő polémia: *Keresztyéni Felelet A Megdicsőült Szentek Tiszteletiről*. Ez 1607-ben megjelent vita-iratot Kisfaludy Árpád Béla adta ki. Pázmány ebben a katolikus egyháznak a szentek tiszteletéről való tanítását védelmezi Gyarmathi Miklós «csacso-gási» ellen. A címlap is sejteti, hogy a polemia formája nem a leggyöngédebb. E korban a hitvitázók magok is érezték, hogy mentegetniök kell «érdes» stiljüket. Pázmány nem egyszer nyilatkozik e dologban. *Keresztyéni Feleletének* előszavában ezeket mondja: «Avult iratokban olvassuk, hogy a régiek azokból az állatokból, melyeket a hitvesek békessége és egyetértéseért mutattak be áldozatul, az épét el szokták távolítani: épen úgy, az én ítéletem szerint, azokban a vitatkozásokban, melyek Isten jegyese, a kath. egyház békessége és egyetértése végett folynak, semmi epének, semmi keserűnek nem lenne helye.» De a protestánsok adják a példát s «miként az édes lében és csemegében támadt férgeket csak valami keserűbb szerrel lehet irtani: épen úgy kénytelenek vagyunk az édes önámítástól megromlott elmék kicsapongására kissé csipősebb mondások savát hinteni.» (Az előszó latinul van írva, Kisfaludy fordítását idézzük.) Még csipősebb mondások savát hinti Pázmány az 1609-ben megjelent *Alvinczi Péter Uramhoz íratott Öt Szép Levelben*, melyet Rapaics Rajmond adott ki. Ez érdekes polémiát Pázmány másodszor is kiadta a *Kalauz* első kiadásának függelékében. De az első kiadás csak egyetlen példányban maradt fenn az Erdélyi Múzeum könyvtárában. S így Rapaicsnak köszönhetjük, hogy mindenki hozzáférhet az első kiadáshoz. Jegyzeteiben a kiadó figyelmeztet a polemia történeti szempontból is érdekes helyeire.

Alvinczi volt Pázmány legjelentékenyebb ellenfele írói tehet-

sege s nagy tekintélye miatt. Nemcsak híres prédikátor volt, de Bocskai és Bethlen bizalmasa. Mivel Alvinczi prédikációiban «fölöttébb megtágította nyelve zaboláját» a katolikusok ellen, Pázmány ez *Őt levélben* «kiszállott ellene». Különös formát választott. Egy prédikátort léptet föl, a ki protestans urakkal beszélgetve vádolja a katolikusokat, a bálványozás, az eskü megszegése s a papi nötlenség miatt. A társaságban van egy pápista ember, a ki a vádat oly erősen czáfolja, hogy a prédikátort csak az kórság nem üti el szégyenletében.» Többen dicsérik a polemia e formáját. Pedig nem mondhatjuk művészinak. Mert a protestáns pap gyengén védi magát s a katolikus könnyen legyűri. Élénken van írva az egész, de az áldozatra szánt prédikátor alakja nem emeli a polemia érdekességét.

Kár, hogy Alvinczi válasza elveszett. Az ő *Feleletét* csak abból a *Megrostálásból* ismerjük, melyet szintén Rapaics adott ki. A kiadó keményen ítél Alvinczi feleletéről, Pázmány után indulva.

Egyebek közt «hangjában érdesnek és frivolnak» mondja. Talán úgy van, mert annyi bizonyos, hogy Alvinczi nagyon dühös volt s nem válogatta a szavakat? De talán Pázmány válogatta? «Látom azt is» — írja *Megrostálásában* — «hogy az te pajkos tréfákkal és ló faránál kohlott paraszt szidalmazásokkal feltetézettett könyvedben egyéb nincsen» ... Ez nem frivol, de nem is síma beszéd. A *Megrostálás* is egyetlen példányban maradt fenn, mely a mármaros-szigeti református lyceum tulajdona. Ugyanez áll a *Calvinus János Hiszek-Egy-Istene* című munkáról. Ez is 1609-ben jelent meg s nagy föltűnést keltett. Az 1609-iki országgyűlés felelőssége akarta vonni ez «istenkáromló könyvért» a gyűlölt jezsuitát. Pázmány ugyanis azt mutogatja, hogy Calvin tanításai szerint hogyan kellene mondani a Credót. Szerinte a Calvin Credójának első czikkelye így hangzanék: «Hiszek az pokolbeli ördögben, minden ocsmány vétkeknek alkotójában, kegyetlen mostoha atyában, erőtlen Istenben.» Szerencséjére Pázmánynak, a nádor lutheránus volt. A lutheránus theologusok is azt hirdették, hogy a kálvinisták az ördögöt istenelik. Befejezi a kötetet a *Posonban tött Praedikatio*, melyet Pázmány 1610-ben mondott el, a lutheránussá lett Tordai János ellen, ki ferenczrendi hitszónok volt. Az utóbbi két munkát is Rapaics rendezte sajtó alá. Reméljük, hogy a folytatás nemsokára következik. Nem szeretnők, ha hosszú ideig kellene várnunk a kiadás befejezésére. Hadd olvashassuk a teljes Pázmányt minél előbb. Ne olvassuk pártszenvedélylyel s ne is

igen utánozzuk stíljét. Azt se tanítsuk róla, hogy a magyar könyvnyelv teremtője volt. Előtte is volt egy pár jeles prózairó s ő ezek vállán emelkedett. Prózájában sok az erő és gúny, de kevés a kellem és fenség. Maradjon prózája az erős magyarosság kútforrásának, melyből időnként meríthetünk.

Ő maga is talán a legtöbbre becsülte stíljének ezt a sajátosságát. Még Alvinczit is megdicséri «egynehány jó módgyával ejtett magyarismusa»-ért. d.

Eduard Koschwitz, Les parlers parisiens d'après les témoignages de M. M. de Bornier, Coppée, A. Daudet, P. Desjardins, Got, Mgr. d'Hulst, le P. Hyacinthe, Leconte de Lisle, G. Paris, Renan, Rod, Sully-Prudhomme, Zola et autres. Anthologie phonétique. Deuxième édition, revue et augmentée. Paris, Welter, 1896. 8-adr. 153 l. Ára 4 frt 50 kr.

Ez a könyv, melyet Koschwitz, előbb a greifswaldi, ma a marburgi egyetem tanára pár év előtt tett közzé, most pedig javítva és bővítve bocsát újból a könyvpiaczra, kiváló párisi tudósoknak és költőknek, szónokoknak és színészeknek kiejtési módja szerint leírt s egyes fővárosi és vidéki honfitársaik eltérő megjegyzéseivel kísért szövegeket tartalmaz, a rendes írásmód szerinti nyomtatással szembeítve. Phonetikai anthologia, melyet ha fölnyitunk, mintha egy Párisból érkezett phonographot hallanánk működni; híres embereknek hangja csendül fülünkbe, a mi nincs minden élénkebb érdek nélkül, kivált előttünk, külföldiek előtt, kik innen, a messzi távolból kétszeresen kíváncsiak lehetünk rá, mint is szoktak beszélni ma a francia szellemi élet kiválóságai.

De nemcsak merő curiosum-kedvesség ebbeli érdeklődésünk; komoly jogosultsággal is bír. Valósággal kötelességünk a felől tájékozódni, mint ejtenek ki magok a jelesebb francia emberek, ha mi is az ő nyelvükön óhajtunk szólni, mert máskülönben semmi teljesen megbízható útbaigazítást nem nyerhetünk. A legfőbb forumhoz a francia akadémiához hiába fordulunk; hallgatásba zárkózik. A nyelvtanoknak pedig határozottan Achilles-sarkuk a kiejtés-tanítás: «a francia nyelvtanok majdnem föltétlenül elhanyagolják.» Így nyilatkozott nemrég Gaston Paris, hazájának ma legelső szakfőfia, ki nem habozott kijelenteni, hogy «a francia kiejtésre nézve nincs megállapított tekintély».

Tudvalevőleg a francia kiejtéssel foglalkozók már régóta két jelentékeny ellentáborra verődtek össze, melyek egyike orthoëpistának, másika pedig phonetistának nevezi magát: fájdalom, bármelyik táborhoz szegődjék valaki föltétlen odaadással, ezért tévesztett.

Az orthoëpisták tanaihoz. Lesainttól Plötzig sok szó fér. Igenis szabatosak és szabályszerűek akarnak lenni s túllőnek a célon. Sajátságos, hogy éppen a kik leghivatottabbaknak látszanának lenni arra, hogy kortársaikat a helyes kiejtésre tanítsák, bizonyúlnak különösen illetékteleneknek e föladatra. Legouvérol azt gondolnók, hogy az olvasás és szavalás művészetének e specialista, a szabatos beszéd mód letéteményese: pedig fővárosi honfitársai a képzelhető legellentéteesebb nézetten vannak; éppen olyan kevés szerencsével állja ki a tűzpróbát a párisi színészképző híres tanára, Dupont-Vernon, a *Comédie Française* művésze is a maga tanaival. És hogy a szorosabb értelemben vett szakemberekhez, a nyelvészekhez visszatérjünk: ott van Littré, kinek beszédje sok esetben csak önkényes csinálmány vagy avultság: Gaston Paris még mindig hévvel küzd, hogy kiírta az általa terjesztett *ly* hangot (pl. brillant, bouillon), mely a múlt században dívott s ma j-vé erősbült.

A phonetisták már éppen a legveszedelmesebb kalauzok. Maga Koschwitz azt tartja, hogy gondolni sem szabad az ő követésekre. «Az ő föladatuk inkább az, hogy konstatálják és jól megvizsgálják mindazon kiejtések, melyek a különböző osztályoknál és köröknél léteznek, s minthogy a pongyola vagy a népies beszéd mód a maga számos hang-evolúcióival sokkal nagyobb érdekű a nyelvek életére nézve, mint a jó társaságnak többé-kevésbé mesterkélt beszéd módja, természetes, hogy a phonetisták előnyt adnak a pongyola beszédnek az úgynevezett művelt kiejtéssel (bon usage) szemben. Nem az ő hibájok, ha aztán akadnak idegenek, kik az ő észleleteiket az egyedül követendő kiejtés revelatiójának tekintik s így aztán a párisi voyou-k kiejtését sajátítják el, esetleg éppen a legmesszibbre menő naturalista regényírók szókincsével összevetve.»

Mit tevők legyünk tehát? Gaston Paris azt mondja, a francia kiejtésnek csak egy törvénye van ez idő szerint: úgy beszélni, mint a hogyan «Párisban, a jó társaságban szoktak». A baj csak az, hogy — mint Koschwitz könyvének derék bevezető értekezéséből megítélhetjük — ez a törvény föltöbb nyúlékony és rugalmas. De mint-hogy nincs más expédiens, ez a körülmény arra buzdította a jeles

német romanistát, hogy Párisba utazzék s a könyve czímében ki-tüntetett írók és művészek előadási, illetve fölolvasási és szava-lási módját lekottázza: mint látni, a nyelvészet terén is idejét múlta az a szokás Németországban, hogy a tudós a szoba falai közt, saját ich-jéből elmélkedje ki «az oroszán természetrajzát». Kosch-witz «angolosan» a maga hazájában kereste föl s tanulmányozta az «oroszánt». Négy elbeszélés-félét, három lyrai költeményt, négy színdarab-töredéket közöl, továbbá részleteket egy nyelvészeti ér-tekezésből; egy vallás-philosophiai conference-ból, egy egyházi szó-noklatból, meg *Jézus életéből* Renantól. Tehát a tárgykör meglege-tősen szűkre van szabva: nincs benne ügyvédi szónoklat, képviselő-házi beszéd; sem az Odéon-conference-ok, sem az egyetemi elő-adások nincsenek képviselve. A modern, úgynevezett társalgási színdarabokat is figyelmen kívül hagyta tudósunk, sőt egyáltalában mellőzte a rendes beszélgetésnek, a társalgásnak föltüntetését: úgy hogy a ki e lényeges, majdnem hihetetlen hézagon segítni kíván, az más segédforráshoz kénytelen fordulni, minőt pl. a Franke-féle *Phrases de tous les jours*-ban is találhatni, melynek éppen mostan-ság jelent meg hetedik kiadása. (Lipese, Reisland).

Nem kell mondanunk, hogy Koschwitz könyve e fogyatkozás mellett is nagyon becses. Se anyagát, se erejét nem becsülte ugyan annyira, hogy tanulmányútja eredményeként az átlagos mű-velt kiejtésnek ilyen vagy olyan típusát föl merné állítani; de ez az aránylag csekély terjedelmű és csak részletenként, minden egységre foglaló általánosítás nélkül földolgozott anyag, úgy a mint van, sok tanulásra nyújt alkalmat. Annál is inkább, mert egy elsőrangú szakértőnek lelkiismeretes és tudományosan pontos munkája. Talán igenis tudományosan pontos, elannyira, hogy e könyv nem-csak a nagyközönségnek, laikus olvasóknak nem való kezébe, hanem még az annyi a mennyi előkészültséggel bíróknak is fűrasztó. Az a phoneticus íbécé, melyet Koschwitz használ, annyira bonyolult, hogy mellette a Passy-féle *Le français parlé*, vagy a Beyer és Passy közös munkája, az *Elementarbuch des gesprochenen Französisch* maga az egyszerűség és könnyedség. Míg emezek össze-vissza har-minczhét jellel érik be, melyekből tizenhat jut a magánhangzókra, addig Koschwitznak csak a magánhangzók ábrázolásához 55 azuz ötvenöt jelre van szüksége.

Hogy azonban e rendkívüli pontosságra törekvés mellett sem érte el a tökéletesség fokát, sőt a céltól olykor messzibb ma-radt, ezt az igazi tudós szerénységével és becsületességével vallja be

Koschwitz, s a mi különösen érdekelhet, oly okokban keresi e tény magyarázatát, melyek figyelemre méltó támogatásául s pótlásául szolgálhatnak azon czikknek, mely egy pár év előtt épen e folyóirat hasábjain az «Úgy írjunk, a hogyan kiejtünk!» elv hirdetőivel szemben a francia nyelv köréből vett adalékokkal igyekezett kimutatni, mennyire nem szilárd alapra támaszkodnak az etymologikus írásmód ellenségei.*)

A föltétlenül pontos és állandó érvényű lekottázását a kiejtésnek kétféle okok akadályozzák Koschwitz szerint is: tárgyiak és alanyiak. «A valóságban nincs két ember, ki egészen egy módon ejt. sőt ugyanazon egyén is különbözőleg ejt» más-más alkalmakkor. Legouvé utal arra, hogy az az ügyvéd, ki az igazságügyi palota folyosóján imént még egész egyszerűen, természetesen beszélt, a tárgyalási terembe lépve, mintegy varázsütésre, dagályos, mesterkéltszerű beszédűvé válik; s természetesen kiejtése is változik, mint föltűnően változik általában a francia embernél a szerint, a mint társalog, vagy nyilvánosan beszédet tart, verset vagy prózát mond, sőt még a versnek vagy prózának hangneme szerint is. «Ama benyomások és érzelmek, melyek bennünk keltek, vagy melyeket másokban akarunk kelteni, szintén hatnak a kiejtésre.» Hihetetlen, hogy a viszonyokkal mennyire kicserélődik a kiejtés oly aprólékos részletekig, melyeket megrögzött s minden körülmények közt megmaradó sajátosságoknak vélnénk: a Notre-Dame híres szónoka, Mgr. d'Hulst a rendes beszédben egészen párisian rácscsolva ejti az *r*-et, a mitől aztán óvakodni tud a szószéken; Gaston Paris társalgás közben az ily szavakban: *les, mes, des* stb. *é*-t hangoztat, mely ma pongyola kiejtés jellegével bír, míg a kathedrán *e*-t ejt, mint a hogyan a színpadon is szokás stb.

Vegyük ehhez, hogy — a miben Koschwitz könyvének legfőbb gyöngéje rejlik — azok, a kik a phonetista előtt «mintának ülnek», az ő mediumai többé-kevésbbé ki vannak hozva sodrúkból, s így nem nyújtják az észlelőnek azt, mit máskülönben nyújtának. «A legképzettebbeket is mindig zavarba hozzák azon kérdések, melyeket kiejtésök egyes részleteiről hozzájuk intézünk, s a legtöbbször oly feleleteket adnak, melyek csak nagyon korlátolt hitelt érdemelnek. A ki észlelet alatt állni érzi magát, az mindig *pózo*lni válik hajlandóvá; nem egyszer úgy hat rája a phonetista, ki őt vizs-

---

*) V. ö. A *phonetismus* kérdéséhez. *Budapesti Szemle*, 1894.

gálat tárgyává teszi, mint valami kém, kivel szemben jó óvatosnak lenni.»

Legtöbb baj éppen a legképzettebb mediumokkal, a szakemberekkel van. Midőn Koschwitz könyve első kinyomatásakor az illető ív kefelenyomatát megküldte Gaston Parisnak, ez a kifogásoknak és tiltakozásoknak hosszú sorával felelt. Ez alkalmából így írt Koschwitz műve első kiadásában a szakemberekről: ezek «a szabályoknak vagy saját teoriájoknak megfelelően akarnak ejteni, de szerveik működése elütő hangokat hoz létre a szándékoltaktól. A mi azonban nem akadályozza meg őket, hogy a kívánt hangokat hallják vagy véljék hallani.» Rousselot abbé is beszéli valakiről, hogy ez «váltig erősítgette, hogy ő ezt vagy azt a hangot ejti, míg valamennyi hallgatója más hangot hallott».

Tévedhet végül az észlelet alanya is, maga a phonetista. «Valamint nem létezik két egészen egyformán ejtő egyén, úgy nincs két egészen egyformán halló sem, még ha egyazon phoneticus nevelésben részesültek is. Megjegyzendő ugyanis, hogy éppen úgy specialis előkészítés szükséges ahhoz, hogy jól halljuk a nyelvnek, mint akár a zenének hangjait. Az egyéni vagy nemzeti megszokások, az előzetesen fölvetett eszmék, a meggyökerezett előítéletek, az orthographia befolyása, a miről nem adunk eléggé számot magunknak, mind önkénytelenül acusticai tévedésekre csábítanak.»

Ez általános természetű tanulságok mellett a specialisabb jellegűekről is szólnunk kellene, részletes adatokkal mutatva be olvasóinknak, mint beszélnek ma Párisban, Koschwitz könyvének bizonyossága szerint. Ennek tárgyalása azonban olyan szakszerű aprólékosságokba sülyesztene, a mi kívül esnék a jelen ismertetés határain. Inkább csak egy-két oly szembeszökő mozzanatra szorítkozunk tehát, a melyek ellen nálunk, magyaroknál, még a francziául jól beszélők is gyakran vétnek.

Így a magánhangzókat nálunk gyakran mélyen, zártaknak szokás ejteni, ott, hol a francziában — mint e folyóiratnak fönt idézett cikkében is érintve volt — nagyon sokszor nem ilyen hangzik: homme, bon, fort, mort, poche, poste stb. szavakban pl. *a*-hoz közeledően nyílt az *o*, miként *e*-hez közeledően nyílt az *ö* az ilyenekben: un, peuple, jeune, leur, heure stb. Említsük meg itt, hogy *oi* is rendesen oly nyílt szájjal ejtett *o*+*á*, bár újabban a Hatzfeld-Darmestetter-Thomas-féle nagy szótár is határozottan *uá*-nak tanítja. Koschwitz szerint, kinél különben szintén gyakran szerepel «a fiatal phonetisták által oly magasztalva hirdetett *uá*», az *oi* : *óá*

a bretagnei születésű Renan és Got, a Provenceban nevelkedett Zola, a párisi Coppée s mások ajkán. Az *ai*-ről megjegyezhetjük, hogy mint némely phonetisták olykor teszik, nálunk rendszeren *é*-nek hangoztatják, holott így csak az igék *-ai* végzetében hangzik (de már nem az *-ais -ait* végzetben, bár je *sais*-nél mégis úgy), meg egy pár szóban: *gai, quai*. Tehát nem *fréz* szín, renésszánsz, Tén, de: *fréz*, rönesszánsz, Tén. Az ékezetlen *e*-t nálunk gyakran némává teszik ott, hol elhagyása hangtorlódást okoz a franczia fülnek, vagy hangoztatják, a hol az előtte álló egytagú szó hangsúlyossá váltával néma lett. Legalább csak elvétve hallani másoknál is, mint legfőnomabb francziáinknál olyan kiejtést, mely a kérdéses *e*-t (rövid *ö*-nek) ilyenekben hangoztassa: *tristement, entreprise, puisque*, így ejtsen: *que je ne dis pas*=kzsön di pá, *ce que je veux*=szközs vő, *à ce degré*=ász dögré, *se remet*=szörmé, *de retour*=dör túr, *cela ne me regarde pas*=szán mör gárdö pá stb. És merjünk-e az orrhangokról beszélni? Azt gondolnók, magyar embernek ennél mi sem könnyebb; de figyeljük csak meg, mily nehezebbre esik tiszta hangokkal társítva ejtenie, s egyáltalában mily soknak nem áll rá a szája. hogy a Champs-Élysées nevét vagy a *Temps* címét így ejtse: sänzélizé, vagy mint ezeket a franczia szavakat: tant, t'en, az *m, n* orrban maradásával. (Tehát nem: sámpelizé, Tám.)

A magánhangzók hosszúsága is igen kényes s rendszeren figyelmen kívül hagyott kérdés. A magyar anyanyelvében az első szótagot hangsúlyozza s e szokás ellenében, bizonyára nem ismételhetni elég erősen azt, hogy a franczia szóban a végső (*nem* néma) szótagon van a hangsúly. Csakhogy azért -- nem is szólva itt az értelmi, a mondatbeli hangsúlyról -- a magánhangzók hosszúságának is érvényesülnie kell bármely szótagban. A párisiak szeretik az *-ation* végzetet hosszú *á*-val ejteni; viszont az első, illetve a második szótag hosszú ezekben pl.: *Daudet* (dóde és *nem* dödé), *beaucoup, passé, rusé, assurer, opéra, empêcher, arriver* stb. stb. Ne feledjük ennek kapcsán kiemelni, a mi ellen nálunk különösen vétenek, hogy a kettős mássalhangzó, kevés kivétellel, csak egynek, röviden hangzik: *appelle, donner, intéressant, Musset* (tehát nem müsszé!), *femme, terre, passé*. A mássalhangzó kettőzése az előző vocalis rövidségét jelzi, de nem mindig. (V. ö. tēr, mūsze, pászé.)

De már nem bátorkodom a mássalhangzók méhköppűjéhez is hozzányúlni, kivált azoknak néma voltára (pl. *Leconte de Lisle, Chasles /sál/, Mesnard, Aisne, Vosges [ēn, vózs], Champmeslé, Quinault, Ctesse d'Agoult, Alger*), vagy hangzására (*Rod, David,*

Catulle Mendès, Auber, Murger, Berlioz, Buloz, Vaugelas, Retz [rész], Barras) reflektálni, vagy épen az ú. n. *liaison*-ról szólni. Az utóbbit az idegenek különösen kedvelik, míg a francziák csak az értelem szerint szorosan kapcsolatos beszédrészek közt engedik meg magoknak, sőt ma már az ily esetekben is gyakran elhagyják, egyáltalában úgy érzi fülök, hogy a szóvégi mássalhangzó átvitele ünnepelességet kölcsönöz e kiejtésnek, sőt szenvelgővé teszi

Ennyit izelítőül abból, a miből egyébiránt talán nem is volna szabad csak ízelítőt adni. a.

Új magyar könyvek.

Almanach (Magyar tud. akadémiai) polgári és csillagászati naptárral MDCCCXCVII-re. Buda-Pest, Akadémia, 1897. (8-r. 247 l.) 1 frt.

Arany János balladái, Zichy Mihály rajzaival. VIII. Hídavatás. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (N. 2-r. 4 l.) 3 frt 60 kr.

IX. Ünneprontók. (3 l.) 3 frt 60 kr.

X. Török Bálint. (5 l.) 4 frt 50 kr.

Baintner Hugó dr. Az avatkozás. Tanulmány a polgári per-jog köréből. Kassa, 1896. Mildner F. (8-r. 269 l.) 4 kor.

Bálint Imre. Valuta. Bimetallizmus. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 47 l.) 50 kr.

Beksics Gusztávné. Álmatlan éjszakák. Versek. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (16-r. 127 l.) 60 kr.

Benczur Béla. A művészi ipar és decoratív művészetek stílusa képzőművészek, rajztanárok, műiparosok részére technikai, ipariskolai, valamint magánhasználatra. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. 343 l.) 5 frt.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év mese-költése. V. kötet. Buda-Pest, Athenæum. (8-r. 504 l.) 3 frt.

Bergeret Gaston. Nicole levelei. Regény. Fordította György Ilona. Buda-Pest, Légrády, 1897. (8-r. 285 l.) 4 frt.

Bodnár Zsigmond. Az erkölcsi törvény alkalmazása. Buda-Pest, Singer és Wolfner, 1897. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

Bródy Sándor. Az asszonyi szépség. Többféle apróságok, melyek a címre vonatkoznak. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 174 l.) 1 forint.

Déri Gyula. Forgószélben. Elbeszélések. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 frt 50 kr.

Didon. Jézus Krisztus. Francia eredetiből fordították dr. Kiss János és Sulyok István. 20 rézmetszettel, 45 autotypiával, 1 térképpel és 3 rajzzal. Buda-Pest, 1896. Kiss Jánosnál. (4-r. XIV, 560 l.) 45 frt.

Dóczi Lajos. Ellinor. Vigjáték 3 föl. Buda-Pest, Singer és Wolfner, 1897. (16-r. 221 l.) 1 frt 60 kr.

Endrődi Sándor. Kurucz nóták. 1700—1720. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (16-r. 293 l.) 1 frt 40 kr.

Erdélyi Zoltán. Epizódok. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (16-r. 171 l.) 1 frt 50 kr.

Esterházy Sándor dr. A bölcseleti jogtudomány kézikönyve. II. kötet. 1-ső fele. Kassa, Mildner A. 1897. (8-r. 165 l.) 1 frt 50 kr.

Évkönyv (Magyar statisztikai). Új folyam. III. kötet. Szerkeszti és kiadja az orsz. magyar kir. statisztikai hivatal. Buda-Pest, 1896. Kilián. (8-r. XV, 488 l.) 5 frt.

Faller Károly. A fémkohászat kézikönyve. Selmeczbánya, 1896. Joerges Á. (8-r. XI, 409 l.) 5 frt.

Félegyházy Ágost és Lendvay Sándor. Tőzsdei értékpapírok. A budapesti tőzsdén jegyzett értékpapírok ismertetése és magyarázata. Kézi könyv értékpapírokat kezelő közhivatalok, közjegyzők, pénzügyintézetek, bankárok, tőkepénzesek, felsőbb kereskedelmi stb. iskolák számára. I. kötet. Buda-Pest, 1896. Grill. (8-r. 396 l.) 5 frt.

Fodor Ármin és Márkus Dezső. A polgári törvényszéki rendtartás kézikönyve. III. kötet. Örökösödési eljárás. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. XXXIV, 771 l.) 6 frt.

Gaal Mózes. A legkisebb leány. Regény. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 284 l.) 3 frt.

Gnyevics P. P. Kaukázusi elbeszélések. Az orosz eredetiből fordította Ambrozovics Dezső. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 218 l.) 1 frt 40 kr.

Iliász hat első éneke. Fordította Baksay Sándor. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, Franklin-t. 1897. (8-r. VIII, 196 l.) 1 frt 20 kr.

Kazinczy Ferencz összes művei. III. osztály. Levelezés. Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János. VII. kötet. 1809 okt. 1. — 1810 jun. 30. Buda-Pest, Akadémia, 1896. (8-r. XXIII, 620 l.) 5 frt.

Kollányi Ferencz. A magyar katolikus főpapság végrendelkezési jogának története. Buda-Pest, Szt-István-társ., 1896. (8-r. 300 l.) 3 frt.

Kurländer Ignác. Földmágnassági mérések a magyar korona országaiban 1892—1894. évben. A m. t. Akadémia megbízásából kiadta a kir. m. természettudományi társulat. Buda-Pest, 1896. Kilián. (8-r. 68 l.) 1 frt 30 kr.

Magassy Annuska. Álmodások az üdvőről. Regény. Buda-Pest, Könyves K. 1897. (8-r. 114 l.) 50 kr.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1897. évre. (Egyetemes regénytár. XII. évf. 3., 4. sz.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 280 l.) 1 frt.

Monostori Károly. A sertéstenyésztés alapvonalai. A kisgazdák szükségleteihez mérve és 35 ábrával ellátva. Buda-Pest, Könyves Kálmán r. t. 1897. (8-r. 126 l.) 80 kr.

Murai Károly. Bandi és egyéb apróságok. Buda-Pest, Légrády, 1897. (8-r. 313 l.) 1 frt 20 kr.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (16-r.)

304. sz. *Alarcon Péter.* A botrány. Regény. A 12. kiadás alapján spanyolból ford. Harasztó Gyula. (466 l.) 80 kr.

365. sz. *Pálffy Albert.* A Dabóczy-család. Regény. (358 l.) 60 kr.

366. sz. *Augier Emil.* Gabrielle. Színmű 5 felv. Francziából ford. ifj. Szász Károly. (171 l.) 40 kr.

367. sz. *Pushkin Sándor.* A kapitány leánya. Regény. Oroszból ford. Ambrozovics Dezső. (181 l.) 40 kr.

368. sz. *Thomas.* Descartes emlékezete. Francziából ford. Rácz Lajos. (127 l.) 30 kr.

369. sz. *Riedl Frigyes.* A magyar irodalom főirányai. (137 l.) 30 kr.

370. sz. *Echegaray József.* Folt. mely tisztít. Dráma 4 fől. Spanyol eredetiből ford. Patthy Károly. (130 l.) 30 kr.

371. sz. *Berczik Árpád.* A papa. Vigjáték 3 fől. Gróf Teleky-jutalmat nyert pályamű. (93 l.) 20 kr.

Pappafava Wladimir. A nemzetközi magánjog. Jogtörténelmi vázlat. Olaszból: R. J. Kassa, 1896. Mildner F. (8-r. 56 l.) 1 frt 20 kr.

Pauer János. A selmeczbányai m. kir. bányászati és erdészeti akadémia története alapításától, vagyis 1770-től kezdve az 1895—96. tanév végéig. A honfoglalás ezredik évfordulójának emlékére. Selmeczbánya, Joerges A., 1896. (8-r. 363 l.) 4 frt.

Radó Antal. Az olasz irodalom története. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 515, 552 l.) 4 frt.

Rákosi Viktor. Sipulusz tárczái. 3. kiadás. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 199 l.) 1 frt 20 kr.

Répássy János. Újabb költemények. Harmincz éves írói jubileuma alkalmából írta és kiadta. Eger, érs. licz. ny., 1896. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

Ribot Th. A lelki átöröklés. Az ötödik javított és bővített francia kiadás után fordította Holló István. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XVI, 474 l.) 1 frt 50 kr.

Ruskin. Velence kövei. Angolból fordította Geőcze Sarolta. I. kötet. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 510 l.) 4 frt.

Sturm Albert. Országgyűlési almanach. 1897—1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Buda-Pest. 1897. Singer és Wolfner. (8-r. VI, 398 l.) 3 frt 20 kr.

Szalay Imre. A Rubinok hazájából. (Ceylon.) Buda-Pest. 1897. Athenæum. (8-r. 133 l.) 1 frt 80 kr.

Szana Tamás. Izsó Miklós élete és munkái. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (N. 8-r. 159 l.) 6 frt.

Szemere Miklós. Fair Play. Buda-Pest, 1896. (8-r. 25 l.) 30 kr.

Theurewk (Ponori) Emil elnöki beszédei, melyekkel a budapesti philologiai társaságnak 1875—1895. évi közgyűléseit megnyitotta. A budapesti philologiai társaság kiadványa. Buda-Pest. 1897. (8-r. VIII, 240 l.)

Tóth Béla. A boldogasszony dervise és egyéb históriák. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 317 l.) 2 frt.

Werner E. Szabad pálya. Regény. Fordította Schmidt Árpád. 3 kötet. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 143, 155, 131 l.) 2 forint.

Wiener Moszkó. A magyar czukoripar története. Adalék a gazdasági növényipar történetéhez Magyarországon. I. rész. Buda-Pest, 1897. (8-r. 128 l.) 2 frt.

A HORVÁT PÉNZÜGYI KIEGYEZÉS.

Az a nagy érdeklődés, a mely az Ausztriával kötendő gazdasági és pénzügyi kiegyezés nyomán jár, mintha teljesen elfeledtette volna azt a tényt, hogy 1897 végén lejár az 1879 : XL. törvénycikk is ; mintha teljesen elfeledtette volna azt a tényt, hogy Magyarországnak még egy pénzügyi kiegyezést kell kötnie, hogy a jövő év végeig meg kell újítani a kiegyezést Horvátországgal is.

Valóban gazdag ország vagyunk, ha azt tekinti az ember, hány felé kell tíz évenként újra szabályoznunk gazdasági és pénzügyi életünk alapjait. Országunknak gazdasági és pénzügyi élete a tíz évre szóló szerződéseknek egész hálózatán nyugszik s nem csoda, ha egy kicsit kritikus helyzetbe jutunk mindig, valahányszor közeledik a «hetessel» végződő évszám, — 1877 = 1887 = 1897 — a mely azzal fenyeget, hogy egyszerre csak föloldódnak annak a szerződés-hálózatnak a számai, a mely azt a föladatot rója ránk, hogy vizsgáljuk meg és rendezzük újra e szerződéseket, a melyek gazdasági és állampénzügyi életünk rendszerét szolgáltatják.

Van politikai kiegyezésünk Ausztriával és Horvátországgal.

Van többrendbeli kiegyezésünk a közgazdaság terén Ausztriával.

És van pénzügyi kiegyezésünk Ausztriával és Horvátországgal.

Íme ötféle kiegyezés. Pedig öt szerződés nem elegendő a mi kiegyezési érdekeink ellátására. Nem szólok a politikai kiegyezésekről, a melyek ügyét állandóan elintézte az 1867 : XII. s illetve az 1868 : XXX. törvénycikk, de igenis meg akarom

említeni, hogy gazdasági és pénzügyi téren mi minden szerződést kell kötnünk, hogy nyugodtan láthassunk hozzá a következő tíz év belső munkájához. Meg kell alkotnunk a kereskedelmi és vám-szövetséget. Ezzel kapcsolatban közös egyetértéssel új törvényeket kell hoznunk a szeszről, a cukorról, a sörről. És nem a véletlen munkája az, hogy rendszerint a kiegyezés idején kerül revisióra a vámtarifánk. Újabban e kérdésekkel kapcsolatban kell gondolkodnunk a fogyasztási adók leszámolásáról, az állategészségi egyezmény ügyéről. De ezekkel még nincs kimerítve közgazdasági szerződéseink sora. Meg kell teremtenünk a bank-actát, határoznunk kell a nyolczvan milliós bank-adósság felől. És pénzügyi téren meg kell egyeznünk Ausztriával a quotára nézve, Horvátországgal pedig meg kell állapítanunk az ideális quotát, a kölcsönös teherviselés gyakorlati arányát és a leszámolás módszerét.

A ki Magyarországon gazdaság-politikát akar üzni, bizony erejének és idejének nem legkisebb részét kell e hatalmas szerződés-hálózat tanulmányozására, ha activ politikus: annak megszerkesztésére fordítani. Csoda-e, ha a magyar közvélemény nem lelkesedik azért az elméletért, a mely a politikai kiegyezést is bele akarja vonni a változandó szerződések sorába? És — tekintve az óriás érdekeket, a melyeknek a gazdasági és pénzügyi szerződésekkel kell érvényt szerezni — csoda-e, ha a közvélemény a maga óhajainak súlypontját ezekre a szerződésekre helyezi át, úgy találván, hogy a mi időnknek a politikai csatákat is a közgazdaság terén kell megvívnia? És végezetül, csoda-e az, ha az Ausztriával létesítendő egyezmények nagy fontossága mellett sem tud azonnal, nem tud már most kellőképen érvényesülni a horvát pénzügyi kiegyezés érdeke, noha 1897 végeig gondoskodni kell azokról az érdekeinkről is, a melyek ezen a téren forognak koczán.

Jól tudom, hogy a horvát pénzügyi kiegyezés proviso-riumokra szorult még mind a kétszer, a mikor azt meg kellett újítani. Jól tudom, hogy az első megújítás alkalmával csak 1878 december 18-dikán, a második megújítás idején csak 1887 december 15-dikén történt az országgyűlésen az első intézkedés arra, hogy megalakulhassanak a regnicolaris deputatiók, a melyek föladata, hogy Magyarország és a társorszá-
gok nevében a pénzügyi kiegyezésre vonatkozóan egyezkedje-

nek. Jól tudom azt is, hogy az 1868:XXX. törvényezikk 12. §-a szerint a quota megállapításának meg kell előznie a horvát pénzügyi kiegyezést. Mégis úgy tartom, czélszerű és szükséges dolog, hogy a horvát kiegyezés ügye már most belevonassék a nyilvános discussiók körébe, már most a közvélemény óhajtásai elé és ítélete alá bocsáttassék. Nemcsak azért, mert a hosszabb vitatkozás a megoldásnak alaposabb és előbb való megérlelődését idézheti elő; nemcsak azért, mert a horvát kiegyezés a pénzügyi oldalán kívül erős politikai kérdés is; hanem főként azért, mert a horvát pénzügyi kiegyezés kapcsolatban van a quota ügyével, és kell, hogy a quota kérdésének rendezésekor szintén szem előtt tartassék. A horvát kiegyezés befolyást gyakorol a közösügyi költségek, a quota súlyára, tehát szükséges, hogy a quota-tárgyalások idején tisztán álljon a közvélemény előtt a horvát kiegyezés képe is, noha nekünk a mi Horvátországgal való dolgainkat nem szabad Ausztriával szemben a quota ügyében érvényesíteni.

I.

A horvát kiegyezés pénzügyi természetéről szóló fejtegetéseknek nemcsak elméleti értékek, hanem erősen gyakorlati jelentőségek is van, mert egyáltalán nem hiányoztak az idők folyamán olyanok, a kik a horvát kiegyezés természetét meghamisítani s ebből kifolyóan magát a pénzügyi kérdést is feje tetejére állítani iparkodtak. S a kiknek ez volt a törekvésök, bizony nem magyar részen voltak és fáradozásuknak nem kizáróan pénzügyiek voltak a céljai.

A Horvátországgal kötött politikai kiegyezés a társországek kormányzati ügyeit tudvalevően két csoportba osztja; olyanokra, a melyek Magyarország s a társországek között vagy a törvényhozás és végrehajtás vagy csak a törvényhozás tekintetében közösek, és olyanokra, a melyek akár a törvényhozás és végrehajtás, akár pedig egyedül a végrehajtás szempontjából kizáróan a horvát tartománygyűlés vagy a horvát kormány hatáskörébe esnek. A horvát autonomia hatáskörébe tartoznak azok az ügyek, a melyeket a horvát kormányzati szótár a belügyek, a vallási és közoktatási ügyek és végül az igazságügy neve alatt foglal össze. A kormányzati föladatok-

nak illetően kettéosztása pedig természetesen azt követeli meg, hogy a Horvátországból származó közjövödelmek két részre osztassanak; — az első rész a Magyarországgal közös terhek viselésére szolgálván, a másik pedig arra, hogy az autonóm kormányzat költségeit fődözze. A horvát pénzügyi kiegyezésnek már most az a tartalma, hogy Horvátország az ő közjövödelmeiből mennyit tartozzék fizetni a Magyarországgal közös kiadások viselésére.

Elvben végkép megoldotta a kérdést a horvát politikai kiegyezés egész tartamára az 1868 : XXX. törvényczikk 11. §-a, a mikor kimondja, hogy :

«Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok elismerik, hogy azon költségekhez, melyeket egyfelől a magyar korona országai és ő Felsége többi országai között közöseknek ismert, másfelől magok a magyar korona összes országai közt föntebb közöseknek jelölt ügyek igényelnek, adóképesységük arányában volnának kötelesek járulni.»

A törvény, a kiegyezés ezt az elvet minden időkorlátozás nélkül állapítja meg, tehát annak érvényéhez a tíz-tíz év elmúltával sem férhet kétség, tehát magát ezt az elvet a regnicolaris bizottságok — külön erre szóló fölhatalmazás nélkül — tárgyalás alá sem vehetik. Mielőtt azonban e tény következményeit fejtegetnők, előbb azt kell vizsgálni, hogy ez az elv a gyakorlatban miként valósul meg.

Az idézett törvényszakasz az adóképeség szerint való teherviselés elvét föltételelesen mondja ki: «volnának kötelesek». Miért? A feleletet a kiegyezési törvény 13. §-a adja meg, a mely ekként hangzik :

«Miután azonban Horvát- és Szlavonországok tiszta jövedelmei azon összeget, mely a föntebbi szakaszban érintett adóképeségi kulcs szerint a közös ügyek költségeiből rájok esnék, ez idő szerint csak úgy fedezhetnék, ha a beligazgatásukra szükséges összegek nagyobb részét is általadnák : Magyarország, tekintettel azon testvéri viszony megújítására, a mely közte s Horvát- és Szlavonországok közt századok óta fönállott, készséggel beleegyezik, hogy Horvát- és Szlavonországok jövedelmeiből mindenekelőtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnkint egyezményileg megállapíttatik, vonasék le, s a beligazgatási szükséglet fedezése után fenmaradt összeg fordíttassék a közös ügyek által igényelt költségekre.»

Tehát Magyarország mindez ideig lemondott erről a kétségtelen, a horvátok részéről is elismert jogáról, hogy a

közös kiadásokra az adóképeség aránya szerint követeljen Horvátországtól fedezetet, illetve lemondott arról, hogy a horvát közjövedelmeknek csak azt a részét adja át a horvát országos pénztárnak, a mely rész meghaladja a hányadot, a melylyel Horvátország adóképesége arányában a magyar korona összes országaira vonatkozóan közös kiadásokhoz járulnia tartozik. Lemondott arról, hogy csak ezt a részt adja át a horvát autonomiának és annak 1869 óta mindig jóval nagyobb összeget juttatott. Hogy miért? Azért, hogy a horvát autonóm kormányzat kiépíthető legyen, hogy megerősödjék, hogy valóságos hatalommá legyen. Mert bizony, ha Magyarország a pénzügyi kiegyezés dolgában annyira gavallérul nem viselkedett volna, ki tudja mivé lett volna a politikai kiegyezés, ki tudja, mi lett volna az értéke a horvát önkormányzatnak. Mert a kormányzathoz is pénz, pénz, és megint csak pénz kell és a kinek pénze nincs a hatalom gyakorlásához, az nem élhet a törvényben vagy szerződésben biztosított hatalmával.

A horvát pénzügyi kiegyezésnek ez a két első kérdése: Mennyit tartozik Horvátország fizetni? Mily összegről mondjon le Magyarország a horvát autonomia javára? De a kérdések sora ezzel nincs kimerítve. A hol megosztásról van szó, ott meg kell határozni azt is, hogy mit kell megosztani. Meg kell határozni, mik azok a közjövedelmek, a melyeknek egy része az autonomia kezébe jut, másik része Magyarország kezében marad? Mert ha nagyobb a megosztandó összeg, akkor a horvát országos önkormányzatnak kisebb aránynyal kell megelégednie; ha kisebb az összeg, a mely megosztás alá kerül, akkor a magyar bőkezűség — a mely sohse akarta a pénz segítségével illusoriussá tenni, a mit a horvátoknak a politika terén concedált — nagyobb arányt fog átengedni a horvát autonomia boldogulására.

Íme, ezek a horvát pénzügyi kiegyezés problémájának alkotó elemei.

De csak ezek. E kérdések körén túl semmi esetre sem terjeszkedhetnek a horvát kiegyezésre vonatkozó tárgyalások; e kérdések körén túl nem terjedhet a regnicolaris bizottságok hatásköre, a melyeket királyi ikenet alapján egyrészt a magyar országgyűlés, másrészt a horvát tartománygyűlés küld ki, hogy tíz-tíz évre — az osztrák pénzügyi kiegyezés tarta-

mával megegyező cycusra — a horvát kiegyezés dolgában egyezkedjenek és közös egyetértéssel javaslatokat terjeszsenek egyfelől a magyar országgyűlés, másfelől a horvát tartománygyűlés elé. A horvát kiegyezési törvénynek egyéb intézkedései, a többi tartalma nem kerülhetnek vitatás alá, mert akkor megdől a törvény a maga egészében. És ez nemcsak az 1868 : XXX. törvényezikk részletszabályaira áll, hanem annak szellemére vonatkozóan is. Az a törvény csak úgy maradhat meg a törvénytárban, a mint 1868-ban megalkották. A mely pillanatban annak egyik része módosíttatnék, abban a pillanatban nekünk tintával kellene leöntenünk, száz darabra kellene tépnünk azt az egész fehér papírlapot, a melyre 1868-ban a horvátok írták a kiegyezési törvényt. És nemcsak politikai kérdések bolygatása miatt kellene azt a törvényt — ha nem maradhatna meg mai tartalmával — eltörölni, hanem akkor is, ha a közgazdasági vagy pénzügyi adminisztrációra vonatkozó határozatai módosíttatnának — a mint ezt horvát részről többször megpróbálták.

Csak az itt előadott három kérdésről lehet és kell vitatkozni, a mikor a horvát kiegyezésről van szó, minden más pénzügyi vagy leszámolási kérdés: noli me tangere, mert a horvát kiegyezés csak úgy tartható fenn, a mint ma van megalkotva. Alább lesz alkalmam, hogy történeti tényekkel igazoljam, miért szükséges oly nagy rigorositással körülírni a horvát pénzügyi kiegyezés kereteit.

A tapasztalatok, a melyeket a múlt feltűntet, épen nem biztatók arra, hogy a horvát pénzügyi problémát engedékenyen fogjuk föl.

II.

Az azonban nem kérdés, hogy a közös ügyekhez való hozzájárulás aránya Horvátországgal szemben miként állapíttassék meg.

A quota tekintetében tudvalevően az a baj, hogy a törvények nem intézkednek a quota kiszámításának alapjai felől, úgy hogy a quota-bizottságok vitáinak mindig az a fő pontja, ha a quota mily alapokon számíttassék ki. Eddigelé tudvalevően az egyenes és közvetett adók brutto hozadéka szolgál-

tatta ez alapokat, azon adónemek hozadékanak levonásával, a melyek csak az egyik országban hozattak be vagy csak az egyik országban emeltettek, valamint levonásával azon összegeknek, a melyek tulajdonkép nem adó-természetűek. Hogy jövőre megmarad-e ez a kulcs, a mely igazságos és egyedül lehető, azt nem tudni, de tény az, hogy az első horvát kiegyezés alkalmával a quota meghatározásánál követett példa volt döntő arra nézve, hogy az 1868 : XXX. törvénycikk 11. §-a a magyar-horvát pénzügyi kiegyezés tekintetében törvényesítette az adóképesseget mint a horvát hozzájárulási kötelezettség arányának kiszámítási alapját.

De a quota tekintetében követett eljárás csak példa volt, a mely törvényesítettett, a nélkül, hogy a quota kiszámításának alapja a példaadáson túl valamely kapcsolatban állana a horvát hányad megállapításával. Igaz, hogy a kiegyezési törvények mind a négy esetben, a hányszor a horvát hozzájárulási kulcs megállapított, azt mondják, hogy az adóképeségi arány ugyanazon hivatalos adatok szerint számított ki, «a melyeknek alapján a magyar korona országainak a közös ügyek költségeihez hozzájárulási aránya Ő Felsége többi országaival szemben tíz évre meghatározott». De ez a kitétel valósággal csak a fölhasznált adatokra vonatkozik a nélkül, hogy ebből arra lehetne következtetni, mintha a quota-alap megváltozásával az adóképeség a horvát hányad kiszámításának sem maradhatna az alapja.

1872-ben a horvát regnicolaris bizottság az 1868-diki kulcsnak megváltoztatását kívánta azért, mert e kulcs állítólag nem azon az alapon számított ki, mint a quota, a mennyiben a quota — állítólag — a netto, a horvát kulcs pedig a brutto eredmények alapján állott elő. A magyar bizottság akkor kimutatta, hogy a kiszámítás igenis mindkét esetben a brutto eredmények alapján történt és hozzátette: «A horvát-szlavon küldöttségnek teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy egy alapon kell számítani a hozzájárulási arányt mindkét irányban. Horvát- és Szlavonországok hozzájárulási arányát Magyarországhoz képest más alapra fektetni, a mint az szent István koronájának összes országai részéről az örökös tartományokkal szemben számított, se igazságos, se méltányos eljárás nem lenne.» Ez kétségkívül igaz, de csak a fölvetett kérdés — brutto vagy netto eredmények — tekin-

tetében. Ha Ausztriával szemben a brutto eredmények szolgáltatják az igazságos alapot — a mint hogy úgy is van, mert csak a brutto eredmények fejezik ki a teljesítőképességet — akkor Horvátország irányában is a brutto eredményeket kell tekintetbe venni az adóképesség megítélésénél. De ha mi Ausztriával szemben valamikor eltérnénk az adóképességtől mint a quota alapjától, az még egyáltalán nem indok arra, hogy Horvátország irányában is új alapokat keressünk. Először azért nem, mert a horvát kulcsra vonatkozóan a kiegyezési törvény intézkedik, még pedig annak azon része, a mely nem eshetik változás alá, a melynek megvitatása nem tartozik a regnicolaris bizottságok hatáskörébe. És másodszor azért nem, mert a quota és a horvát hányad nem parifikálható fogalmak; a quota megállapítása Magyarországnak — hogy úgy mondjam — külügyi ténykedése, míg a horvát hányad azzal szemben az ország belügyi cselekvésének az eredménye. Nem hozható föl ez ellen argumentumként az a tény sem, hogy a horvát hányad ugyan arra az időre állapították meg, a melyre az osztrák quota szól. Az időnek ez az egybevágása egyrészt a véletlen eredménye, másrészt abból származik, hogy Magyarországnak a horvát tényleges hányad megállapításánál tekintettel kell lennie a quota súlyára is. S hogy ez az argumentum mennyire nem állja meg a kritikát, már az is bizonyítja, hogy a horvát hányad mindig pontosan az adóképesség szerint határozottatott meg, míg a quota egyetlen esetben sem felelt meg egész pontosan a két állam adóképességének. A horvát hozzájárulási kulcsot tehát minden esetre az egyenes és közvetett adók brutto hozadéka alapján kell kiszámítani.

Ezek az adatok, a melyek alapján a kiszámítás első ízben történt, a következők voltak :

1868-ban.

1860—1865.

	Magyarországon.	Horvátországban.
Egyenes adók	187,659.294 frt	12,207.570 frt
Közvetett adók	265,810.452 "	19,010.078 "
Együtt	453,469.746 "	31,217.648 "
Tehát az arány	93'5,592.201 ‰	6'4,407.799 ‰

Másodizben — a mikor azonban eltekintettek az új hányad megállapításától, mert csekély lett volna az előzőhöz képest a különbség — ezek voltak az adatok:

1873-ban.

	Magyarországon.	Horvátországban.
Egyenes és közvetett adók	459,991.964 frt	31,966.867 frt
A hányad	93'5,021.258 ‰	6'4,978.744 ‰

A harmadik regnicolaris bizottság a következő adatok alapján határozott:

1880-ban.

1868—1875.

	Magyarországon.	Horvátországban.
Egyenes adók	322,788.314 frt	19,283.846 frt
Közvetett adók	523,977.811 „	27,464.500 „
Belovár adója	—	1,629.756 „
Együtt, évi átlag	105,845.766 „	6,243.482 „
Arány	94'4,209.011 ‰	5'15,700.989 ‰

Végre legutóbb a következő számok alapján dolgozott a két bizottság:

1889-ben.

1876—1885.

	Magyarországon.	Horvátországban.
Egyenes adók	597,425.494 frt	55,458.583 frt
Közvetett adók	813,136.342 „	66,119.746 „
Együttvéve	1,410,461.836 „	121,578.329 „
A hányad	92'064.804 ‰	7'935.195 ‰

Tehát mind a négy esetben megvalósult gyakorlatilag is az elv, hogy a horvát hányad kiszámításának alapját az egyenes és közvetett adók brutto hozadékában kell keresni.

A quota alapjának kitűzése — az adóképesség elfogadása esetén is — igen körülményes számításokat kíván, a melyeket a pénzügyi rendszer különbözősége tesz szüksége-

sekké, kivált az egyenes adók tekintetében. A horvát hányad adóképességi alapjának kiszámítása sokkal egyszerűbb dolog, mert a pénzügyi rendszer a magyar korona összes országai-ban egyforma. De azért még sem lehet ezt az alapot egyszerűen úgy megkapni, hogy az ember kiírja a zárszámadásokból az egyenes és közvetett adók összegét Magyarországra, Horvátországra és szent István koronájának összes országaira vonatkozóan. Az így nyert számok némi javításra szorulnak. Le kell azokból vonni először azon tételeket, a melyek nem tekinthetők egyik országban sem jövedelemnek, azután le kell vonni azokat, melyek csak az egyik fél javára tekinthetők állami jövedelmeknek, végül pedig le kell vonni azon összegeket, a melyeknek különleges rendeltetésök van. Tehát le kell vonni:

az átfutó tételeket; az egyenes adókból a behajtási költségtérítményeket, a késedelmi kamatokat, a melyek természetesen nem szolgálhatnak az adóképesség mértékeül;

a bor- és húsfogasztási adót, a mely Horvátországban a községeket illeti meg s így ez országra vonatkozóan zárszámadásokban nem is szerepel, míg nálunk országos jövedelem s a mely hogy eddig le nem vonatott az adó-összegekből a hányad kiszámításakor: határozottan anomáliának tekinthető; ellenben nem kell most már — az eddigi gyakorlattal ellentétben — levonni a földtehermentesítési pótlékot, minthogy annak Horvátországon előbb megvolt külön rendeltetése a végleges szabályozása óta megszűnt s így az ma már ott is közjövedelemnek tekintendő;

végül le kell vonni a hadmentességi díjat, a melynek mindkét országban specialis rendeltetése van.

Ez alapon — a mely a bor- és húsfogasztási adók levonását nem tekintve, teljesen megegyezik az eddigi regnicolaris bizottságok álláspontjával — be fogom mutatni, hogy az 1898 január 1-jén kezdődő tíz évre a horvát hányadnak mekkorának kell lennie.

Az adatok a következők:

Egyenes adók.

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	87,142.727	6,713.847	93,856.574
1887	89,870.639	6,716.643	96,587.282
1888	94,032.156	6,992.900	101,025.056
1889	91,754.802	7,063.012	98,817.815
1890	93,864.874	7,235.588	101,100.462
1891	95,551.597	10,331.387	105,882.985
1892	94,596.127	8,819.484	103,415.611
1893	95,600.784	8,982.476	104,583.260
1894	98,253.542	9,039.939	107,293.482
1895	98,241.541	8,760.006	107,001.548
Összesen	938,908.789	80,655.282	1,019,564.971
Átlag	93,890.878	8,065.528	101,956.407

Közvetett adók.*)

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	97,830.747	7,242.938	105,073.685
1887	99,162.137	7,432.405	106,594.542
1888	108,887.288	7,715.567	116,602.855
1889	120,256.210	8,045.288	128,301.498
1890	144,177.155	8,836.295	153,013.450
1891	152,265.697	9,952.167	162,217.864
1892	158,506.975	10,305.054	168,812.029
1893	169,789.287	11,126.854	180,916.141
1894	174,421.459	11,615.094	186,036.553
1895	174,281.696	11,656.822	185,938.518
Összesen	1,399,578.651	93,928.484	1,493,507.135
Átlag	139,957.865	9,392.848	149,350.713

Egyenes és közvetett adók.

	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
Egyenes adók átlaga	93,890.878	8,065.528	101,956.407
Közvetett adók átlaga	139,957.865	9,392.848	149,350.713
Összes adók átlaga	233,848.743	17,458.376	251,307.120

Ezen az alapon a horvát hányad 6.947 százalék volna, míg Magyarország 93.053 százalékot tartoznék a magyar korona

*) A dohányjövedék eredményei közül csak az eladás adatai vannak fölvéve, minthogy a zárszámadás elkülönítve csak ezeket tünteti föl.

összes országai között közös terhek viselésére fizetni. Csak-hogy az itt talált számokból le kell vonni az alább következő tételeket.

Átfutó kezelés.

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	1,022.963	1,374.309	2,397.272
1887	1,075.621	1,375.430	2,451.051
1888	1,018.395	1,379.424	2,397.819
1889	1,157.578	1,433.021	2,590.599
1890	1,754.754	1,464.640	3,219.394
1891	1,354.322	184.454	1,538.776
1892	1,155.225	258.776	1,414.001
1893	1,081.669	244.928	1,326.597
1894	1,024.349	157.138	1,181.487
1895	967.109	16.394	983.503
Összesen	11,611.985	7,888.514	19,500.498
Átlag	1,161.198	788.851	1,950.049

Adóbeajtási költségátérítvény.

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	137.704	5.659	143.363
1887	128.498	4.969	133.468
1888	153.047	2.191	155.238
1889	103.358	5.162	108.521
1890	85.611	859	86.471
1891	120.736	3.215	123.951
1892	98.082	3.751	101.833
1893	86.931	4.338	91.269
1894	73.970	4.553	78.523
1895	81.342	1.586	82.928
Összesen	1,069.279	36.283	1,105.562
Átlag	106.927	3.628	110.556

Késedelmi kamatok.

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	1,080.767	141.422	1,222.189
1887	1,124.002	134.616	1,258.619
1888	1,193.235	136.763	1,329.999
1889	1,075.943	131.353	1,207.297
1890	1,150.945	149.543	1,300.488
1891	1,217.082	267.149	1,484.231
1892	1,110.557	235.860	1,346.418
1893	1,095.650	232.997	1,328.648
1894	1,128.564	215.818	1,344.382
1895	1,109.535	217.201	1,326.737
Összesen	11,286.280	1,862.722	13,149.002
Átlag	1,128.628	186.272	1,314.900

Bor- és hús fogyasztási adó (illetve bor-italadó).

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	6,591.040	—	6,591.040
1887	6,785.755	—	6,785.755
1888	8,737.058	—	8,737.058
1889	9,369.855	—	9,369.855
1890	9,448.818	—	9,448.818
1891	9,191.454	—	9,191.454
1892	8,699.137	—	8,699.137
1893	11,887.516	—	11,887.516
1894	11,916.606	—	11,916.606
1895	11,955.148	—	11,955.148
Összesen	94,582.387	—	94,582.387
Átlag	9,458.238	—	9,458.238

Hadmentességi díj.

Év.	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
1886	2,571.082	341.325	2,912.407
1887	2,426.388	337.922	2,774.310
1888	2,595.988	384.041	2,980.032
1889	2,060.373	367.523	2,427.897
1890	2,102.585	347.993	2,450.578
1891	2,155.272	344.056	2,499.328
1892	1,992.083	317.332	2,309.416
1893	1,881.586	287.139	2,168.725
1894	1,870.390	287.943	2,158.333
1895	1,745.384	242.513	1,987.898
Összesen	21,401.131	3,257.790	24,658.921
Átlag	2,140.113	325.779	2,465.892

Együtt véve levonandó.

	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
Atfutó kezelés	1,161.198	788.851	1,950.049
Adóbehajtási térítmény	106.927	3.628	110.555
Késedelmi kamat	1,128.628	186.272	1,314.900
Bor- és húsadó	9,458.238	—	9,458.238
Hadmentességi díj	2,140.113	325.779	2,465.892
Összesen	13,995.104	1,304.530	15,299.634

E műveletek eredménye, a mely már az adóképeség hű képét nyújtja, ez lesz:

	Magyarországon.	Horvátországban.	Együtt.
Összes adók	233,848.743	17,458.376	251,307.120
Levonandó	13,995.104	1.304.530	15,299.634
A hányados alapja	219,853.639	16,153.846	236,007.486
A hányad	93'155.408 ‰	6'844.594 ‰	100'000.000 ‰

Horvátországnak tehát, ez adatok szerint, a jövőben 6.844.594 százalékkal kell hozzájárulnia a szent István koronájának összes országai között közös kiadások viseléséhez; 100 millió forint kiadásból a társországoakra 6,844.594 forint esik. Tekintve azt, hogy az eddigi hányad 7.935.195 százalék volt, az új hányad Horvátországra nézve 1.090.661 százalék könnyebbitést jelent a közös kiadások tekintetében, illetve 13.74 százalék teherkevesbedést az eddigi hányad ellenében. A hányad csökkenése Horvátországra nézve igen jelentős tény, Magyarországra nézve pedig annál súlyosabb dolog, mert az Ausztriával közös kiadások súlya egyre nagyobbá lesz s a horvát hányad csökkenése azt jelenti, hogy — egyéb kiadásokról nem is szólva — a szorosabb értelemben vett Magyarország a jövőben nagyobb aránynyal fog hozzájárulni a kiadások fedezéséhez, mint a hogy eddig, az eddigi horvát hányad mellett tette.

Mielőtt e tény méltatásához fognék, előbb konkrét számokkal akarom kimutatni a hányad csökkenésének pénzügyi súlyát, nevezetesen annak kimutatásával, hogy — a hiteles leszámolások alapján — Horvátország 1888 óta mennyivel tartozott volna hozzájárulni a közös kiadásokhoz az eddigi hányad alapján és mennyivel tartoznék az itt kiszámított hányad szerint.

Év	A közös kiadások összege forintokban	Horvátország tartozása az eddigi hányad szerint	az új
1888	170,689.192	13,544.520	11,682.982
1889	163,543.342	12,977.483	11,193.877
1890	158,318.965	12,562.918	10,876.290
1891	157,989.303	12,536.759	10,812.954
1892	165,970.653	13,170.095	11,366.117
1893	142,827.065	11,333.606	9,775.984
Összesen	959,338.520	76,125.381	65,708.204
Átlag	159,726.087	12,687.565	10,951.367

Tehát a társországok az új hányad alapján évenként átlag 1.736,198 frtot takarítanak meg, illetve 1.736,198 forinttal többet fordíthatnának autonóm céljaikra, ha ugyan eddig annyit fizettek volna a közös kiadásokhoz, a mennyivel a hányad szerint tartoznak. De ha ez az 1.736,198 frt nem is jelent tényleges megtakarítást, azért mégsem szabad arról a horvát pénzügyi kiegyezés megítélésekor megfeledkezni.

A hányad kedvező alakulását az idézi elő, hogy eddig az adók összegéből le kellett vonni a földtehermentesítési pótlékot is, én pedig az adóképesség meghatározásakor e pótlék levonását nem tekintettem, a mit a földtehermentesítési pótléokra vonatkozóan kötött új egyezés indokol. E pótlásra vonatkozóan az 1868 : XXX. törvényzikk 21. §-a a következőket rendelte: «A földtehermentesítési pótlék azonban a földtehermentesítési országos adósság teljes törlesztéseig, Horvát-Szlavonországokat illetőleg, továbbá is ez országok földtehermentesítési igazgatósága által kezeltetik, s a pénzügyi igazgatóság által azon igazgatóság pénztárába szolgáltatik át. A magyar korona országainak közös jóállása mindazonáltal azon földtehermentesítési adósságra nézve ezentúl is fönmarad, s az e célra netalán szükségelt segély a közös kincstárból, az eddigi mód és gyakorlat szerint előlegeztetik». E szakasz szerint a földtehermentesítési pótléknak Horvátországban specialis rendeltetése volt s így egyik országban sem volt az az adóképesség, illetve a teljesítési képesség mértékül fölvehető. Az 1891 : XXVII. törvényzikk meghozatala, illetve 1890 óta azonban e tekintetben a helyzet megváltozott. 1884 óta a földtehermentesítési pótlék nagyobb összeget hozott, mind a mennyit a földtehermentesítési adósság megkívánt s így a fölöslegek hovafordításáról kellett gondoskodni. A most idézett törvény tehát — a két országos bizottság javaslatára — úgy intézkedett, hogy 1890-től kezdve megszűnik az állami adó és a földtehermentesítési pótlék közt levő különbség és a földtehermentesítési adósság évi szükséglete az összes közjövödelmekből fedeztessék. A mi annyit jelent, hogy ezentúl a pótlékot is föl kell használni egyrészt az autonóm kiadások, másrészt a közös kiadások fedezésére. Ez a rendezés pedig egyfelől a horvát hányadot leszállítja, másfelől a horvát jövedelmeket meggyarapította: tehát két oldalon is kedvező hely-

zetbe juttatta a társországokat a horvát kiegyezés tekintetében.

A földtehermentesítési pótlék ügye még egy szempontból kell hogy befolyással legyen a horvát pénzügyi kiegyezés alakulására. De ez a szempont már nem szorosan a hányad kérdésével függ össze, azért arról később lesz szó, a pénzügyi kiegyezés második kérdésének tárgyalásakor. Most néhány tényről akarok szólni, a mely a hányad ügyével összefügg s a melynek tisztázása a további kérdések érdekében is kívánatosnak és actualisnak mutatkozik.

Az első tény az, hogy ezt a hányadot okvetlen meg kell állapítani, okvetlen ki kell számítani és a kiegyezési törvénybe föltétlenül bele kell venni.

Ki kell ezt emelni azért, mert a horvát kiegyezések történetében volt példa arra, hogy e tény jogosultságát a horvátok tagadták. Az 1879-iki tárgyalások alkalmával a horvát bizottság azt javasolta a magyar regnicolaris küldöttségnek, hogy: «ne vegye a pénzügyi viszonyok megújításának alapjául az 1868. évi I. törvényczikk 12-ik szakaszát, hanem fogadja el azon egyedül igazolt, a két ország államjogi viszonyának és Horvátország adóképesységének megfelelő elvet, melyet az eddigi regnicolaris bizottságok is kétszer gyakorlatilag végrehajtottak: hogy tudnillik a Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok közjövedelmének fölosztásában mindenekelőtt belső autonomiájok szükségleteinek fedezése vétessék tekintetbe, a fölösleg pedig jövőre is a közös kiadások fedezésére fordittassék.» A horvát bizottság a hányad elejtésére vonatkozó javaslatát arra alapította, hogy «az a kulcs magában véve lehetetlen, keletkezése percztől fogva tényleg illusorius volt, és csak annyiban bír jelentőséggel, a mennyiben arra a vádra ad okot, hogy Magyarország tartja ki Horvátországot, és így a testvérek között, a kiknek zavartalan egyetértésre és közösségre van szükségök, káros izgatottságot szül.» Ez a javaslat-tétel nem esett meg a miatt való leplezett szemrehányások nélkül, hogy Magyarország hátráltatja Horvátország anyagi fejlődését, mi akadályozzuk meg, hogy a horvátok az autonom czélokra szükséges jövedelmeket előteremthessék. A magyar küldöttség természetesen nem fogadta el a horvát javaslatot, mert az 1868 : XXX. törvényczikk «egy elválhatatlan állami közösség keretében időnként változó, de folyton megújítandó pénzügyi

viszonynak végső jogos alapját nem vélte egyebüttlőlatalhatónak, mint az állami közösség minden tagjának azon kötelezettségében, hogy mindegyik adóképesége arányában tartozzék a közös terheket viselni. Ez elvnek megvalósítása képezi a társországok és anyaország közti pénzügyi viszony természetes fejlődésének célját; de ez elv képezi a viszonyoknak odafejlődéséig is, az ideiglenesen alkalmazandó kivételes elveknek egyik szabályozó elemét, melynek a pénzügyi egyezmény időnkénti megújításánál nem szabad szem elől tévesztetnie». A horvát pénzügyi egyezés két elvre volt eddig építve; az egyik az adóképeségen alapuló hányad, a másik a horvát jövedelmek megosztása olyképen, hogy a horvát önkormányzat céljai kielégíthetők legyenek; a hányad az ideal, az igazság, a megosztás pedig a méltányosság és a kényszerűség volt az eddigi kiegyezésekben. Tehát nagyon helyes az akkori magyar bizottság érvelése, hogy: «Elejteni az előbbi alapelvet, és a mellett föntartani és kizárólagos hatállyal ruházni föl az utóbbi ideiglenes kisegítő elvet: annyit tenne, mint nemcsak az időnkint változó pénzügyi egyezményeknek, de magának a Magyarország és a társországok közt fönnálló törvényes politikai viszonnak egyik alapkövét megíngatni; annyit tenne, mint kivetni a pénzügyi viszonyból egy lényeges szabályozó elemet és útát nyitni arra, hogy a beligazgatási költségek előleges fedezésének ideiglenesen elfogadott elve föltétlen szabálylyá válva és minden mérséklő ellensúlytól megszabadulva, végre a méltányosság határain, esetleg túl is terjeszthesse egyoldalú követeléseit.»

Abból, hogy eddigelé a horvát hányad nem vált actualissá, épen nem következik az, hogy a hányad elve egyáltalán illusoriussá vált volna. Alább igyekezni fogok, hogy bebizonyítsam, miként a hányadnak most igenis actualissá kell lennie, hogy a mostani horvát pénzügyi kiegyezésnek kizáróan a hányad elve alapján lehet és kell létesülnie. A horvát pénzügyi kiegyezés kérdése elérkezett oda, hogy többé nincs szüksége a második kisegítő elvre. S ha bekövetkezett az idő, hogy már nincs szükség a méltányosságra, hanem az igazság szerint lehet egyezkednünk, mi lehetne ez az igazság, ha nem az adóképeségen nyugvó hányad? S ha a hányad nincs meg, mi legyen az alapja a közjövödelmek megosztásának, a második elvnek? Miért kapja a horvát önkormányzat épen negy-

venöt százalékát a horvát közjövedelmeknek és nem tizenöt vagy kilenczvenöt százalékát? Vagy mi történjék akkor, ha ez a negyvenöt százalék a horvátokra nézve válik igazságtalanná?

Azt hiszem a horvátok is, mi is köszönettel tartozunk az 1879-iki magyar regnicolaris bizottságnak, a miért megvédte és föntartotta az adóképességen nyugvó horvát hányad elvét.

A másik szabály, a melyet a horvát hányadra vonatkozóan okvetetlen fönn kell tartani, az, hogy a hányad csak az összes közös kiadásokra vonatkozhatik. A Horvátország és Magyarország között közös kiadások kétfélék ugyan, de a közjog szempontjából semmi különbség nincs a közös kiadások e két csoportja közt. Az első csoportba azon összegek tartoznak, a melyekkel szent Isván koronájának összes országai tartoznak hozzájárulni az Ausztriával közös ügyek költségeihez. Ez összegekért természetesen a magyar korona összes országai felelősek, mert csak egy, egységes Magyarország van. Tényleg persze csak a szorosabb értelemben vett Magyarország felelős ez összegekért, mert csak a mi felelősségünk megbízható — a szó pénzügyi értelmében; s nekünk föladatunk aztán az, hogy megvegyük a horvátokon az összeget, a mely e közös kiadások magyar részéből rájuk esik. A Horvátországgal közös kiadások másik csoportja az, a melyet a szoros értelemben vett Magyarország és a társországok közt közös kormányzati ügyek kívánnak meg. Természetes, hogy ezek behajtása is csak a mi dolgunk. Tehát képtelenség, hogy a horvát hányad különbséget tegyen a kétféle közös kiadás között. Csak az 1872-iki horvát bizottságnak amúgy is minden téren tanúsított közjogi követelődzésére vezetendő vissza, hogy az államadóssági járulék számára külön horvát hányadot, illetve átalányt akart megállapíttatni — annak elismerését akarván ezzel elérni, hogy Horvátország is egyezkedett Ausztriával, hogy tehát Magyarország föderatív állam. Világos dolog, hogy a horvátok nem érték czélt, de mégsem fölösleges az itt említett dolgok kiemelése, mert a politikát a horvátok úgyis nagyon sokszor fölhasználták, hogy segítségével pénzügyi eredményeket csikarjanak ki.

Végezetül még azt kívánom megjegyezni, hogy a horvát hányadnak a politikai Horvát-Szlavonországok egész területére kell vonatkoznia és nem engedhető meg, hogy e tekintetben

Horvátország egyes részei között különbség tétessék, mint a hogy előbb jó darabig tényleg különbséget tettek a pénzügyi kiegyezés szempontjából a tulajdonképeni Horvátország és a volt horvát Határőrvidék között. 1887-ben e felől kérdés támadt azon két százalékos præcipuum miatt, a melyet az Ausztriával közös kiadásokból Magyarország a volt Határőrvidék terhére elvállalt. Az itt megjelölt elvet 1889-ben mindkét országos bizottság egyetértően elfogadta, különösen azért, mert az ellenkező eljárás, a præcipuumnak a volt Határőrvidékre való áthárítása szinte kibonyolíthatatlanul kombinált elszámolást kívánt volna meg. Én ez eredményhez csak azt a megjegyzést akarom tenni, hogy az egységes horvát hányadnak egész Horvátországra való vonatkoztatása, a Magyarország javára Horvátország ellenében fönnálló összes követeléseknek egy összegbe, illetve egy hányadba való összefoglalása elengedhetetlen politikai szempontból is, mert különben olybá tűnhetnék föl a helyzet, mintha az Ausztriával közös ügyekre vonatkozóan Magyarországnak a maga részéről legalább pénzügyi tekintetben külön meg kell alkudnia Horvátországgal.

Azt pedig nem szabad elfelejteni soha, hogy a horvát pénzügyi kiegyezés olyan belső kérdése Magyarországnak, mint akár csak példával a vármegyei közigazgatás dotációja. Ha Magyarország teljesen elengedné is a horvát hozzájárulást, abból semmi igényt nem támaszthatna kifelé, Ausztria irányában; ha viszont az igazságosnál többet követelne és kapna a horvátoktól, azért tőlünk nem kívánhat senki semmit. Hanem azért, a mikor arról van szó, hogy mi mily kötelezettségeket vállaljunk el Ausztria irányában, akkor nekünk meg kell fontolnunk azt is, hogy e kötelezettségek elviselésében mily mértékig számíthatunk a társországok segítségére.

III.

A horvát hányad kérdésének tisztázása után most már a horvát kiegyezési problema második tagjáról akarok szólni, nevezetesen arról, hogy Horvátország a valóságban mily összeggel járuljon hozzá a közös kiadások viseléséhez, illetve hogy Magyarország a horvát hányad szerint őt megillető összegnek mily részéről mondjon le a horvát autonomia javára ?

A horvát probléma kereteinek kitűzésekor már szólottam arról, hogy Magyarország az eddigi kiegyezések megkötésekor még mindig nagylelkűen lemondott a horvát hányad teljes, szigorú érvényesítéséről, hanem — az ideális hányad megállapítása után — ráállott arra, hogy a horvát közjövödelmek egy része mindenesetre biztosítsák a horvát autonómia céljaira. Hogy Magyarországnak ez a nagylelkűsége, a horvát hányad szerint öt megillető összeg nagy részéről való lemondása Horvátországra nézve mit jelentett, kitűnik abból, ha szembeállítjuk, hogy a horvát önkormányzat mily összeg fölött rendelkezett volna a hányad teljes érvényesítése esetén és mily összegeket kapott az — az említett lemondás révén — a valóságban. Íme az erre vonatkozó adatok:

Év	A horvát önkormányzat	
	a hányad érvényesítése esetén kapott volna	Magyarország lemondása révén tényleg kapott
1889	349.128 frtot	4,279.067 frtot
1890	1,758.861 „	6,336.458 „
1891	3,996.289 „	6,673.773 „
1892	5,754.739 „	8,341.635 „
1893	8,040.692 „	8,545.768 „
Összesen	19,899.709 frtot	34,176.701 frtot
Átlag	3,979.942 „	6,835.340 „

A mi annyit jelent, hogy az utolsó öt leszámolási évben Horvátországnak a maga önkormányzatára 19.899,709 frt járt volna és tényleg 34.176,701 frtot kapott, vagyis összesen 14.276,992 frttal, évenként átlag 2.855,398 frttal többet kapott a horvát önkormányzat a maga céljaira, mint a mennyi jog szerint megillette volna. Már pedig azt, hogy évi 2.855,398 frt mit jelent egy oly kis országra és aránylag csekély terjedelmű közigazgatásra nézve: annak megítélését bátran rábizhatni akárkinek az ítéletére.

Hogy az imént közölt összeállítást csak 1889-től fogva közöltem, annak oka az, hogy 1889 előtt Horvátország tiszta jövedelme egyáltalán nem lett volna elegendő a kiadások fedezésére, a melyeket a hányad szerint viselni tartozott volna. 1889-ig a hányad szerint viselendő terhek összege egyáltalában nagyobb volt, mint Horvátország közjövödelmeinek összege. A mi annyit jelent, hogy Magyarország oly szolgálatokat teljesített a társországok javára is, a melyeket Horvátország 1889-ig semmiképen nem tudott volna a Magyar-

országgal való kapcsolat nélkül magának megszerezni, még akkor sem, ha belügyi, közoktatásügyi, vallásügyi és igazságügyi adminisztrációja egyáltalán nem lett volna, ha a közigazgatás itt említett ágaira egy krajczárt sem fordított volna. Azt hiszem, ez elég erősen jellemzi, hogy a horvát pénzügyi kiegyezésnek s az 1868 : XXX. törvénycikknek egyáltalán Horvátországra nézve mily óriás nagy haszna van.

Nyilvánvaló, hogy Magyarország nagylelkű lemondása, a míg Horvátországra nézve nagy hasznót jelent, ránk nézve igen nagy áldozatot képvisel. Mert a mit Horvátország nem fizet a közös kiadásokból, azt nekünk kell kipótolnunk, annyival többet kell nekünk viselnünk, még pedig minden visszatérítés nélkül. Ez a kipótolás ránk nézve elveszett pénz, a melylyel sohse fogunk többé találkozni. Az így elveszett pénzek, a Magyarország által kipótolt horvát hiányok összege a következő :

Év		Év	
1869	3,051.167 frt	1882	4,842.487 frt
1870	2,523.001 „	1883	4,227.983 „
1871	3,898.553 „	1884	4,950.801 „
1872	3,096.998 „	1885	4,774.159 „
1873	4,668.823 „	1886	4,568.294 „
1874	4,741.246 „	1887	5,363.005 „
1875	4,523.902 „	1888	4,609.879 „
1876	4,925.202 „	1889	3,929.938 „
1877	4,829.617 „	1890	4,577.596 „
1878	6,320.284 „	1891	3,293.573 „
1879	4,967.842 „	1892	2,586.895 „
1880	4,029.558 „	1893	2,255.074 „
1881	4,371.980 „		

Ime, ez a horvát pénzügyi kiegyezés jelentősége Magyarországára nézve. Huszonöt év alatt a horvátok helyett 105,927.857 frtot fizettünk, a miből egy-egy évre 4,237.114 frt esik. Aza bizonyos fehér lap eddigelé Magyarországnak évenként 4,237.114 frtjába, huszonöt év alatt 105-9 milliójába került...

S nem elég, hogy Magyarország már az 1868 : XXX. törvénycikkben nagy terheket vállalt magára Horvátország érdekében : azóta ezek a terhek még inkább súlyosbodtak, aránylag is és pénzben kifejezve : végeredményökben is.

Az 1868 : XXX. törvénycikk e tárgyban a következőket rendeli:

15. §. Horvát-Szlavonországok beligazgatási szükséglete azon tíz évre, a meddig a magyar korona országai és ő Felsége többi országai közt fönnálló egyezmény tart, 2,200.000 forintban állapíttatik meg.

16. §. Ez összeg mindenekelőtt Horvát-Szlavonországok egyenes és közvetett adóinak és egyéb közjövödelmeinek 45 százalékával fedeztetik, vagyis azon országok összes bevételeiből annyi százalék szolgáltat be azon horvát-szlavon országos vagy törvényhatósági pénztárba, a hova a társországok törvényhozása vagy kormánya kívánni fogja.

17. §. Horvát-Szlavonországok összes bevételeinek 55 százaléka a közös költségek fedezésére, a közös kincstárba szolgáltatandó be.

25. §. Ha egyes években az összes jövedelmek 45 százaléka nem találna fedezni Horvát-Szlavonországok főntebb (15. §.) megállapított beligazgatási szükségletét: a hiányt Magyarország előlegezi.

26. §. Ha ellenben az érintett 45 százalék nagyobb összegre megy, mint a mennyi Horvát-Szlavonországok beligazgatási szükségletére egyezményileg megállapított, a többlet a közös költségek fedezésére fordíttatik.

Akkor tehát lemondott ugyan Magyarország a horvát hányad teljes érvényesítéséről és hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a horvát közjövödelmek negyvenöt százaléka a horvát önkormányzat céljaira fordíttassék, de kikötötte egyúttal, hogy a horvát beligazgatási szükséglet 2.200,000 frtnál nagyobb ne lehessen; ha a negyvenöt százalék ennél több, akkor a többlet a közös kiadások pénztárát, Magyarországot illeti meg, ha kevesebb, akkor Magyarország a hiányt későbbi elszámolásra előlegezi. Akkor tehát Magyarország gondoskodni kívánt arról, hogy

a horvát önkormányzat megkaphassa azt, a mire szüksége van,

a horvát önkormányzat költségei ne növekedhessenek a közös kiadásokért felelős Magyarország rovására,

a magyar engedékenységgel, a magyar nagylelkűség által meghozott áldozat fix határok közé szoríttassék.

És egyáltalán nem lehet azt mondani, mintha ez a böles és óvatos gondosság fukar lett volna. A 2.200,000 frtos átalány teljesen elegendő volt Horvátország céljaira és az autonómiára nézve sokkal bővebb dotatiót jelentett, mint a milyenben az ezen önkormányzatnak megfelelő magyar közigazgatási ágak Magyarországból részesültek. Az a 2.200,000 frt körülbelül egészen megfelelt a horvát netto közjövödelmek negyvenöt százalékának, de Magyarország nem hogy netto közjövödelmeinek negyvenöt százalékát fordíthatta volna a

saját belügyi, vallás- és közoktatásügyi és igazságügyi adminisztrációjára, de tizennyolcz százalékot is alig költhetett e szükségleteire.

Mégis a mikor 1872 végén a Határőrvidék polgárosításának megkezdése következtében a horvát pénzügyi kiegyezés revisiója vált szükségessé, a horvát regnicolaris bizottság azaz a kívánsággal lépett föl, hogy ejtessék el az átalány és Horvátország csakis az ő hányada — 2·87 százalék és évi 570.000 frt — szerint járuljon a közös kiadásokhoz, mert: «a horvát-szlavon nemzetnek sem méltóságával, sem érdekeivel meg nem egyez, hogy egy lealázó és a nép öntudatát sértő nyugdíjból tengődjék.» A magyar bizottság kijelentette, hogy az átalányban nem láthatni semmi sértőt; hogy az Horvátország érdekében az autonom szükségletek föltétlen biztosítása kedvéért állapíttatott meg; hogy az a kiegyezés első évében Horvátországra pénzügyileg is előnyösnek bizonyult: mégis hozzájárult, hogy az átalány ejtessék el és a horvát önkormányzat céljaira a horvát közjövedelmek negyvenöt százaléka fordíttassék minden megszorítás nélkül, hozzájárult ehhez «a teljes egyetértés létrejöttének reményében, és azon nagy érdekek tekintetéből, melyek a főnforgó kérdéseknek kölcsönös megnyugtató kiegyenlítését olyannyira kívánatossá teszik, azon föltétel alatt; hogy a két országos bizottság a többi főnforgó kérdésre nézve is egyetértésre jön.» A magyar bizottság jól tudta, hogy az átalány mellőzésével «Magyarország a társországok irányában nagy engedményt tesz és jelentékeny anyagi áldozatot hoz, mert ezáltal Magyarország lemond Horvát-Szlavonországok javára azon összegről, melylyel a horvát-szlavon jövedelmek negyvenöt százaléka az eddigi beligazgatási átalányt meghaladja, és így a javaslat tényleg leszállítja Horvát-Szlavonországok hozzájárulását a közös terhek viseléséhez.» Mégis ráállott a horvát kívánságra. Magyarázat: a horvátok mindenféle exorbitáns politikai követeléssel állottak elő.

És az 1873 : XXXIV. törvénycikk 2. §-a valósággal ennek megfelelően intézkedik.

És mi lett a pénzügyi eredménye ennek az újabb engedekenységnek? Íme a számok. Horvátországnak az önkormányzat céljaira a közjövedelmekből összesen 19,800.000 frtot kellett volna kapnia, és tényleg kapott:

1869-ben	2,200.000	frtot
1870-ben	2,200.000	«
1871-ben	2,200.000	«
1872-ben	2,200.000	«
1873-ban	2,455.479	«
1874-ben	2,550.824	«
1875-ben	2,659.088	«
1876-ban	2,848.346	«
1877-ben	3,213.289	«
<hr/>		
Összesen	22,527.026	frtot.

Tehát ez az újabb engedmény Magyarországnak 2,727.026 forintjába került; 1873-tól 1877 végéig évenként átlag 545,405 forintjába. Magyarország évenként fél millió frttal fizette meg a horvátoknak, hogy elállottak az ő képtelen követeléseiktől.

S mi lett a pénzen kívül következménye ennek az engedelemnek? Három dolog lett a következménye, három dolgot vezetett le abból 1879-ben a horvát regnicoláris bizottság.

Tágítani akarta — s e részben célzott is ért — azon jövedelmek körét, a melyek 45 %-a Horvátországot illeti.

Sajnálkozott azon, hogy 1873-ban a horvátok miért fogadtak el 45 %-ot, miért nem követeltek többet, a mi annyit jelent, hogy miért nem szorítottak ki Magyarországból annál a 2,727.026 frtnál is többet.

S a mi legfontosabb, a horvát küldöttség most már teljesen el akart feledkezni annak a bizonyos 45 perczentnek a természetéről és vitatta, hogy Horvátországnak föltétlenül erős joga van arra, hogy közjövödelmeinek legalább 45%-át a maga önkormányzatának céljaira megtarthassa.

A megosztandó jövedelmek körének tágítására való törekvésről később lesz szó. Ezzel a sajnálkozással pedig egyáltalán nem akarok foglalkozni, az — izlés dolga. Hanem igenis kell szólni arról a fölfogásról. mintha Horvátországnak föltétlenül joga lenne ahhoz a 45 százalékhoz.

Az önkormányzat concedálásának tényében kétségkívül benfoglaltatik az az ígélet, hogy Magyarország nem fogja a horvát közjövödelmeket a közös kiadások céljaira oly erősen igénybe venni, hogy az autonomia gyakorlatilag lehetetlen, vagy értéktelen legyen. De ez az ígélet először is még nem joga Horvátországnak, másodszor pedig az nem egyértékű

azzal a bizonyos 45 százalékkal. Az az ígélet csak arra vonatkozhatik, hogy az autonomia egyáltalán föntartható legyen, de nem akarhatja azt, hogy egyfelől Magyarország aránytalanul megterheltessek a közös kiadásokkal, másfelől pedig a horvát beligazgatás számára oly pénzügyi alapok teremtesenek, a melyeneket a megfelelő kormányzati ágak Magyarországon egyáltalán nem tudnak fölmutatni. Ha a horvát fölfogás helyes volna, akkor a horvát pénzügyi kiegyezés méltán olybá tűnhetnék föl, mintha annak az volna a fő czélja, hogy Magyarország jövedelmeit Horvátország szolgálatára rendelje. Világos dolog, hogy ezt legalább mi nem akarhattuk se 1868-ban, se később, de nem akarhatjuk most sem.

A horvát bizottság 1879-ben így argumentált: «Valamint az osztrákkal teljesen paritásos magyar államjog nem függhet a két állam közt önkénytesen megállapított járulék-quota alacsonyabb vagy magasabb voltától, hanem szilárd jogalapon nyugszik, úgy, hogy Magyarország nem kényszeríthető oly járulékösszegre, mely minden közjövödelmét kimerítené és tulajdon állami szükségleteinek fedezését lehetetlenítené: épen oly kevéssé tehető függővé Horvátország autonóm, szintén jogalapon nyugvó beligazgatása, az elismert és egyezményileg megállapított közös ügyekhez való járulásának kisebb vagy magasabb hányadától; tehát semmi alapos elv szerint meg nem engedhető, hogy Horvátország oly járuléki hányaddal terheltessek, a mely neki saját autonóm szükségleteinek fedezését lehetetlenné tenné, s ennélfogva belső autonomiájának fönnállását, azaz politikai egyéniségét veszélyeztetné.» Hát először is Horvátország épenséggel nem oly viszonyban van Magyarországhoz, mint a milyenben mi vagyunk Ausztriához. Másodszor meg az van a dologban, hogy Ausztria igenis nincs és nem is lehet tekintettel a mi szükségleteinkre, hanem föltétlenül megköveteli tőlünk, a mivel adóképeségünk szerint a közös ügyek költségeihez hozzájárulni tartozunk, a mint hogy mi is ugyanezt megköveteljük ő tőle. Hát hol van itt az analogia? Mielőtt a magyar bizottság feleletét s a dolog további fejleményeit bemutatnám, ezzel a közösügyi példával akarok még egy kissé foglalkozni, a számok gyakorlati világítása mellett. Íme az adatok, hogy az Ausztriával közös költségekből Horvátországra annak adóképesége szerint mennyi esett volna és mennyivel

járultak társországok a Szt. István koronája összes országai között közös ügyek költségeinek viseléséhez.

Horvátország a Magyarországgal közös ügyek kiadásainak viseléséhez hozzájárult:

1869-ben	2,084.468 frttal
1870-ben	2,536.931 „
1871-ben	2,481.293 „
1872-ben	2,971.561 „
1873-ban	3,001.141 „
1874-ben	3,117.674 „
1875-ben	3,249.996 „
1876-ban	3,481.312 „
1877-ben	3,927.353 „
1878-ban	3,977.893 „
1879-ben	4,296.970 „
1869—1879-ben	35,126.592 frttal
1880-ban	4,360.450 frttal
1881-ben	4,375.172 „
1882-ben	4,536.140 „
1883-ban	4,590.354 „
1884-ben	4,649.552 „
1885-ben	4,664.677 „
1886-ban	4,620.844 „
1887-ben	4,726.024 „
1888-ban	4,897.677 „
1889-ben	5,179.586 „
1880—1889-ben	46,600.476 frttal
1890-ben	7,985.322 frttal
1891-ben	9,243.186 „
1892-ben	10,583.199 „
1893-ban	10,828.531 „
1890—1893-ban	38,640.238 frttal
1869—1893-ban	120,367.206 frttal.

Ezzel szemben az Ausztriával közös ügyek költségei ekként alakultak:

	Az Ausztriával közös kiadásokból egész Magyarországra esett	Ebből a horvát bányad szerint Horvátországra jut
1869—1879-ben	400,405.000 frt	25,866.000 frt
1880—1889-ben	374,098.000 „	19,292.000 „
1890—1893-ban	122,498.000 „	9,720.000 „
Összesen	897,001.000 frt	54,878.000 frt.

E számokból pedig a következő tanulságot lehet levonni:

Horvátország huszonöt év alatt összesen 120,367.000 frtot fizetett mindennemű közös ügyeire. Ha ez összegből levonjuk azt az 54,878.000 frtot, a melyet Horvátország a maga adóképesége szerint a közös külügyhez és közös hadügyhöz tartozott fizetni, akkor 65,489.000 frt marad. A mi annyit jelent, hogy Horvátország a csak Magyarországgal közös igazgatásának költségeihez huszonöt év alatt mindössze 65,489.000 frttal járult hozzá, vagyis évenként mindössze 2,619.560 frtot fizetett azon kormányzat céljaira, a melyet Magyarország lát el Horvátország javára is. Sőt a legutolsó ciklusban is Magyarország évenként átlag csak 7,230.000 frtot kapott Horvátországból e kormányzati ügyek ellátásáért. Bizony nem panaszkodhatnak a horvátok drágaság miatt. És csak így lehet a számítást megtenni, mert az Ausztriával közös ügyek nem ismerik se Magyarországgal, se Ausztriával szemben azt az elvet, hogy a bevételek egy része mindenekelőtt a beligazgatásra fordíttassék; azok bizony elviszik az utolsó krajczárt is, a melyet az adóképeség elvihetőnek mutat.

A mi világosan mutatja, hogy mennyire alapos az az előbb említett horvát okoskodás. A magyar bizottság igen határozottan vissza is utasította a horvát követelést és argumentatiót és visszautasította azt a horvát megjegyzést is, mintha az a tény, hogy Horvátország a hányadot akkor nem tudta megtartani, arra a vádra adhatna okot, hogy Magyarország tartja el Horvátországot. A magyar bizottság méltó leczke gyanánt a következőket izente a horvátoknak: «Az a lény, hogy Horvátország az állami közösségben pénzügyi szempontból passiv területet képez, mely nem képes az állami életnek — adóképesége arányában reá esendő — összes terheit elviselni: nem lesz vádként fölhozható egy oly Horvátország ellen, mely törvényesen biztosított autonómiájának korlátai között közigazgatásának, igazságszolgáltatásának és közoktatásának fejlesztésével, s népének folyton élénkülő közgazdasági tevékenységével, napról napra igyekezni fog ezen állapotot javítani; s e mellett a pénzügyi szolgáltatásokon kívül fönnálló egyéb fontos kötelezettségek teljesítésében, a politikai viszonyok megszilárdításában és a közös állami célok támogatásában versenyezni fog az állam többi részeinek népével. Az állam ily körülmények közt csak saját jól fölfo-

gott érdekének hozza azt az áldozatot, melyet a közös terhek teljes viselésére egyelőre képtelen társországa helyett államterületének egyéb részeire hárít».

A horvátok azonban megint célzt értek: a 45 százalék teljes összegében fönmaradt. A magyar bizottság kijelentette, hogy: «A magyar országos bizottság figyelmét nem kerülhette el, hogy e megosztási aránynak elfogadásával Magyarország tetemes áldozatot hoz, — hogy Horvát-Szlavonországok jövedelmeiknek 45%-át fordíthatják beligazgatási szükségletek fedezésére, míg Magyarország az 1877. évi zárszámadási eredmények alapján, a maga jövedelmeiből csak 17, az 1878. évi költségvetés szerint csak 16 $\frac{1}{2}$ %-ot fordíthatott saját beligazgatásának költségeinek fedezésére, — hogy e szerint Horvát-Szlavonországok, míg egyfelől távolról sem járulnak annyival a közös költségekhez, a mennyivel azokhoz a törvény által föllállított elv értelmében járulni kötelesek volnának, addig ők beligazgatási szükségleteikre aránylag hasonlíthatlanul többet fordíthatnak jövedelmeikből, mint a mennyit Magyarország ugyanezen célra fordíthat. Azon kérdés megfontolása elől sem térhetett ki a magyar országos bizottság, vajon multhatlanul szükséges volt-e a Horvát-Szlavonországok beligazgatási költségeinek olyatén szaporítása, a milyent ottan majdnem évről évre tapasztalhatni, úgy hogy az e célra fordított összeg, mely 1870-ben még csak 2,528.000 frtot tett, 1878-ban már 3,312.000 frtra emelkedett. Mindazáltal a magyar országos bizottság méltányolván a másik fél állását és nem akarván a pénzügyi egyezmény létrejöttét megnehezíteni, a horvát-szlavonországi közjövodelmek megosztására nézve az eddigi arányt föntartandónak vélte». A leszámolás tekintetében a horvátok jelentékeny előnyöket értek el, az 1880: LIV. törvényezikk 3. §-a azonban kimondotta, hogy: «Az 1868: XXX. törvényezikk 13. §-ában megjelölt tekintetek azonban még jelenben is fönnállván, Magyarország ezuttal is készséggel beleegyezik . . . .» Szóval a 45—55 százalékos megosztás fönmaradt.

1889-ben a horvátok — érezvén azt, hogy a 45 % veszélyeztetett positiója a kiegyezésnek — a megosztásra kerülő jövodelmek újabb szaporításán kívül arra igyekeztek legerősebben, hogy ezt a fölosztási arányt — a mennyire lehet — megőrizték. Izenetét a horvát bizottság, azzal kezdte, hogy

«az előhaladott közigazgatás — s mai nap csak ily közigazgatás állhat fön — évről évre mindig újabb és újabb szükségleteket okoz és kiadásokat igényel. Miért is, mikor az autonóm szükségletek fedezésére szolgáló összeg meg fog állapíttatni, ezen országos bizottság kötelességének fogja tartani az autonóm közigazgatás érdekeit minél melegebben képviselni». Kifejtette aztán a horvát bizottság, hogy a horvát administratio sokkal költségesebb a magyarnál. Ezzel szemben a magyar bizottság rámutatott arra, hogy: «Magyarország is jelenleg fejlődésének oly korszakát éli, melyben nemcsak a többi előbbre haladott európai államokkal lépést tartani, hanem egyszersmind hosszú hátramaradásnak, sok évtized mulasztásainak következményeit helyre kell hoznia. Hogy azonban e földadatának — erejének könnyen végzetessé válható túlfeszítése nélkül — megfeleljen: a haladás úgy az anyagi, mint a szellemi téren csakis fokozatos lehet és habár nem végleg, de legalább egy időre le kell mondanunk nem egy intézkedésről, mely az ország fölvirágoztatása érdekében nemcsak kívánatos, hanem szükséges is volna. A magyar országos bizottság tehát nem vél méltánytalan dolgot kívánni, midőn a t. horvát-szlavon országos bizottságról fölteszi, hogy ő a maga részéről is ugyanezen tekinteteket fogja szemmel tartani és követeléseinek zsinórmértékeül nem fogja azt tekinteni, a mi Horvát-Szlavonországok érdekében kívánatos, hanem azt, a mit az adott körülmények közt valósítható».

A horvát taktikának tehát meglett az az eredménye, hogy a magyar bizottság a védelmi állásba szorult és a 45 százaléknak — esetleges — fölemelése ellen kellett küzdenie, bocsánatot és elnézést kérve, hogy a fölemeléshez nem járulhatna hozzá, mert: «A magyar országos bizottság mindazáltal távolról sem állítja, hogy túlságosan bő összeg az, a mely Horvát-Szlavonországoknak beligazgatási költségeiknek fedezésére eddigelé rendelkezésére állott és valószínűleg a legközelebbi jövőben rendelkezésére álland. Azonban tény az, hogy ezen költségek, melyek 1878-ban még nem tettek ki egészen 3,300.000 frtot, 1886-ban a 4,300.000 frtot meghaladták, tehát ezen kilencz év alatt egy millióval emelkedtek; tény az, hogy 1888-ban Magyarország belügyi költségeire összes jövedelmeinek alig 18³/₄%-át fordíthatta, míg Horvát-Szlavonorszá-

gok ugyane célra jövedelmeiknek 45 %-át fordíthatták; tény az, hogy a beligazgatási költségekből, a népesség arányában számítva, Magyarországon egy-egy személyre 2 frt 19 kr., Horvát-Szlavonországokban pedig 3 frt 73 kr., a terület alapján számítva Magyarországon egy négyszög kilométerre 106 frt 71 kr., Horvát-Szlavonországokban egy kilométerre 165 frt 54 kr. esik. És így, bármennyire igaz is, hogy sem Magyarország, sem Horvát-Szlavonországok nem képesek teljes mértékben kielégíteni azon jogosult igényeket, melyek a beligazgatás terén támaszthatók, mégis, a fentebbiek szerint, nemcsak hogy kellő figyelembe vétetett azon körülmény, miszerint kisebb országokban a közigazgatás költségesebb, hanem Magyarország ebbeli helyzetével szemben Horvát-Szlavonországoké még mindig aránylag kedvezőnek mondható».

A 45 százalék mégis megváltozott, 44%-ra szállott alá, de viszont Horvátország az 1% csökkenést meghaladó kedvezményeket ért el a leszámolás tekintetében, úgy hogy Magyarországra nézve kedvezőtlenül záródott az utolsó horvát kiegyezés ügye is. Valami morális értéke azonban mégis van annak, hogy a megoszlási arány változott: legalább megdöntött az az elmélet, mintha Horvátország a maga autonómiaja számára minden körülmények között megkívánhatná közjövödelmei 45 %-át. Az utolsó kiegyezés óta Horvátország e célra közjövödelmeinek csak 44 százalékát kapja és ötvenhat százalékot a közös költségek foglalnak le.

Mindezek után az a kérdés, mi történjék a jövőben? Fönmaradjon-e a jövőben is a különbség az ideális horvát hányad és a tényleges horvát hozzájárulás között? S ha megmarad ez a különbség, mekkora legyen az a tényleges hányad? Ötvenhat százalék-e, vagy több, vagy kevesebb?

E kérdésekre az előadott történeti előzmények tanulsága szerint is az a felelet adja meg a kellő választ, a melyet két másik kérdésre kap az ember. E kérdések elseje az, hogy Horvátországnak szüksége van-e még mindig azon különbség föntartására? A második kérdés pedig az, hogy Magyarország lemondhat-e a jövőben is azon összegekről, a melyek őt a horvát hányad szerint joggal megilletik?

Az első kérdésre Horvátország pénzügyi viszonyai adják meg a feleletet. Ezeket a viszonyokat kell tehát minden irányban megvizsgálni.

Tekintsük első sorban a horvát autonóm állami háztartás fő eredményeit. Ezek a következők:

Év	Bevétel	Kiadás
1885	6,734.610 frt	6,450.118 frt
1886	6,597.666 „	6,503.835 „
1887	6,457.086 „	6,529.430 „
1888	6,613.010 „	6,486.216 „
1889	6,478.189 „	6,457.018 „
1890	6,608.595 „	6,533.239 „
1891	7,054.274 „	6,749.472 „
1892	7,606.151 „	7,425.511 „
1893	8,015.000 „	7,618.000 „
1894	8,570.000 „	7,920.000 „
Összesen	70,734.581 frt	68,672.814 frt.

Tehát tíz év alatt a társországoknak 2,061.767 frt fölöslegük volt, a rendes államháztartási kezelésben. Ugyane kilencz év alatt 1893-ig Magyarország Horvátország helyett — az előbb közölt adatok szerint — 35,958.413 frtot fizetett a közös kiadásokra. Azt hiszem, nem igen van politikus Magyarországon, a ki a horvátoktól azt a két millió forint fölösleget irigyelné, de már bocsánatot kérek, az mégis különös dolog, hogy fölöslegei legyenek olyan országnak, a mely nem bírja elviselni azon összegeket, a melyeket adóképesységének aránya szerint viselnie kellene. Pedig a fölösleg a valóságban nagyobb az itt kitüntetett összegnél, a mennyiben Horvátország nem vette föl teljességében az összegeket, a melyek őt a 45, illetve 44 % alapján megilleték volna. Horvátország ugyanis ez idő alatt közjövedelmeiből a 45, illetve 44 % alapján

	tényleg kapott	kapni kellett volna
1885-ben	6,427.559 frtot	6,209.900 frtot
1886-ban	6,258.906 „	6,023.056 „
1887-ben	6,079.712 „	6,108.057 „
1888-ban	6,264.513 „	6,248.718 „
1889-ben	6,091.095 „	6,479.068 „
1890-ben	6,479.278 „	6,336.458 „
1891-ben	6,673.774 „	7,289.863 „
1892-ben	7,141.982 „	8,341.635 „
1893-ban	7,583.000 „	8,546.000 „
Összesen	58,999.819 frtot	61,539.755 frtot.

Tehát Horvátország a kilencz év alatt nem vette föl a közös kincstárból az összegeket, a melyek megillették volna,

hanem benhagyta azokat követeléskepen, úgy hogy 1893 végén az előző évek eredményei következtében is 3,117.086 frt volt. Horvátország követelése ezen a czímen Magyarország ellenében. Minthogy pedig az itt szóban levő kilencz év alatt 2,582.936 frt az az összeg, a melyet Horvátország ily módon nem vett ki a közös kincstárból, világos dolog, hogy 1886-tól 1894-ig Horvátország fölöslege 4,644.703 frt volt, nem is szólva az 1894. év eredményeiről. Mert azt a 2,582.936 frtot Horvátország azért nem vette igénybe, azért hagyta meg követelésül, mert nem volt rá szüksége, mert az önkormányzati költségek, — a melyek magokban is 2,061.767 frt fölösleget mutattak föl — nem igényelték ennek a 2,582.936 frtnak felhasználását. S most újra kérдем, méltányos dolog-e, hogy tíz év alatt 4,644.703 frt fölöslege legyen olyan országnak, a mely a maga kötelezettségeinek ugyanez idő alatt 35,958.413 forint erejéig nem tudott eleget tenni? Nem sokkal méltányosabb volna-e az, ha e hiány, illetve Magyarország ráfizetése 31,313.710 frtra szállított volna le, a helyett, hogy Horvátországnak fölöslegei vannak.

S nem lehet mondani azt sem, mintha e fölöslegek valami nagymérvű takarékoságból keletkeztek volna. Szó sincs róla, mintha Horvátországban már minden megtörtént volna, minek az administratio körül történnie kell. De hát hol van az ország, a melyben már megtörtént minden? Mindent akkor sem érhetnének el a horvátok, ha összes közjövodelmeiket a horvát autonomiára fordítanák, de sőt akkor sem, ha Magyarország összes jövedelmeit is az ő önkormányzatuk nyelné el. Az pedig föltétlenül bizonyos, hogy Horvátországban a belügyi, vallás- és közoktatásügyi és igazságügyi kiadások aránytalanul erősebben növekedtek, mint Magyarországon. Íme az adatok:

Év	Horvát kiadások	+ 1877-hez képest	Magyar kiadások	+ 1877-hez képest
1877	3,440.536 frt	— %	20,027.408 frt	— %
1882	3,822.854 „	11.1 „	23,537.546 „	17.5 „
1887	6,529.430 „	89.7 „	27,982.271 „	39.7 „
1892	7,425.511 „	115.8 „	30,248.080 „	51.0 „

Horvátország kiadásainak a magyar emelkedési arányok szerint ekként kellett volna alakulniok:

	A kiszámított kiadások összege	A ténylegeshez ké- pest +, —
1877-ben	3,440.536 frt	— frt
1882-ben	3,832.629 „	+ 9.765 „
1887-ben	4,805.428 „	— 1,724.002 „
1892-ben	5,195.209 „	— 2,230.302 „

Nem lehet azt mondani, hogy méltánytalan eljárás volna Magyarország részéről, ha azt mondaná Horvátországnak: Te is csak azon arányban költöts többet a beligazgatásodra, mint én. Pedig ha ez az elv megvalósul, akkor — noha Horvátország még akkor is aránylag többet költhet — a horvátok képesek volnának arra, hogy adóképeség szerint való köteleseiket teljesíthessék. 1892-ben Horvátország netto jövedelme 18,898.571 frt volt; ha ebből az új hányad szerint Magyarország 11,366.117 frtot visszatart, akkor a horvátoknak 7,532.454 frt marad — 2,337.245 frttal több, mint a mennyi itt kiszámított. Ez a 2,337.245 frt volna az igazi fölösleg, a mely méltán Horvátorszáé és nem az a fölösleg, a melylyel Magyarország ráfizetése áll szemközt.

De más uton is be lehet bizonyítani, hogy a horvát autonóm kiadások olyatén fokozása, a mely lehetetlenné teszi Magyarország jogos követelésének kielégítését, méltánytalan és jövőre tarthatatlan dolog. A beligazgatási költségeknek a netto közjövelmekhez való aránya:

	Magyarországon	Horvátországban
1877-ben	17.075 %	45.000 %
1886-ban	19.285 „	45.000 „
1892-ben	13.434 „	44.000 „

Ha pedig Magyarország saját netto bevételeinek 13.4 százalékát fordítja a beligazgatásra, akkor nincs rá semmi ok, hogy miért költjön Horvátország ugyanerre 44%-ot — a mikor ez a 44% csak Magyarország sérelmével lehetséges. Bizonyos, hogy a horvát adminisztráció valamivel költségesebb; tessék aránylag kétannyit költeni, mint Magyarország, de ne negyedfélszer annyit Magyarország zsebéből.

A népességhez, vagy a területhez viszonyítva következők az arányszámok:

A beligazgatási költségekből esik:

	Magyarországon	Horvátországban
<i>1892-ben</i>		
egy lélekre	2— frt	3·40 frt
egy □ kilométerre	108·39 "	319— "
<i>1886-ban</i>		
egy lélekre	2·19 frt	3·23 frt
egy □ kilométerre	106·71 "	165·57 "
<i>1877-ben</i>		
egy lélekre	1·55 frt	2·77 frt
egy □ kilométerre	77·16 "	147·81 "

Ezek a számok is azt mutatják, hogy a horvátok bel-igazgatási költségei sokkal nagyobb mértékben gyarapodnak, mint a mienk. És ezt a gyarapodást mi igazán nem irigyeljük a horvátoktól, de odáig nem mehetünk a politikai altruizmusban, hogy azt kívánjuk, hogy Horvátország a mi rovásunkra javítsa az ő adminisztrációját.

Mindezek a tények szinte kiáltóan mutatnak rá arra, hogy a horvát pénzügyek egyáltalán nincsenek rászorolva, hogy Magyarország rovására gyámolíttassanak. A horvát bel-igazgatási szükségletek a méltányosság messze fekvő határáig kielégíthetők Magyarország sérelme nélkül is.

A mi pedig a másik kérdést illeti, ha vajon Magyarország pénzügyei megengedik-e, hogy továbbra is lemondjunk azon összegekről, a melyek bennünket a horvát adóképesesség szerint jogosan megilletnek, erre a kérdésre nagyon könnyű a felelet. Elég ha rámutat az ember az Ausztriával közös ügyek egyre nagyobbodó kiadásaira; elég, ha rámutat az ember a már eddig megalkotott s az ezután létesítendő reformokra, a melyek mind rengeteg pénzt követelnek. Magyarország a jövőben nem engedheti meg magának azt a nagylelkűséget, a melyet a horvátokkal szemben eddig gyakorolt.

Minthogy pedig az előbb fölvetett két kérdésre ilyen feleletet kell adni, világos dolog, hogy a horvát pénzügyi kiegyezés kérdésének megoldását mily irányban kell keresni.

Meg kell szüntetni az ideális horvát hányad és a tényleges horvát hozzájárulás között levő különbséget.

Ki kell mondani azt, hogy Horvátország adóképesége arányában tartozik hozzájárulni a közös kiadások viseléséhez.

És meg kell szüntetni a 44%-os megosztási kulcsot, el kell törölni azt az elvet, hogy a horvát közjövedelmek bizonyos része első sorban a horvát autonómia céljaira fordítandó. Horvátország ma már igenis képes arra, hogy viselje a közös kiadások azon részét, a mely adóképesége szerint reá esik, tehát viselje is. A horvát autonómia teljes mértékben kielégíthető az adóképeség szerint való járulék megtartása mellett, tehát a horvát önkormányzat inséges helyzete ma már nem szolgálhat indokul arra, hogy az adóképeség szerint való hozzájárulás elve újabb tíz évre fölfüggesztessék.

Mielőtt a további fejtegetésekre térnék át, előbb e megoldás pénzügyi részét akarom tisztázni: még pedig előbb azt a kérdést, hogy Horvátország mennyit fizetett eddig — az utolsó kiegyezés hatálya alatt — a közös kiadásokra és mennyit fizetne az új kulcs szerint; másodszor pedig azt, hogy Horvátország — kizáróan a megosztás alá kerülő jövedelméből — mennyit kapott eddig és mennyit kapna a jövőben.

	Horvátország hozzájárulása az eddigi rendszer szerint	
1890-ben	7,985.322 frt	10,876.290 frt
1891-ben	9,243.186 „	10,812.954 „
1892-ben	10,583.199 „	11,366.117 „
1893-ban	10,828.531 „	9,775.984 „
Összesen	38,640.238 frt	42,831.345 frt
Átlag	9,660.059 „	10,707.836 „

	A horvát önkormányzat fedezete az eddigi rendszer szerint	
1890-ben	6,274.181 frt	3,383.214 frt
1891-ben	7,262.503 „	5,692.735 „
1892-ben	8,315.371 „	7,532.454 „
1893-ban	8,508.132 „	9,560.680 „
Összesen	30,360.187 frt	26,169.083 frt
Átlag	7,590.047 „	6,542.270 „

Ezek szerint tehát az eredmény az, hogy Horvátország évenként átlag 1,047.777 frttal többet fizetne — adóképesége szerint — a közös kiadásokra, a mi annyit jelent, hogy autonómiája céljaira kevesebbet kapna.

Ez eredmény megítélésekor horvát szempontból az utolsó év — 1893 — adatait kell tekintetbe venni, mert előre-

láthatóan ez az év a typusa a bekövetkezendő viszonyoknak. Már pedig ha az itt javasolt rendszer már 1893-ban életben lett volna, az a horvátoknak 1,052.547 frt hasznót hozott volna: ennyivel többet kaptak volna és ennyivel kevesebbet fizettek volna a közös kiadásokra. (Sőt az 1893-ra vonatkozóan függőben levő közös kiadások beszámításával is az új rendszer szerint, ez évben a horvátoknak csak 450.000 frttal kellett volna többet fizetniök, mint eddig fizettek. A mi nyilvánvalóan mutatja a fejlődés irányát.)

De a dolgok súlya nem is azon fekszik, hogy az új rendezéssel valamelyik ország veszít-e, nyer-e a mostani állapothoz képest. Nagyon könnyen bekövetkezhetik — például a bevételek emelkedése, vagy a határvám-jövedelem gyarapodása révén — olyan helyzet, hogy Magyarországra nézve sokkal kedvezőbb volna, ha a horvát közjövödelmek 56 %-a szolgál a közös kiadások fedezésére, mint hogyha a horvátok a közös kiadásoknak 6'844.594 %-át róják le, s viszont könnyen bekövetkezhetik olyan helyzet, hogy a horvátokra nézve előnyösebb a hányad szerint való hozzájárulás, mint a közjövödelmek fölosztása. S a horvát pénzügyek fejlődése arra mutat, hogy Horvátország egyre inkább közeledik az itt említett helyzet felé. De — a mint említettem — itt nem az esetleges előnyökről, vagy hátrányokról van szó, hanem a terhek igazságos elosztásáról. Ez az elv pedig azt követeli, hogy végrevalahára viselje mindkét fél, a mit adóképesége szerint viselni tartozik — a mikor a dolgok alakulása most már lehetővé teszi, hogy ez az elv érvényre is jusson.

Ha nem ez az igazságos elv volna a fő dolog, akkor más: talán kellemesebben hangzó formában is meg lehetne védeni Magyarország érdekeit. Egyszerűen meg kellene változtatni, le kellene szállítani a 44 százalékot. A horvát netto bevételek átlaga az 1890—1893. években 17,249.838 frt volt, ennek 62.07 %-át teszi ki az a 10,707.836 frt, a melyet ez idő alatt átlagban Horvátország fizetni tartozott volna, tehát azt lehetne mondani, hogy a jövőben a horvát-szlavon közjövödelmekből első sorban ki kell hasítani a horvát önkormányzat számára 37.93 %-ot, vagy kereken 38 %-ot s a közös kiadásokra aztán Horvátország a mai 56 % helyett 62 %-ot fizet. A pénzügyi hatás legalább egyelőre ugyanaz lenne, de nem volna megóva az adóképeség szerint való igazságos

teherviselés elve. Azt pedig ma már igazán nem lehet mondani, hogy még most is a horvát önkormányzatra szükséges összegeket kellene elvenni, ha a horvát hányad teljes mértékben érvényesíttetnék. Ha számba vesszük a horvát autonómiának az 1890—1894. évekből származó 1,607.798 frt fölöslegét, valamint az 1890 óta Magyarország ellen támadt 2,636.441 frt követelést, tehát összesen 4,243.939 frtot és egybevetjük a hányad érvényesítése esetén beálló s számszerűen ugyancsak az imént bemutatott helyzettel: azt kell mondani, hogy a horvát autonomia szükségletét az új rendszer egy krajczárral sem rövidítené meg, sőt az új rendszer mellett is lehetnének annak a mai szükséglet mellett is fölöslegei. Mindössze az lenne annak az eredménye, hogy Horvátországnak nem lennének akkora feleslegei, nem lennének Magyarország ellenében akkora követelései. Már pedig azt kimutattam, hogy ez a fölösleg, hogy ezek a követelések mennyire nem férnek meg a méltányossággal.

S ez ismét igen erős argumentum a hányad teljes érvényesítése mellett. Hazugságot nem lehet törvénybe ígdatni, már pedig rideg hazugság volna, ha ismét belevennénk a horvát pénzügyi kiegyezés törvényébe, hogy a hányad azért nem érvényesíthető, azért kell a jövedelmek megosztásának expedienséhez fordulni, mert különben nem élne meg a horvát önkormányzat. Azt pedig igazán furcsa lenne belevenni a törvénybe, hogy Magyarország azért mond le az ő jogos követeléséről, hogy Horvátországnak fölöslegei legyenek.

Ha az első években az új rendszer talán valamelyes nehézségekbe ütköznék, használják föl a horvátok a fölöslegüket, a nálunk levő követeléseiket. Mire ezek elenyésznek, addig a közjővedelmek természetes fejlődése rég betetőzte a hiányt, a melyet a hányad igazságos alkalmazása talán előidézhetne.

Ily hiányról különben már azért sem lehet szó, mert — a mint ezt már több helyen kifejtettem — rövidesen szabályozni kell a volt határörvidékre vonatkozóan a földtehermentesítési pótlékot, illetve Szent István koronája összes országainak minden területére nézve egyformákká kell tenni az adó-kulcsokat. Ez a rendezés gyarapítani fogja a horvát egyenes adójövedelmeket — még pedig sokkal erősebben, mint Magyarországon — s a jövedelmek fokozódása aztán teljes mértékben Horvátország javára fog esni, tehát meg

fogja könnyíteni a hányad viselését, míg az eddigi rendszer föntartása esetén a jövedelem-fokozódás 56 %-a Magyarországot illetné meg s csak 44 %-a esnék Horvátország javára. Nem akarok számításokba bocsátkozni, de constataálni kívánom, hogy a rendezés következtében oly összegek fognak Horvátország rendelkezése alá kerülni, a melyek a horvát budgethez képest nagyon jelentékenyeknek mondhatók.

Azt hiszem, mindenképen bebizonyítottam, hogy az új horvát pénzügyi kiegyezésről szóló törvénynek a horvát hozzájárulás, a horvát teher-viselés felől csak egy paragraphust szabad tartalmaznia, azt, a mely kimondja, hogy Horvát-Szlavonországok a Szent István koronája összes országai között közös költségek viseléséhez 6'844.594 %-kal tartoznak hozzájárulni. Azt hiszem, minden szempontból tisztáztam a kérdés pénzügyi és jogi részét.

Még csak a politikai részéről akarok néhány szót szólani.

Kimutattam fentebb, hogy Magyarország huszonöt év alatt mennyit fizetett rá a horvát kiegyezésre, helyesebben; Horvátországra. És mégis, épen nem ritka az olyan horvát hang, hogy mi csaljuk, mi szípolozzuk Horvátországot. Hát nem kell adni semmit az ilyen beszédekre; még ha politikai pártok vezetőitől származnak is, akkor sem kell azokat fölvennünk. De hogy annyi áldozatkészség mellett csak ilyen elismerést, csak ilyen köszönetet tudtunk elérni: az, azt hiszem, épinséggel nem arra buzdíthat bennünket, hogy a Horvátország javára való lemondások, nagylelkűségek útján haladjunk. A csalásnál, a szípolozásnál többet akkor sem foghatnak ránk, ha szigorúan a jogainkhoz ragaszkodunk.

És még egy megjegyzést akarok tenni. Azt hiszem, a pacifikationak az a legrosszabb módja, a mely pénz-pocsékolással akarja a politikai barátságot megszerezni. Talán ha szigorúan ragaszkodunk a jogainkhoz, talán ha legalább pénzügyi téren elveszszük, a mi megillet bennünket: akkor talán több lesz a tekintélyünk és több lesz irántunk Horvátországban a barátság. Az mindenesetre biztosnak tartom, hogy Horvátországgal szemben az eddigi rendszert politikai okokból sem lehet föntartani.

IV.

A horvát pénzügyi kiegyezésnek a multban az volt a harmadik kérdése, hogy melyek azok a horvát közjövedelmek, a melyek a 45—55 százalék, illetve 44—56 százalék aránya szerint megosztandók. Minthogy Horvátország nem az adóképesség, nem a hányad szerint fizetett, hanem közjövedelmeit meg kellett osztani, hogy azok egy része az autonómia céljaira, másik része a közös kiadások fedezésére szolgáljon : természetesen meg kellett állapítani, hogy mi az, a mi föl-osztandó, mert hiszen a Horvátország 44, illetve 45 százaléka a szerint képviselt kisebb vagy nagyobb összeget, a mint kisebb vagy nagyobb azon jövedelmek köre, a melyek köztünk és a társországok között megosztásra kerülnek.

Megosztás alá kerülnek az 1868 : XXX. törvényczikk 16. §-ában foglalt általános elv szerint : az egyenes és közvetett adók és egyéb közjövedelmek. De már az első kiegyezési törvény 18. §-a kivételt statuált e szabály alól, e szerint nem kerülnek megosztás alá : a bor- és husfogyasztási adók, a melyek Horvátországban a községi kiadások fedezésére fordíttatnak, azután a határ-vám jövedelmei, a melyek az Ausztriával közös kiadásoknak első sorban való fedezésére szolgálnak. E határozatok nem változtak 1873-ban, de mégis az 1873 : XXXIV. törvényczikk 3. §-a pontosabban körülírta a 45 százalék kiszámításának módját, kimondván, hogy : «Horvát-Szlavonországok tiszta közjövedelmeinek 45 százaléka akként számíttatik ki, hogy Horvát-Szlavonországok összes egyenes és közvetett adóiból, a Horvát-Szlavonországokban fekvő államjavak jövedelmeiből s egyéb közjövedelmekből csak azon kiadások vonatnak le, a melyek az adók kivetésével és behajtásával — a közös pénzügyi igazgatás költségeit ide nem értve — az államjavak kezelésével, a közvetett adók és jövedékek és a többi közjövedelmek előállításával és közvetlen kezelésével járnak.»

1879-ben a horvátok ez irányban is többféle kívánságokkal léptek elő. Kivánták azt, hogy a Belovármegyében fizetett lelkészi illeték vétessék ki a megosztás alá kerülő közjövedelmekből és kizáróan Horvátországa legyen ; ez a kíván-

ság méltányos volt és teljesített is. Kivánták továbbá, hogy vétessenek föl a megosztandó jövedelmek közé: azon bélyegilletékek, melyek a biztosítási és szállítási vállalatok ügynökségeitől szedettek, valamint a szállítási adóból és a posta teherlevelek bélyegilletékéből eredő jövedelmek is. Elvben a magyar bizottság ezt a kívánságot is teljesíthetőnek mondotta, de mert ez összegek pontos kiszámítása nagy fáradság ellenére sem történhetett volna szabatosan, Horvátország javára e követelések czímén 20.000 frt évi átalány-összeget állapítottak meg azzal a kikötéssel, hogy Horvátország ez átalány-összeg fölemelését akkor sem kívánhatja, ha az itt szóban levő közvetett adónemek valamelyike fölemeltetnék, valamint Magyarország sem fogja csökkenteni az átalány-összeget, ha időközben egyik vagy másik adónem leszállíttatnék.

1889-ben a horvátoknak ismét voltak kívánságaik az elszámolás tekintetében, a melyek figyelembe is vétettek. Így fölvehették a fölosztandó jövedelmek közé a nyereségyadónak, valamint a fogyasztási adó visszatérítéseknek Horvátországra eső részét. Az előbbi 20.000 frtos átalány helyett meghatározott, hogy Horvátország a szállítási adó czímén 130.000 frtot kapjon és a biztosító társulatoktól szedett bélyegilletékeknek, valamint a postai fuvarlevelek jövedelmének 44 százaléka illesse meg Horvátországot. Megállapított, hogy a sőjövédéknél a kiadásoknak Horvátországot terhelő rész a tényleges termelési és szállítási költségek alapján számítandó ki; hogy az illeték-kiszabási hivatalok költségeit a leszámlolásból ki kell hagyni, hogy mindazon összegek, melyek az Ausztriának, vagy Boszniának és Hercegovinának eladott dolányra vonatkoznak, úgy a bevételeknél, mint a kiadásoknál nem jönnek fölszámítás alá. Végül meghatározott az, hogy a hadmentességi díj, mint külön célra szánt jövedelem, a megosztás tárgyát nem képezheti.

E határozmányok alapján készülnek most a leszámlások Magyarország és Horvátország között; ez alapon készült az utolsó, 1893-ra vonatkozó leszámlás is, a melyet példa kedvéért legfőbb részében ide igtatok.

Íme, ez a leszámlás:

I. A beligazgatási kiadások fedezésére és azokat terhelő költségekre nézve :

Horvát-Szlavonországok

1893. évi jövedelme	---	---	---	---	---	22,571.517	frt	47	kr
1893. évi kezelési költsége	---	---	---	---	---	3,234.853	"	23	"
Tiszta jövedelme	---	---	---	---	---	19,336.664	frt	24	kr

Ebből esik :

A közös kiadások fedezésére 56 %	---	---	---	---	---	10,828.531	frt	97	kr
A beligazgatási költségekre 44 %	---	---	---	---	---	8,508.132	frt	27	kr

Ehhez járul még :

a) Belovár megyei papbér	---	---	---	---	---	26.091	frt	91	kr
b) 1867 előtti adó-hátralékokból	---	---	---	---	---	11.543	"	97	"
Együtt	---	---	---	---	---	8,545.768	frt	15	kr

Horvátország beligazgatási szükséglete címén 1893-ban tényleg kifizettetett	---	---	---	---	---	7,582.549	frt	34	kr
Mutatkozik Horvátország javára	---	---	---	---	---	963.218	frt	81	kr
Hozzáadva az 1892. évi leszámolásban Horvátország javára kimutatott	---	---	---	---	---	2,153.868	"	07	"
Együtt Horvátország követelése 1893. év végén	---	---	---	---	---	3,117.086	frt	88	kr.

II. A közösügyi pénzkezelésre nézve :

A magyar korona országainak

1893. évi közös kiadása	---	---	---	---	---	334,361.468	frt	52	kr
1893. évi közös bevétele	---	---	---	---	---	191,534.403	"	40	"
Közös tiszta kiadása	---	---	---	---	---	142,827.065	frt	12	kr
Ennek 7·935.195 %-a	---	---	---	---	---	11,333.606	"	13	"
Minthogy Horvátország tiszta jövedelmének 56 %-a csak	---	---	---	---	---	10,828.531	"	97	"
a Magyarország által fedezett hiány, melyet Horvátország megtéríteni nem tartozik	---	---	---	---	---	505.074	frt	16	kr.

Nem akarok a leszámolás kérdésével hosszabban foglalkozni, mert e kérdésnek ma már csak történelmi értéke van, mert ez a kérdés — úgy kell, hogy legyen — a most következő kiegyezés körében nem fog szerepetjátszani. Ha Horvátország az igazság alapján a hányad szerint járul hozzá a közös kiadások viseléséhez, elesik a horvát jövedelmek percentuális megosztása, tehát elesik az a kérdés is, hogy mit és hogyan kell fölosztani. A hadmentességi adón kívül mindennemű hor-

vát közjövődelem Horvátországot illeti meg, a mely aztán ez összegből a hányad szerinti summát fizeti a közös kiadásokra. Ez alapon az imént közölt leszámítás ekként szólana:

A magyar korona országainak

1893. évi közös kiadása	---	---	---	---	---	---	334,361.468 frt
1893. évi közös bevétele	---	---	---	---	---	---	191,534.403 "
1893. évi közös tiszta kiadása	---	---	---	---	---	---	142,827.065 frt
Ebből a 6.844.594 %-os hányad szerint Horvát-							
ország fizet	---	---	---	---	---	---	9,775.984 frtot.

Horvátország

1893. évi jövedelme	---	---	---	---	---	---	22,571.517 frt
1893. évi kezelési költsége	---	---	---	---	---	---	3,234.853 "
1893. évi tiszta jövedelme	---	---	---	---	---	---	19,336.664 frt

Ehhez:

Belovár megyei lelkészi adó	---	---	---	---	---	---	26.091 frt
Régi adóhátralék	---	---	---	---	---	---	11.543 "
Együtt						---	19,374.298 frt
Ebből közös kiadásokra	---	---	---	---	---	---	9,775.984 frt
Horvátország javára	---	---	---	---	---	---	9,598.314 "
Tényleg kifizettetett	---	---	---	---	---	---	7,582.549 "
Marad Horvátország javára	---	---	---	---	---	---	2,015.765 "
Hozzá 1892-ből hátralék	---	---	---	---	---	---	2,153.868 "
1893 végén Horvátország összes követelése	---	---	---	---	---	---	4,169.633 frt.

A jövőben annak szabatos megállapítása válik szükségessé, hogy mi a közös kiadás és mi a közös bevétel. Ezen a téren az eddigi gyakorlat — a mely ellen sohasem volt kifogás — a jövőben is szó nélkül elfogadható s ezen a téren egyébként is sokkal egyszerűbb és könnyebb az eligazodás.

A horvát pénzügyi kiegyezésnek kizáróan a hányad alapjára való fektetése tehát a mellett, hogy az igazságot szolgálja, az egész horvát pénzügyi kiegyezést egyszerűbbé, világossá teszi. Tehát útját állja majd sok félreértésnek, sok recriminációnak és üdvös hatással lesz azért is, mert csökkentvén pénzügyi téren a surlódásokat, hozzájárul majd talán ahhoz is, hogy a politikai surlódások enyhíttessenek, hogy a politikai antagonizmus élei egy kevésbé megesorbítottassanak.

Hisz ma is emelkednek Horvátországban imitt-amott panaszok a leszámolás miatt. Ha e panaszokat a jövőben a hányadon alapuló rendszer meg fogja szüntetni: az kettős diadala lesz az igazságnak.

V.

Végezetül még a horvát pénzügyi kiegyezés politikai alkatelemeiről akarok beszélni, kiváltképen azokról a politikai elemekről, a melyeket a horvátok mesterségesen akartak belevinni a pénzügyi kiegyezés keretébe, noha azok egyáltalában nem voltak odavalók.

A horvátok nem elégedtek meg a nagy pénzügyi előnyökkel, a melyeket számukra az első kiegyezés biztosított, nem elégedtek meg azon további beneficiumokkal sem, a melyeket a későbbi kiegyezések folyamán szereztek magoknak; egyre nagyobb mértékben, mondom, mindezekkel nem elégedtek meg, hanem azon iparkodtak, hogy a pénzügyi kiegyezés megújításából instrumentumot alkossanak, a mely arra szolgáljon, hogy a magyar-horvát politikai kiegyezés kereteit tágítsa, annak eredeti tartalmát meghamisítsa és Magyarország és a társországok között valami federalistikus kapcsolatot létesítsen, a melynek főként az a célja, hogy a federalistikus kapcsolat csatornáin Magyarország gazdasági és pénzügyi erejéből minél többet vezessen le a társországokba. A szerep, melyet a horvátok a kiegyezéseken nekünk szántak, épenséggel nem lett volna irigylésre méltó. És meglehetősen furfanggal rendeztettek ezek a kísérletek, úgy hogy a magyar regnicoláris bizottságok részéről a legnagyobb elővigyázatra volt szükség, nehogy olyan határozatok csúszszanak belé a kiegyezésekbe, a melyek praecedensül szolgálhattak volna, hogy a horvát destructiv törekvések jogosultságának alapjait megvessék. És köszönettel kell följegyezni a magyar regnicoláris küldöttségek működése felől, hogy ha pénzügyi téren olykor-olykor talán messze is mentek ez engedékenységekben, a politikai törekvéseknek mindig a legteljesebben útját állották. Nem lehet mondanai, hogy pénzügyi téren csak kevés áldozatot követelt volna az 1868 : XXX. törvényczikk, de a magyar politikusok óvatos ellentállása igenis megakadályozta az 1868 : XXX. törvényczikk olyatén átalakítását, a mely a magyar concessiókat szinte végtelenül kibővítette, a horvát kötelezettségeket szinte végtelenül összezsugorította volna.

A horvát hozzájárulás ügyével kapcsolatos magyar áldo-

zatokat nem akarom újra felsorolni, de meg akarom itt röviden említeni az — hogy úgy mondjam — incidentális pénzügyi kedvezményeket, a melyeket a horvátoknak juttattunk. Az 1879-iki tárgyalások alkalmával a két küldöttség megbízást kapott arra is, hogy a kölcsönös követelések és tartozások leszámolása tekintetében létesítsen megállapodást. A megállapodás létre is jött olyképen, hogy: «Mindazon követelések, illetőleg tartozások, melyek egyfelől Magyarország részéről Horvát-Szlavonországek irányában, másfelől Horvát-Szlavonországek részéről Magyarország irányában a multa nézve, az 1879. évet is beleértve, az 1879. év december utolsó napjáig bármi czímen fönállottak, kölcsönösen kiegyenlítettettek tekintendők, úgy, hogy az 1880 január 1-ét megelőzőt időből Magyarország és Horvát-Szlavonországek közt semmi néven nevezendő követelés, illetőleg tartozás nem létezik.» E megegyezés alapja pedig az volt, hogy Magyarországnak 2,286.799 frt követelése volt, Horvátországnak pedig 1,850.111 frt követelése, úgy, hogy ez az arrangement a horvátokra nézve 436.684 frt hasznot jelentett. S a mikor 1891-ben a horvát földtehermentesítési pótlék ügyét véglegesen szabályozták, hát bizony az sem történt Horvátország sérelmével, mert a horvátok e szabályozásból kifolyóan 1,197.000 frtot kaptak.

A közjog kérdéseiben azonban rigorosusabb volt a magyar fölfogás. És méltán. Mert a hol politikai egyezkedésről van szó, ott a lemondás szinte örök időkre szól. És a magyar küldöttségek szabatos, óvatos eljárása abban az irányban is meghozta a maga gyümölcseit, hogy a horvát politikai követelések egyre szelidültek s a horvát fölfogás egyre inkább közeledett az 1868 : XXX. törvényczikkben megállapított helyes szempontok felé. Másrészt azonban ki kell emelni, hogy a horvát politikai követelések szelidülése azzal a hátránnyal járt, hogy a szelidség ártott a követelések őszinteségének, a nyílt ellenséges föllépést a kerülgetés váltotta föl.

A követelések 1873-ban voltak a legerősebbek. Akkor a horvátok annak kimondását kívánták, hogy: «Dalmátország, Horvátország és Szlavónia, mint egy államjogi egész «dalmát-horvát és szlapon királyság» nevezetet nyer, s a magyar királysággal s az ezzel összekapcsolt Erdélyországgal úgy Ő Felségének többi országaival, mint más államokkal szemben is, egy és ugyanazon államközösséget képez.» A kívánság,

mely e szavakban rejlik, meglehetősen homályos, de úgy látszik: szándékosan választottak ily zavaros fogalmazást, hogy azután abba utólagosan mindent belé lehessen magyarázni, különösen pedig azt, a mit a horvátok egyéb kívánságai elég nyíltsággal ki is mondtak, tudniillik azt, mintha a magyar birodalom conföderált állam lenne és mintha Horvátország Magyarországgal szemben teljes önállósággal birna, a melynek egyes részeiről a horvátok épen úgy mondanak le Szent István koronájának összes országai érdekében, mint a hogy lemond az önállóság bizonyos részeiről Magyarország az osztrák-magyar monarchiával szemben. A különállás külső jeleként a horvátok azt kívánták, hogy a bán a magyar kormánytól teljesen független legyen, Ő Felsége által a magyar miniszterelnök ellenjegyzése nélkül neveztessek ki és a czíme «Dalmát-Horvát és Szlavonország miniszter-bánja» legyen. Kívánták, hogy a magyar kormány a magyar országgyűlésen előterjesztéseit horvát nyelven is tegye meg; hogy a horvát képviselők magok válaszszanak a magok kebeléből egy tagot a delegátióba. Javasolták, hogy létesíttessék magyar-horvát bíróság, a melynek az a föladata, hogy a Magyarország és a társországok közt a kiegyezésből fölmerülő vitás kérdéseket eldöntse s a mely ítélőszék természetesen a legteljesebb paritás elve alapján szerveztetett volna. De ez sem volt elég a horvátoknak. Mindezekon kívül — a részletkérdéseket nem tekintve — azt kívánták, hogy a pénzügyi kezelés Magyarország és Horvátország között teljesen különíttessék el, hogy a horvát pénzügyi administratio a horvát önkormányzat hatáskörébe utasíttassék és a legfontosabb pénzügyi kérdésekre vonatkozóan a törvényhozás közössége is szüntettessék meg. A jelen munkában tárgyalt kérdések szempontjából aztán a pénzügyek elkülönítésének az lett volna az eredménye, hogy Horvátország a — 2·87 százalékos — hányad szerint reá eső hozzájárulást csak úgy fizette volna nekünk havi részletekben, mint a hogy mi fizetjük az Ausztriával közös kiadásoknak ránk eső részét a közös pénzügyminiszter kezébe. És miután a horvátok e kívánságaikat előterjesztették, megjegyezték, hogy: «A pénzügyek elkülönzése által főleg azon megbecsülhetetlen jótétemény éretnék el, hogy a szövetséges országok állami közössége tartós és szilárd alapot nyerne, miután az érdekek kölcsönös tisztelete a nemzetek és országok közt a leg-

erősebb kapcsolatot képezi.» . . . «Ez az egyedüli út horvát részről azon panaszok elnémitására, hogy Magyarország Horvát- és Szlavonországból nagyobb hasznot húz, mint a mennyit az államközösség érdeke a méltányosság szerint megkíván; másrészt pedig az egyedüli út Magyarországon azon közvélemény lecsillapítására, hogy Magyarország Horvát- és Szlavonország javára nagy anyagi áldozatokat kénytelen viselni.»

Hogy mi lett e kívánságokkal, azt tudjuk. A magyar kormány kellő módon és formában megértette a horvátokkal, hogy mily képtelenek az óhajtaik és nem is jutott azokból semmi az ország törvénykönyvébe. De azért nem hallgatott el a törekvés, a mely e kívánságok forrása volt. Mindössze szelidebbé és óvatosabbá lett: formát cserélt. 1879-ben a horvát bizottság — megtakarítások örve alatt azt ajánlotta, hogy a pénzügyi törvényhozás és végrehajtás közösségének fentartása mellett a «pénzügyi igazgatás átruházott hatáskörben a horvátországi kormánynak engedtesse át. A jelenleg létező zágrábi kir. pénzügyi igazgatóság az esetben a kir. horvát országos kormányba foglaltathatnék.» Hozzá tették még a horvátok, hogy: «A rendszer, melyet e küldöttség a pénzügyi közigazgatásra vonatkozólag ajánlatba hozott, sikerrel volna elfogadható a közlekedési és középítkezési ügyekre nézve is». A pénzügyek különválasztására vonatkozó törekvés tehát oda módosult, hogy maradjon meg a közösség, de a végrehajtásról a horvát autonomia gondoskodjék, még pedig a magyar kormány megbízásából. A számítás nem is volt épen rossz; a horvátok nyilván úgy hitték, hogy az átruházott hatáskörtől csak egy lépés van a saját hatáskörig, tehát a pénzügyi, a közlekedésügyi közigazgatás teljes elkülönítéséig. A furfang eltakaráására a horvátok e kívánságból bizalmi kérdést csináltak, mondván, hogy: «Ez a regnicolaris küldöttség azonban azt hiszi, hogy a horvát képviselő magatartása által mind a horvát országgyűlésen, mind pedig a magyar országgyűlésen országával és az összállammal szemben, a hazafias kötelességtudás oly bizonyítékait nyújtotta, hogy igényt támaszthat teljes bizalomra . . .» A bizalmon kívül pedig a horvátok még azt kérték, hogy az átruházott hatáskör költségeit Magyarországon fizesse meg. A magyar bizottság természetesen azonnal észrevette, hogy itt nem is annyira pénzügyi, mint inkább politikai és közjogi kérdésekről van szó és mert ily proble-

mákra nem volt megbízása, nem is bocsátkozott e kívánságok taglalásába.

Nem lett hát semmi a magyar kormány hatáskörének a horvát önkormányzatra való átruházásából. De azért az elkülönítési törekvések nem szüntek meg egészen. Csak megint formát változtattak. 1889-ben a leszámolás rendjét akarták a horvátok ily értelemben módosítani, mondván a következőket: «E leszámolás egyformán érinti úgy Horvát- és Szlavonországot, mint Magyarország érdekeit is, sőt azt mondhatnók, hogy érzékenyebben érinti az előbbieket, mint az utóbbiakat. Ezért azt tartjuk, hogy mikor a pénzügyminiszter e leszámolást eredetileg szerkeszti, a Horvát-Szlavon-Dalmátországek bánjának is adassék alkalom, hogy azt megtekinthesse s annak tartalmához hozzájáruljon, vagy esetleges kifogásait még előbb tehesse, mielőtt a leszámolás megvizsgálás végett az állami számverőszékekkel közöltetik.» Az 1868 : XXX. törvényczikk 28. §-a tudniillik úgy intézkedik, hogy a leszámolást a magyar kormány a magyar országgyűlés elé terjeszti, s miután az itt megvizsgáltatott, akkor közöltetik tudomás végett a horvát tartománygyűléssel. A horvátok tehát legalább itt akartak a törvénybe oly intézkedést belévínni, a melyből esetleg paritásra lehet következtetni. És kívánták a kérdésnek törvénybe való fölvételét annak ellenére, hogy tényleg — nem formailag — valósággal az az eljárás van gyakorlatban, a melyet a horvátok sürgettek. Gyakorlatilag tehát semmit sem nyertek volna, ha érvényre jut is ez a kívánságuk.

Utoljára 1891-ben a horvát földtehermentesítési pótlék szabályozása alkalmával merültek föl ilyenmő törekvések, a mikor a horvátok azt akarták, hogy a fölhalmazódott horvát földtehermentesítési pótlék fölöslegek hovafordítása, illetve fölosztása egyezkedés útján történjék, holott a kiegyezési törvény szerint ez az intézkedés nyilván a magyar kormány és a magyar törvényhozás hatáskörébe tartozik.

A mint e rövid történeti összefoglalásból látható, a horvátok még mindannyiszor kifejtettek bizonyos közjogi irreidentismust, valahányszor csak szó volt magyar-horvát pénzügyi egyezkedésről. Nem akarok túlságos fontosságot tulajdonítani a történelmi tanulságnak, de mégis szükségesnek tartottam e néhány tény elmondását, hogy lássék, mily óvatosságra lesz szükség a most következő magyar-horvát

egyezkedési tárgyalások alkalmával is; hogy lássék, mennyire szükséges a Horvátországgal való pénzügyi kiegyezés kereteinek szigorú meghatározása, a kérdés körének azon három kérdésre való korlátozása, a mely három kérdést főntebb a horvát kiegyezési problema kizárólagos tartalmául megjelöltem.

Igazság és a határvonalak pontos meghuzása: ime ezek a horvát kiegyezés ügyének legfőbb elvei. Ez elvekben benne van a mi jogunk, a mi érdekünk, és benne van a horvátok kötelezettsége is. A mi ez elveken túl van, az mind méltánytalan túlkapás az egyik részen, gyöngeség a másik oldalon; az mind arrogálása jogoknak, a melyekért nem adatnak politikai ellenszolgálatok és föláladozása jogoknak, a melyek fejében nem járnak politikai előnyök.

PAP DÁVID.

Az itt közölt tanulmány igen becses anyagot és történeti adatokat szolgáltat a horvát pénzügyi egyezmény megújításának kérdéséhez s azért szívesen teszszük azt közzé, habár a tanulmány hangjával és végkövetkeztetéseivel egyet nem érthetünk. A horvát túlzókkal szemben — persze — még élesebb hangot is méltán lehetne használni, de az ottani mérsékelt elemekkel szemben háláról vagy hálátlanságról beszélni nemcsak hogy nem politikus dolog, de még csak nem is igazságos. A háladatosság a politikában ép úgy, mint a magánéletben nem számítási, hanem tisztán csak érzelmi tényező s azért igaza van szerzőnek, hogy azt megvásárolni nem lehet, de az 1868. évi XXX. törvényczikk az akkor még adózási tekintetben passiv területet képezett Horvátországnak nem is azért biztosította első sorban az autonomia költségeit, hogy a testvéreket hálára kötelezze, hanem azért, mert a megélhetési biztosíték egyszerűen az állami közösség követelménye és természetes folyománya, legyen bár az állami közösség korlátlan, vagy területi autonomiák által korlátozott. A föltétlen állami közösség esetében is alig van állam, a melynek passiv területei ne legyenek, ezekre nézve magában a korlátlan állami közösségben fekszik a megélhetési biztosíték; ha azonban az állam autonom területekre oszlik, akkor nemcsak az autonomiának, de az állami közösség föntartásának is egyik termé-

szetes előfeltétele, hogy az autonomia költségei biztosítassanak. A biztosítás formái különbözők lehetnek, de annak lényege elől kitérni nem lehet, mert az egyértelmű volna a bomlás csirájának elvetésével. Ha tehát Horvátországgal föl kellett — pedig föl kellett — tartani a nyolcz százados állami közösséget, és ha a jogtörténeti fejlődés alapján concedálni kellett — pedig kellett — az autonomiát: akkor gondoskodni kellett arról is, hogy közjogi viszonyunkban a bomlás csirája bele ne jusson. Nyilvánvaló e szerint, hogy ha a szűkebb értelemben vett Magyarország a közös költségek vagy részben még a horvát autonomia költségei czímén is eddig több mint 100 millió forintot fizetett rá a Horvátországgal való állami közösségre, ezért mi hálát épen oly kevésbé igényelhetünk a horvátoktól, mint például a gazdag alföld a kárpáti felvidéktől, a mely két államterület közt bizonyára hasonló eset áll fenn, csak hogy a ráfizetés összege számokban nem mutatható ki.

Más kérdés az, hogy szükség volt-e az 1868: XXX. törvényczikk 27. §-ának azon rendelkezésére, mely szerint a passiv állapot megszűnése után Horvátország saját jövedelmi fölöslegével szabadon rendelkezhetik? Föltéve, hogy az állam többi részeinek zárszámadása ugyanakkor hiánnyal végződik, a törvény e rendelkezése igazságtalan, ellenkező esetben pedig az igazság azt kívánja, hogy a fölösleg vagy közös állami célokra, vagy az adóteher apasztására fordíttassák. S épen azért föltehető, hogy ha ez az eset actualissá válik valamikor, inkább a törvény betűje, mint az örök igazság követelménye fog — közegyetértéssel — változást szenvedni.

Mindezekből önként következik, hogy szerzőnek azon végkövetkeztetésével, hogy az autonomia költsége biztosításának elejtésével a megújítandó pénzügyi egyezmény egyszerűen a közös költségekre visszatartandó hányad megállapítására szorítkozzék — egyet nem érthetünk. Ha csakugyan igaz az, hogy Horvátország immár megszűnt passiv adóterület lenni, akkor még érthető volna, ha a horvát túlzók részéről tétetnék ily az állami közösség tagadását vagy bomlasztását célzó, a szerző által is annyira hibáztatott federalistikus célzatot szolgáló javaslat, melyet azonban nekünk föltétlenül vissza kellene utasítanunk, mert pénzügyi visszaesés esetére (és ugyan hol volt valaha ország, mely a pénzügyi téren csak

előre felé haladott) a hiánylatot nem ugyan törvényességi, hanem opportunitási alapon mondjuk: az állami közösség érdekében megint csak nekünk kellene viselnünk vagy a mi még ennél is rosszabb, mert már a bomlás kezdete volna: Horvátországnak külön adótörvényhozást kellene engednünk.

Szerzővel ellenkezőleg, mi az 1868: XXX. törvénycikk 13. §-át, mely az activ és passiv adóterületek kölcsönös kiegyenlítését stipulálja, a kiegyezési törvény egyik legsarkalatosabb és változhatatlan határozmányának tartjuk, s az esetben, ha magyar részről tétetnék javaslat annak megdöntésére, épen nem csodálnók, ha horvát testvéreink a már ismert vagy még fokozottabb közjogi ellenkövetelésekkel állanának elő. De különben is oly eset még nem fordult elő, hogy a biztosító fél akkor igyekezzék megszüntetni a biztosítéki viszonyt, mikor annak tényleges terhe már-már apadóban van, talán már meg is szűnt. Hiszen a biztosítéki viszony terhével viszont bizonyos jogok is járnak, a concret esetben például az, hogy az állam a horvát autonomia budgetjére s így közvetve magára az autonomiára is bizonyos mérséklő befolyást gyakoroljon, — erről akarja szerző (s épen most, mikor a pénzügyi helyzet jobbra fordul) az államot lemondadni?!

Hogy az államnak ez a joga az időszakai pénzügyi rendezések alkalmával eléggé megóvatott-e ez ideig, vagy sem? az megint más kérdés. Horvát testvéreink bizonyára, ha nem is hálával, hanem testvéri érzülettel el fogják ismerni, hogy a szoros igazság mértéke tulajdonkép azt kívánta volna, hogy a horvát autonomia költségei lépést tartsanak a megfelelő magyar igazgatási ágak költségeivel s illetve ezeket csak a kisebb területre súlyosabban nehezedő általános költségeknél haladassák meg aránylagosan; hogy azonban Magyarország testvéri szeretettel tért engedett annak, hogy a horvát autonomia budgetje minden irányban lényegesen jobban legyen dotálva, mint a megfelelő magyar igazgatási ágaké. Így történt az, hogy a horvát autonomia költségei az 1868-diki 2.200,000 forintról immár hét és fél millióra emelkedtek, ott az állami közigazgatás már be lévén hozva, nálunk még nem. S idáig a dolog rendben van, de az már csakugyan anomalia, hogy még mielőtt Horvátország adóképestségének passivitása megszűnt volna, Horvátországnak már is három millió forintot meghaladó fölöslege legyen. Hogyan történhetett ez? Egyszerűen

úgy, hogy eddigelé az autonomia dotálásánál nem a tényleges költségek voltak irányadók, hanem a budget kerete előbb egy átalánösszegben, később a Horvátországból eredő adók és közjövedelmek egy bizonyos százalékos hányadában szabattak meg, mely eljárás mellett véletlenül megtörtént, hogy jelentékeny összegek takarítottak meg, de épen úgy bekövetkezhett volna az ellenkező eset is. S minek kellett volna történni az utóbbi esetben? A törvény betűjétől mindenesetre el kellett volna térni s vagy az állami közösség érdekében a hiánylatot a közös kincstárból kellett volna pótolni, vagy pedig Horvátországnak külön adókiivetést engedni, a miből persze — minthogy az állami közösség elve az utóbbi alternatívát kizárja — igazság szerint az következnek, hogy viszont a múltra nézve fönnálló fölösleg a közös kincstár javára volna visszakövetelendő.

Ily anomaliákat az átalányozási vagy hányadrendszer mellett lehetetlen elkerülni s azért mindkét fél érdekében legmegfelelőbb volna a horvát autonomia költségeit mindenkor a tényleges zárszámadási eredmények szerint venni a leszámolás alapjául, s e végből, hogy az lehetséges legyen, a horvát budgetre, póthitelekre és esetleges túlkiadásokra a közös pénzügyminiszternek és a miniszterelnöknek megfelelő törvényes befolyást biztosítani.

Szerk.

KÖZOKTATÁSUNK SZERVEZETÉNEK REFORMJA.

Megjegyzések Csorba Ferencz két cikkére.*)

Második és utolsó közlemény.**)

IV.

Ezzel majdnem végére értem Csorba fejtegetéseinek a középiskolára, illetőleg az utóbb tárgyalt realiskolára nézve. De miként említettem, vizsgálja ő a realiskolát nemcsak a gymnasiumhoz, hanem a polgári iskolához való viszonyában is. Idevágó fejtegetéseinek csak azon részleteivel akarok foglalkozni, melyekből kifogás alá nem eső adatok alapján kitűnik, hogy a realiskola alsó osztályaiból a polgári iskola mégis átveszi azon tanulók egy részét, mely különben a realiskolába ment volna, és hogy sok helyt, a hol a gymnasium mellett nem volna, mint most, realiskola, hanem helyette polgári iskola, ez is megtenné ugyanazt a szolgálatot, mint az a realiskola, mely úgylis útközben elhullatja tanulóit.

A cikkíró idevágó tételeit én is bizonyos határig helyeslem és ezzel eljutottam cikkeinek oly vezető eleméhez, mely elvileg magában zárja az igazság magvát, bár a reá vonatkozólag ajánlott reformokat nem helyeselhetem. Csorba cikkeinek azt a vezető gondolatát értem ugyanis, hogy azoknak, kik nem akarnak gymnasiumba vagy realiskolába menni, de a népiskola elvégzése után 15—16 éves korukig mégis tanulni

---

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 230. szám és *Budapesti Szemle*, 1897. 241. szám.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 242. számában

szeretnének, megadjuk a módot arra, hogy megfelelő, kikerekített műveltséghez jussanak. Láthatni, hogy én nem családi, társadalmi vagy vagyoni viszonyok miatt gymnasiumba nem való elemekről beszélek, mert ilyeneket, miként fentebb kifejtettem, nem ismerek, hanem egyszerűen csak olyanokról, kiket szüleik mindjárt — bármi okból — nem a középiskolába szánnak. E gyermekek számára, kik most annyi esetben teszik a gymnasium férgesét, mely ha nem is hull mindig, hogy Csorba kifejezését idézzem, a proletariatus fertőjébe, de mindenesetre azzal az erkölcsileg nyomasztó tudattal megy neki az élethivatásnak, hogy úgyszólván be nem fejezett, föladatának teljesítésére nézve csonka életszakasz van mögötte: ezek számára okvetetlenül gondoskodni kell egy bizonyos célhoz eljutó kikerekített műveltséget adó iskolai intézményről. De e gondoskodás nem történhetik sem a mai, jogtalanul középiskolásdit játszó polgári iskola útján, sem pedig ennek mestersegesen hat osztályú realiskolává vagy hat osztályú latin nyelv nélküli gymnasiummá való felfűvése útján, mint Csorba első cikke kívánja, sem pedig végül a mai realiskolának hat osztályú intézetté való összepréslése útján, mint a második cikk jónak látja. Hanem e gondoskodás, azt hiszszük, egyesegyedül a népiskolai törvény általános része'intentióinak teljes végrehajtása, illetőleg továbbfejlesztése útján történhetik. Népiskolai törvényünk (1868. évi XXXVIII. törvénycikk) első §-a kötelezi a szüléket, gyámokat, illetőleg gazdákat arra, hogy a gondjokra bízott gyermekeket életidejük hatodik évének betöltésétől egészen a tizenkettedik, illetőleg tizenötödik évig neveltessék. Azaz a gyermekek tizenkettedik életévéig mindennapos rendes, tizenharmadik évöktől a tizenötödik évig az úgynevezett ismétlődő oktatást teszi kötelezővé. Az utóbbit azonban, vagyis a három évi ismétlődő-oktatást mindenki, a ki a törvény intencióját helyesen értelmezi, csak úgy fogja tekinteni, mint a kényszerítő körülmények nyomása alatt szükséges expedienst, valóságos malum necessariumot, de mindenesetre, mint az oktatás minimumát, melyben minden nevelés alatt levő magyar embert, álljon az a Csorbától annyiszor emlegetett társadalmi viszonyokra nézve bármily alacsony fokon is, okvetetlenül részesíteni kell. Szóval a törvény, abban kételkedni sem lehet, legalább kilencz éves iskolázásra gondol. A kilencz éves iskolának csak legfelső három évére nézve engedi meg, hogy ez már, időre és tan-

anyagra nézve is szűkebb mederben folyva csak kísérje az élethivatásra való szorosabb előkészülés (iparostanonczság és ehhez hasonlók) munkáját. Mondom, a törvény ezt megengedi, de természetesen a törvény szellemében is csak kedvező ténynek tekinthető, ha e végső három év is — a tizenharmadik életévtől a tizenötödik évig — valóságos rendes iskolázást nyújt.

Véleményem szerint a felső három év rendes iskolázása, melynek a törvényben megkövetelt rendes hatévi népiskola felett kell épülnie, van hivatva minden tekintetben pótolni a mai polgári iskolát. Egy kilencz osztályú teljes népiskola, mely elvezeti a tanulót hatodik évétől tizenötödik évéig, elvezeti a műveltség oly fokáig, mely megérteti vele a jelent, a mennyire e megértés a nemzeti élet köznapi munkájához okvetetlenül szükséges: ez lépjen a mai csonka — nem annyira a törvény hiányánál fogva csonka, mint inkább a renyhe gyakorlat által megcsonkított — népiskola helyébe, és ez pótolja a mai se hal, se hús polgáriskolát is.★)

E kilencz osztályú teljes népiskola, mint magában önálló, semmi magasabb iskolanemre elő nem készítő iskolanem, oszlanék aztán első sorban általános pædagogiai szempontoktól vezetett módon három tagozatra, mely pædagogiai szempontokat ügyes alkalmazásuk mellett kellőképen támogatnának gyakorlati szempontok is. A belső pædagogiai szempontokat ezuttal e dolgozatom természete miatt nem kívánom behatóbban tárgyalni, jöllehet minden iskolai alkotásnál magától érthetőleg ezeket tartom az alapvető és irányadó szempontoknak. A gyakorlati szempontok pedig könnyen erednek magoktól is.

A népiskola legalsó három éves tagozata, mely a gyermeknek bizonyos közvetlen környezetére (e környezet itt nem terjedhet tovább, mint legfeljebb szülőhelye vidékének határáig) vonatkozó tárgyi szemléletén és a történeti élet legprimitívebb (meseszerű) tényeinek bemutatásán kívül adja a közös tanuláshoz szükséges legelső formalis ismereteket (írás, olvasás, számoló alpműveletek korlátolt nagyságú egész számokkal): szolgálna természeténél fogva a középiskola alapjának.★★) Alapjának, de nem előkészítőjének, azaz a középiskola

★) V. ö. Kármán Mór előadását *A népiskola szervezete és tanulmányi rendjéről. Magyar Tanítók Kaszinója*, I. évfolyam 1. szám. Melléklet.

★★) V. ö. ugyancsak *Magyar Tanítók Kaszinója*, 1. sz. 12. és 13. l.

belőle kapná a maga tanulóit, de a maga tárgyait nézve a szó szoros értelmében alig kívánna valamit a népiskolától, legkevesebbé valóságos előkészítést, melyre az utóbbinak semmi körülmények mellett nem szabad vállalkoznia. A népiskola három osztálya kizárólag csak a maga negyedik osztályára, de korántsem valamely más iskola első osztályára készítene elő.

A népiskola második tagozata (4—6 osztály, 10—12 életév), mely a kezdetleges tárgyi szemléletek és formalis ügyességek fölé emelkedve a nemzet történeti és gazdasági életének, valamint a természetnek egyszerűbb típusaival ismertetné meg a tanulókat, formalis tekintetben pedig elvinné őket kellő nyelvtani és számtani felvilágosítással a helyes írás és pontos számítás fokáig:*) ez alapul szolgálna mindennemű oly élethivatásnak, mely maga is előkészítőül legalább három évi tanonczfokot követel meg, de úgy, hogy e tanonczfok, illetőleg a vele járó gyakorlati foglalkoztatás egész (esetleg három éven túl is terjedő) tartama alatt okvetetlenül megtűr egy kisebb méretű, bár a mainál sokkal magasabb fokú, legalább egy-két órát naponként elfoglaló iskolai oktatást.**)

Vagyis e középső tagozat alapul szolgálna a kisebbrendű földműves, iparos, kereskedő, valamint a magán- és hivatalsszolgai élethivatásoknak. Ezekre sem készítene elő a népiskola középső tagozata, hanem ők is csak egyszerűen kapnák belőle a közműveltség megfelelő elemeivel ellátott tanonczait, a kiket a közműveltség alkotó részeinek továbbfejlesztése mellett szakszerű elméleti irányban nevelni a tanonczévek iskoláztatásának lehetne esetleg földadata.

A népiskola középső tagozata, azaz hatodik osztálya is kizárólag a népiskola felső tagozatára, azaz hetedik osztályára készítene elő. E felső tagozat, mely az irodalmi, történelmi, gazdasági és természeti oktatást a nemzeti közműveltség céljaiból pædagogiailag megállapított fokig betetőzné: mindenekelőtt befejezné a népiskolai közüktatást, vagyis azt az oktatást, melynek tartalma minimumát teszi azon közműveltségnek, melyet minden magyar ember megkövetelhet nemcsak magától, hanem nemzete minden más fiától is.*)

*) L. u. o.

**) V. ö. Paul Natorp, *Grundlinien einer Theorie der Willensbildung*, Archiv für systematische Philosophie, III. B. H. 1. p. 67.

***) L. Kármán Mór, *Magyar Tanítók Kaszinója*, I. é. 1. sz. 12. l.

A ki a kilencz éves népiskolát befejezte, annak, ha nem akar, nem kell tovább tanulnia. Az állam, a nemzeti közösség nem kényszeríti tovább reá. Neki nyitva áll oly élethivatások egész sorozata, melyek nem kívánnak specialis szakszerű iskolázást, a földműves, iparos, kereskedő, magánhivatalnok és — a minősítési törvény megfelelő módosítása alapján — az alsóbbbrangú közhivatalnok pályája is. De ezen önálló fontos jelentősége mellett alapul szolgálhat a népiskolának e felső tagozata, illetőleg az egész népiskola még egyes felsőbb iskolanemeknek is, melyek ugyanis bizonyos szakszerű elméleti iskolázást igényelnek. Vagyis alapul szolgálhatnak a mai úgynevezett szakiskoláknak,*) azaz a ma meglevők közül a gazdasági, ipari- és kereskedelmi középiskoláknak, esetleg az alsó-népiskolai tanítóképzőknek,**) mely szakiskolafajokat a maiakon fölül tetemesen szaporítani lehetne. A kivétel kérdése volna aztán, melyre most kitérni nem akarok, vajon a kilencz osztályú népiskolához közvetlenül csatlakozzanak-e az utóbb említett szakiskolák, vagy egyik-másik szakban népiskola és szakiskola közé essék-e néhány évi gyakorlati foglalkozás, vagy a mi még egy harmadik eshetőség volna, egy bevezető és egy befejező elméleti cursus közé jusson-e megfelelő gyakorlati idő.

A népiskola ily ujjaalakítása, illetőleg a mai népoktatási törvény szellemében való kiépítése természetesen maga után vonná nemcsak a népoktatási törvényben (1868: XXXVIII. törvényczikk) tervezett ismétlő oktatást, nemcsak az ipar-törvényben (1884: XVII. törvényczikk) említett tanoncizkolázást, nemcsak a teljes népiskolához csatlakozó szakiskolák átalakítását, hanem maga után vonná a középiskolának is a kiegészítését, még pedig alul való kiegészítését, úgy hogy a gyermekeket kilencz éves korukban a népiskola három osztályából véve át kilencz éven át, tehát tizennyolczadik évökgig vinné őket.

Kilencz osztályú népiskola és kilencz osztályú középiskola: ez volna szerintem a két iskolanem külső szervezeté-

---

*) L. u. o.

**) Ez iskolafajok a tölem vázolt módon a jelenleginél egy évvel hosszabb iskolázáson átment tanítványokat kapnának, a mi csak e szakiskolák színvonalának emelésére szolgálhatna.

nek jöendő alakja. Mit nyerne ezáltal amaz is, emez is tartalmi tekintetben, pædagogiai föladatainak kellő keresztül-vihetőségére nézve: ennek kifejtése itt nagyon messze vezetne. Csak annyit akarok még megjegyezni, hogy a középiskolának is volna három, három évből álló tagozata, mely három tagozat egyébiránt már most is világosan fölismerhető a gymnasium tantervében, csak hogy míg most két évből áll a legfelső tagozat (persze csak belső, didaktikai tagozatokról van itt szó), addig a kilencz osztályú középiskola szervezete mellett e legfelső tagozat is három évből állana, és így sok didaktikai kívánságot, melyet ma egyfelől a magyar irodalmi, másfelől a természeti oktatás joggal hangoztat, könnyű szerrel teljesíthetnénk. A középiskola első és második trienniuma megfelelné némileg, a mennyiben ez különben a tantervek és műveltségcélok nagy eltérése mellett lehetséges, a népiskola második és harmadik trienniumának és felsőbb iskolanemekhez való átmenet lehetősége vagy tisztviselői minősítés dolgában velök legalább is egyenlőrangú volna. A trienniumokon belül való elmaradás, — mely lehetséges ugyan bizonyos végső esetekben, testi-lelki nagy bajok miatt, de a mely a lehetőleg legkisebb számú esetre szorítandó — a hivatalos beszámításnál (akár a felsőbb iskolanemre való átmenetel, akár pedig minősítés dolgában) az utolsó befejezett triennium elvégzésével volna csak egyenlő értékű. Azaz hivatalos beszámításnál nem léteznék más, mint három, hat, kilencz népiskolai, illetőleg három, hat, kilencz középiskolai osztályt végzett tanuló; az egy vagy két év a trienniumon felül legfőljebb különben egyforma qualificálás mellett kedvező súlytöbbletként nyomhatna a latban.

A népiskolai és középiskolai szervezeteknek ily tagolt-sága nyujtaná a szükséges szervezeti egység mellett még a tagok azon könnyed mozgékony-ságát is, mely őket — a pædagogiai követelményekről nem is szólva — gyakorlati célokra könnyen kezelhetőkké és a kellő módon egymásba illeszkedőkké tenné.

De mi lesz a népiskola és középiskola ily átalakulása mellett a polgári iskolából? kérdezhetni ezután. Hogy mi erre a feleletem, az némileg kitünik már a mondottakból is. Feleletem egyszerűen csak az lehet, hogy a népiskolai ilyen egyedül helyes, azaz a törvény szellemének és a pædagogiai elveknek

egyaránt megfelelő fejlesztése mellett nem lesz szükség a mai polgári iskolára.

Népiskola és középiskola között semminemű közbeeső intézetre szükség nincsen és talán nem is volt. Ha valamit szerencsétlenül, minden kényszerítő ok nélkül, de talán kissé a név félreértésével is vettünk át nyugati szomszédainktól: akkor a polgári iskola szerencsétlen alkotása ez. Ha ez alkotást a rég megérdemelt megsemmisülés éri, azt hiszszük, nem lesz, ki siratni fogja, legfőlőbb a ma polgári iskolákban tanító emberek egy kis része, tudniillik azok, kiknek egyik fontos kérdésök az, polgári iskolai tanítók-e, vagy pedig polgári iskolai tanárok. Ezek is aztán idővel bele fognak abba nyugodni, hogy egyik részökből lesz felsőbb népiskolai tanító, másik részökből pedig középiskolai tanár.

A teljesség kedvéért és különös tekintettel a Csorbától bizonyos szeretettel előtérbe helyezett finacnzpolitikai szempontra, azon kérdés fejtegetése elől sem akarok egészen kitérni, vajon miképen gondolom e kilencz osztályú népiskolák megoszlását országszerte. Magától érthetőleg korántsem hiszem, hogy az eszményi állapot, vagyis hogy mindenütt az ország minden községében legyen egy teljes népiskola, a közel jövőben megvalósuljon. E tekintetben is, a népiskolák territorialis elhelyezésére nézve ügyet kell vetnünk a népiskola említett három tagozatára.

A népiskola legalsó tagozatának, vagyis a népiskola első három osztályának nem szabad hiányoznia az ország legkisebb községéből, illetőleg legkisebb tanyájáról sem. Egy-egy hat osztályú népiskola lehet esetleg csak több, három-öt helység által alkotott csoport megfelelő középpontján, teljes kilencz osztályú népiskola pedig csak tizenöt-húsz helység által alkotott csoport centrumában. Az egy közös iskolával bíró csoportot alkotó községek, illetőleg tanyák számát itt csak találmra jelölhettem meg, inkább csak példának okáért, mint a megvalósulás alapjául. Erre nézve csak pontos statisztikai összeállítások adhatnak irányadó fölvilágosítást.

Hogy az országnak ily nagyszabású népiskolaügyi föl-szerelése minden beosztás mellett is igen sok pénzébe kerülne, sokkal többbe, mint a mennyibe népiskolaüggye jelenleg kerül, azt jól tudom. De másfelől tudom azt is, hogy más művelt országokhoz képest kellene is, hogy többbe kerüljön. Honnét

vegye e pénzt? Nem sokat értek a finanszpolitikához, de erre vonatkozólag, tudniillik a népiskolaügyi finanszok politikájára nézve mégis bátorkodom egy-két javaslattal előállani.

A népiskolától követelt finanszialis eszközök szaporítására több módot tudok. Az első és leghathatósabb volna egy kellő, a maihoz képest máskép szervezendő iskolaadó behozatala, tudniillik oly iskola-adóé, mely a vagyontalant vagy csekély vagyont épenséggel nem, a jómódút közepesen, a gazdag embert aránylag igen erősen terhelné, szóval egy az alsó vagyoni kategóriákban a nullától fölfelé igen lassan, a felső vagyoni osztályokban pedig igen gyorsan előrehaladó progressiv iskola-adóé. *) A progressiv adónak egyébiránt is újabban sokat emlegetett behozatala éppen az iskola-adó terén talán nem akadna nagy nehézségekre. Semmiesetre sem láthatunk benne valami nagyobb méltánytalanságot, ha meggondoljuk, hogy a jómódúaknak most is óriási költségekbe kerül gyermekeiknek néha minden kellő ok nélkül magánúton való iskoláztatása, a mely költséget megfelelő iskolaadó aránylag már nem nagyon szaporítana.

Érdemes volna egyszer, ha van rá út és mód, a magánúton való neveltetésnek, ide számítva még a házi correpetitörök és egyéb (nyelv-, zene- stb.) tanítók útján való oktatás költségeiről statisztikát összeállítani. A ki erre nézve nemcsak fővárosunk, de vidéki nagyobb városaink és másfelől egyes elszigetelt helységek viszonyait ismeri, az tudni fogja, hogy Magyarországon — az újabb műveltségű népek e téren a dolog természeténél fogva aránylag többet költenek, mint a régi műveltségű népek — rengeteg összegeket költenek a magánúton való oktatásra, gyakran csak az iskola mellett a magánúton való pótló oktatás céljaira. A magánnevelésre fordított ez összegből valamit elvonni a köznevelés céljaira, illetőleg az ez összeget elköltő jobbmódúakat eddigi költségeiken fölül még megterhelni eddigi terheikhez képest aránylag nem nagy többlettel: ez nem tekinthető méltánytalanságnak vagy éppen igazságtalanságnak ott, a hol oly fontos közérdekek forognak szóban.

A népiskolaügy költségeinek fedezésére szükséges pénz-

---

*) Ily iskola-adóreform persze maga után vonná az 1868. évi XXXVIII. tcz. 35. §-ának átalakítását.

beli eszközöknek egy másik forrása lehetne a középiskolai tandíjak emelése, persze ismét kizárólag a jómódúak rovására. A vagyontalan, de tehetséges gyermekekkel megáldott szülőket az korántsem terhelné, mivel azok továbbra is élveznék a tandíjmentességet. A középiskolai tandíjak e fölemelésében én korántsem látnék «a tanügyi kormányznak a középiskolai oktatást vezető közegei» részéről «a gymnasiumok túlszofaltságára irányuló áradat apasztani igyekvő erőszakosintézkedést», mint a minőnek Csorba Ferencz első cikkében a tandíjak emelését mondja*), hanem csak észszerű cultur-financzpolitikai intézkedést látnék benne, különösen akkor, ha a népiskolaügy venné hasznát. Erőszakos intézkedésnek nem mondhatnám a középiskolai tandíjak fölemelését már azért sem, mert a tandíj nálunk**) még mindig kisebb, mint Ausztriában vagy Poroszországban; nálunk 24—36 forint (egyedül csak a budapesti gyakorló-főgymnasiumban a rendkívüli tantárgyak díjának kötelező beszámításával 50 forint), míg Ausztriában 30—40—50 forint, és Poroszországban 120 márka = 72 forint.

A népiskolaügy költségeinek egy harmadik tölem itt nem szívesen említett és mindenesetre nagy óvatossággal kezelendő forrása lehetnének a felekezeti iskolafőntartókkal folytatandó bizonyos transactiók, különösen oly helyeken, a hol a felekezeti iskolák főntartása ma némileg luxus-számba megy, miként azt helylyel-közzel találhatók aránylagos néptelenségek mutatja. Ezt az eszközt persze, miként mondtam, csak nagy óvatossággal szabad használni, nem annyira a felekezeti érzékenységre való tekintettel, melyet szerintem az államnak épenséggel nincs oka túlságosan dédelgetni, mint inkább azon fontos szempontból, hogy nálunk egyelőre, a mennyire lehet, minden iskolafőntartó tényezőt egyetemesen és egyenként a legmesszebbmenő morális támogatásban kell részesíteni. S a nagyérdemű iskolafőntartók között nálunk a felekezeti természetűek mindenkoron első helyen állottak.

A tölem vázolt népiskolai szervezet megalkotásának egy magától eredő negyedik jövedelmi forrása volna pedig a polgári iskolák megszüntetéséből származó nyereség.

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 254. és 255. l.

**) L. erre nézve az 1894. évi miniszteri jelentést.

Jól tudom, hogy az említett jövedelmi forrásoknak együttvéve való igénybevétele mellett is a népiskola ügyének szervezete, a mint azt föntebb körvonaloztam, nagy terheket róna a nemzet vállaira. De ha van kiadás, melynek az egész nemzet, még egyetlenegy egyénét sem véve ki, látná közvetlen nemes hasznát, akkor a népiskolaügy hatalmas fejlesztése az. S nem kell hozzá messzemenő politikai elmélkedés, hogy belássuk, hogy az e téren tett, bármily nagymérvű investitiók egy emberöltő múlva is meghozzák a magok kamatjait, még pedig a szó legszorosabb, pénzbeli értelmében is.

V.

Csorba Ferencz első cikkének derekát, miként ez czíméből is kitetszik, az egyetemi, illetőleg specialiter a jogi oktatásra vonatkozó fontolgtatásai teszik. Az utóbbi specialis fejtegetésekkel nem kívánok, miként már bevezetőleg is kijelenttem, ez alkalommal foglalkozni, de annál behatóbban szeretném az egyetemekre általában vonatkozó megjegyzései szemügyre venni. Igaz ugyan, hogy amazok emezekkel szorosan össze vannak szöve, de azért mégis kiválaszthatók a fejtegetések e sokaságából azok, melyek az egyetemek általános hivatását és nálunk való szerepét akarják elvileg megvilágítani.

Ez elvi jelentőség színét mutató részletek közül már sokszoros ismétlődésöknél és bizonyos előtörő pathosnál fogva szembeötlik az, a mit a cikk írója az egyetemek tanszabadságáról, illetőleg ennek két oldaláról, a tanítási és tanulási szabadságról mond. Az első szerinte abban áll, hogy «minden tanár taníthat azt és úgy, a mint neki tetszik».*) Az utóbbi pedig azt jelenti,**) hogy «a tanuló szabadon választhat a tárgyak közt és a tanulásban nem áll semmiféle ellenőrzés alatt». E tanszabadság vagy talán csak az utóbbi oldala (ez nem tűnik ki egészen világosan, minthogy az író cikke folyamán nem mindig tartja külön a tanszabadság két oldalát) Csorba szerint, ha jól értem, oly kincs, mely csak az igazi

---

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 250. l.

***) U. o.

egyetemeket illeti meg, a felső szakiskolákat pedig nem, illetőleg oly kincs, melynek használatára a középiskolákból kikerült ifjaink óriásilag túlnyomó része nem alkalmas,*) a miért is gondoskodni kell róla, hogy ezek ne az egyetemre tóduljanak, hanem a nekik nem való tanszabadságot nélkülöző felső szakiskolákra menjenek. Egy ebből önként folyó következmény aztán az, hogy a míg oly nemzedék nem keletkezik, melynek kebelében «a tanszabadsággal helyesen élni tudó elemek száma tetemesen megszorodott,**) addig új egyetem föllállításának kérdésével foglalkoznunk nem szabad.

Nincs itt szándékom a tanszabadságra, illetőleg a tanítási és tanulási szabadságra nézve elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni. Annál kevésbbé szándékozom ezt tenni, mert e kérdést csak nemrég tárgyalta egy magyar könyv***) oly alapossággal és akkora történeti apparatussal, hogy hosszú időre, azt hiszem, senkisem fog e dologról újat mondhatni. Csak ennyit akarok megjegyezni: A tanítás szabadságát abban az értelemben, hogy a tanár ott a katedrán azzal a mit mond — természetesen az állami törvények keretén belül — csak tudós lelkiismeretének legyen felelős és senki másnak: ezt minden felső iskolának, legyen a neve egyetem, vagy legyen jogakadémia, meg kell adni s erre nézve nem lehet különbség egyetem vagy felső szakiskola között. A tanulás szabadságát ellenben, vagyis azt a jogot, hogy a tanuló egyetemi évei alatt kénye-kedve szerint akármivel foglalkozzék, ha elvben némileg meg is van a szó szorosabb értelmében vett egyetemeinken, tényleg alig veszi valaki igénybe, még pedig legkevésbbé azon a facultáson, melyre Csorba czikke első sorban tekint, tudniillik a jogi facultáson. Itt, de az orvosi facultáson is a vizsgálati szabályzatok annyira kötött marcheroute-ot adnak a hallgatónak, hogy azt hiszem, alig található csak egy is ezer hallgató között, ki egészen szabadon tetszése szerint hallgatná a jogi disciplinák egyik-másik csoportját. Még a philosophiai facultáson is, a hol aránylag legnagyobb a szabadság, mint-hogy a tanárképzés egyelőre nem nyugszik ex offo az ő vállain,

---

*) *Budapesti Szemle*, 1896. 259. lapon.

**) *Budapesti Szemle*, 1896. 259. lapon.

***) *A tanárképzés és az egyetemi oktatás*. Pædagogiai tanulmány.

Írta Kármán Mór. Buda-Pest, 1895.

szintén fehér hollók azok, kik egészen szabadon — tekintet nélkül a tanári vizsgálat követelményeire — intézik tanulmányaikat. S így a tanulás szabadsága, melylyel ifjúságunk állítólag élni nem tud, oly illusorius, oly akadémikus valami, a mit az egyetemek szaporítása ellen érvül fölhozni, mint Csorba teszi, egyáltalában nem lehet és nem szabad. Ha egyetemeink csak oly hallgatók számára volnának, kik a tanulás szabadságát egész teljességében élvezni akarják, illetőleg, kik azonnal egyetemre jöttükkor arra szánnák magukat, hogy valamely disciplinát majdan «tudományosan művelni és fejleszteni» tudjanak: akkor az egyetem szó egészen mást jelentene, mint a mit ma tényleg jelent, és akkor igazán egyetlenegy egyetem is az egész országban nagyon is elég volna, hiszen sok tanárnak talán éveken át egyetlenegy tanulója sem akadna, és még a legtöbb tanulóval bíróknak sem volna több hallgatója, mint ma egyik-másik tudomány legfélreesebb zugával foglalkozó specialis collegiumnak. Ily egyetem kizárólag tudósokat képző intézet volna, ilyen pedig nincs nálunk és nincs — kivéve talán némileg a német philosophiai facultást, mely eléggé helytelenül ilyen szeretne lenni — sehol e föld kerekiségén.

A mi egyetemeink — a tudományegyetem épen úgy, mint a műegyetem — gyakorlati életpályákhoz adják meg a tudományos képzettséget; e jellegök pedig a priori nem fér össze a tanulás oly szabadságával, melylyel a hallgatók esetleg élni nem tudnának. S ez helyesen is van így. Az egyetemeknek a nemzeti életben ma csakis ez adja meg létjogosultságokat. Nem az elvont tudományosság művelése, nem a sokat emlegetett «tudomány, mint önczél» szabja meg az egyetemek föladatát, hanem a tudománynak, mint a nemzeti élet vezető ágaihoz való szükséges életföltételnek adása teszi és teheti egyetlen föladatát. Igenis, ez teszi az egyetlen föladatát Európá-szerte és kell, hogy különösen nálunk tegye. A tudomány mint önczél és a tudomány, mint kenyérkereset között van még egy szerepe a tudománynak, és ez: a tudomány a nemzeti élet szolgálatában, a tudomány, mint legnemesebb, leg-hatalmasabb társadalmi tényező. Ha Schiller ma élne, talált volna a tudományról szóló ismeretes distichonjához:

Einem ist sie die hohe, die himmlische Göttin, dem andern
Eine tüchtige Kuh, die ihn mit Butter versorgt

bizonyára még egy harmadik sort is, mely megmondta volna, hogy van még egy harmadik fajtája is az embereknek, kik a tudományt általában és a magok tudását specialiter csak anynyiban becsülik, a mennyiben az emberiség erkölcsi céljait szolgálja, azaz, minthogy az emberiség erkölcsi céljai jelen állapotunkban csak a nemzeti élet keretén belül jelentkeznek szervezett és erősen körülírt alakban, a mennyiben a nemzeti élet céljait szolgálja, hathatósan, odaadóan, az egoizmusnak, a nyersnek is, a finomultnak is, minden utógondolata nélkül. S talán talált volna a nagy német költő még egy negyedik sort is, melyben kifejezte volna azt az ítéletét is, hogy a kik a tudományt az utóbb említett célzattal művelik, azok állják meg legjobban helyöket a történelem, azaz az ethika ítélőszéke előtt, azon történelemé előtt, melyet ugyancsak ő mondott a legnagyobb törvénylátónak.

A tudománynak a nemzeti élet szolgálatában való alkalmazóit nevelni: ez tehát szerintem az egyetemek legnagyobb föladata. Ezt a föladatot pedig meggyőződéseim szerint egész teljességében csak egyetemek végezhetik, azaz a mai európai tudományosság összes ágait, a természettudományi-orvosit, a jogi-történelmit, a nyelvi-irodalmit, a philosophiait és matematikait egyaránt magában egyesítő tudományos intézetek. Nem végezhetik pedig e föladatot kellőképen izolált úgynevezett szakiskolák, azaz, hogy Csorba Ferencz nem igen szépen hangzó szavát ismételjem, egyenesen «kenyérpályák»-ra előkészítő iskolák, melyek a priori kihullva a tudományos műveltség egységes keretéből a fiatal lelkeket elejétől fogva szakszerű drillnek vetik alá, mely aggódva félti a fogékony lelkeket minden oly «fölösleges» műveltségelemtől, melynek majdan a gyakorlat mindennapi őrlő malmában közvetlen hasznát venni nem tudja.

Ilyen egyetemekből pedig — épen ellentétben Csorba kijelentéséhez — minél többre van szükségünk.

Nemcsak nem érhetjük be, miként Csorba akarná, mai két egyetemünkkel, de még egy harmadik vagy negyedik egyetem sem elégitené ki szükségleteinket, hanem okvetlenül szükségünk van legalább is annyi egyetemre, a hány culturailag differentiált fővidéke van hazánknak, tehát legalább is 7—8-ra.

Hogy miért van ennyi egyetemre, azaz ennyi a tudo-

mányos műveltség összes ágait magában egyesítő intézetre szükségünk, azt legyen szabad kissé részletesebben fejtegetnem.

Szüksége van egyetemeink számának e szaporítására mindenekelőtt egész tudományos életünknek. El *) se képzelhetni, hogy ez úton mennyi szellemi erő szabadulna föl nálunk, mely most le van nyögözve, sőt mi több, mennyi jutna csak most munkabírásának tudatára. Ez ország ma már korántsem szegény sok oly elmében, mely az egyik vagy másik tudomány művelését szívesen tenné egész élete földadatává, ha erre megadnák neki a kellő utat-módot. Nemcsak elvétve, de nagy számmal vannak ma már nálunk olyan képzett philologusok, kik tehetségöket és szorgalmukat szívesen szentelnék az egész tudománynak, ha a középiskolai kathedrához kötött helyzetekben nem kellene egy-két iskolai auctor commentálásával tölteni egész életüket. Ép oly sokan vannak, kik philosophiai vagy æsthetikai tudásukat vagy a magok lelki gyönyörűségére, úgyszólván dilettansok módjára ápolgatják vagy a sajtó ephemer szolgálatára szentelik, míg egyetemi kathedrára állítva, saját magok fokoznák az elméjük munkájához fűzött igényeket, tudománytá fejlesztve és mélyítve azt, a mi így sokszor csak magánmulatságul űzött elmejáték. Hány matematikus elme van ma már az országban, ki a középiskolai elemek tanítása mellett a maga tudós ösztönének kielégítésére a mathesis valamely félreeső, nagyobbára talán számelméleti kis szögletébe temeti elmeélet, míg ha hivatásából kifolyólag kénytelen volna időről-időre a tudomány egész birodalmán keresztüljárogatni, igazi, talán nagy geometerre is válhatnék; és hány physikus van hazánkban, ki természetadta tehetségét a játékszergyártástól nem igen messze eső találmányokra pazarolja, míg egyetemi kathedrához jutva, talán új fontos experimentalis methodusokkal gazdagíthatná a tudományt. S ki ne ismerne az orvosok között sokakat, kiknek eredeti nagy érdeklődéséből a természet csodás működése iránt, mely talán nagy biologusokká prædestinálta őket, a mai körülmé-

---

*) A következő kikezdések közül egynéhánynak a fejtegetései már e sorok írójának egy régebbi, Berzeviczy Albert két évvel ezelőtt *A harmadik egyetem* dolgában írt könyvéről közölt ismertetése alkalmából jelentek meg a *Magyar Paedagogia* hasábjain. (*Magy. Paed.* 1894 deczemberi füzet.)

nyek mellett nem maradt meg több, mint a mennyi szép bogárgyűjtemény vagy szép herbarium létesítéséhez szükséges. Csak körül kell nézni a mondottaknak méltánylása végett tudományos irodalmunkban. Azok, kik nálunk a tudományos irodalom terén dolgoznak, roppant kevés kivétellel (és talán éppen azok kivételével, kiknek korán egyetemi kathedrát juttattott a sors) nem tekintik át, azaz nem tekintették át sohasem tudományuknak egész területét, de sokszor még annak centralis részeit sem ismerve, a periphéria valamely pontjába vagy darabkájaiba kapaszkodnak, és azt irodalmilag monopolizálva, nem is mondhatni egyoldalú, hanem csak egyszögletű tudósokká lesznek, kik erőlködésök tudatában némileg jogosult önérzettel nézik saját buzgó, de aprólékos, az egész nemzeti műveltségre alig kiható vagy épenséggel ki nem ható munkásságukat. S erről nem ők tehetnek. A tudós munkája is rászorul bizonyos kívülről jövő hajtó erőre, mely azt a maga tudománya határain belül is sokoldalúvá tegye. Némely nagyfejlettségű kulturállamban — igaz — a szóbeli közlés, a tanítás szükségletei mellett a közönségnek magas igényű művelődési szükségletei, azaz magok az irodalmi szükségletek is létesítik e hatást. Mi Magyarországon még nagyon messze vagyunk tőle, hogy tudós irodalmunk szükséglete, vagyis, ha úgy szabad szólnom, az irodalmi kereslet hasson ily szélesbitően tudós elméink tanulmányaira, és azért kell, hogy a kathedrai közlés kényszerűsége végezze e munkát. Jól tudom, midőn e sorokat írom, hogy sokan a tudós munkájának kicsinyes fölfogásával fognak vádolni. «A genie önerejéből tör magának utat, a genie nem szorult külső impulsusokra, vagy plane egyetemi leczkerendekre, mint elmebeli munkájának motoraira», ezeket és hasonló phrasisokat lehet szembetenni fentebbi állításaimmal. Mennyi igazság van e phrasisokban, arról nem akarok most vitatkozni, s csak annyit jegyzek itt meg velök szemben, hogy nem geniekről szóltam, minőket a jó Isten adományoz egyszer-máskor a népeknek, hanem egyszerű dolgos tudósokról, az európai tudományt magyar lélekkel becsületesen földolgozó szellemi munkásokról, kik tudományukat egészében fölkarolni, ápolni, átadni, terjeszteni hivatvák. Ezeknek meg kell adni az erre való hivatás kellő érvényesítésének a módját és akkor ébren fog maradni mindvégig hivatásuk érzete is.

Hogy egyébiránt a genieek is a tudósok közül mennyire érzik a kathedrai közlésnek egész tudományos munkásságukra gyakorolt termékenyítő hatását, arról hadd tanuskodjék itt századunk egyik legnagyobb tudós genieje, kiről az ember azt hihette volna, hogy hatalmas laboratoriuma volt az egyetlen forrás, melyből tudományos munkája fakadt, s a ki mégis arról a szerény kis helyről, melyet egyetemi katedrának neveznek, azt vallotta, hogy az is a tudós munka egyik hathatós tényezője. E genie, kit itt idézni akarok, az 1895-iki év nagy halottja, Louis Pasteur, ki ezeket írja (*Quelques reflexions sur la science en France* című dolgozatában:*) «A nyilvános oktatás igen szükséges magára a tudósra nézve. Az a tudós, ki soha nem adott elő, vagy csak hosszabb ideig szünetelt tanári tisztében, tapasztalta, hogy büntetlenül nem hagyhatni abba a tanítást évek során át. A nyilvános előadás arra kötelez, hogy a tudománynak, melylyel foglalkozunk, sorban fölkaroljuk minden részletét különös vonatkozásaiban, valamint más tudományokkal kapcsolatban. Személyes munkásságunk ekként folyton új meg új vonatkozások és észlelések hatása alatt áll.»

Hogy az utolsó pontban előadottakat összefoglaljam, még egyszer ki kell jelentenem Csorba Ferenczcel szemben, hogy egyenesen tudományosságunk szempontjából okvetlenül szükséges egyetemeink szaporítása. Minél több egyetemünk van, annál több productiv tudósunk lesz, minél több productiv, a tudományt előbbre vivő tudósunk lesz, annál nagyobb, annál hatékonyabb lesz tudományosságunk és minél hatékonyabb lesz tudományosságunk, annál több «tudományos egyénünk» is lesz: ezekre pedig, tudniillik minél több tudományosan képzett emberre, nagyon is rászorultunk.

Igenis rászorultunk. Csorba Ferencz ugyan ennek is az ellenkezőjét állítja, midőn azt mondja: «nekünk nem sok, de igazán tudományos egyénekre van szükségünk».**) Nem tudom pontosan, hogy Csorba mit ért e szón, «igazán tudományos». Én tudományos egyént mást, mint igazán tudományost nem ismerek és nem gondolhatok. Ezzel természetesen nem akartam mondani, hogy nincsenek több vagy kevesebb tudomány

*) L. Kármán, *Egyetemi oktatás és tanárképzés*. LXXVII. lapon.

**) *Budapesti Szemle*, 1896. 259. 1.

emberek, de hogy hol kezdődik az az «igazán tudományosság», melynek «nem sok» képviselőjére Csorba szerint igenis van szükségünk, illetőleg hol végződik az a «nem igazán tudományosság», melynek birtokosai nem kellenek nekünk: azt igazán nem tudom, és talán Csorba sem állapíthatná meg matematikai pontossággal ennek a mértékét. Jobb is azért, azt hiszem, ha egyáltalában, de különösen gyakorlati teendőkre vonatkozó discussiókból ily ködös fogalmakat, minő az «igazán tudományos», kihagyunk, és beszélünk egyszerűen tudományos egyénekről, azaz olyanokról, kik letéteményesei annak a legmagasabb képzettségnek, melyet egy nemzet közoktatásügyi intézményei, mint olyanok, adhatnak azoknak, kik őket igénybe vették. Eszem ágában sincs persze tagadni, hogy vannak egyesek — bár sokkal csekélyebb számmal, mint közönségesen hinni szokás — kik azon intézmények igénybevétele nélkül is tudományos képzettségre tesznek szert, de nemzeti intézmények teremtésének kérdésében ezek úgy sem jöhetnek számba, már azért nem, mert statisztikailag egyáltalában nem ellenőrizhetők.

A tudományos egyének száma pedig egyik legbiztosabb fokmérője egy ország hatalmának. Knowledge is power. A tudományosság hatalom. Egy ország tudományosságának pedig nincs más mértéke, mint a tudományos egyének számának és az egész nép mennyiségének quotiense. Épen úgy mint egy ország egészséges volta nem jelenthet mást, mint sok egészséget és kevés beteget, egy nép vagyonos volta nem jelent mármár egyebet, mint sok jómódút és kevés szegényt, épen úgy nem jelent egy ország tudományossága mást, mint sok tudományos egyént és kevés tudomány nélkül valót. A tudományos egyének száma: ez a legfőbb mérhető tényezője egy ország tudományos voltának, egyike azon kevésnek e téren, melyről a statisztika számot adhat. «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Ezek statisztikája az ország legérdekesebb része.»*)

De nemcsak tudományunk és tudományosságunk érdekében van szükségünk az egyetemek szaporítására. Szükségünk van reá azért is, hogy minél több művelődési centruma legyen ez országnak. Hogy olyan szellemi középpont, mint.

---

*) Széchenyi István. *Hitel*. Pesten, 1830. 178. lapon.

valamely egyetem, miképen hat ki közvetetlenül társadalmi úton is művelőleg egy egész nagy területre, hogyan löveli szét a műveltség sugarait egy egész darab földre kulturális egyletek, könyvtárak, muzeumok, fölolvadások stb. segítségével, arról meggyőződhetik mindenki, a ki a mi kisebb egyetemünkre irányítja figyelmét, vagy a kinek alkalma volt Németország kis egyetemi városaiban látni, miképen árasztják nemcsak az illető városra, de egész környékre is művelő hatásukat.

Hunfalvi Pál szép szava, melyet az 1883. évi enquéten mondott: «Felülről terjed a világosság», teljesen alkalmazható az itt szóban levő kérdésre. Csak egyetemeink szaporításától, még pedig egyszerre való nagyobbbmérvű szaporításától remélhetjük első sorban tudományosságunk, de másodsorban egész közművelődésünk jogos, hatalmas föllendülését.

Egyetemeink számát szaporítsuk? S még hozzá egyszerre többet is létesítsünk? Minő utopistikus kívánság, mondhatná még az is, a ki e kívánság jogosultságát elismeri. «Nincsenek meg a szellemi és anyagi előfeltételek arra, hogy új egyetemet állíthassunk» — mondja Csorba Ferencz is.

Nézzünk kissé szemébe ez állításnak, melyet évek óta, a mióta csak a harmadik egyetem kérdése fölmerült nálunk, minduntalan hangoztatnak.

Előbb azonban kissé közelebbről akarom megvilágítani, minő egyetemekre gondolok, midőn 6—8 egyetemnek, azaz 4—6 új egyetemnek egyszerre való föllállítását emlegetem.

Nem nagy, teljes egyetemekre gondolok, melyeken minden speciális tudományszaknak megvan a maga nemcsak egyszeres, de kettős vagy háromszoros katedrája is, és e katedrák némelyikéhez hatalmas laboratoriumok és klinikák, hanem szerény apró egyetemekre gondolok, melyeknek nem is kell teljes, azaz a doctoratusig elvezető főiskoláknak lenniök, hanem lehetnek, illetőleg legyenek azok akár csak két évfolyamból álló egyetek is, melyek hallgatóikat minden szakban elviszik első vizsgálatukig, mely vizsgálat a bírakra, ügyvédekre, orvosokra és középiskolai tanárookra nézve alapvizsgájok lenne, a hivatalnokok egy részére pedig államvizsgájok. E kis egyeteknek nem kellene még egyes különvált facultásokra sem oszlaniök, hanem legföljebb 3—4 cursusból, egy külön természettudományi-orvosiból, egy történelmi-jogi-ből, egy nyelvi-irodalmiból és egy közös, esetleg valamennyi

hallgatótól egyaránt látogatandó philosophiai-mathematikai-ból kellene csak állaniok. Egy ilyen kis egyetemnek, minőt itt elgondolok, együttesen nem volna többre szüksége, mint 20—25 tanárra, s azt hiszem, nem kerülne nagy nehézségekbe, de még túlságos költségekbe sem, ha életrevalóbb jogakadémiáink közül a legkülönbeket és egy-két természettudományi irányú magasabb szakiskolánkat, minő a magyar-óvári gazdasági akadémia, vagy a selmeczi erdész- és bányásziskola, ilyen főiskolák magvának tekintenők, melyeket könnyű szerrel lehetne a föntvázolt egyetemes főiskolákká fejleszteni. Ha el-ejtenők jogakadémiáink közül a kevésbbé jelentőseket, ha ügyesen egybe tudnók kapcsolni a keletkező egyetemes főiskolákkal a felsőbb szakoktatást, reájok biznók a felsőbb hivatalnokképzés, esetleg a felső-népiskolai tanítók képzésének is a föladatát, ha állami kórházaink egy részét fölhasználnók anatómiai és physiologiai laboratoriumokká és persze klinikákká, akkor, azt hiszszük, a mai költséghez képest nem nagy szaporítás kellene hozzá, hogy két teljes nagy egyetemünk mellett, melyekkel hosszú időkre tökéletesen beérhetjük, 4—5 kisebb egyetem is létesüljön.

Én ily kisebb egyetemeknek egyszerre nagyobb számmal való létesítésében látom közművelődésünknek egyik legfontosabb, legégetőbb szükségletét. S az a férfiú, kinek meglesz az akaratereje és az erős keze is hozzá, hogy közművelődésünknek egyszerre nyisson az országnak minden vidékén új hatalmas forrásokat, a leghatalmasabbakat, melyeket Európa művelődéstörténete az újkorban ismer: az lesz közművelődésünk igazi regeneratora.

Míg e nagy lépésre el nem szánjuk magunkat, addig minden, a mit közművelődésünk érdekében teszünk, többé-kevésbbé csak foldozgatás. Addig lehetnek tudósaink, de nem lesz tudományosságunk, lehetnek egyes kiválóbb tudós dolgozataink, de nem lesz tudományunk.

Csak ne riadjunk vissza a nehézségektől: én azt hiszem, hogy ily egyetemekre, minőkről itt beszélek, igenis megvan a kellő jóakarát mellett az anyagi erőnk.

De megvan hozzá a szellemi erőnk is, azaz megvannak hozzá a szükséges tanerőink is. Csak meg kell nézni tudományos folyóiratainkat, meg akadémiai kiadványainkat, és azt fogjuk találni, hogy tudós munkásainknak, és itt-ott nem a

legjelentéktelenebbeknek nagy része olyanokból áll, kik tudományukat ma kathedrán nem érvényesíthetik, ennélfogva szükkörűek, egyoldalúak, de a kik kathedrára állítva, nem-sokára igazán sokoldalú tudósokká válnának. Hát a kathedrán tanuljanak? A kathedra nevelje őket tudósokká, tanárokká? S a kezdő tudatlanságát egy egész hallgató nemzedék keserülje meg? Ez és hasonló ellenvetésekre el vagyok készülve. S nem felelhetek rá egyébbel, mint azzal, hogy a mióta egyetemek vannak a világon, azóta kathedrán nevelkedtek a nagy, a legnagyobb egyetemi tanárok. Németországban mesélnek egy lipcei tanárról, ha jól tudom, F. Zarnkeról, a híres germanistáról, egy jellemző adomát, mely ide vág. Midőn egyizben egy hallgatója valamely félreesőbb tudományterületre nézve kérdést intézett hozzá, azt felelte: «Ach mein Lieber, daraus weiss ich selbst nichts, da muss ich nächstens ein Colleg darüber lesen.» Mondom, azt hiszem, ez úgy van, a mióta egyetemek vannak a világon. Sőt jaj annak az egyetemi tanárnak, a kit collegiuma nem kényszerít rá újból meg újból, hogy régi tudományához ujat tanuljon hozzá. A mióta egyetemek vannak a világon, azóta a fiatal egyetemi tanárok a tanítás lelkesége, a kutatás magával ragadó frissesége, a tudás vágyának át-átcsillanó erejével igyekeztek kipótolni tudósbirtokuk esetleges szűk körét és terjedelmét, és e kárpótlás nem is volt olyan csekély.

Ha Európának csak e századbeli tudománytörténelmén végig tekintünk, akkor is igen sok példát fogunk találni arra, hogy sokat ígérő fiatal tanárok ott az egyetemi kathedrán, a kathedra munkája által lettek tudósokká. Sőt e nagy tudósok, kik fiatal korukban, mint kezdő kutatók léptek az egyetemi tanszékre, lettek többnyire a legnagyobb, hallgatóikra legnagyobb hatást gyakorló egyetemi tanítók is.

Ne féljünk tehát a szükséges «szellemi erők» csekély számától. Sőt tovább megyek és azt állítom: annak is, hogy nagy teljes egyetemeinken, a budapestin és kolozsvárin, meglegyenek a szükséges szellemi erők, annak is csak úgy ejtethjük módját, ha ilyen föntvázolt kisebb egyetemeket állítunk minél nagyobb számmal. Az egyetemi tanárok succrescentiájának kérdése, melyet a miniszter is emlegetett a mult évi budget-tárgyalás alkalmából, csak így oldható meg helyesen, míg az adjunctusi intézménynek tervezett nagyobb mérvű föl-

karolása a szabad tudományos versenynek az eddiginél is nagyobb megbénítására vezetne, a mennyiben egynéhány kiválasztottnak juttatna az eddiginél nagyobb beneficiumot, de csak apasztaná azoknak a számát, a kik tanársegédi hivatásra aspirálhatnának.

Csak ne tartsunk elvi szempontokból kiinduló nagyobb-szabású alkotásoktól a közoktatásügy terén, mint a hogy nem tartózkodtunk tőlük az utolsó évtizedben állami életünk más területein. Mindig többet érnek azok, mint a réginek, szolgailag másünnen átvett intézményeknek kénytelen-kelletlen foldoztatása.

Egy szabad, nagyobb arányú magyar egyetemi élet és vele együtt nagyobb arányú magyar tudományosság megalapítása: bizonyára oly föladat, mely, ismételjük, egy nagyratörő kormányférfiú tetterejéhez méltó.

Ezzel végére értem dolgozatomnak, a mennyire keretét a jelen alkalomra magamnak kitűztem. Végig kísértem megjegyzéseimmel Csorba két cikkének fejtegetéseit a minősítési törvény, polgári iskola, középiskola és egyetem területén, az utóbbit csak az általános kérdések szempontjából érintve. Csorba specialis egyetemi themáját, a jogi oktatás kérdését, ezúttal tér és idő hiánya miatt mellőzöm. Föntartom magamnak e kérdés tárgyalását más alkalomra, a mikor azonban szintén nem izoláltan akarom tárgyalni, hanem egy nagyfontosságú általános, az egyetem valamennyi facultására egyaránt vonatkozó thema, tudniillik a hivatásra képesítő szakvizsgák és az egyetemi tudósfokok elérésére való szigorlatok viszonyát, s vele kapcsolatban az elméleti és gyakorlati tudományos képzést illető kérdések keretén belül. Az erre vonatkozó tanulmányomhoz, bár az elvi körvonalak nagyrészt világosak előttem, nincs még mind együtt a kellő, különösen a nálunk létező viszonyok bírálata szempontjából szükséges anyag. De nem akartam a Csorba cikkeinek helyreigazításával addig várni, míg erre vonatkozólag is együtt lesz a kellő bizonyító apparatusom.

A mit még a föntebbiekhez a következő sorokban csa-

tolni akarok, az csak rövid resuméje lehet a mondottaknak. Nem a negatív résznek, azaz a Csorba állításait czáfolgató kijelentéseimnek, melyeknek ereje, nézetem szerint, inkább a részletekben van, hanem csak a fontosabb pozitív javaslatoknak resuméje, a melyek dolgozatom eddigi folyamán csak alkalomadta helyen, szétszórva találhatók, s azért nagyon is egy kis összeszedésre szorúlnak, illetőleg összefoglaló betetőzésre. Legyen szabad nekem is, mint Csorba első cikkében tette, ez összefoglalást thesisek alakjában végezni.

1. Közüktatásügyünk legsürgetőbb föladata egyetemi oktatásunk reformja. Szükségünk van a meglevő két nagy egyetemen kívül még 4—6 kisebbrendű egyetemes főiskolára is, melyek a mai jogakadémiák egy részének, mezőgazdasági, erdészeti, bányászati akadémiáink és nagyobb vidéki kórházaink czélszerű fölhasználásával nagy anyagi áldozatok nélkül is létesíthetők.

2. Mindjárt egyetemi oktatásunk reformja után következik sürgősség dolgában a népiskolai szervezet átalakítása. Ennek megoldásmódja az volna, hogy népoktatási törvényünk szellemében kiépítenők a mai rendes hat osztálylyal és három évi ismétlő oktatással ellátott népiskolát teljes kilencz osztályú népiskolává.

3. E kilencz osztályú népiskola teljesen pótolná a mai polgári iskolát.

4. Legkevesbbé sürgős középiskoláink reformja, mint-hogy összes iskolanemeink között ez a legmodernebb szerkezetű és egyszersmind az, mely leginkább épült föl elvszerű alapon. De az előbb említett reformok véghezvitelével ennek szervezeti átalakítása szintén nem késheik sokáig. A reformált középiskola kilencz osztályú lenne és a népiskola harmadik osztályából kapná tanulóit. Két közös műveltséganyagi törzssökkel bíró főága volna: egy «antik-tudós» és egy «modern-gyakorlati» jellegű irányú. A közös műveltség-anyagban benne volna a latin nyelvi és irodalmi ismeretnek is bizonyos mértéke. A két főágnak lehetnének apróbb eltérései, alágai is. Valamennyi, egyformán kilencz osztályú középiskolának, tanulmányi és minősítési tekintetben egyforma jogosultsága legyen. Az érettségi vizsgának legyen kizárólag a főiskolai tanulmányokra képesítő jellege.

5. A közüktatás szervezetének átalakítása maga után

vonná egyfelől a mai szakiskolák, másfelől a minősítési törvény átalakítását is.

6. Az összes közoktatásügyi szervezetre vonatkozó reformokat, melyek között némelyik máris úgyszólván napirenden van, egységes törvényhozási actio végezné, mely egyetemi törvény létesítésén kezdené a maga nagyszabású munkásságát és gyors egymásutánban végig menne az összes iskolanemek szervezetének legislatív szabályozásán.

Ezek, rövid tételekbe szorítva, javasolataim. Talán nem kell külön kijelentenem, hogy ezek nem épen Csorba Ferencz tételeinek kritikájából kifolyólag keletkeztek elmémben. Nagyobb részök vagy talán valamennyi — és ebben bátorodom erejüket látni — épenséggel nem az én elmém szülötte. Nagyobbára már meglevő intézmények elvi intentióinak termésszerű továbbszövése, illetőleg egységes szempontból való összefűzése alapján keletkeztek, legalább is ily továbbszövő és összefűző elmélkedések adta impulsusok*) nyomán támadtak.

Épen minthogy — kivéve a mindenkitől szerencsétlen alkotásnak tartott polgári iskolát — nem fölforgató, hanem továbbfejlesztő javaslatok, bátorodom őket korántsem megvalósíthatatlannak tartani, sőt a nem távol jövőben is megvalósíthatóknak vélni.

Legmerészebbnek látszik talán sokak előtt az utolsó tétel, mely közoktatásunknak egységes legislatív szabályozását mondja szükségesnek. Bármily merésznek lássék is: én a megvalósulását, még pedig, miként mondtam, a közel jövőben való megvalósulását, remélem. Remélem, már pusztán törvényhozásunknak az utolsó években végzett nagyszabású egyéb

*) A ki ismeri a nálunk folyó iskolaügyi mozgalmakat, illetőleg pædagogiai gondolatáramlatokat, az a föntebbi ismételt idézgetések nélkül is tudja, hogy a jelen tanulmányomban kifejtett iskolaszervezeti javaslatok annyiunk mesterének, Kármán Mórnak, közléseiben letett gondolatok impulsusaira vezetendők vissza. Ezt persze nem azért hangsúlyozom, hogy azon javaslatokért másra hárítsam a felelősséget, vagy a nevezett pædagógus elismert tekintélyét vessem érték latba, csak a szellemi tulajdonjog iránt való tiszteletem bír a tény ismételt kiemelésére. Annál szükségesebbnek tartom ezt oly elmélkedővel szemben, kinek idevágó gondolataiból is egy jó rész nincs még mindeddig irodalmilag közzétéve. és csak különböző alkalommal tartott szóbeli előadásai alapján vált sokaknak közös birtokává.

munkája szemlélése alapján is. Azon nagy nemzetegységesítő munka után, melyet törvényhozásunk a legutolsó évek alatt a felekezeti és családi élet terén végzett, és a melyet a legközelebbi törvényhozási quinquenniumban követni fog egy másik nemzetegységesítő munka a közigazgatás és törvénykezés terén: okvetetlenül jönnie kell egy nagy nemzetegységesítő munkának a közművelődés, azaz a közoktatás terén is. Ennél méltóbb módon nem fejezheti be nemzetünk évezredének első évtizedét.

Ebben bizonyára egy véleményen van velem Csorba Ferencz, ki maga is azt írja második cikkének egy befejező passusában: «A második évezredben Magyarország sorsát — — — legfőképen az fogja eldönteni, hogy vagytonban, erkölcsben és műveltségben milyen erős és milyen egységes a nemzet.»

Egy Csorba cikkéből való, tölem teljesen helyeselt idézettel nyitottam meg a reá vonatkozó megjegyzéseimet, az utóbb idézett, épen oly őszintén helyeselt sorok reproductiójával akarom is tollamat letenni.

Nem tehetem ugyan le abban az erős hitben, mint Csorba második cikkének befejeztével, hogy vele a «nemzetmegtartó erő és egységnek érdekében» dolgoztam, de még azzal a büszke önérzettel sem, mely első cikke végén megnyilatkozik, midőn azt írja, hogy a közoktatásunkra vonatkozó «romboló és alkotó közvélemény megalkotásához» akart a maga «adótartozásával járulni».

Nem. Ennyi jelentőséget nem tulajdoníthatok tollamnak. De leteszem mégis azzal a biztató reménnyel, hogy a közművelődésünk ügyére vonatkozólag sokfelé észlelhető ferde fölfogásmód és különösen a középiskola körül való vulgaris, épenséggel nem indokolt vélekedések szétosztatásához valamicskével én is hozzájárultam. A valamicskénél többre egy értekezés nem vállalkozhatik, még a magaménál sokkal értékebb sem.

A közművelődés kérdéseire vonatkozó közvéleménybe csak magának a közműveltségnek emelkedése hozhatja a kellő világosságot.

WALDAFFEL JÁNOS.

AZ ÖSFOGLALKOZÁSOK KÉRDÉSE.

Maholnap tizennégy éve annak, hogy *A magyar halászat kézikönyve* *) című munkám érdekében, a szorosán vett halismeret — Ichthyologia — keretét elhagytam s a Balaton partjára vetettem magamat azért, hogy belemarkoljak a halászok életébe, szerszámába, a szerszám járásába s lehetőleg mindabba, a mi a halászélet czíme alatt egybefoglalható.

A cél, mely ez irányváltással előttem lebegett, tiszta és világos volt. *A magyar halászat könyvének* bevezetésében **) a célzt így fejtettem ki: «Eszembe jutott, hogy a halászat az emberiségnek ösfoglalkozása, hogy szerszáma, fogása a népi ismeret, az ősrégészet szempontjából legalább is érdekes lehet; mert hiszen az ösfoglalkozások terén a nép szívében ragaszkodik mindenhez, a mi ősi; hátha egy nyom elvezet oda is, a hol az írott történet eddig néma?»

Ez arra a kapcsolatra vonatkozott, mely egyfelől a halászat népies része, másfelől az ethnographia és az ősrégészet között van és a mi nekem már a tárgyi rész, úgyszólván első tapogató érintésénél legott föltűnt.

De még egy más cél is vezetett, a mely könyvem bevezetésében ***) így van adva: «Meggyőztek a kutatások arról, hogy a rétségek eltűnésével s az ott űzött őshalászat kiveszésével, már egész nyelvkincs enyészett el» — és tovább †) «Itt —

---

*) Buda-Pest, 1887. Kiadta a királyi magyar természettudományi társulat.

**) *A könyv története*, pag. 3.

***) U. o. p. 7.

†) U. o. p. 8. és 9.

a halászat terén — az élet századokkal előzte meg a tudományt, hatalmas nyelvanyagot teremtett, a melylyel a tudománynak számolnia kell, ha voltaképeni hivatásának meg akar felelni, mely az élő hatásban gyökerezik».

Ez a nemzet legnagyobb kincse, a nyelvre vonatkozó és azzal a jelentőséggel bír, hogy tudniillik ki kellett teremteni a műhöz a nyelvet és ezen a nyelven kellett megírni a könyv ősfoglalkozási és ichthyologiai részét, hogy élő hatása legyen.

A nyelvre vonatkozólag dicsekvés nélkül mondhatom, hogy teljes sikert arattam; a mesterszótár anyagának földolgozása szakadatlanul folyamatban van; szintűgy alkalmazása is mindazokban az iratokban, a melyek 1887 után kelve, halászattal foglalkoznak; sőt a nyelvi anyag földolgozása sokszorosan reámutat azokra a kapcsolatokra is, a melyekbe a magyarság a honfoglalás kora előtt jutott.*)

A tárgyi rész, különösen az őstörténeti leletekkel való analógiáknak egész sorozatait derítette ki; de fölmutatta az élő néprajz tárgyi részével is, még pedig északkeleti irányzattal, a Kaspi tenger felé.

Mind a két irányzatnak főtanuságát könyvemben két, különösen az összehasonlító nyelvészet részéről is igazolt tételbe foglaltam össze, úgymint 1. «A magyar népies halászati eszközök sok tekintetben visszavágnak ősrégi időkre... A halászat a magyarságnak mindenestre ősfoglalkozása» **); és 2. «Bárhonnan jött legyen a magyarság, halászó vidékről kellett jönnie.» ***)

A tárgyi részt illető tételt kiváló módon támogatta az a halászati szerszámgyűjtemény, a melyet dr. Semsey Andor költségén szereztem össze és az 1885-dik évi országos kiállításon mutattam be.

E gyűjtemény széles körben figyelmet keltett; három nyelven kiadott, képekkel ellátott és kellő módon bevezetett katalogusa megjelent és kifelé is elterjedett †). Maga a gyűj-

*) Munkácsy Bernát dolgozatát, *Ethnographia*, V. évf.

**) Id. h. pag. 9.

***) Id. h. p. 65.

†) *Ósi nyomok a magyar népies halászatban*. Buda-Pest, 1895.
Urgeschichtliche Spuren der volkthümlichen Fischerei in Ungarn

temény a magyar Nemzeti Muzeumnak jutott ajándékul; de csak sok hányattatás után s csak megcsonkítva találta meg végre helyét a mondott intézet néprajzi osztályában, hol azután némi gyarapodásnak is indult.

Igy állott az ösfoglalkozások ügye, a midőn Magyarország ezredéves fönnállásának ünneplését alkotmányos uton hozott és szentesített törvény rendelte el s az előkészítés kezdetét vette.

Általánosan ismeretes, hogy az ünneplés kifejezőjeként egy országos, ezredéves kiállítás első helyen állott s hogy ezt a szervezők helyes érzése már eleve is két főcsoportra határozta, úgymint az I-ső történelmi- és a II-dik mostkori főcsoportra.

Ezek a főcsoportok ismét alcsoportokra oszlottak s a történelmi főcsoport keretében a kilenczedik alcsoportnak jutott a történeti vadászat, halászat, mezőgazdaság és bányászat.

Az 1893-dik év elején bekövetkezett az országos bizottság szervezése, a mikor én a kilenczedik csoportnak a halászaton kívül a pásztorélettel való kibővítését indítványoztam, a mi el is fogadtatott. Az országos bizottság a kilenczedik csoport egyik elnökéül engem választott meg s én legott kezembe vettem két ösfoglalkozási ágnek, a halászatnak és pásztoréletnek, gondozását.*).

A halászatra nézve alapúl szolgált az 1885-dik évi anyag, melyet ki kellett egészíteni, különösen az egy törzsből vájt lélekvesztőknek már tünedező, de oly szerfölött fontos típusaival; így újabb fölvételekkel is, a mint azok még nagy számmal kínálkoztak.

A pásztoréletre vonatkozólag meg kellett találni az utat, és ha nem akadt, az úttöréshez kellett folyamodni. Tárgyi irányban a Nemzeti Muzeum néprajzi osztálya igen-igen keveset nyújtott s e kevés sem volt rendszeres gyűjtés eredménye; így az egész soron igazán úttörő munkát kellett végezni.

Az ösfoglalkozásokra nézve úttörőleg, személyesen eddig

Buda-Pest, 1895. *Vestiges des temps préhist. des Hongrois d'après leurs engins de pêche populaire* . . . 1885.

*) A történelmi vadászat csoportja külön elnököt kapott; a mezőgazdaság és bányászat nem szervezkedett.

átkutatatott pontok összege 223, a melyből 80 a halászatra, 143 a pásztoréletre esik. A pontok egy része azonban folyómentét és illetőleg vidéket, pusztát, határrészt is jelent.

Semmi kétség, hogy a kutatott pontok száma az ország területéhez, vidékeihez és pontjaihoz viszonyítva, rendkívül gyér hálózatot jelent, és ebből a szempontból véve a gyűjtések összege csak vázlat számba mehet; de már ez a vázlat is oly eredményt nyújtott, mely itthon közföltűnést, a külföld szakköreiben nagy figyelmet keltett; sőt egyes részeiben már publicatiohoz is vezetett, a mint ezt a maga helyén meg is fogom érinteni.

Most már legyen szabad, hogy további fejtegetéseimnek medrét és irányát kijelölhessem s e végből a következő beosztással élhessek.

I. Az ősfoglalkozások fogalma.

II. A magyarság ősfoglalkozásainak jellemzése:

A) A halászat præhistorikus, történeti és tiszta népies, történelmi tekintetben visszavágó elemeiben;

B) A pásztorélet lehetőleg ugyanilyen elemeiben.

Végre azon kellennem, hogy világosan kimutassam, mit kíván tőlünk ezen a téren saját művelődésünk, mit a tudomány egyetemének érdeke; újból mondom: tőlünk, a kik most élünk, a midőn a néprajz tárgyi- s ezekkel nyelvi-, a messze multakba visszavágó elemei rohamosan pusztulásnak indultak?

I.

AZ ŐSFOGLALKOZÁSOK FOGALMA.

Nagyon természetes, hogy a czímben megjelölt fogalom meghatározását ezen a helyen és concret czélomra való tekintettel nem a legtöbbszörre sejtelmes, a földszin ősalakulataiba vesző korszakok sokszor föltevéses méltatásához, vagy épen rámagyarázó értelmezéséhez, hanem csupán ahhoz kívánom kötni, a minek bizonyítékait, különösen tárgyi tekintetben, az analogiák, sokszorosan homologiák, nyújtják és a mit elfogadható alapon különösen a magyarság maga nyújt, még pedig úgy történeti tárgyi anyagában, valamint a még élő népies

foglalkozásainak bizonyos mozzanataiban és sorozataiban; legkivált azokban, a melyeknek ősi jellege a dolog természeténél fogva eltagadhatatlan.

Ily ősfoglalkozásokul tekinthetők a halászat, a vadászat és a pásztorélet; azért, mert az élet alapszükségeiből erednek és mert mind a háromnak jellege mozgó, a hely változtatását nemcsak megengedő, hanem sokszorosan követelő is, a mivel ellentétes a földművelés, mely helyhez kötve, csak kényszer, vagy szükség behatása alatt változtathatta helyét, így már fokozatos fejlődés eredménye.

Az őshalász új meg új halaszvizet, az ősvadász — inkább ősvadfogó — új vadászterületet, a pásztor új legelőt keresett s mind a háromnak nagy érdeke volt a folösleges, vagy egyáltalában nélkülözhető teher kerülése; más szóval a helyváltoztatás lehető legnagyobb könnyüisége.

E közös vonás legbensőbb lényege pedig a tapasztalati úton szerzett és kipróbált fogásnak, szerszámnak vagy számszámjárásnak megtartása, az ahhoz való szívós ragaszkodás, mely minden népnek minden korban jellemző vonása, a mely csak igen lassan enged a művelődés erős ostromának; és ekkor is legelőbb azokban a foglalkozási körökben, a melyek, mint a földművelés és ipar, már fejlődési fokozatot jelentenek.

A szó mai értelmében vett ethnographia kapcsolata az ősiséggel, helyesebben kifejezve, az irott történet előtti korszakokból származó ősfoglalkozásokkal, épen a népeknek az ősihez való szívós ragaszkodásánál fogva, igen fontos.

A midőn azonban az ethnographia tanuságtételéhez folyamodunk, nem szabad megfeledkeznünk a dolog szövevényességéről sem, melyet már a történetelőtti korszakokban lefolyt helycsere, sokszorosan az elvegyülés is teremtett, s a mely rendkívül megnehezíti, nem egyszer épen lehetetlenné teszi bizonyos tárgyi típusoknak valamely népfajhoz való kétségtelen tartozásának bebizonyítását.

Hörnes jeles műve *) ezt a viszonyt igen kitűnő módon jellemzi.

Szerinte nincs emberfaj, melynek ne volna művelődési és történeti fejlődése; de épen ezért azt is szem előtt kell

---

*) Hörnes, *Die Urgeschichte des Menschen*, 1892. Cap. II. pag. 73—74.

tartanunk, hogy a művelődés fejlődési menete nem egynéhány egymástól elkülönített, — (tehát könnyen, vagy élesen megkülönböztethető) — hanem ezernyi ezer, egymást keresztező, egymásba fonódó utat követett, a mely szövevényen azután az emberi szem sohasem hatolhat át tisztán és egészen; és ezért elvégre is be kell vallanunk, hogy az őstörténet a következő korszakoktól el sem is választható, mert a haladás ható alapelemei az egész történeti meneten végig mindig ugyanazok voltak, s mindég ugyanazok maradnak az idők végéig is.

Ebben — szerintem — semmi kétség. De még ennél is fontosabb Hörnesnek következő kijelentése: az őstörténet kénytelen az ethnographiával érintkezni, tőle támogatást kérni, a melyért azután neki más uton bő kárpótlást nyújt. *)

Mielőtt én erre vonatkozó tételtem kifejténém, előre bocsátom Hörnesnek még következő eszmemenetét is.

Más földrészek érintetlen népei sajátos fejlődésöknek első fokozatait mutatják; de fölmerülhet a kérdés, vajon ezek a kezdetleges állapotok nem a visszaesés következményei-e? Darwin a visszaesést nem tartja lehetetlennek; de világos, kényszerítő erejű bizonyítékokat nem talált.

Peschelre való hivatkozással, Hörnes elfogadja azt, hogy «bimbózásban» levő népre többé nem is akadhatunk; de azért ősie állapotokat még találhatunk.

A mi azonban a Hörnes-Peschel-féle eszmemenetet kiválóan, sőt élesen jellemzi, ez az, hogy bizonyítékaik mindig más világrészeknek ma is primitív állapotban levő népelemeiből, bushmannokból, veddákból, austrálnégerekből, tasmaniaiakból stb. vannak véve, soha pedig onnan, a hol én keresem: tudniillik az előrehaladott népek ösfoglalkozásaiból is, a melyekben — épen Hörnes alaptétele erejénél fogva — történetök és művelődési menetök visszatükröződik, tehát fényt derít ősi állapotukra is. Sőt több: világot vethet mindazokra az érintkezésekre és alakulásokra is, a melyeken az adott népelem a multban végigment.

Mielőtt e lényeges különbség taglalásába belébocsátkoznám, érintenem kell Hörnes fejtegetésének még egy, szerfölött fontos elemét, a melyre nemcsak lényénél, hanem annál a körülménynél fogva is súlyt kell fektetnem, mert

---

*) Hörnes, l. i. pag. 78.

alkalmazásában — kivált nálunk magyaroknál — bizonyos egyoldalúság kezd lábra kapni, sőt elhatalmasodni.

Ez a fontos elem a nyelv.

Hörnes idézett művének 78-dik oldalán rámutat arra, hogy az emberiségnek legfontosabb ösvágya — Urgut — a nyelv. Ez így is van.

Az bizonyos, hogy az ősnyelvig való behatolás ma már Hörnes szerint is lehetetlen; de az is kétségtelen, hogy az összehasonlító nyelvészet csakugyan az, a mely a legtávolibb multakba vethet világosságot s a legalkalmasabb arra is, hogy egy adott népnek præhistorikus alakulásaira és érintkezéseire oly fényt derítsen, a minőt más disciplina egyáltalában még meg sem kísérthet.

De épen ez a kétségkívül, nagy bizonyító erő, a mely az összehasonlító nyelvészetben, legbensőbb lényénél fogva, lakozik, sokszorosan reávitte művelőit bizonyos hatalmaskodó egyoldalúságra, minden más elemnek souverén lenézésére, a mi pedig — magyarán mondva — öreg hiba, még pedig igen világos, sőt kényszerítő okoknál fogva, a mint legott elő is adom.

Az ösfoglalkozásoknak s az ezekkel legközvetlenebb kapcsolatban álló ethnographiai tárgyi részeknek tanulmányozása, nemcsak alaki vagy esetleg ornamentikai elemet, hanem hatalmas terminológiát, tehát nyelvi anyagot is szerez, a mely nélkül ezen a téren maga az összehasonlító nyelvészet is merő tökéletlenség és tapogatódzás.

Itt van a tárgyi, nyelvi, ős- és irott történeti részek érintkező pontja, itt szorúlnak kényszerűen egymásra és épen azért egyenlő értékűek; vagyis: egy sem követelheti magának a kizárólagosságot. A telhető fényt csak együttesen teremthetik ki és vethetik a messze múltak homályába.

Ha áll az, hogy az angol, tehát a legelőbbrehaladt földmívesnek szókincse mindössze 300 szó, előttünk áll a kérdés: mekkora a magyarságé? És minthogy e kis szókincs itt is, ott is már csekély voltánál fogva kifejező kell hogy legyen, mert az egész életérdeket öleli föl, semmi kétség, hogy ősnyelvi, mert első sorban tárgyjelölő tekintetben kimondhatatlanul fontos.

Eddig az általánosságra való tekintet.

A mi Hörnes művében még külön figyelmet kíván, az a

következő: ő a pásztorkodás — helyesebben az állattenyésztés előfeltételül az emberben lakozó társas ösztönt — Geselligkeitstrieb — állítja elének; de legott hozzáteszi, hogy az állattenyésztés a pásztort vándoréletre kényszeríti, a pásztorelet pedig megakasztja az illető népeket egy csekély igényű, haladásra nem alkalmas kulturfokon: ezt Magyarország érintetlenebb területein még ma is tapasztaljuk. Ezen a fokon a hussal való táplálkozás az uralkodó.

Ezzel szemben a földművelés állandó birtokot, állandó lakóhelyet és sok szerszámot követel; a táplálék pedig inkább növényi.

Hörnes nem méltatja sem a vadászatot, sem a halászatot; noha bizonyos, hogy ezek igazi, az ember őstörténetével szorosan kapcsolatos ősfoglalkozások: az ősfoglalkozások sorában kétségkívül az elsők.

Az én tételtem az, hogy:

1. Az adott népelem vagy faj történetelőtti viszonyait sokszorosan megvilágítja az élő ősfoglalkozások tárgyi része anyagi, szerkezeti, díszítési, használati és elnevezési — tehát nyelvi — sajátságainál fogva.

2. Az élő ősfoglalkozások kimutatják az adott népelemnek vagy fajnak viszonyát azokhoz a történetelőtti korokból származó, ma már ásatag használati tárgyakhoz, a melyek arról a területről kerülnek, a melyen az adott nép most lakik.

3. Világot vethetnek arra az útra is, a melyet az adott nép a történetelőtti korban megtett mai lakóhelyéig; az érintkezésekre, a melyekben más fajokkal állott, a mennyiben tárgyakat átvett vagy átadott.

4. Végre, a mire nagy súly helyezendő, fogalmat nyújthat és nyújt is az ősfoglalkozásoknak történetelőtti korban divott oly tárgyairól, a melyek vagy egészen, vagy részben oly anyagból — p. o. bőrből, fából, nádból stb — valók voltak, a mely anyag a földbe kerülve elenyészett.

Azt senkisémm tagadhatja, hogy bizonyos szerkezetek magyarázatát csak a ma is élő primitív népek nyújthatják; így a neolith, sőt palaeolith kőszakóczának, — mely nincs kilyukasztva — foglalási és fölnyevezési módját csak Ujguinea ma is élő ősnépeinek kőszakóczája adja és magyarázza meg nekünk; de más irányban ismét saját, élő ősfoglalkozásaink adják meg a magyarázatot bizonyos őskori, vagy praehisto-

rikus tárgyakról, a melyeket itt, a magyarság mai lakóhelyén, vet fölszínre a véletlen, vagy — ritkábban — a rendszeresen kutató ásó.

Ez az utóbbi magyarázat pedig igen messzevágó, a mint azt a fölvett három ősfoglalkozás tüzetesebb tárgyalása majd ki fogja mutatni.

A mi a recens tárgyi néprajzot s a vele kapcsolatos folklorét illeti, azt e helyen mellőzöm, minthogy sokszorosan más szempontokból is bírálendő el, annál az egyszerű körülménynél fogva, mert már fejlődési fokozat s mint ilyen sokszorosan fölötte áll annak a viszonynak, a mely rég leáldozott korszakok élete és a maig fönmaradt ősfoglalkozási elemek közt kétséggkívül fönnáll.

Az itt kifejtett eszmemenet, a mely a magyarság ezred-éves ünnepén bemutatott ősfoglalkozási gyűjteményemből önként kelt ki, volt az, a mely a történelmi főcsoport juryének külföldi tagjait annak kifejezésére ösztönözte, hogy itt egy, «az emberiség fejlődéstörténete szempontjából végtelenül fontos anyagról» van szó, a melyet mi magyarok ismertünk föl először, s a melynek a művelődés érdekében való megmentése elsőrendű tudományos föladat.

Ezek után áttérek a három ősfoglalkozási ágnak egyenként való tüzetesebb méltatására; kezdem pedig a vadászattal, noha nem vettem föl anyagom csoportosításába, mert mind-edig nem is foglalkozhattam vele, mint ősfoglalkozással, tüzetesebben; de mondani valóm mégis van.

II.

AZ ŐSFOGLALKOZÁSOK ELEMEIRŐL.

A) A vadászat ősi elemei.

A vadászat valódi ősi elemeit — szerintem — ma már csak a vadfogás terén kereshetjük, mint a nép még élő ősfoglalkozását, vagyis ennek utolsó maradványát. Az elhanyaglásnak, vagy inkább elváltozásnak okát helyesen adja Nagy Géza abban a bevezetésben, a melyet a történeti vadászat katalógusához írt s a mely a következő: «... a népeletben sokkal

kevesebb nyoma maradt a vadászatnak, mint a halászatnak és a pásztoréletnek. Az utóbbiak az életviszonyok átalakulása után is megmaradtak népies foglalkozásnak, míg a vadászat mindinkább úri mulatsággá, sőt előjoggá változott, melyből a népet, a régi hagyományok letéteményesét, mindenféle tilalmakkal kizárták.»*) De noha ez így van, az ügyes és beható kutatás a kelepczék, csapdák, vermek, török, vagy hurkok alkalmazásában még mindig találhat ősi elemeket, sőt akadhat a gyermekek kezén a számszerijnek és kézi ijinak tompa nyilas formája is, mely arra való volt az ősvadász kezében, hogy az apró, becsesebb bőrű vadat agyonüsse, tehát a bőrt megkimélje. A tompa nyilas számszerij a mult században a finneknél még divott; szerkezete és alkalmazása, úgy a főlajzás módja is biztosan meg van állapítva,**) ez szakasztottan az a jelenség, mint az őskori «halpeczek», mely Észak-Németországban gyerek kézen maradt meg mind e mai napig.***)

Ezek után áttérek az első bevett csoportra, tudniillik:

B) *A halászat ősi elemeire.*

A magyar népies halászatnak ősi vonatkozású gyűjteménye, úgy a mint azt az ezredéves kiállítás történelmi csoportjának keretében bemutattam, a külföldi jurytagokra, de különben is mindazokra a bel- és külföldi szakemberekre, a kik kiállításunkat meglátogatták, s a kiket én kalauzsolhattam, nemcsak eleven, hanem meggyőző hatással is volt. És ez nagyon természetes; mert ez a ma is élő, igazi ősfoglalkozás néprajzi, különösen pedig prähistorikus analógiáival világosan kimutatta, egyfelől az élő ősfoglalkozások és a prähistorikus leletek közötti szoros viszonyt, másfelől, inkább recens ethnographiai elemeiben, az északkeleti vonatkozásokat.

A prähistorikus vonatkozások tekintetében rendkívüli hatásuak voltak a hálókövek és súlyok, a fentők, — kivált a komáromi kishalásztoktól valók — a lószárcsontokkal és lóáll-

*) Az 1896. évi ezredéves orsz. kiállítás történelmi főcsoportjának katalógusa, III. füzet, vadászat, pásztorélet és halászat. Buda-Pest, 1896. pag. 6.

**) Retzius, *Finnland*, Berlin, 1895., különösen Acerbi nyomán, pag. 52. és 54.

***) Friedel Ernő szerint.

kapcsokkal súlyozott, illetőleg fölszerelt keczék; az Ázsiába visszavágó, a megerősítés módjára nézve azonban bronzkori szerkezetű, tiszta magyar nádvágók, szigonyok és sok egyéb tárgy.

Ugyanilyen hatást gyakoroltak a szakértőkre azok a tárgyak, mint a kutyfogatók; továbbá a rokkolya- és pöntövetőhálók, a melyek közül az előbbi a Kaspi-tengerre, az utóbbi az Indiákra (keleti) mutat.

Egészen új, rendkívül fontos, de eddig az összehasonlító módszer szerint még nem is tárgyalt elemet a nádból való vejsze, főkép a Fertőmellék «kürtő»-je alkotta, mindazokkal a modellekkel együtt, a melyek az eddig föl kutatott magyar-földi vejszék szerkezetét világossá tették s kiállítottak.

Nem tekintve azt, hogy a vejsze — veyz, wyz, weyzhel, ikerweyz, stb. a magyarság legrégebb okirataiban is — a mint könyvemben reámutattam — királyi donatiók tárgya, kiművelt volta világosan bizonyítja ősi eredetét.

A mi azonban valóban meglepő, ez az, hogy a legtökéletesebb vejsze, közönségesen «kürtő» nevű, mely a Fertőn dívik, nem német eredetű, a mint ezt különben annál a körülménynél fogva lehetne föltenni, hogy a fertőmelléki német elem talán nagy Károly császár óta sem mozdult ki helyéből, — hanem e vejsze alkata szerint magyar, főrésznének elnevezése pedig talán középkori befolyás révén alapszámban görög eredetű; így: kürtő a fertőmelléki magyarságnál, — Kerté ugyanitt a németsegnél: a görög *Κυρτία*-tól, a mi vejszével való halászatot jelent; sőt még *Κυρτος* is = hajlítót, tudniillik a vejsze fogófejéről, vagy fogó részéről; halásznyelven «fogószerszámjáról», melyből a németség átvette a «Fog» elnevezést.

Még ennél is szövevényesebb és megfejtése szerint rendkívül tanuságos az a határozottan ősi halászati forma, a melyet az erdélyrészi Mezőség oláhsága maig is gyékényből kötött, embert bíró tutajokon úz az ottani tavakon.

A halászás módja horgászat s a horgok legnagyobb része ma is teljesen azonos a bronzkoriakkal; de teljesen oláh kézen van; pedig kétségkívül magyar eredetű a következő bizonyságok alapján.

A mezősegi tóisorozat mellékének három falu neve régi halászati mesterszó, úgymint Czege, Nagy-Czég, Kis-Czég; a

régi magyar történeti okiratokban Zeege, Zege, Seyge, Zegge, Segye, latinul: «captura, vulgo Zege vocata» stb. Történetileg bebizonyítható, hogy e tavak, részben ősi halastavak — piscina, — birtok és halászó elem szerint magyarok voltak. A kérdés az, hogyan került ez a halászási mód magyar kézről oláh kézre? A Wass grófok okmánytárának tanúsága alapján úgy, hogy a nagy pestis azon a vidéken rettenetes pusztítást vitt végbe a magyarságban, mire egyik Wass János kiküldte Géczy nevű gazdatisztjét Moldovába s onnan hozatott oláh telepéseket. *)

Ezek az oláhok azután a csekély magyar maradéktól tanulhatták el az ősi halászatot, melynek horogszerszáma teljesen bronzkorú.

Rendkívül fontosnak bizonyult az őshalászati kiállításon az egy törzsből vájt *μονόζυλον* = lélekvesztők gyűjteménye, melynek analogonjai Európa nyugatán már csak ásatag leletekkel kerülnek napfényre.

Legyen ez megvilágításnak elég. Semmi kétség, hogy ha a magyar népies halászság kezén még megmaradt, ősi jellegű tárgyak lehetőleg összegyűjtetnek, úgy azok még az eddiginél is több fényt fognak deríteni messze multakra, különösen akkor, hogyha a magyar kutatás, ebben az irányban haladva, megtartja az összehasonlító módszert, a melyet eddig alig művelt, és kiterjed majdan azokra a területekre is, a melyeket a krónikás történet, mint a magyarság egykori lakóhelyeit tüntet föl. Hogy itt a tárgyi részen kívül még igen jelentős nyelvkincs megmentéséről is van szó, azt *A magyar halászat könyve* eléggé bebizonyította.

Ezután átmehetek a tüzetesebben gyűjtött ősfoglalkozási anyag második csoportjára:

---

*) A telepítésre vonatkozó szóbeli közlést gróf Wass Bélának köszönöm és megjegyzem, hogy a magyar tudományos akadémia kiadásában csak az imént — 1896-ban — megjelent czegei Vass György' és Vass László naplói, melyek 1659-től 1739-ig terjednek, a telepítésről nem emlékeznek meg. A czegei halászat magyar volta mellett azonban a falvak nevén kívül még néhány mesterszó is bizonyít, mint «gyalom», «vék» = lék; vék formája él a Bodroghözben; van Vékes magyar család is.

C) A pásztoréletre.

Hogyha a halászati részről el lehetett mondani, hogy a szakemberekre gyakorolt hatása eleven volt, minden nagritás nélkül elmondható az is, hogy a pásztoréleti rész meglepte még a legavatottabb szakértőt is. És ez természetes is; mert nem tudnék esetet, vagy alkalmat, a melyen és a mikor ez az ösfoglalkozás, tárgyi része szerint tüzetesebb kutatásban vagy bár csak némi külön figyelemben részesült volna; noha nagy része belévág egy nagyon is kedvelt kutatási irányba, tudniillik az ornamentikába, a mely a pásztorságtól származó tárgyakon szembeszökő módon uralkodik; sokszorosan nagyon kimivelt és jellemző.

A halász, hivatásának egész lényénél fogva, a célszerűséget és ezentúl a minikrismusig érő egybeolvadást, tehát a környezettel való összehangzást keresi mindenben; vagyis tudatosan kerüli a föltűnőt; neki nem a legczifrább, hanem az a szerszám a legbecsesebb, a mely alkotása, színe s egyéb tulajdonságai szerint legkevésbé, vagy semmiképen sem föltűnő, tehát a halra semmiképen sem riasztó.

A pásztorember épen ellenkezőleg.

Ő mestersége tárgyi részében diszességre törekszik, mely nem nehezíti hivatásának gyakorlását, ellenben nagy becsületet szerezhet annak, a ki a díszítésben mesternek bizonyul; hozzá megeleveníti, elviselhetővé, sőt kedvessé teszi a hivatással járó magányosságot.

Annak a kérdésnek a vitatásába, vajon a három ösfoglalkozás közül melyik vág vissza legmesszebbre egy adott nemzet vagy épen az emberiség multjába? ennek a kérdésnek vitatásába ezuttal nem bocsátkozom; úgy abba sem, hogy vajon a pásztorélet szempontjából, annak melyik ágazata: a csikós, a gulyás, a kondás, a juhász s ismét ezeknek alárendeltebb ágazatai között melyik a régibb, az ősi? b?

Ezeknek feszegetését tudatosan kerülöm, még pedig két oknál fogva. Először azért, mert ezeknek elfogadható alapon való tárgyalása egy vaskos könyvet követelne, még akkor is, ha az igazi könyvirás legfőbb erényét: «a kevés szóval való sokat mondást» gyakorolnám. Másodszor azért, mert alapos okoknál fogva ezuttal csupán és egyedül a magyarság legfőbb érdekét és ennek szolgálatában saját magát illető elsőrendű

föladatát tartom szem előtt. Ezenkívül inkább a pásztorelet tárgyi részét állítom első helyre már azért is, mert annak okiratos történelmi része irodalmunkban még alig volt tüzetesebben érintve.

Ha a honfoglaló magyarság pásztorkodásáról eddig nem ismerünk oly klasszikus följegyzést, mint a minő a halászatra vonatkozó, mely szerint a magyarság télire a folyókhoz vonult s ott halászzal húzta ki az évszakot; semmi kétség, hogy a pásztorkodásnak nagy jelentősége volt ugyanennél a magyarságnál, mert úgy is mint a nomád-, úgy is mint a lovasnéptörzs fönmaradásának alapföltételét alkotta.

A magyarság halászatát tárgyalva *) reámutattam arra az eddig meg sem támadott körülményre, hogy a halászó magyarság új hazájában kivált a folyók egybeszakadási pontjait szállotta meg, s hogy a hegységeknek a síkba vesző lába, a televény föllépte éles határt alkot a nemzetiségi hegyi lakók és a halászó, televényt szántó magyarok közt.

Hasonló módon alakul a pásztorelet is, mely a lovas népet a síksághoz kötötte s ezen a renden a pásztorkodás többi ágazatait is a síkon fejtette ki s a nagy magyar Alföld az, a hol a pásztorság nomád alakja a «cserény» képében fönmaradt mind e mai napiglan; a magyar Alföld az, a hol a pásztoremler a legújabb időkig csontárral, az úgynevezett törökkel, mely a lóláb metacarpusának függelékcsontja — a pásztortermínologia szerint «csontéle — maga készíti bocsorát, mely határozottan prähistorikus forma, mint a török maga is; és ugyancsak a magyar Alföld az, a hol a magyar pásztoremler oly kavarával kavargatja meg ételeit, mely azonos a ma is — viszonylag — ősi állapotban élő népek kavaráival.

Nem lehet szándékom, hogy itt e helyen számos már földérltett viszony részletezésbe bocsátkozzam; célomra való tekintetből, a cserényt választom tüzetesebb méltatás tárgyául, azért, mert az őspásztorságot jellemző, ma is élő mozgó alkotmány **) és — noha ezidő szerint már csak kevés tárgy-

*) Herman Ottó, *A magyar halászat könyve*, pag. 66—68.

**) A cserény nomád jellegét újabban kétségbe vonták, arra való hivatkozással, hogy Kecskemét városa csak a legújabb időben rendelte el legelő trágyázásra való tekintetből a nyolcz-nyolcz napi helyváltoz-

ban — megmaradtak bizonyos, a multakba nagyon messzevágó részei is.

A Kecskemét táján divó cserénynek ősből formája a vesszőből font, táblás-falakból álló alkotmány, melynek összealkotása cserénykarókkal történik. Az alkotmány lakó része teljesen födetlen, csupán egyik sarka van úgynevezett «sátorral» védve, mely védett rész azonban nem a pásztornak — számadónak, — hanem a kényesebb holminak van szánva. A pásztorság nem ismeri, sőt megveti a födelet. Csak e század második felében jöttek divatba a deszkapalánkokból összealkotott cserények és csak legújabbban — leginkább a Kiskunságban — olyanok is, a melyek bogárhátú földéllel félig földve vannak: ez a sorozat tisztán és világosan mutatja a merőben ősi, nomád jellegből az állandó kunyhó felé való fejlődés menetét és épen ezért szerfölött fontos.

A cserényhez tartozik az «állófa» egy magas, embert bíró, erős ágasfa Kecskemét táján; csóvás, vékony fa Szeged táján; létraszerűen fölszerelt «golya» vagy «messzelátó» nevű alkotmány az Ecseg pusztán, mely azelőtt nagy részben rétség volt, a hol nem cserény, hanem kontyos kunyhó divik.

Az ecsegi alkotmány tisztán arra való volt, hogy a rétségbe, tehát nád és gyékény közé bejáró gulyát vagy ménest szemmel lehessen tartani. A Szeged vidéki csóvás, vékony fa jelezi a cserény helyét és dörgölődzésre is szolgál a gulyának, mely körülfekszi. Az erős, embert bíró «állófa»-ról némelyek azt mondják, hogy a pásztor «czimernek» nevezi s ez az elnevezés épen úgy, mint rendeltetése, bizonyos fokig vitás lehetne, ha nem vetne reá igen messzevágó, mindenképen fontos és jellemző fényt az, a mi Halas városa körül még e század közepe táján divott.

Itt ugyanis a pásztorember még télszakában, sőt akkor, ha csak egy napra szállott is ki a jószággal a legelőre, vagy

---

tatást; ezzel szemben bizonyos, hogy már Csapó Dániel az 1838-ban megjelent *Magyar Tájszótár*-ban a cserényt «ide s tova hordozható sátor»-nak mondja s ez alföldszerte így is van; a nyolcz-nyolcz napi határidő gazdasági szempontból csak szabályozta azt, a mi azelőtt sokszorosan a pásztorember kénye-kedvétől függött. A nomád jellegre nézve áll Hörnes fejtegetése, i. h.

bárcsak az ugarra, magával vitte az «állófát» és «letüzte» ott, a hol legelt,*) «fölszedte», mikor a jószággal hazatért.

Itt egy ősfoglalkozási analogia mondhatni «fölkényszeríti magát», úgy hogy lehetetlen kitérni előle.

Ugyanis Rév-Komárom halászsága, mely ősi soron az,**) törvénynek tekintette, hogy a ki elsőnek ért ki az alkalmas halászó helyre, fölállította a ladikban az őrfát és tanyát vetett. És mindaddig, a míg az őrfa föl volt állítva, más azon a helyen nem vethetett tanyát. Itt tehát az őrfa — árbocz — fölállítása időleges jogszerző erővel birt.

A halasi pásztorszokásnak szakasztottan azonos képe van, hogy tudniillik az «állófa» letüzése hajdan talán szintén ilyen, a legeltetést biztosító, időleges jogszerző erővel birt.

Szinte villámszerű fényt vet a nomád állapot távoleső korszakára az a két kétségtelen ősrégi magyar mondás, mely a megállapodást és tovaindulást így fejezi ki: «Felütötte a sátorfáját» és «Fölszedte a sátorfáját». Abban az időben, a mikor a magyarság sik, szabad legelőtért barangolt be, a sátorfa «fölütése» messzire láthatóan hirdethette az időleges foglalás elsőbbségét, innen jogát is.

A cserénynél még megvannak a részek, úgymint a «sátor» és az «állófa»; a legelők birtokká alakulván, a nomád jogszerzés módja elhalaványodhatott. Bárhogyan döntsék is el esetleges és szerencsés levéltári vagy összehasonlító ethnographiai kutatások ezt és sok más hasonló kérdést, bizonyos az, hogy úgy, a mint az analogiát itt fölállítottam, ez már önmagában is érdekes; legalább is abban a tekintetben, hogy ezeket az alapjában véve nagyon egyszerű dolgokat tüzetesebben méltatni teljesen érdemes, sőt okvetetlenül szükséges, még pedig addig, a míg a haladó kor el nem söpörte, el nem enyészttette nyomukat.

Az alföldi érintetlenebb cserénynék ékessége és rendkívül érdekes ethnographiai tárgya a «kavaró», néhol «tárhonya kavaró», mely sokszor több, láncz- vagy lakatszerűen egymásba füződő tagozatban s meglepően díszesen van faragva. Ez a pásztorszerszám Szeged alsó-tanyáján teljesen elhanyag-

*) Ezt az ép oly érdekes, mint szerföltött fontos közlést Gaal. Lajos mérnök úrnak, Halas érdemes, öreg polgárának köszönöm.

**) A magyar halászat könyve, R.-Komárom.

lik, épen csak közönséges lapiczka, holott a felső-tanyán és tova a Kiskunság és Bugacz-Monostor cserényes legelőin, de egyebütt is, nagyon ékes.

Ezek a kavarók igen széles körben keltettek föltűnést, mert nevezetes részét alkották annak az előadásnak is, a melyet 1896 február 13-ikán a bécsi anthropologiai társulat színe előtt tartottam s a tárgyak bemutatásával kísértém; az előadás kellő módon illusztrálva a nevezett társulat évkönyvében meg is jelent. *) Ez szolgáltatta dr. Schmeltz részére az alkalmat, arra, hogy az *Internationales Archiv für Ethnographie* IX-dik kötetében — p. 209, 210 és 211 — egyebek között a magyar kavarókról így emlékezzék meg: «A fából való — magyar — kavarók bizonyos alakjai föltűnően hasonlítanak némely még természetes — érintetlen — állapotban élő népekeihez, például Nyugot-Ujguineában.» **)

És ugyancsak Schmeltz idézett helyen így emlékszik meg a törökről és a pásztorbocskorokról, a mely utóbbiaknak rajzát előadásomból át is vette: «A magyar pásztorok törökjé a ló metacarpusának függelékcsontjából alkotva, megfelel a prähistorikusnak s ma is használatban van. A bocskor, melyet a pásztor inkább csak titkon visel, egy darab bőrből készül, szélein lyukasztott, hogy szíjjal összehúzható és megerősíthető legyen, ezek a bocskorok úgy prähistoriai, mint abban a tekintetben is nevezeteseek, hogy ráutalnak a magyarság ősi telepedésére . . . Rendkívül érdekes, — mondja Schmeltz — hogy némely északázsiai népeknél, például a tsuktsoknál hasonló bocskorok akadnak és van a holland birodalmi múzeumban (Reichsmuseum), annak japáni osztályában egy, az egykori van Zeldzaamheden-gyűjteményből származó pár bocskor, — lelhely nélkül — mely alakilag talál; de már fejlettebb, a mennyiben a fej része hasított és szíjjal átfűzött, hozzá egyazon darabból egy félkör van kikanyarítva és a sarokrészhez illesztve, alól pedig szeges sarokkal megerősítve. E bocskorpár talpán fölirat látható, még pedig japán betűs:

*) O. Herman, *Ethnographische Elemente der Mill. Austell. Ungarns, mit bes. Berücksichtigung der Urbeschäftigungen*. Wien, 1896.

**) «Auffallend ähneln gewisse Formen hölzerner Rührspatel andern von Naturvölkern z. B. in West-Neu-Guinea bekannten» Schmeltz l. c. p. 211.

⊥ = ζ, mely dr. Gramatzky szerint «Jenissei»-nek olvasandó. Ezzel ezeknek a boeskoroknak érdekes volta még növekednék, mert ennek az alaknak északi Ázsia népeinél való előfordulását újra megerősítené.»*)

*   *   *

Egyenesen czélom jól fölfogott érdekében véltem cselekedni, a midőn a zsúfolást kerültem s arra fektettem a súlyt, hogy néhány jellemzőbb tárgy vagy viszony kifejtésével bizonyítsam be azt, hogy az ősfoglalkozások a nép kezén ma is található tárgyainak megmentésével, igen nevezetes, talán rendkívüli előmenetelt tehetünk saját múltunk földerítésében; de az emberiség legfőbb érdekének, az egyetemes tudományosság szolgálatában is. Mielőtt indítványomat megtenném, még csak egy pár viszonyra mutatok reá, még pedig telhető rövidséggel.

Népies halászatunk ősi elemei, mint ilyenek, kétségtelenek és igen nagy értékűek; de elfogadhatóan összegyűjtve még máig sincsenek, mert az egyes ember, rövidre szabott időben a legnagyobb erőfeszítés árán sem érhet bárcsak emberileg lehető eredményt sem.

Komárom őshalászáinak újabban napfényre került fentői és hálókövei a czölöp-építmények koráig vetik magyarázó fényöket; az Aquincum romjaiból kikerült hálókövet Keszthely élő hálóköve magyarázza meg; a szigonyoknak, nád-vágóknak makkal, ékkel és karikával való megerősítése, mely a központi magyarságnál és a Balaton némely pontján ma is él, megmagyarázza a bronzkori megerősítési módot, a mely korból semmiféle nyél sem maradhatott reánk; és semmi kétség, hogy a vejszék összehasonlító kutatása, mely mint ilyen még érintetlen, a szerkezetek határozottan ősi voltánál fogva, teljesen alkalmas arra, hogy bevilágítson letűnt korok s emberfajok érintkezéseinek ma még uralkodó homályába; a magyarság tekintetében pedig kivált azokon a területeken, a hol az ősök megfordultak s bár ideiglenesen is megtelepedtek, népekkel és fajokkal érintkeztek.

A pásztorélet terén, még ma is, a midőn a pusztaszerű

---

*) Schmelcz, 1. c. p. 210.

nagy legelők már tünedeznek, s a nagy Hortobágy már elföldeli az esett jószágot, ez által tájának ősi képe is elváltozik, mert elmarad róla a madárvilág kerengő óriása, a dögevő keselyű — mondom, a pásztorelet terén még ma is sok, minden viszonyában fontos jelenség figyelhető meg.

Legelső sorban állanak a pásztorkunyhók és udvarszerű, körülárkolt tanyák, alak, szerkezet és fejlődési fokozat szerint; ezek mellett rendkívüli fontossággal bírnak a rovások, melyek az írás és olvasás terjedésével rohamosan tünedeznek, noha rendszerök épen olyan fontos, mint jellemzően visszamenő; nem kevésbé fontosak a «bárányszoktatók» vagy — Zala, Somogy és Veszprémben — «báránrovások», a melyek az adott vidékeknek úgyszólván összes gazdasági és háztartási tárgyait kicsinyített alakban, de alakilag sokszor bámulatos hűséggel tükröztetik vissza.

Sótartók, pásztorkürtök, juhászkampók, balták, — a somogyi visszavág a rézkorig! — ostorok, karikások, erszények és tűzi-szerszámok, száz meg száz sorozattal egyetemben, a velők járó, sokszor remek ornamentikával együtt, különösen akkor, ha a régibb keletet tartjuk szem előtt, kimondhatatlanul fontos tanúságokat nyújtanak annak, a ki az összehasonlító módszert alkalmazza; nyújtja már e szűk keretbe foglalt vázlat is.

Úgy érzem, hogy ennek az iránynak kiváló fontosságát sikerült bebizonyítanom és a mi a külföldi szakkörök fölfogását illeti, ez teljesen egybevág azzal az irányzattal, a mely kiállítási vállalkozásomban vezetett; ezt nemcsak a külföldi jury-tagok spontán elhatározásból kelt nyilatkozata, hanem az a közhangulat is bizonyítja, a mely a kiállított tárgyak szemléletéből kelt és épen olyan szabatos, mint jellemző kifejezést nyer dr Bartels M. sajtó alatt lévő jelentésében, melyet a berlini anthropologiai, ethnologiai és ősrégészeti társulathoz intézett, s melynek conclusiója, abban a mondatban tömörül össze: Európa népeinek rohamosan tünedező, elenyésző ethnographiai tárgyait — az ősfoglalkozásokéit első sorban — meg kell menteni!*)

Hogy ez a rohamos tünedezés és elenyészés mit jelent, erre nézve itt csak egy, de igen élesen jellemző példát hozok

*) Dr. Max Bartels in litt.

föl. A népies halászat körül folytatott kutatásom 1884-ben Tihany félszigetre vezetett, a hol egy kimondhatatlanul fontos halászszervezetre, egészen sajátos halászási eljárásokra és szerszámokra akadtam; az «ősi sor» olyan híven volt meg, hogy még a testi büntetés is, a «czibékkal» és «fágyókötéssel», fönnállott; de sőt az előljáró is kikapott, ha vétett a szabály ellen! Ez az ethnologiai szempontból oly fontos és kiválóan érdekes szervezet szerszámjaival, mindenével együtt — a Lóczy-féle Balaton kutatás szerint — egy rövid évtized alatt nyomtalanul elenyészett; s ha én nem biztosítom hírét,*) talán örökre a feledés sötétségébe veszett volna; ha pedig akkoron nem szerzek egy tihanyi «czibéket», mely önálló szerszám-alak: ez is teljesen elvész!

Itt tehát a szó szoros értelmében vett mentésről van szó, mely elvileg kizárja a lassúságot; a halogatást pedig föltétlenül.

A közlekedési eszközök tökéletesedésével és terjedésével benyomul a kereskedelem gyári czikkeivel mindenüvé és kiszorítja mindazt, a mit a kezdetleges állapotból folyó elszigeteltség magából a nép lelkületéből kiteremtett, fakasztott; és úgy a mint ez a tárgyi rész a művelettel, a hozzáforrott szókinccsel elenyészik: elvész minden tanúság és kapcsolat a múlttal is. A pusztulás olyan, mint az, a mely a történeti korszakot akkor éri, a midőn a tűzvész levéltárakat hamvaszt el.

Ezt saját érdekünkben és a tudomány érdekében sem akarhatjuk! Itt tenni kell!

Lelkem előtt tisztán áll az, hogy mi magyarok nem lehetünk versenyre a nyugot nagy, gyarmatokkal bíró államokkal az exoticus ethnographia terén; de az önmagunk s a velünk együtt lakó nemzetiségek ethnographiája terén, különösen az ősfoglalkozásokra való tekintetből, rögtön hozzálátva, rövid időn oly anyagot szedhetünk össze, melyet tanúságainál fogva senki, a leghatalmasabb nemzet sem nélkülözhet, a melylyel mi alkothatjuk meg azt a tudományos középpontot és tényezőt, a miért haszonnal és épen azért készségesen ellátogatnak hozzánk a legfejlettebb kulturállamok tudós férfiai.

És a mi még ezentúl is igen fontos: csak saját magunk tárgyi és nyelvi ethnológiájának alapos ismerete teszi majdan

---

**) A magyar halászat könyve, I., pag. 423. stb.

lehetővé azt is, hogy Ázsia tájai felé indulva, haszonnal és eredménynyel kutathassuk az ősök nyomait; vagyis: előbb itt, a mai Magyarország területén élő magyarságot kell alaposan fölismernünk, hogy idegenbe vesző nyomait is magyaroknak fölismerhessük.

Mindezekből kifolyólag véleményem és indítványom kevés szóval fejezhető ki: indítson Magyarországnak mostani közoktatásügyi kormányzata kellő anyagi erővel oly műveletet, mely öt-hat év alatt összeszedi mind azt az ethnographiai, különösen ösfoglalkozási anyagot, mely rohanva pusztul akkor, a midőn megmentése eltagadhatatlanul nagy jelentőséggel bír a nemzet tudományosságára és az egyetemes tudományosság legfőbb érdekeire nézve.*)

HERMAN OTTÓ.

---

*) Teljesen egyetértünk Herman Ottóval az ösfoglalkozások kérdésének mind fontosságát, mind sürgősségét illetőleg. Jól mondták a történelmi főcsoport juryének külföldi tagjai, hogy itt egy, az emberiség fejlődéstörténete szempontjából végtelenül fontos anyagról van szó, a melynek a művelődés érdekében való megmentése első rendű tudományos föladat.

Igaz az is, hogy a közlekedési eszközök terjedésével benyomul a kereskedés mindenüvé és kiszorítja mindazt, a mit az elszigeteltség magától a nép lelkületéből fakasztott; és úgy mint ez a tárgyi rész a művelettel, a hozzá forrott szókincscsel elenyészik: elvész minden tanúság és kapcsolat a múlttal is. A pusztulás olyan, mint az, a mely a történelmi korszakot akkor éri a midőn a tűzvész levéltárakat hamvaszt el.

Itt valóban tenni kell!

Szerk.

A MINISZTERJELÖLT.

Humoreszk.

Vilma nagysád azt réges-régóta elvégezte magában, hogy a férjéből minisztert teremts, jobban mondva magából miniszter feleségét. Annyi excellentiás és méltóságos úr és úrnő hemzseg körülte a társadalomban, annyi volt államtitkár vagy miniszter feleségével, testvérével, nagybátyjával vagy más egyéb rokonságával találkozik s ő még mindig semmi . . . Nagyságos asszony! Olyan mint a többi. Az, a mi nek feljött — képviselő felesége és még legkisebb kilátás sincs rá, hogy a helyzet javuljon. Ezt lehetetlen sokáig kiállni, az asszonynak van becsvágya és — férje. Mire való az utóbbi? Arra, hogy az előbbit kielégítse.

Megtette — megtétette képviselőnek, a mi nem csekélység. Vége azoknak a boldog időknek, a mikor a mandatumok még olcsók voltak és igen jutányosan — egy kis hazafisággal, egy kis tehetséggel, pár szép szónoklattal lehetett a közbizalmat kiérdemelni. Hagyján! ha az ember országos név vagy épenséggel nagy tehetség; de nem tesz mindenki szert országos névre és nem születhetik mindenki nagy tehetséggel. Mit csináljanak a kisebb nevek, mit a kisebb tehetségek? Segítenek magokon úgy, a hogy tudnak.

Hámori választása belekerült 28.000 forintjába.

Szép összegecske, de nem kárbavesztett pénz, ha az ember okosan viselkedik és carrière-t tud kivívni.

Hámori Pista, ha nem nagy tehetség is, de nem — «szamár». Csinos ember, jó a kiállása, a megjelenése szalonkában nagyon elegáns, okosan is beszél úgy négy szem

közt. Van neve, vannak összeköttetései. Az ilyenből minden válhatik.

Ő maga nem szívesen vállalkozott rá, de az ő kedves Vilmája akarta, hát Isten neki! feljön Buda-Pestre, akármily nehezen hagyja ott a gazdaságát, istállóit. Mindez simán folyt le, de mióta fölkerültek — megkezdődött a házaspár közt az egyenetlenség.

Az asszony csakhamar belátta, hogy a férje nem úgy viseli magát, mint kellene. Semmi stréberség benne. Egyszerű, természetes, s a mi legnagyobb baj — szerény — szerény! . . . Nagy hangon nem beszél, csak igénytelen észrevételeket kockáztat, melyek mindegyikeért mintha bocsánatot kérne. — Aztán semmiről sincs nézete, önálló nézete; pedig az embernek legyen nézete, okos vagy ostoba, csak nézet legyen; ha nem is az övé, ha másé is, kölcsönként. Mindegy! nézet nézet! Az embernek legyen nézete.

Vilmának voltak és ellátta ebéd közben férjét megállapított nézetekkel az egész délutánra. Ez az ember «ostoba», az a darab «szamárság» és így tovább, mert fő, hogy az ember erős kifejezéseket használjon. Ez nálunk divat. Minél erősebb kifejezések és minél apodiktikusabb ítéletmondás, melytől nincs apelláta. Ezek minősítik az embert szereplő egyénné, mert mások nem azt nézik mit mondasz, hanem hogyan mondosz.

Elkerülhetetlen kellék továbbá a követelő föllépés, mások fitymálása. No persze nem mindenkinek; ki kell válogatni, hogy kiket szabad vagy lehet kicsinyelni. Ha egy hatalmasabb tényezőnek a neheztelését vonná magára, az a carrièrenek árthatna, pedig a stréberségnél az óvatosság nem nélkülözhető.

Első boldog napot akkor szerzett a feleségének, a mikor egy sikerült közbeszólást kockáztatott meg. Nem szándékosan tette, teljesen véletlenül csúszott ki a szájából, de bele került a naplóba is. Nagyon «snájdig» közbeszólás volt, majdnem párbaj lett belőle.

Két napig erről volt szó Vilma nagysád köreiben és gratuláltak neki. Az ura igen jól viselte magát.

Csak már beszédet mondana! Az az átkozott szerénység! Ha ő lett volna férfi és képviselő, ő — Vilma nagysád — hány «nagy» beszédet mondott volna el már eddig is!

— Kedves Vilmám! ne akarj belőlem nagy embert faragni, én arra nem születtem!

Vilma fellobbant.

— Már hogy mondhatasz ilyet! Miféle kishitőség és önbizalom hiánya ez? Én érzem benned a hivatást, hogy ne éreznéd magad is!

— Azt hiszed? — kérdezte Pista kétkedőleg.

— Tudom — bizonyos vagyok benne! — felelt Vilma nagyság mély meggyőződéssel.

Férj és feleség egymásra néztek.

— Ha azt gondolod, ám próbáljuk meg, nem bánom — szólt Hámori elhatározással.

— Megtészsz mindent, a mit tanácsolni fogok?

— Meg, Vilma — a kedvedért mindenre képes vagyok.

Vilma férje nyakába ugrott.

— Édes kis miniszterem, te!

— Aranyos kis kegyelmes asszonyom!

S elcuppant egy édes, egy boldog csók — a szép jövő reményében.

Fölosztották magok közt a munkát, Hámori átvette a politikai részt a házban, a clubban — Vilma a társadalmi részt, mely szintén igen fontos. A politikai szereplésnek társadalmi alapja is van.

A minél nagyobb ismeretségi kör. Ezt az asszonynak kell megszerezni.

Vilma okosan járt el.

Mert kétféle ismeretség van, hasznos és haszontalan — azaz hasznavehetetlen.

Azokat szaporítani kell — ezeket elejteni.

Ő szerzett hasznos ismeretéseket, melyek az emelkedéshez szükségesek, melyek fényt és tekintélyt kölcsönöznek.

Fölhagyott pedig régiekkel, melyek fölöslegesek és az embert emelkedésében csak akadályozzák.

Jobb ezekkel előbb — még a miniszterség előtt szakítani; később azt mondhatnák, hogy az ember főnhordja az orrát.

Hámori beváltotta ígéretét, fölszólalt, beszédet mondott és elég jót. Gazdasági kérdéstről volt szó, boszantotta egyik-másik ellenzéki szónoklat, kezdett jegyezgetni, a jegyzetek fölhalmozódtak, az anyag meggyűlt benne és — fölszólalt.

Vilma nagyon meg volt az eredménynyel elégedve.

— Látod, Pista, hogy van tehetséged?

— Bizony van — felelt Hámori — magam sem hittem volna!

S az egykor szerény, igénytelen nézetű honatya észrevétlenül nagy átalakuláson ment keresztül. Kezdte magát nagyra tartani, másokat meg semmibe sem venni.

— A legjobb úton vagy! — biztosította őt Vilma nagysád, a ki az üdvös változtatást férjében örömmel tapasztalta.

— Minél ostobábbnak tartasz másokat, annál több respectussal lesznek azok irántad.

A beszédek egymást követték.

Annyit beszélt minden alkalommal, hogy már kezdték sokalni.

De ő magát debatternek tartotta, a kit szívesen hallgatnak.

Vilma meg mindig a sarkában volt, hogy: «ne hagyd magad»!

Azt szerette volna, hogy ne beszéljen a házban senki a férjén kívül.

A másik ülésszak után Vilma nagysád — még mindig csak «nagysád» és «nagyságos asszony» — meg volt elégedve férjével és mikor a nyári szünetekre haza utazott, azzal a tudattal szedette le függőnyeit és naphtalinoztatta be butorait, hogy ha őszre egy kis szerencsés bonyodalom közbe jön, a férje már résen lehet.

Az ősz meghozta a bonyodalmat. A kabinet némely tagja iránt elégedetlenség és bizalmatlanság mutatkozott a pártban. Az ellenzéki lapok kaptak a szállongó híreken, szították a tüzet és magyarázták a «jelenségeket». Legalább két minisztert el kell ejteni, különben válságtól lehet tartani.

Válság! csak ez kellett Vilma nagysádnak. Akár milyen párthíve volt ő a többségnek, a palota-forradalmat nagyon kedvelte.

— Csak egy-két lapot nyerj meg! Egy könyomatost, legalább egyet, édes Pista! hogy mint miniszterjelöltet lanceirozzon. Meglehet, sőt bizonyos, hogy nem léssz mindjárt miniszter, de miniszterjelölt lettél s már ez is positio. Jelöltséggel kezdte mindenki. Aztán, hátha valamely tárczára nem találnak senkit és rád fanyalódnak? A politika igen szeszélyes!

Hámorinak sikerült egy könyomatos úr ismeretségét

megkötni. Nem volt nagyon szép könyomatos és könyomatos-ságának fontosságát rendkívül érezte, de a miniszterjelölt nem lehet válogatós az eszközökben s a ki a közélet piacznán szerepelni akar, a könyomatos-t nem nélkülözheti. Sőt brúdert iszik vele és kedveskedik neki.

El is érte a czélját, mert a legközelebbi válsághirek alkalmával belekerült ennek révén két ellenzéki ujságba a neve miniszterjelölti minőségben.

«A kormánypártban általános az elégtelenség s a miniszterelnök kénytelen lesz kabinetjét egy pár új erővel fölfriissíteni. A jelöltek közt emlegetik többek közt Hámori Istvánt is.»

Vilma nagysád alig hitt szemeinek, mikor férje ezt a lapot a «ház» — tudniillik az ő házának asztalára letette.

Férje tehát lanceirozva volt.

Most már csak a legfelsőbb kézirat volna hátra.

Vilma nagysádot már régóta boszantotta, hogy a miniszterek között a szakkó divatja annyira elharapózott. Ez az öltöny, az ő fölfogása szerint, nem elég diszes és ünnepélyes. Inkább vidéki casinókba való.

Keresztül vitte férjénél, hogy miniszteri programjába vegye be a szakkó kiküszöbölését.

— Ki nem állhatom a szakkós minisztereket, te rendelj magadnak egy úri szalon-kabátot. Abban fogsz kihallgatásokat adni.

A szalon-kabát elkészült két hét alatt.

De mire elkészült, vége lett a válságnak s kiderült, hogy a kabátot teljesen hiába rendelték meg, mert Hámorinak nem adatott alkalom miniszteri programjának, se a szakkó-kabát viselésére, se egyebekre vonatkozó pontjait megvalósítani.

Mondjuk ki a tényt egyszerűen, szárazon, meztelenül.

Csak egy tárczának birtokosa változott és arra nem őt nevezték ki, hanem egy iskolatársát, a kit ő akár hányszor hólapdával megdobált és a földre tepert. — Mikor a legfelsőbb kézirat megjelent, mely az iskolatárs kinevezését tartalmazta, úgy érezte, hogy az iskolatárs őt teperte le a földre és a hólapdával őt vágta jól hátba. Van még Nemesis a világon!

Az bizony mindig kellemetlen, ha iskolatársainkból miniszterek vagy nagy urak lesznek! Mert méltán kérdezhetjük magunktól, miért nem lett belőlünk miniszter, hisz

a mint ők a mi iskolatársaink, úgy mi meg az ő iskolatársaik vagyunk?

Az iskolatárs felesége Vilma nagysád jó barátnője volt. Kétszeres ok a bosszúságra. Az asszony kegyelmes asszony lett, a férje miniszter. Hámori Pistát pedig meg se kérdezték, hajlandó volna-e tárczát vállalni . . . Persze Vilma nagysádot sem kérdezték meg!

Nem lehet csodálkozni, hogy Hámori a válság illetén megoldását kielégítőnek nem tekinthette.

Semmivel sem jutott közelebb ahhoz a kilencz bársonyszékhez, mely ott áll félkörben a parlament közepén s melyet bármelyikébe kész volna bele ülni válogatás nélkül.

Hiszen egyformán ruganyosak és mind jól ki van béelve.

A körben nem is csinált titkot elégedetlenségéből s bármilyen diplomatikus finomsággal adott kifejezést véleményének, szavainak tenorjából ki lehetett érezni, hogy sokkal inkább meg lett volna a válság olyképi megoldásával elégedve, mely bizonyos Hámori István urat vitt volna a miniszteri székbe.

Beszélgetései nagyobbbrészt e théma és bizonyos nagy tervek és eszmék körül forogtak, melyekre rejtélyesen célzott, a nélkül, hogy azokat világosan körülírta vagy kifejtette volna.

— Az én terveim . . . az én szándékaim . . . az én eszméim . . .

Ezeket lehetett tőle leggyakrabban hallani.

Bizonyos nagyképűséggel ismételte, hogy neki vannak eszméi. Megtanulta már, hogy sokszor a nagyképűség által lehet leghamarább nagyfejűségre vergődni.

A clubban kiválasztott magának egy kanapét.

Ez lett az ő kanapéja, az ő rendes helye, hová egy-egy arra vetődő barátját maga mellé ültetve, elkezdett neki beszélni az ő «eszméiről», az ő «terveiről».

És philosophus nyugalommal, gúnyos kicsinyléssel szemlélgette e pamlag magaslatáról a nyüzsgő club-életet, mely ott előtte lefolyik.

Belép egy miniszter és végig megy a termeken. A merre néz, üdvözik bizonyos vegyülékével a tiszteletnek és collegialitásnak, melyben benne van az, hogy ma te vagy a hatalmon, mandátumom, választóim petitióinak elintézése tőled függ,

tehát meggörbedek egy kicsit előtted! De holnap belőlem válhatik miniszter, én osztogathatok kegyeket és te fogsz görbedni előttem!

— Szervus, Ferdi!

— Jó estét, kegyelmes uram?

Megállítják . . . tudniillik nem Ferdit, hanem a minisztert.

Körülveszik . . . Egy lépést sem tehet tovább. Helyt kell állnia. Körülveszi öt—tíz—tizenöt honatya. Mindegyiknek zsebében van egy-két-három-négy petitio a kerületből, kérvények, folyamodások, melyeket a miniszter kezébe, zsebébe kell juttatni. Ott állnak sorban. Ki kaparinthatja el hamarabb a minisztert, ki csempészheti előbb a kérvényét a zsebébe. Az egyik nagyon sokáig foglalja le! Az ördögbe is — ez a Miska, hát azt gondolja, a miniszter csak az ő kedvéért van a világon? Végezzzen már! végezzzen már!

Izzadnak ők, de izzad a miniszter is!

Ők azt gondolják: jaj! csak már hozzá juthatnék és leülhetnék a tarokkhoz!

A miniszter azt gondolja: vesztetre jöttem ma el a clubba; majd eldülök már, de el kell viselni! Katonadolog!

Végre megszabadul a miniszter. Leül egy pamlagra és maga mellé ültet valakit! Milyen kitüntetés! Őszintéskedik vele! Vajon mit mondhat neki? Már egy fertály órája beszélget vele!

Jön a miniszterelnök. Épen most érkezett Bécsből. Milyen az arczkifejezése? Nagyon derült, ő maga meg jókedvű. Nincs baj, a kabinet szilárdan áll.

Egy nagyfejű! . . .

Körülnéz . . .

Meglátja ő excellentiáját!

A nagyfejű és ő excellentiája tekintete találkozik.

Ő excellentiája int a nagyfejűnek és bemennek a külön — a miniszteri szobába.

A harmadik miniszter se a külön szobába nem vonul vissza, se pamlagra nem ül. Fel-alá jár . . . hol ide . . . hol oda . . . csoportról-csoportra . . . és élcel. Rossz élczekeket mond néha, rettentő rossz élczekeket, de ugyan hol az a római jellem, a ki ne tartaná kötelességének rajtok jóízűen nevetni?

Hámori ott ül pamlagának magaslatán és elgondolkozik, elábrándozik a jövőbe. Ha majd ő is miniszter lesz, őt is körülveszik kérvényezők, ő is osztogat kegyeket, ő is kitüntet egy szóval . . . egy tekintettel . . . És ő is mondhat rossz élczekeket, melyek hatást keltenek . . . Az ő arczkifejezését is lesik, az ő szava is oraculum lesz . . . Milyen rossz élczekeket fog mondani! . . . És jaj annak, a ki merészkedik rajtok nem nevetni. Nem kap mandatumot.

Addig-addig ült Hámori az ő rendes kanapéján, míg ő a kanapéhoz, a kanapé hozzá szokott és mások is megszokták azt, hogy körülötte letelepedjenek.

Adomázgatott — à la Deák Ferencz.

Voltak úgy öten-hatan törzsvendégei, a kik rendesen körülte gyülekeztek össze s a kikkel aztán 9—10 óra közt néha el-eljárt vacsorálgatni.

Egy tréfás ember elnevezte ezeket Hámori-fractionak.

Ő meg az elnevezést komolyan vette és jóhangzásúnak találta.

Volt hát fractiója.

A fractionak vezér kell, a vezérseget magának tulajdonította el. Első lépés ad astra! Fractio-vezérsegen kezdi, a ki pártvezérsegen akarja végezni.

Voltak tehát politikai barátai, kiket néha megpezsgőztetett s a kik számára egy piquenique-t is rendezett. Vilma nagysád nagyon szeret tánczolni, hadd legyen neki is mulat-sága és élvezete a fractióból . . .

Vilma nagysád megbotránkozással jött haza a parlamenti ülésből.

Ott volt a karzaton.

Elment külön arra az ülésre, melyen az ő barátjok, az iskolatárs, az új miniszter bevonult. Elment, hogy megnézzék miképen «fest». Nos tehát — nagyon rosszúl «festett».

— Édes Pistám! láttad azt a félszogséget, azt az ügyetlenséget? Hóna alól majd kiejtette a tárczát, mikor végig ment a termen. Miféle ügyetlenség, a tárczát magával vinni, ha nem tud vele bánni? Jöhetett volna az első ülésre tárcza nélkül is.

— Hagyd, fiam! Mutogatni akarta, hogy ide nézzetek, nekem is van tárczám!

— Körülbelül! . . . Annyi bizonyos, te sokkal bátrabban,

önérzetesebben foglalnád el a széket. Szinte lesütötte a szemét — jóformán át se mert nézni az ellenzékre. Hogy fog ez nekik imponálni, hogy fog velők farkasszemet nézni? És ezt az embert tették meg . . . téged meg szóba se hoztak, pedig lanceirozva voltál.

— Lesz még szőllő lány kenyér — szólta a meggyőződés bariton hangján Hámori.

Aztán elhatározták, hogy délután elmennek az új miniszterné jourjára és gratulálni fognak neki a szerencsés első fellépésért. Hiába, az ilyféle ismeretségeket cultiválni kell, még ha az ember duzzog is.

Mert Hámori duzzogott.

A duzzogás a frondeurség kezdete.

Hámori nem volt frondeur, csak elégedetlen.

Ezt észrevette egy kedves kis ellenzéki menyecske és ugyancsak szította benne a tüzet.

Hamis egy asszonyka Endrefyné, a bájos Camilla. Szenvedélyes ellenzéki, a ki mikor a kormánypárt ellen pattog, csökolni való. Komolyan hiszi, hogy a hazát csak ők tudnák megmenteni. Valóságos programbeszédeket rögtönöz és mikor tűzbe jön, ragyogó szemei szikrát hánynak — Isten őröcse! nehéz el nem hinni, hogy az ellenzéki politika jobb a kormánypártinál.

Ha rajta áll, átesábitotta volna az egész kormánypártot az ellenzékre. Kiszimatolta a legkisebb elégedetlenséget s akkor aztán nem volt nyugta, csalogatta — hívogatta az illetőt.

— Kedves Vilma! a te férjed sohasem megy semmire! . . . Pedig kár érette! Tehetség — igazi tehetség! Ha mi volnánk kormányon, már rég válogathatott volna a tárczában.

Vilmának ez a nyilatkozat nagyon jól esett.

— Bizony nem méltányolják. Legalább államtitkárnak csak benyomhatták volna. De hát ki tehet róla?

— Néma gyerek szavát az anyja sem érti! — érvelt Camilla. — Hiszen csak én volnék a férjed helyében, majd megmutatnám, hogy velem számolni kell. Félnének tőlem, veszedelmes ember volnék, intrigálnék . . . a míg . . . a míg a számat be nem dugják.

— Az nem fér össze a természetemmel! — szólta közbe Hámori, a megsértett büszkeség hangján.

Camilla nagyot nevetett.

— Vagy úgy . . . édes Hámori? maga a nagylelkűt akarja játszani . . . Akkor ugyan fölkapik az álla! Politikában nincs nemeslelkűség! A ki bírja, marja! Opportunistának kell lenni, minden alkalmat és eszközt a boldogulásra fölhasználni, különben mások ülnek a hűsös fazekakhoz. Magát nem méltatják, csapjon át hozzánk, mi meg fogjuk becsülni.

Hámori nagyot nevetett. Ugyan hogy lehet róla olyat fölteni, hogy ő a pártját elhagyja!

De a kis kortes azért mégis elérte célját; a mit ő prédikált, az ott motoszkált Hámoriban és fölzavarta nyugalmát.

Vilma nagysád is biztatgatta. Elég régen várakoznak.

Meg kell vallani, hogy a kormány részéről egy idő óta csakugyan a baklövések vagy jobban mondva a sértések egymást követték. Mindent megtett, hogy Hámorit magától elidegenítse. Hetek, hónapok múltak és — nem tett érette semmit. Bezzeg tett másokért! Csak úgy szórta a miniszteri tanácsosságokat, államtitkárságokat; holmi igazgató-tanácsosságok is pottyantak egyik másik ölébe; két iskolatársa valóságos belső titkos tanácsos lett stb. . . .

Eh! ki volna képes mindazokat a botrányos hibákat föl-sorolni, melyeket a kormány napról-napra elkövet? Lehet-e Hámorit kárhoztatni, hogy ő nem csak a mellőzésben, de még inkább mások kitüntetésében személye ellen intézett egyenes sértő szándékot vett észre.

Csoda-e, ha ilyen bánásmód mellett a mamelukból frondeur lesz?

Az ember nem rögtönösen lesz frondeurré, csak fokozatosan.

Eleinte megpróbálja az ember «velők» — tetszik érteni! — «velők» megértetni, hogy . . . hát . . . én is vagyok a világon!

Tessék engem is észre venni!

Nekem is vannak érdemeim, én is tettem szolgálatokat!

Ha azonban belátják, hogy a hatalom nem vesz tudomást rólunk és sérelmeinkről . . . akkor a hatalom ne csodálkozzék, hogy kielégítetlen vágyainknak hangos kifejezést adunk, mely külső magunktartásában is nyilvánul.

Hámori sem lett egyszerre frondeurré. Egy darabig bár — a leggavallérabb, legfinomabb módon — de nem titkolta el lelkiállapotát és keresztül láttatott bizonyos aspiratiókat, várva, hogy megértik-e?

Nem értették meg.

Egyetlen egy miniszternek sem jutott eszébe leköszönni, hogy ő a helyébe ülhesse. Ah! azok a miniszterek, mindnyájan görcsösen ragaszkodnak a tárcájukhoz. Csak ő legyen valamikor miniszterré, majd megmutatja, milyen könnyen kell egy igazi államférfinak megválni a tárcájától . . .

A legelső alkalommal, a mikor ellenkezésbe jut a közérzülettel, odadobja a tárcáját. Hadd tanuljon tőle igazi correct magatartást és politikai becsületet az egész világ minden államférfia!

De hát nem volt tárcája. E szerint nem is mutathatta meg, hogy milyen könnyen tud tőle megválni.

Már negyedik éve képviselődik a nélkül, hogy bárminemű jutalomban . . . bocsánat! a szó félreértésekre adhatna okot . . . a nélkül, hogy bármi elismerésben részesült volna.

Nem csoda, ha a viszony Hámori és a kabinet közt teljesen meghűlt.

A fagyponthoz jutott.

A felesége ugyan még járogatott a kegyelmes barát-nőhöz, de inkább azért, hogy — au fait legyen mindenről és híreket hallhasson, de Hámori mindenkép érezte a kabinettel neheztelését. A lehető leghidegebben köszöngött a minisztereknek, egyikkel sem állt szóba se folyosón, se a clubban. Nem vett részt a miniszter körüli csoportosulásokban, ha pedig valamelyik miniszter adomát beszélt el vagy élezet mondott, tüntetőleg — nem mosolygott rajta.

Szeretett volna elmaradni a clubból egy időre vagy legalább ritkábban járogatni el oda, de féltette a fractióját. Ha ő elhagyja, politikai barátai még más fractióval mennek el vacsorálni.

Össze kell őket tartani; Hámorinak céljai, nagy céljai vannak velök.

Nemcsak a clubban, a clubban kívül is élesen jelezte elégedetlenségét, frondeurségét.

Mutatkozni kezdett a ház ellenzéki folyosóján, hol nagy riadalommal fogadták. Isten hozott! Már most csak itt maradj, Pista! Közénkbe való vagy! . . .

A szíves fogadásnak volt is annyi eredménye, hogy Hámori gyakrabban látott alakja lett az ellenzéki folyosónak,

hol minden megbotránkozás nélkül, sőt bizonyos gúnyos megalégedéssel hallgatta azokat a legkevésebbé sem hízalgő megjegyzéseket, melyeket ott ellenzéki honatyák és journalisták a kormányférfiakra meg szoktak eresztetni.

Erre az oldalra ellátogatni kormánypárti embernek már csak azért is hasznos, mert felséges értesülésekhez jut. Míg a kormánypárti folyosón a legnagyobb béke és a legcsöndesebb hangulat uralkodik — az időmérő itt viharra mutat, állandó viharra.

A kormánypárti oldalon a képviselők, újságírók, kis- és nagyfejük vegyest, aztán ügyfelek a nádfonató padokon és székeken üldögélnek, beszélgetnek, szivarozgatnak és ügyeiket tárgyalják, őszintéskednek vagy adomáznak — az ellenzéki folyosón politikát csinálnak, a jövő politikáját. Ezek a jobb-oldaliak milyen nyugodtak, pedig ha tudnák, hogy a vihar nemsokára elsőpri őket — így beszélük oda át.

Oh! az ellenzéki folyosón mindig jól vannak értesülve s a legfrissebb sütető kabinetválsági hírekhez ott olcsón lehet jutni.

Hámori értesüléseit az utóbbi időben onnan meritette s ezek a hírek frondeuri lelki állapotának nagyon megfeleltek. A válság, az egészséges vihar sokáig nem késhetik! Ugyanazokat a minisztereket ugyanazokban a miniszteri bársonyszékekben látni évekig — unalmas állapot és tűrhetetlen!

A változásnak előbb-utóbb meg kell történnie. Új, friss erők kellenek a gátra. «Ezek» már lejárták magokat.

Ez volt Hámori hangulata, ez az ellenzéki is. Azon az oldalon nagyon szeretik colportálni a Bécsből eredő híreket s a legutóbbiak a válságot közelinek mondják. Legfőlebb kéthárom hónap alatt be kell állnia. Több miniszter már végképen van «ejtve», a kabinetet azonban még «tartják» egy ideig.

Hámori ezekhez a hírekhez szabta magatartását, mely egyébként csak folytatása volt eddigi frondeur viseletének.

Kezdett a szavazásokról elmaradozni; eleinte leütazott gazdaságába és mikor a mezei hadakat besürgönyözték, nem jött fel. Ő bizony nem mezei had, neki ne sürgönyözzenek! Ha az ő szavazata kell — álljanak vele szóba.

Később már el sem ütazgatott, kiment a szavazás elől a múzeumkertbe sétálni vagy a folyosón maradt és azzal tüntetett, hogy a csöngetésre se ment a terembe.

Már ez föltűnt és Vilmának egy excellenciás úr megjegyezte, hogy Hámori elrontja a carriéré-jét megbízhatatlanságával. Pedig egy kis türelemmel eljőhet az ideje is!

Vilma elujságolta az excellenciás véleményt Hámorinak is, kérve kérte: hagyjon föl frondeurségével. Nemsokára változás lesz a kabinetben és hátha rá is kerül a sor?

De egy igaz frondeurön nem oly könnyű kifogni. Észrevették elégtelenségét, annál jobb, most csak rajta!

Válság lesz! . . . Persze, hogy lesz! . . . De mint az ellenzéki folyosón rebesgetik, ez már nem kormány-, hanem pártválság lesz. Minden fölbomlik. A régi pártkeretek elavultak, újakat kell teremteni fusióval és akkor azok nyomulnak előtérbe, a kik «okosan» viselik magokat.

Tehát csak okosan, opportunusan!

Hámori teljesen meg volt elégedve helyzetével. Az nem rosszabodott, sőt javult — legalább az ő szemében. Úgy érezte, hogy nem az, a ki régebben volt. Mintha nőtt volna! Az ellenzéki folyosón tréfából már: «te kegyelmesnek» hívták és biztosították, hogy az ő emberök, a jövő jelöltje.

Vilma nagysádnak azonban ez az állapot kezdett nem tetszeni. Tartott tőle, hogy beteljesedik az excellenciás úr jövőndölése és Pista, a ki az ellenzékkal túlságosan fraternizál és kaczerkodik — csakugyan mint megbízhatatlan párt-ember, kimarad minden combinatióból.

A válság — a nagy válság bekövetkezett.

A régi Lloyd-épület előtt több fogat és bérkocsi áll, mint rendesen.

Több újságíró futkos föl-alá a szabadelvű párti kör lépcsőjén, mint máskor.

A telephonos kisasszonyok idegesebbek, mert a telephon örökösen csönget.

A szabadelvű párt körében senki sem kártyázik, senki sem billiárdozik, mindenki politizál és lesi a minisztereket, mikor a körbe jönnek, hogy megrohanja.

Némely lap külön esti kiadást rendez és az ujságok teli vannak kövérbetűs táviratokkal.

Nyomott hangulat a régi Lloydban, csak az ellenzéki körökben lelkes és víg a hangulat.

Hámori az ő könyomatos barátjával újra megkötötte a barátságot és sokat lebsel a házban az újságírói karzat előtt.

Keresi a kedvöket, azok meg az ő kedvét, hogy híreket csaljanak ki tőle.

Megérkezett tehát az idő, melyet Hámoriék lesve lestek, várva várták. Itt az aratás ideje! Csak a követendő taktikára nézve tértek el véleményeik.

Hámori ellenzéki híresztelések behatása alatt, bizonyosra vette, hogy a kitört válság nem lesz csupán a kormány válsága, hanem a megindult lavina el fogja az egész pártot söpörni s a romokból egy új pártalakulás fog föltámadni.

Mit tanácsol ilyenkor az okosság, az előrelátás, az államférfiúi számítás? Azt, hogy az ember magatartását ne a jelen viszonyokhoz, hanem a jövő alakuláshoz szabja, mert akkor megvan a kész posztíója az új viszonyok közt. Ellenzéki barátai, élőkön Endrefy, nógatták, hogy lépjen ki mielőbb — nagy tüntetéssel a pártból; ez a kilépés lökést ad a meginduló fölbomlási folyamtnak, követni fogják mások s az ő érdemét, mint kezdeményezőét, az új viszonyok közt meg fogják jutalmazni.

Az ostromnak, melyet a kedves kis Camilla is támogattott, az lett az eredménye, hogy Hámori elszánta magát a kilépésre.

Vilma nagysád haza jött a legnagyobb fölhevülésben — a legfrissebb ujságokkal.

Épen most volt kegyelmes barátnőjénél.

— Győztünk, Pista! győztünk! Combinatióba vagy véve.

Szavai azonban semmi hatást sem tettek Hámorira, a ki gúnyos mosolylyal füstölgetett maga elé egy vastag, hosszú havannából. (A mióta magát miniszterjelöltnek tartotta, azóta csak havannát szítt, vastagot és hosszút — a miniszteri fizetés rovására.)

— Mi? . . . te még csak nem is felelsz?

— Nem én, angyalom.

— És miért nem, ha szabad kérdezni?

— Mert nem hiszek abból egy kukkot sem, a mit te mondasz!

— De drágám! láttam a listát . . . te benne vagy!

— Ámítás! Számítás! Meg vannak ijedve, félnek a kilépésemtől, vissza akarnának tartani. Tudják, ha kilépek, követ a fractióm . . . és a többi . . . Már negyvenen kötelezték magokat!

Vilma kétségbe volt esve.

— Szerencsétlen! Te egy rögeszmében szenvedsz. Hallgass rám!... Egy tárczára nem tudnak minisztert kapni. Arra te vagy kijelölve!

Hámori flegmatikusan felelt:

— Hiszi a piczi!

— Nem hiszed, a mit szemeimmal láttam?

— Nem én? Ez már nem kormányválság, ez pártválság. Már nem ezek csinálják az új listát, hanem az ellenzék! És miniszternek azt teszik meg, a ki az új viszonyokhoz alkalmazkodott.

— Hogy érted ezt?

— Hogy én kilépek!

Vilma nagysád végig nézett férjén — véges végig — és tragikus hangon csak ennyit nyöghetett ki:

— Vigyázz! hoppon maradsz.

Hámori diadalmasan kaczagott föl.

— Mit ért ehhez egy asszony? Hosszú haj, rövid ész! Én jól számítok! Olyan jól, hogy kilépésemet a pártból és a pártkörből már be is jelentettem.

— Elküldted?

— El én. Odaadtam az inasnak, hogy küldje el egy hordárral! Milyen sensatio lesz az holnap!

Hámori valóságos mámorban volt.

Ebben a pillanatban levelet hoztak. Egyik politikai barátja írta — a fractióból.

Hirtelen fölszakította.

Rémítő hír!

Barátja értesíti, hogy nincs párt-, csak kormányválság. Senki sem lép ki. Miniszter lesz — benne van a listában.

Fölugrott helyéből és a csöngetyűhöz rohant!

— Miska! Miska! (Az inasát hívták Miskának.)

Miska bejön.

— Hol a levél, a mit neked adtam?

— A 150. számú hordár elvitte!

— Utána... utána!... Kerítsd meg azt a hordárt! Megöllek, ha nem kerited meg!

Miska elszaladt.

Hámori megsemmisülten karszékebe hanyatlik és elkélt ajkai csak ezt hörgik:

— Hordár! . . . hordár! . . . 150. számú hordár! . . .

Miska a hordárt nem érte utól.

. . . Késő volt! . . .

Másnap Hámori kilépése és lemondó levele megjelent a lapokban s az ellenzéki sajtó nagy diadallal magyarázgatta.

Ő meg ott lógott a pártok közt, mint Mahomed kopersója!

Így esett kútba Hámori István minisztersége s ő nagy eszméit, titokzatos terveit soha sem valósíthatta meg — imádozt hazánk nagy kárára.

BERCZIK ÁRPÁD.

A VÍZI MALOM.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

VIII. FEJEZET.

Tulliver gyöngébb oldaláról mutatkozik.

— Ha Gleggné visszakéri pénzét, nagyon bajos lesz most ötszáz fontot előteremteni — szolt Tulliverné férjéhez azon este, mikor fájdalmas visszaemlékezései azon napra egészen elfoglalták.

Tulliverné már tizenhárom évet élt együtt férjével, mégis megtartotta korábbi házasi életének minden frissességét, hogy könnyedén mondjon el oly dolgokat, a melyek férjét ellentétes irányba üzték, mint a hogy ő kívánta. Némely kedély csodálatosan megtartja virágját e tekintetben, mint valami ősi aranyhal feltűnően megtartja ifjú illúzióját az utolsó pillanatig, hogy egyenes vonalban úszhatik az őt körülzáró üveg szélein is túl. Tulliverné nemének szeretetreméltó aranyhala volt s beleüt-vén fejét ugyanazon ellenálló tárgyba ezelőtt tizenhárom évvel, ma újra neki ment meg nem csappant eleve-ségével.

E megjegyzése Tullivernének egyenesen arra czélozott, hogy meggyőzze Tullivert, hogy az ötszáz font előteremtése semmiképen sem lesz oly szerfö-lött bajos neki; s a mint mind nyomatékosabban kívánta tudni, hogy hogyan lehet mostaná-ban, mikor az emberek nagyon tartózkodnak a kölcsönzéstől, ha nincs valami biztosíték, kölcsönt kérni a nélkül, hogy a

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 241. és 242. számaiban.

malmot és házat rá ne táblázzák, mit férje soha sem merne tenni (úgy mondá): Tulliver hirtelen elvörösödött s kijelenté, hogy Gleggné visszakérheti pénzét, a mint akarja — ő visszafizeti azt. Csak nem fog függeni a felesége testvérétől. Ha egy férfi oly családba házasodik, a melyben több asszony is van: legyen türelme belenyugodni a választásba. De Tulliver nem választott.

Tulliverné sírdogált, majd lassanként csillapodott, míg föltette éjjeli főkötőjét, s azonnal kéjes álomba merült, elaltatván az a gondolat, hogy holnap mindent meghány-vet Pulletné testvérével, mikor a gyermekeket a «Garum Firs»-be vezeti theára. Nem azért, mintha azon beszélgetéstől valami határozott eredményt várt volna, de lehetetlennek tartá, hogy az elmúlt események minden változás nélkül oly konokul a szívbe vésődjenek, ha kipanaszkodták egymásnak magukat.

Férje valamivel tovább volt ébren, mert a másnap teendő látogatást forgatta eszében, s az e tárgyról alkotott eszméi épen nem valának oly határozatlanok s enyhítők, mint szeretetreméltó házastársáé.

Tulliver erős érzelmének hatásától nagy készséget mutatott a tette, mi homlokegyenest ellenkezett az emberi dolgok összekúszált természetéről alkotott azon fájdalmas érzelmével, a mely az ő legszenvedélytelenebb szándékait irányítá; de azért valóban nem tartom valószínűtlennek, hogy volt valami közvetlen kapocs e föltűnően ellenmondásos tünemények közt főkép, mióta észrevettem, hogy egy erős benyomás hatása alatt az összebonyolult bábok szétválasztására semmi sem jobb, mint ha hirtelen elvágjuk az egyetlen fonalat. E készségnek tulajdonítható, hogy Tulliver másnap már délután (nem volt gyöngé gyomrú) lóháton indult Basset felé meglátogatni Mossné testvérét és sógorát. Mivel föltette magában, hogy visszavonhatatlanul visszafizeti ötszáz fontnyi tartozását Gleggnének, természetesen az is eszébe jutott, hogy neki meg van egy kötelezvénye háromszáz fontról, a melyet Moss sógorának kölcsönzött, s ha sógora vissza bírja fizetni a pénzt a kikötött határidő alatt, ez nagyon csökkenti az alkalmatlanság csalékony látszatát, a milyennek a Tulliver izgatott lépései a gyöngé emberek szemében föltűnhettek, a kik szabatosan kívánják tudni, mikép történik valamely dolog, mielőtt erős bizalmuk volna, hogy az könnyen sikerül.

Tulliver sem új, sem valami különösen feltűnő helyzetben nem volt; de mint más mindennapi dolgok együttesen sikert érnek el, a mely hosszú folyamatukban érezhető: őt is sokkal tehetős embernek tartották, mint a milyen valóban volt. S mikép mi nagyon hajlandók vagyunk azt szeretni, a mit a világ bennünk szeretetreméltónak tart: szokása volt neki is a távoli rokonszenv azon nemével gondolkozni a bukásról s tönkremenetelről, a melylyel valamely sovány, hosszú nyakú ember hallja, hogy rövid, duzzadó nyakú szomszédját a guta megütötte. Úgy megszokta már hallani a tréfákat saját tehetőségéről, mint olyan ember, a ki saját malmával dolgozik s jó kis darab földje van, hogy e tréfák természetesen arra a tudatra juttatták, hogy neki tetemes vagyona van. Ez olykor vásári napokon annyira jóleső zamatot kölcsönze poharának, hogy ha nem ismétlődött volna minden félévben a kamatfizetés, bizony Tulliver csakugyan elfelejtette volna, hogy az ő szabadnak kívánt birtoka kétszáz font erejéig el van zálogosítva. Ez különben nem az ő hibája, mert az egyik százat testvéreinek adta, mikor az férjhez ment. Az olyan embernek pedig, a kinek vele törvénykezni szerető szomszédai vannak, nem könnyű az adósságtól szabadúlnia, főkép ha oly jó hírben áll ismerősei előtt, hogy azok bármikor készek neki száz fontot kölcsönözni a nélkül, hogy írásra volna szükségök. A mi Tulliver barátunknak jó vér csörgedezett ereiben, s épen nem utasította zordonan vissza testvérét, a ki nemcsak hogy a nőtestvérekre jellemző számfölötti módon jött a világra, oka lévén az ő adósságcsinálásának, hanem egészen beleveszett a házaseletbe s tévedéseinek koronája nyolcz gyermeke volt. E tekintetben Tulliver jól tudta, hogy biz ő kissé gyöngé, de azzal védekezett (mint mondá), hogy a szegény Gritty csinos leányka volt, míg Moss el nem vette nőül — mit kissé reszketeg hangon szokott emlegetni. De ma reggel inkább egy üzletemberhez illő kedvben volt, s a Basset felé vezető hosszú, mély kerékvágású utcákon tett útjában — ez a helység oly messze volt egy vásárral bíró várostól, hogy a termés elszállításával és a sovány föld trágyázásával járó fáradság a jövedelemnek épen legjavát emésztette föl, a míg e községbe kijutott — ingerültségének egész sorát zúditotta Moss ellen, a tőkepénz nélküli ember ellen, a ki, ha bármennyire volna is tőle a marhavész vagy a ragya, jószága bizonyosan mégis belé esnék abba, s a

ki, minél inkább igyekszel őt a sárból kihúzni, annál mélyebbre süllyed abba. Inkább javára szolgált hát neki, mint kárára, hogy Tulliver kényszerítve volt fölmondani a háromszáz fontot: körültekintőbbnek kelle lennie s nem tehetett oly balgatagúl gyapjújával az idén, mint tavaly. Valóban Tulliver nagyon előzékeny volt sógora iránt, s mivel a kamatot is nála hagyta két évig, Moss elég könnyelmű volt ebből azt következtetni, hogy őtet sohasem bántják a tőkéért. Hanem most Tulliver elhatározta, hogy ilyen élhetetlen ember alá tovább nem fog lovat adni, s a Basset felé való lovaglás minden üdítő hatása sem volt képes férfiúi elhatározását gyöngíteni. A mély vágású patkónyomok télvíz idején csak annál inkább ösztökélték s ez útát kívánta az ügyvédek atyjának gyors és csalogató törbeejtésére, a ki akár lova patkója nyomaival, akár más-kép, kétségtelenül tett valamit ez útakra nézve; aztán ez elárvult föld és elhagyatott sövények sokasága, a mely szeme elé került, jöllehet az nem tartozott Moss sógorának bérletéhez, nagyon elősegítette e szerencsétlen földmivessel való elégedetlenségét. Ha nem volt is az Moss ugarja, de az lehet még. Basset mindenütt egyforma, koldús község volt a Tulliver véleménye szerint, az ő véleménye pedig bizonyosan nem volt alaptalan. Bassetnek szegényes földje, szegényes utcái, szegényes, sehol se' székelő földesura, sehol se' székelő vicariususa volt s kisebb, mint félig helyettes lelkésze, tehát maga is szegény volt. Ha valaki erősen meg volt győződve ez állapoton győzedelmeskedni az emberi ész hatalmával s arra czélt, hogy a Basset községbeliek az emberek magasabb osztályához soha sem tartoztak: én igazán semmit sem tudnék fölhozni ez elvont vélemény ellen, csak azt tudom, hogy Basset közszellem egészen kapcsolatban állt külső állapotával. A zöldes, sáros, agyagos utak, melyek úgy tetszettek a szokatlan szemnek, hogy sehova sem vezetnek, csak egymásba, valóban pedig, ha a türelem ki nem fogyott, az isten háta mögé is elvezettek: de sokkal több nyom vezetett a szórakozás központjába, melyet «Markis o'Granby»-nak neveztek, de maguk között «Dickison' csapszéke»-nek hívták, egy tágas, alacsony, földes szoba, melyben a hideg tubákszagot a láthatatlan sörélesztő módosította, s a melynek küszöbén Dickison nyújtózkodott borvirágos arczával, mely oly semmisnek tűnt föl, mint az utolsó éjnek egészen leégett gyertyája a napvilággal szemben — mind ez

bizony nem valami csábító alakja volt a kisértésnek ; de az emberek nagy része végzetesen csábítónak találta azt Bassetben, mikor téli délután úgy négy óra felé az utcán találkoztak ; és ha valamelyik asszony azt akarta kijelenteni, hogy az ő férje nem valami nagy kéjhajhász, alig tehetne volna ezt nyomatékosabban, mint ha azt mondotta, hogy az egy shillinget sem fizetett Dickison-nak egyik pünkösdtől a másikig. Mossné egyszerűen többször beszélt így férjéről, mikor bátyja, mint valószínűleg ma is olyan hangulatban volt, hogy hibát találjon benne. És semmi sem békítette ki Tullivert kevésbé, mint a bérletkert kapujának állása, a melyet nem sokára megpróbált lovag-ostorával kitaszítani, s a mely e pillanatban sarok-vasából is kiesett a ló vagy ember-lábszárcsontjának veszedelmére. Le akart tehát szállni s vezetni lovát az üres bérletkert iszapos sárán keresztül, a melyet a félig elkészült faépületek szomorúan árnyékoztak be, egészen a félben levő lakóházig egyenes vonalban, a hol megállt egy dombosabb töltésen, de egy tehénpásztor látása föltett szándékának megmásítására ösztönzé — s nevezetesen, hogy egész látogatása alatt nem száll le a lováról. Ha úgy vélekedik valaki, hogy szigorú lesz: a lóháton félvállról beszél, a vele társalgót lenézi s a távoli láthatár felé tekintget. Mossné hallotta a lódobogást, s midőn bátyja odaért, már kívül állt a konyhaajtón bágyadt mosolylyal arcán, s karján egy bogárfekete szemű kis gyermekkel. Mossné arcza némi hervadt hasonlóságot mutatott a Tulliveréhez ; gyermekének kis kövér keze meg, a mely az ő arczához tapadt, csak annál szembeszökőbben mutatá az ő hervadt arczát.

— Örülök, bátyám, hogy láthatlak — szólt szeretettel teljes hangon. — Nem is vártalak ma. Hogy vagy ?

— Oh . . . elég jól, Mossné, elég jól — felelt a bátya hideg tanakodással, mintha hirtelenkedőbbnek tetszett volna Mossnetől a kérdés, mint a felelet. Az asszony azonnal belátta, hogy bátyja nem valami jó kedvű, mert soha sem szokta Mossné, néven szólítani, csak akkor, ha vagy haragos, vagy társaságban vannak. De úgy vélte, hogy az a természet rendje, hogy az elszegényedett embereknek félre áll az orruk. Mossné nem az emberi nem egyforma sorsára vonatkozólag fogta föl saját állapotát : ő türelmes, szapora, szerető-szívű asszonyka volt.

— Férjed persze nincs itthon ? — kérde Tulliver egy

kis szünet után, mi alatt négy gyermek termett ott, mint a kis csirkék, a melyeknek anyjuk hirtelen eltűnt a tyúkól mögött.

— Nincs ám — felelt Mossné — de csak a krumpli-földre ment. Gyuri, szaladj hamar ki a földre, mondd apádnak, hogy nagybátyád itt van. Nem akarsz leszállni s valamit falni?

— Dehogy, nem én, nem szállhatok le. Azonnal vissza kellennem — mondá Tulliver a messzeségbe bámulva.

— Hát hogy vannak Tulliverné, meg a gyerekek? — kérde Mossné alázatosan, nem mervén erőltetni a hívást.

— Hm... elég jól. Tom új iskolába készül a nyáron, mi nekem sok költséget okoz. Az a rossz, hogy pénzem meg mind kinn van.

— Szeretném már, ha valamikor el engednéd jönni a gyerekeket, hogy nagynénjüket megnéznék. Az én kicsinyeim már nagyon szeretnék látni Maggie unokatestvérjüket. Én is, mint keresztanyja, a ki úgy szeretem — senki sem sürgölődik oly vígan, mint ő, ha eljön. Tudom is, hogy szeretne eljönni, mert ő nagyon kedves, virgoncz, okos gyerek, az ám.

Ha Mossné a világ legravaszabb asszonyai közül való lett volna is, a helyett, hogy a legegyszerűbbek közé tartozott, mégsem gondolhatott volna ki semmit, a mi jobban kibékítette volna Tullivert, mint a Maggie dicsérete. Ritkán hallott szíves dicséretet az ő «kis lányáról»: szokás szerint tehát maga is jóvá hagyta érdemét. De Maggie mindig a legszebb oldalról tűnt föl Mossné nagynénje előtt: ez volt az ő Alsatiája, a hol a törvény sem érintette — ha valamit összetört, cipőit besározta vagy szoknyáját elszakította, mind ez csak természetes dolog volt a Mossné szemében. Tulliver nézése mintegy akaratlanul szelidebb lett, s nem fordult el nővérétől, a mint így szólt:

— Igaz az: jobban is szeret téged, mint a többi nagynénjeit, hiszem. Egészen a mi családunkra ütött: nincs benne egy morzsika sem az anyjából.

— Moss mindig azt mondja, hogy épen olyan, mint én voltam kis koromban — szólt Mossné — jóllehet én sohasem voltam olyan virgoncz, s meg aztán nem szerettem úgy a könyveket. Hanem úgy vélem, hogy az én Lízim hasonlít hozzá — ő éles eszü. Gyer ide, édes Lízikám, hadd lásson nagybátyád: alig ismer rád, oly gyorsan nőszsz.

Lízi, egy hét éves fekete szemű gyermek, nagyon félénken tekintett föl, a mint anyja előre tolta, mert a kis Mossivadékok igen nagy tisztelettel voltak a dorlcote-malmi nagybácsi iránt. Ő Maggienél kifejezésének tüzére és erejére nézve minden esetre alantabb állott, úgy hogy az összehasonlítás épen nagyon hízelgő volt a Tulliver atyai szeretetére.

— Csakugyan, egy kicsit hasonlítanak — szólt, barátságosan nézván a piszkos kötőjű kicsi alakot. — Mindkettő anyánkra ütött. Bizony elég is már nektek a leányból, Gritty, — tévé hozzá félig részvevő, félig szemrehányó hangon.

— Négy van, Isten áldja meg őket, — szólt Mossné sóhajtvá, megsímogatván Lízi haját mind a két oldalról — annyi, mint a fiúk. Mindegyikre egy-egy fiú jut.

— Igen, de maguknak kell megélniök s önmagukról gondoskodniok — felelt Tulliver, érezvén, hogy szigorúsága engedett s megpróbálván azt erősíteni egy egészséges intéssel. — Nem szabad a fiúkra támaszkodniok.

— No, nem: de reménylem, hogy csak szeretik őket bátyjaik s megemlékeznek arról, hogy egy apjuk és egy anyjuk volt: a fiúk nem lesznek azzal szegényebbek — mondá Mossné, némi hirtelen félénkség vilhanva ki arczán, mint a félig eloltott tűz.

Tulliver egyet csapott lovának oldalára, aztán megrántva száját, haragosan szólt: «Állsz csendesen!» nagy csodálkozására az ártatlan állatnak.

— Minél többen vannak, annál inkább kell egymást szeretniök — folytatá Mossné, tanító czélzattal nézván gyermekeire. Azután bátyja felé fordult ismét: — Nem mintha azt hinném, hogy a te fiad nem mindig jó nővéréhez, ámbár ők csak ketten vannak, mint te meg én, testvérek.

Ez a nyíl szíven találta Tullivert. Nem volt ugyan valami gyors képzelő ereje, de a Maggiere való gondolat önkéntelen volt nála s a Tom és Maggie közti viszonyt minden hosszas keresése mellett sem találta közte és testvére között. Még az ő kis lyánya is lenne valamikor szegény, és Tom keményen bánnék vele? . . .

— Igaz az, Gritty — szólt a molnár megint engesztelékeny hangon — de én mindent megtettem, a mit csak tehettem érted — tévé hozzá, mintegy védeni akarván magát a szemrehányás ellen.

— Nem tagadom, bátyám s nem is leszek sohasem háladatlan — szólt a szegény Mossné kifárasztva a munkától s a sok gyermektől s mégis némi rátartissággal. — De nini, itt van atyjuk, hol maradtál eddig?

— Rég hivattál? — kérde Moss, alig bírván lélekzeni. — Az egész úton szaladtam. Nem száll le, sógor?

— De leszállok, mert egy kis beszédem volna magával a kertben, — felelt Tulliver, érezvén, hogy sokkal nehezebb föladat most komolynak maradnia, ha testvére is jelen van.

Leszállt tehát és Moss-szal együtt a kertbe indult egy öreg tiszafa felé, mialatt testvére hátba verte kis gyermekét s gondba merülve nézett utánok.

A tiszafa alá érkezésök meglepte a tyúkokat, a melyek a homokos talajon önmagok kaparta mély gödrökben élvezték az üdülést s most egyszerre nagy boszúsággal s kodácsolással futottak onnan. Tulliver leült a padra s kíváncsian szurkálta botjával a földet imitt-amott, mintha valami ürességet gyantana, aztán valamit morogva, megnyitá a társalgást:

— Látom, hogy abban a fogás földben megint búza van, de mily rosszúl van e' művelve. Ez az év megint rosszúl üt ki magára nézve.

Moss, a ki, mikor elvette a Tulliver-leányt, úgy tekintették, mint a Basset község helyre legényét, most majd egy hetes régi szakállt viselt s egy taligás ló kopott, reménytelen ábrázatát mutatá. Türelmesen-morgó hangon felelt:

— Szegény bérlők, mint én is, úgy segítenek magukon, a hogy tudnak: azokban kell bizakodniok, a kik pénzökkel játszhatnak, hogy félannyit vessenek bele a földbe, mint a mennyit abból nyerni vélnek.

— Nem tudom, ki az, a ki pénzével játszhatik, ha a kölesönzők nem kaphatják meg még a pénzök kamatait se — mondá Tulliver, a ki egy kis veszekedést rögtönzött, mint a mely a legtermészetesb és legkönnyebb bevezetése volt a pénz visszakérésének.

— Tudom, hogy én is hátraléokban vagyok a kamattal — szólt Moss — de oly szerencsétlen vagyok az utóbbi években a gypjával, s a gazdasszonynak rosszulléte miatt háztartásom is rosszabb, mint volt.

— Igaz — dörmögte Tulliver — vannak emberek, a kiknek semmi sem sikerül: az üres zsák soha sem áll egyenest.

— Jó, de hát nem tudom, mi hibát talál ön én bennem, Tulliver — felelt Moss keserűen — még egy napszámos sem él nehezebb munkával, mint én.

— Mi haszna — mondá Tulliver élesen — ha egy ember megházasodik s épen nincs pénze bérletére s csak a feleségének valamicske hozományára kell támaszkodnia? Én kezdettől fogva ellene voltam, de egyikük sem akart rám hallgatni. Most pedig már nem hagyhatom tovább pénzemet, mert Gleggnének kell fizetnem ötszáz fontot, aztán Tomra is sokat kell költenem: tehát mindent vissza kell kérnem, a mi pénzem csak kinn van. Lásson hát utána, hogy nekem vissza-fizethesse a háromszáz font tartozását.

— Jó, ha ezt kívánja ön — mondá Moss, üresen bámulva maga elé — jobb, ha eladok mindent s aztán vége; az utolsó darab marhámtól is kénytelen leszek megválni, hogy önt s a földesurat valahogy kifizethessem.

A szegény rokonságban van valami boszantó — élete egészen tőlünk függ, ámbár majd mindig önnönmaga az oka hibájának. Tullivernek sikerült Moss-szal, a mint előre kívánta, takarosán összekapnia, úgy hogy mikor fölkel helyéről, képes volt haragosan szólni:

— Cselekedjék úgy, a hogy tud. Én nem hagyhatom másnál pénzemet, mikor arra magamnak is szüksége van. A magam sorsa és családomé az első. Tovább nem hagyhatom kinn pénzemet. Ha csak lehet, engem egészen kielégítsen, ha mástól veszi is kölcsön.

Ez utolsó kijelentés után azonnal elhagyta a fát a nélkül, hogy Mossra nézett volna, s egyenesen a konyhaajtónak tartott, hol a legöregebb fiú a lovát fogta, s nővére kíváncsi nyugtalansággal várta, de nem minden enyhület nélkül, mert kis gyermeke vígan gögicsélt s újjaival biberkélte elkeseredett arcát. Mossnénak nyolcz gyermeke volt, de sohasem tudott erőt venni bánatán, hogy az ikrek már nem éltek: Moss ellenben némi vigaszt talált abban, hogy eltemethette őket.

— Nem jössz be már, bátyám? — kérde Mossné aggodalmasan nézve férjére, a ki nehezen vonszolta magát, mialatt Tulliver lábait már a kengyelbe tette.

— Nem ám, Isten áldjon! — felelt, megfordulván lovával, elvágatott.

Senki sem érezhetett több határozottságot, mint ő, míg

kiért a kertajtón s azon a kis úton, mely a gidrös-gödrös hosszú közre vezet; de mielőtt a legközelebbi fordulóhoz ért volna, a hol az alacsony bérlőházat már nem láthatá, úgy látszik, mintha hirtelen valami gondolat ütődött volna agyába. Megállítá lovát s két-három perczig egy álltőhelyben maradt, mi alatt mélabúsan csóválta fejét, mintha valami fájdalmas tárgyat akart volna jobban megvizsgálni. A készségnek e megszállása után Tulliver szembetűnőleg azon véleményre jutott, hogy ez mégis csak nyomorúlt világ. Megfordult s lassan léptetett visszafelé, kifejezván érzelmi fokozatát, mely e mozdulatnál megszállta, fönsszóval mondván, a mint lovára ütött:

— Szegény kis lányom, nyilván senkije sem lesz, Tomon kívül, ha én oda leszek!

Tullivernek a kertbe való visszatértét néhány Mossivadék észrevevén, azonnal rohantak be anyjokhoz mint valami nagy újsággal, s Mossné újra a konyha küszöbén állt, a mint bátyja odaért. Sírt, de karján gyermekét ringatta s bánatának nem adta valami látható kifejezését, a hogy bátyja rátekintett, csak higgadtan szólt:

— Apjuk megint kiment a földre, talán akarsz vele szólni még, bátyám?

— Nem, Gritty, nem — felelt Tulliver szelíden. — Ne aggódjatok, ez az egész; majd csak el leszek én valahogy a nélkül a pénz nélkül is — csak ügyesebbek legyetek s módoljátok ki sorsotokat, a hogy lehet.

Mossné e váratlan kijelentésre újra könnyezett, és semmit sem tudott szólni.

— Hadd el, no, — kis lányom majd eljön s meglátogat benneteket. Majd elhozom őt és Tomot, mielőtt iskolába menne. Ne aggódjatok . . . én mindig jó testvéred leszek.

— Az Isten áldjon meg e szavaidért, bátyám — szólt Mossné, letörülve könnyeit, azután Lízihez fordult, mondván: — Menj hamar, hozd el azt a színes tojást Maggienek. — Lízi berohant s egész kis papírsomaggal tért vissza.

— Keményre van főzve s rojttal díszítve nagyon csinosan, épen Maggie szája íze szerint. Elvinnéd a zsebedben?

— El, el — felelt Tulliver s gondosan tévé azt oldalzsebébe. «Isten veled!»

És így a becsületes molnár haza indult Basset hosszú utczáin még összezavartabb ügygyel-bajjal, mint előbb, de a

kikerült veszély érzetével. Az a gondolat járt eszében, hogy ha ő most keményen bánná nővérével, ugyan ezt teheti majd később Tom Maggievel, mikor már ő nem foghatja tovább pártját. Mert az egyszerű emberek, mint a milyen a mi Tulliver barátunk is, nagyon hajlandók téveteg képzetekbe öltöztetni ártatlan érzelmeiket; ez volt oka, hogy az ő magyarázatának zavaros módja, mely a «kis lány» iránti szeretetből s aggodalomból eredt, még érzékenyebbé tette őt nővére iránt.

IX. FEJEZET.

A «*Garum Firs*»-be.

Míg a molnár lelkét leánya jövőjének eshetőleges bajai foglalkoztatták: maga Maggie csak a jelen keserőségeit érzé. A gyermekkornak nincsenek sejtelmek, de azután az elmúlt szomorúságra való emlékezésben nem is talál semmi enyhülést.

Való, hogy ez a nap rosszul kezdődött Maggiere nézve. Luczi látásának s a Garum Firs-be délután teendő látogatásnak örömét, a hol Pullet nagybácsi zene-szelenczéjét lehet majd hallania, már korábban, úgy tizenegy órakor elrontotta a st.-ogg'si hajfodorító megérkezése, a ki igen szigorúan nyilatkozott azon állapotról, a melyben az ő haját találta, felborzolván rovátkos fürtjeit egymás után, s a száanalom és undor vegyes hangján szólt: «Lássa, pfuj, le vele!» a mi Maggie képzelmére úgy hatott, mint a közvélemény legélesb kifejezése. Rappit, a hajfodorító, az ő jól megkent gyűrű-fürtjeivel, a melyek hullámszerűen emelkedtek fölfelé, mint valami monumentalis urnából kicsapó láng utánzótt pyramidje, e pillanatban a legfélelmesebbnek tűnt föl a leány előtt minden kortársai közt, a kinek st.-ogg'si útczájába egész életében gondosan tartózkodott menni.

Ezenfölül a Dodson-családban egy látogatásra való készüllet mindig komoly dolog volt. Mártának kötelessége volt Tulliverné szobáját a szokottnál egy órával hamarabb kitakarítani, hogy a legszebb ruhák kikészítése ne az utolsó pillanatra maradjon, mint ez a kevésbbé rangos családoknál is megtörténik, hol a főkötszalagok soha sincsenek rendezve,

ritkán vagy soha sincsenek ezüst papirosba takargatva, s a hol azon meggyőződés, hogy a vasárnapi ruhába egészen könnyen felöltözhetnek, épen nem okoz lelki gyötrelmet. Tizenkét órákor már Tulliverné látogató ruhája az azt védő barna hollandi vászon egész készletével kiinn volt, mely mintha csak egy satinbútor lett volna a legyek ellen. Maggie ránczba szedte homlokát s vállait rángatta, hogy a legkeményebb gallértól, ha lehetséges, megszabaduljon, mi alatt anyja folyvást intette: «Maggie, édesem, ne nézz oly csúfúl!» Tom arcza különösen ragyogott, mintegy ráadásul legszebb kék öltözetéhez, a melyet ő illő nyugalommal viselt, s némi kis zsörtölődés után, a mi az ő toillettejának legérdekesb része volt, köznapi ruhája zsebeinek egész tartalmát a most fölvetett ruha zsebeibe rakta át.

A mi Luczit illeti, ő épen oly csinos, takaros volt, mint tegnap; az ő ruhájának sohasem volt semmi baja és sohasem érezte azt kényelmetlennek, miért is szánalmas csodálattal nézte a fölmérgetető gallértól duzzogó s ide-oda rángatózó Maggiét. Ő valószínűleg szét is szakítja azt, ha a hajáért szenvedett legutóbbi megaláztatás emlékezete ebben meg nem gátolja: azonban így is föltette magában, hogy folyvást duzzog s vállát vonogatja, meg aztán ingerlékenyen viselkedik a kártyaházak körül, a melyeknek építésére délig engedélyt kaptak, s a mi épen megfelelő szórakozás volt a leányoknak s fiúknak egyaránt, legjobb ruhájokban. Tom a háznak egész tökéletes pyramisát akarta fölépíteni: de Maggie nem tudta a tetőt ráilleszteni, így járt mindennel, a mihez fogott, miből aztán Tom le is vonta a következtetést, hogy a leányok mindenre ügyetlenek. De az történt, hogy Luczi csodálatosan ügyesnek bizonyult az építésben: oly könnyedén bánt a kártyákkal s oly finoman mozgató, hogy Tom kegyeskedett az ő házait dicsérni épen úgy, mint a magáéit, sőt még jobban, mert arra kérte Luczit, hogy tanítsa meg őt is. Maggie szintén megbámulta volna Luczi építményeit s abban hagyta volna a maga sikertelen kísérleteit, hogy amazokat ne épen kedvetlenül szemlélje, ha gallérja nem ingerli vala folyvást, s ha Tom meggondolatlanul ki nem neveti, a mint épen összedőltek a házak és azt nem mondja neki, hogy ő «ostoba».

— Ne neved engem ki, Tom! — tört ki haragosan — én nem vagyok ostoba. Tudok én sokat, a mit te nem tudsz.

— Oh, jaj, daczos kisasszony! Én sohasem tudnék úgy

boszankodni, mint ön s olyan arcot vágni. Bezzeg nem tesz így Luczi, a kit jobban is szeretek, mint önt. Bárcsak Luczi volna az én testvérem.

— No ez elég rossz és csúnya tőled, hogy te ezt szeretnéd — szólt Maggie, hirtelen fölkelvén helyéről, a padlóról, s a Tom csodaszertű pagodáját fölfordítá. — Valóban nem gondolta meg, mit tesz, de a tényállás világossága ellenes szólt: Tom egészen elsáppadt a haragtól s nem szólt semmit. Megverhette volna, de tudta, hogy egy leányt megverni gyávaság, pedig Tulliver Tom teljesen el volt tökéelve, hogy gyávaságot sohasem tesz.

Maggie elszörnyülködött a félelemtől, mialatt Tom fölkelt a padlóról s halványan lépdelt el pagodájának összedett romjai közt, Luczi meg némán nézte őket, mint a tejes köcsögéről elvert kis macska.

— Oh Tom — szólt végre Maggie, féloldalvást fordulva felé — én igazán nem tudtam, hogy az összedől, igazán nem.

Tom nem figyelt rá, hanem a helyett két vagy három szem kemény borsót vett ki zsebéből s hüvelykujjának körmével lövöldözte azt az ablak felé, először csak tétovázva, de nem sokára azzal a határozott czéllal, hogy egy öreg dongó-legyet elüssön, a melynek gyöngye tagjai a tavaszi napfény hatásától vártak meleget, világosan a természet terve ellen, a mely gondoskodott arról, hogy Tom meg a borsó ezt a gyöngye individuumot gyorsan tönkre tehessék.

Így hát a reggel szomorúan kezdődött Maggiere nézve, s a Tom makacs hidegsége az egész sétára megrontotta a friss levegőt s tavaszi napfényt reá nézve, Luczinak megmutogatta Tom az épülőfélben levő madárfészkeket, de Maggiet oda sem hívta, aztán fűzfa vesszőről gondoskodott a maga és Luczi számára, de Maggienek nem adott. Luczi megkérdezte: «Hát te, Maggie, nem szeretnél ilyet?» de Tom ezt hallatlanná tette.

Az a látvány, hogy egy páva éppen akkor terjeszté szélesre farktollazatát a kerítés falán, a mint ők Garum Firs-be értek, elég volt a léleknek a személyes sérelemtől való megszabadulására. S ez a Garum Firs-beli szép látványoknak csak kezdete volt. Az egész bérlőudvar bámulatosan élénk volt: pettyezett, bóbítás törpe tyúkok, frieslandi tyúkok, a melyek tollazatukat kifordították, gyöngytyúkok repültek, kodácsoltak s pettyes tollazatukat leeresztették, büszke galambok és egy

szelíd szarka, sőt egy kecske meg egy mérges kutya, félig szelindek, félig bulldog, akkora, mint egy oroszlán. Fehér korlátok, fehér kapuk mindenütt, csillogó szélkakas, különböző jelekkel, kerti utak, a legszebb minta szerint kovakővel kirakva: szóval semmi sem volt a Garum Firs-ben közönséges. Tom azt hitte, hogy a kecskebékák szokatlan kövérsége egészen hozzáillik az általános szokatlansághoz, a mely a Pullet nagybácsi, mint gentleman bérlő, birtokát jellemzé. Azok a kecskebékák, a melyeknek árából a bérletet fizették, természetesen soványabak voltak. A mi a házat illeti, az nem kevésbbé nevezetes: bemélyedő középpontja s két pártázott tornyú szárnya volt, s fehér fénylő stuccóval volt fődve.

Pullet nagybácsi az ablakból nézte a közelgő várva-várt társaságot és sietett kizárni és kilánczolni a főkaput, a melyet mindig erősen zárva tartott a kóborlóktól való félelmében, a kik föltehetőleg ismerhették a pettyezett madarak üvegkalitkáját a csarnokban s beronthattak, hogy elvihessék azt fejökön. Pulletné nagynéni megjelenvén a küszöbön, a menynyiről testvére meghallhatá, eléjük kiáltott:

— Az Istenért, állj meg a gyerekekkel, Bessy, ne jöjjetek a fölépcsőn, mindjárt hozza Sára a lábtörlőt meg a seprőt, hogy a cipőket letisztogassa.

A Pulletné főajtaja előtti lábtörlők egyáltalában nem cipőtisztításra valók voltak: a vastörlő helyettesítette sáros munkájukat. Tom különösen föllázadt a cipő-tisztogatás ellen, a mit neméhez mindig méltatlannak tekintett. Úgy nézte, hogy ez csak kezdete azon kellemetlen incidenseknek, a melyek a Pulletné nagynéninél való látogatással járnak, a hol már egyszer kényszerítve volt cipőjét törülközőbe takarni; olyan dolog, a melyből azon gyors következtetést vonhatá le, hogy a Garum Firs-be való látogatásnak mégis nagy élvezetnek kellett lennie egy fiatal emberre nézve, a ki különösen vonzódik az állatokhoz — annyiban tudniillik, a mennyiben kövel hajigálhatja azokat.

További kellemetlenségei asszonyi társaságba zárták: így jutott egy politurozott tölgyfa-lépcsőre, a melynek igen csinos szőnyegei egy szűk hálósobában voltak felgöngyölgetve úgy, hogy e síma lépcsőkre való lépés a barbár korban istenítéleti próbául szolgálhatott volna, melytől a mocsoktalan erényű emberen kívül senki sem szabadult volna meg töretlen lábszárral.

Zsófinak e sima lépcsők iránti gyöngesége folyvást czéltáblája volt a Gleggné keserű szemrehányásainak, de Tulliverné semmi magyarázatba nem mert bocsátkozni, s maga magának köszönte, mikor ő s gyermekei szerencsésen fölérhettek e lépcsőkön.

— Grayné ma küldötte haza új kalapomat, Bessy — szólt Pulletné szónokias hangon, a mint Tulliverné saját kalapját igazgató.

— Ma? és hogy tetszik? — kérde Tulliverné nagy érdeklődéssel.

— Épen illő a ruháimhoz, hogy az ember föltegye, meg levegye — szólt Pulletné, egy csomó kulcsot húzván ki zsebéből s komolyan válogatván közülök; — de mégis nagy kár lenne, ha elmennél a nélkül, hogy ne láthatuád. Senki sem tudja, mi történhetik.

Pulletné lassan rázta fejét ez utóbbi komoly megjegyzésre, a mely arra indítá őt, hogy egy kulcsot kiválasszon.

— Attól tartok, hogy sajnálod elővenni — szólt Tulliverné — de én nagyon szeretném látni, milyen alakú a teteje.

Pulletné mélázva kelt föl s kinyitá egy igen pompás ruhaszekrénynek egyik szárnyát, a melyben — olvasóim bizonyára azt hiszik, hogy az új kalap található. Dehogy. Ilyen föltevés a Dodson-család szokásainak csak nagyon fölületes ismeretéből származhatik. E ruhaszekrényben keresgélt Pulletné valami nagyon kis tárgyat, mely a vászonrétegek közé volt rejthető — ez volt az ajtó-kulcs.

— Jöjj be most velem a legszebb szobába — szólt Pulletné.

— A gyermekek is jöhetnek? — kérde Tulliverné, a ki látta, hogy Maggie meg Luczi igen sóvárogva néztek.

— Azok is — felelt Pulletné gondolkozva — talán jobb is lesz, ha ők is jönnek, mert még valamihez nyúlni találnak, ha itt hagyjuk őket.

Így indultak meg egész kísérettel a fényes és csúszós tornáczon, a melyet az ablak szögletein belövelő világosság mint egy fél-hold homályosan világított meg a zárt ablaktáblák fölött. Egészen ünnepies volt minden. Pulletné megállapodott, aztán kinyitott egy ajtót, a hol még ünnepiesb volt minden, mint a tornác: egy sötét szoba, melybe a külső világosság csak félve hatolt be, hogy a bútorok úgy látszottak, mint a

fehér lepelbe takart holttestek. A mi meg le nem volt takarva, mintha csupaszon állt volna. Luczi szoknyájánál fogta Maggiét, a kinek szíve igen sebesen vert.

Pulletné nagynéni kinyitotta félig az ablaktáblákat, majd aztán egy ruhaszekrényt zárt ki oly melancholikus tanakodások közepett, a melyek mindenben találnak valamely temetési jelenet pompájához. A rózsalevelek mámorító illata, mely a ruhaszekrényből áradt, egészen kellemessé tette az ívszámra menő ezüst-papirosok kiszedését, ámbár utoljára magának a kalapnak föltűnte mint egy hideg borzadály hatott Maggieri, a ki valami természetfölöttire számított. De Tullivernére kevés dolog tehetett volna mélyebb hatást. Körül is nézte néhány percz alatt teljes csöndben s nagy nyomatékkal szóla:

— Dehogy, a viláért sem szólnék én semmit a bő fészke ellen.

Ez nagy engedmény volt, s Pulletné érezte, hogy kalapja azt teljes mértékben megérdemlé.

— Ugy-e föltéve szeretnéd látni? — szólt szomorúan. Majd kissé küljebb nyitom az ablaktáblákat.

— Úgy ám, ha nem sajnálod a főkötődöt levenni — felelt Tulliverné.

Pulletné levéve főkötőjét, fitogtatva fekete selyem fejbűbját homlokára hajló hajfürtjével, mely abban az időben az idősebb korú s értelmesb asszonyoknál közönséges volt; aztán fejébe tette a kalapot s most megfordult lassan a tükör előtt, mint valami viaszbáb, hogy Tulliverné minden oldalról jól megnézhesse.

— Eddig azt véltem, hogy nagyon nagy balfelől a szalagbokra, mit gondolsz? — kérde Pulletné.

Tulliverné megvizsgálta komolyan az említett oldalt s fejét is oda nyújtá.

— Azt hiszem, így a legjobb; ha változtatnál rajta, később bizonyosan megbánnád.

— Az igaz — szólt Pulletné, levéve kalapját s gondolkozva szemlélve azt.

— Ugyan mennyibe számítják ezt a kalapot, testvér? — kérde Tulliverné, a kinek elméje azon lehetőséggel foglalkozott, hogy az otthon hagyott darab selyemből e chef d'oeuvre szerény utánzatát előállíthassa.

Pulletné fölnyitván száját, lesütött fejjel susogá:

— Pullet fizeti; ő azt mondá, hogy nekem a Garum-templomban legszebb kalapot kell viselnem, mintha kétszer ily szépet is hordhatnék.

Erre azután elkezdé a kalap czifrázatát a visszatételre lassanként összehajtogatni, mi közben gondolatai egészen melancholikus fordulatot látszottak venni, mert a fejét rázta.

— Oh — szolt végre — hátha kétszer sem tehetem föl; ki tudja, testvér?

— Ugyan ne beszélj ilyet — válaszolt Tulliverné, én azt hiszem, a nyáron egészen helyre áll egészséged.

— Oh! de a családban történhetik valakinek a halála, mint azután nem sokára, mikor zöld satin-kalapomat vettem. Talán Abbott unokatestvérünk halhat meg s így félévnél előbb nem is gondolhatunk a gyász letételére.

— Ez bizony szerencsétlenség lenne — mondá Tulliverné, a ki előtt ennek az alkalmatlan halálesetnek lehetősége mind világosabb kezde lenni. — Az igaz, hogy senki sem hordja már a második évben oly örömmel kalapját, főkép ha karimája annyira megváltozik; — sohasem hasonlít egyik nyár a másikhoz.

— Oh, bizony ilyen az élet — jegyzé meg Pulletné, visszatevén kalapját a ruhás szekrénybe s bezárva azt. Azután egy ideig csendben maradt, a melyet fejének rázásával jellemzett, míg valamennyien el nem hagyták az ünnepélyes szobát s újra lakószobájába nem tértek. Majd azután sirni kezdett, s mondá: — Ha nem láthatnád többé ezt a kalapot, míg én meg nem halok, emlékezzél rá, hogy a mai nap mutattam azt meg neked.

Tulliverné érezte, hogy ő neki megindulást kellene mutatnia, csak hogy ő takarékoskodott könnyeivel, erős és egészséges asszony volt — ő nem volt képes annyit sirni, mint Pulletné testvére, s természetének e hiányát gyakran is érezte temetések alkalmával. Abbeli törekvése tehát, hogy szemeiből könnyeket facsarjon, furcsa ellentétben volt arczával. Maggie, a ki mind ezt figyelmesen nézte, úgy érzé, hogy a kalappal igen fájdalmas titok függ össze, de a melyről azt hitték, hogy azt ő még nagyon fiatal megérteni; jöllehet fölizgatott öntudata épen úgy képes lett volna azt fölfogni, mint bármi egyebet, ha abba beleavatják.

A mint lefelé haladtak, Pullet nagybácsi némi jó kedvvel

vette észre, a mint számított is rá, hogy a nők felesége kalapját nézték — ez tartotta fönn őket oly sokáig az emeleten. Tomnak ez az időköz még hosszabbnak tetszett, mert a nagybácsival átellenben levő sophá sarkán boszantó szorultságban húzódott meg, a hol a nagybácsi folyvást rajta tartá pislogó szürke szemeit s néha-néha «ifj' úr»-nak czímezte.

— Hát, ifj' úr, mit tanulnak az iskolában? — volt állandó kérdése Pullet nagybácsinak, a mire Tom mindig úgy nézett, mint borju az új kapura, arcát vakarta s ezt felelte: «Én nem tudom». — Ez a tété-à-tété Pullet nagybácsival valószínűs szorult állapot volt, mivel Tom nem nézegethette a falra fölfüggesztett rézmetszeteket, vagy a légyfogókat s a csodálatos virágcserépeket, hanem csak a nagybácsi gomboló harisnyáit. Nem mintha valami nagy tisztelettel lett volna a nagybácsi szellemi felsősége iránt; valóban azt könnyen fölérte ésszel, hogy ő nem szeretett volna olyan gentleman bérlő lenni, olyan vékony lábú bamba ficzkó, mint Pullet nagybácsi, olyan se hideg, se meleg. A gyermek bárgyú arcza soha sem jele a túlságos tiszteletnek; és ha olvasóim bátorodnak föltételezni róla, hogy Tom valami nagyon el van telve az önök kora és bölcsesége iránti érzéssel: tizet lehet egyre tenni, hogy Tom önöket rendkívül különöseknek tartja. Az egyedüli vigasz, a melyet olvasóim előtt fölhozhatok, az, hogy a görög gyermekek valószínűleg ugyanezt gondolták Aristotelesről. Csak ha egy csökönyös lovat hajtának önök, vagy egy kocsist jól elpáholnak, vagy épen puska van kezökben, csak akkor látszanak az ilyen bátoratlan ifjonzok előtt igazán csodálatos és irigylésre méltó jelleműeknek. Én legalább meg vagyok győződve a Tulliver Tom érzéseiről e tekintetben. Ifjabb éveiben, mikor még csipkés sapkát viselt, gyakran kukucskált át a kerítésen s csinált újjaival mindenféle figurákat, mialatt a bárányokat egy-egy tagolatlan «brr»-rel riasztgatta, hogy megijeszse azokat; ekként már korán érezteté a nála alsóbb rendű, házi és vadállatok, — ide értve a cserebogarakat, a szomszéd kutyáit meg kis testvérét is — fölötti hatalom-vágyát, a mely fajunk sorsára mindenkor oly sokat ígérő sajátság gyanánt szerepelt. Pullet sohasem lovagolt valami nagy, csak egy kis alacsony ponyn s az emberek közt a legkevésbé volt zsákmányra leső, tekintetbe vévén a veszélyes lövő-fegyvereket, a melyek épen alkalmasak

arra, hogy az ember maga magától megszabaduljon, ám̄bár senki sem kívánja azt. Így hát Tom nem minden alap nélkül festette le Pullet nagybácsit, mikor társával bizalmasan beszélgetett, golyhónak, nem mulasztván el azonban megjegyezni, hogy az «gazdag ficzkó».

Az egyetlen enyhítő körülmény a Pullet nagybácsival való tété-à-téteben az volt, hogy ő neki sok különféle czukorsütemény és fodorménta darabjai voltak ilyen alkalmakra, s mikor a társalgás megakadt, az üres időt az effélék kínálásával töltötte ki a gyermek kölcsönös örömeire.

— Hát ifj' úr, szereti a fodorméntát? — kérde, csupán hallgatag válaszra számítva, a mit a kérdéses cikk följánlása kísért.

A kis leányok megjelenése Pullet nagybácsinak azt javasolta, hogy az édességeket kisebb adagokra osztsza, a melyeket ő a saját élvezetére szoros zár alatt tartott. De a három gyermek alig kapott egy kis csábító édességet kezébe, Pulletné azt kívánta, hogy tartózkodjanak az evéstől mindaddig, míg ételdeszkát meg tányért nem hoznak, mivel a piritott süteménnyel a padlót szerfölött bemorzszázzák. Luczi nem sokat törődött vele, mert azt vélte, hogy ezek a sütemény-darabkák oly szépek, hogy szégyen volna megenni; Tom azonban, míg az öregek beszélgettek, élven az alkalommal, két falatban elnyelte a kapott süteményt, és lopva rágta. A mi Maggiet illeti, őt szokás szerint az Ulysses és Nausika képe gyönyörködtet, a melyet Pullet nagybácsi, mint «csinos bibliai képet» vásárolt s elejté a czukorsüteményt, a mely szerencsétlenségére épen lába alá esett — mi a nagynénit nagy izgatottságba hozta, s erre Maggie kegyelemvesztettnek érezvén magát, már-már kétségbe kezdett esni affelől, hogy ma nem hallhatja a kézi zene-szelenczéjét, míg egy kis gondolkodás után eszébe jutott, hogy a nagy kegyben levő Luczit bátorkodjék fölkérni egy nótára. Suttogott tehát valamit Luczinak, és Luczi, a ki mindig meg merte tenni, a mit tőle kívántak, egész nyugodtan oda ment a nagybácsi ölébe, s elpirulva babrálgatá nyakkendőjét, s azután mondá:

— Nem lenne szíves, nagybácsi, nekünk egy nótát játszani?

Luczi azt hívé, hogy Pullet nagybácsinak valami kivételes tehetsége van a szebbnél-szebb nóták játszására s való-

ban a Garum-beli szomszédok legnagyobb része is így gondolkozott felőle. Pullet ugyanis elővette a zene-szelenczét, értett fölhúzásához s tudta, hogy mely nóták következnek egymásután; szóval ez unicum «darab muzsika» birtoka némi bizonyíték volt arra nézve, hogy Pullet jelleme még sem egészen oly semmit érő, mint némelyek állították. Azonban Pullet nagybácsit, ha fölkérték művészetének bemutatására, sohasem becsmérelte a közhangulatot. «No, majd meglássuk!» hangzott rendes felelete, gondosan őrizkedve a szolgálatkészségnek minden jelétől, míg a megfelelő néhány percz el nem múlt. Pullet nagybácsinak mindenféle társas összejövetelre egyetlen programja volt s így sok kinos zavartól s az akarat megdöbbenő szabad nyilatkozatától megkímélte magát.

Talán a feszült várakozás tette Maggie örömét oly emelkedetté, a mint a szép nóta elkezdődött; kezdetben mindjárt megfedekezett a szívére súlyosodó teherről, hogy Tom haragudott reá; s a mint kevés idő múlva a *Hajh te szépen zengő kar* le volt játszva, arcza a boldogságtól fénylett, összetett kezekkel mozdulatlanul ült, a miből anyja azt a vigasztalást meríté, hogy Maggie sötét homloka mellett is csinos tud lenni. De mikor a bűvös zene megszűnt, fölugrott helyéről, oda rohant Tomhoz, nyakába borult és szóla:

— Tom, úgy-e szép volt?

Hogy olvasóim előtt a Tom föllázadó érzéketlensége igazolva legyen, a ki Maggie iránt, mivel ez hivatlanul s kimagyarázhatatlan gondatlansággal rohant hozzá, új haragra lobbant: ki kell nyilvánítanom, hogy Tom épen akkor almaszörppel teli poharat tartott kezében, a melynek legalább felét a Maggie lökésére kiönté. Hiszen született angyalnak kell vala lennie, ha haragosan föl nem kiált: «No, mit csinálsz!» főkép mikor a Maggie magaviseletén való boszankodását általános elszörnyülködés igazolta.

— Miért nem ülsz csendesen, Maggie? — kérde anyja aggodalmasan.

— Máskor nem szabad a kis leányoknak hozzám jöni látogatóba, ha így viselik magokat — szólt Pulletné.

— Ej, hát olyan faragatlan maga, kisasszony? — tódítá Pullet nagybácsi.

A szegény Maggie újra leült. Minden zene kiveszett lelkéből, a melyet újra a hét kis démon foglalt el.

Tulliverné, a ki csak a rossz viseletet látta, míg a gyermekek benn voltak, alkalmat vett magának azt javasolni, hogy miután már kipihenték magokat a gyermekek a séta után, talán kimehetnek játszani, s Pulletné nagynéni erre készséggel megadta az engedélyt azzal a kikötéssel, hogy a kert kövezett útjáról el ne távozzanak, és ha azt akarják látni, hogy a baromfiak mikép esznek, csak a kerítés mellől nézhetik. Ez utóbbi megszorítással azóta kellett élniök, mióta Tomot rajta kapták, hogy a pávákat azzal a furfangos szándékkal kergeti, hogy azok ijedőkben farktollazatukat leereszszék.

Tulliverné gondolatait időközben a Gleggnével való összeveszéstől a pipere művek készítése s anyai gondjai foglalták el; majd a kalapnak különösen fontos kérdése jutott fölszínre, és a gyermekek nem lévén útban, a tegnapi nap aggodalmaival foglalkoztak.

— Nagyon a lelkemre nehezedik valóban — szól, ilyen formán kezdve a tárgyhoz — hogy Gleggné úgy hagyta el házat. Pedig bizony eszem ágában sem volt őt megsérteni.

— Oh, a Janka cselekedetét soh' se lehet előre kiszámítani — szól Pulletné nagynéni. — Nem is beszélnek arról a családon kívül senkivel, ha csak Turnbull doktorral nem; szilárd hitem, hogy ő nagyon parasztosan él. Mondtam is már több alkalommal Pulletnek, s ő is beismerte ezt.

— Persze, valóban mondtad ezt a múlt hétfőn, mikor hazafelé mentünk tőle a theáról — szól Pullet, összefelve térdét s zsebkendőjével eltakarva azt, mintha a társalgás különösen érdekes fordulatot venne.

— Csakugyan mondtam — folytatá Pulletné — te jobban emlékezel arra, a mit én mondok, mint magam. Pulletnek csodálatos emlékezőtehetsége van — jegyzé meg, mi közben némi pathoszszal tekintett testvéreire. — Nagyon is bánkódnám, ha őt valami csapás érné, mert ő mindig jól emlékezik arra, mikor kell orvosságot bevennem — mint most hogy három szemet veszek be.

— Íme itt vannak az «előbbi pilulák» minden második éjjelre, meg az új cseppek tizenegy és négy órára, aztán ez a «pezsgő vegyülék» tetszés szerint — toldá meg Pullet oly megkülönböztetéssel, a melyet a nyelvére tett czukorsütemény jelzett.

— Talán jobb is volna Gleggnére nézve, ha néha-néha

orvoshoz menne a helyett, hogy ha valami baja van, mindjárt a török rhebarbarát szürcsöli — szolt Tulliverné, a ki természetesen az orvosságok sok különféle nemeit főként a Gleggnével való viszony szempontjából nézte.

— Borzasztó is arra gondolni — mondá Pulletné nagy-néni, fölemelvén kezeit s újra leejtve azokat — hogy az emberek így tudhatják kockáztatni életöket! Ez a gondviseléssel való szembeszállás; mert hát minek vannak az orvosok, ha senki sem hívja őket? A kiknek aztán sok pénzök van, hogy jól meg tudják fizetni az orvost, azok épen semmire sem becsülik, mint Janka már többször mondta nekem. Szégyenlem magamat ismerőseim előtt, a kik ezt szintén hallották.

— No, e tekintetben nincs mit szégyelnünk — szolt Pullet — mert a mióta az öreg Sutton elhalt, Turnbull orvosnak egy betege sem volt még olyan, mint te.

— Pullet minden orvosságos üveget megőriz — tudtat ezt, Bessy? — mondá Pulletné — s egyet sem akar eladni. Azt hiszi, hogy ez az egyedüli helyes eljárás, legalább az emberek láthatják, ha már én nem leszek. Már két polczot foglalnak el a hosszú éléskamrában, de — tevé hozzá sirásra fakadva — lehet, hogy a harmadik is tele lesz. Talán hamarabb elköltözőm az élők sorából, mint ez utolsó nagyságú tuczatot meg is kezdhetném. A pilulás-katulyák a szobám sarkában vannak — emlékezhetsz — de pilulát egyet sem tudnék mutatni, ha csak a rendelés papírját nem.

— Soh' se' beszélj a halálról, testvér — szolt Tulliverné — ha te elköltöznél az élők sorából, egy lélek sem lenne, a ki Gleggné és közötttem igazságot tegyen; egy lélek sem lenne rajtad kívül, a ki őt arra bírja, hogy Tullivert kiengesztelje, mert Deanané sohasem volt az én pártomon s ha ott lett volna is, ő nem tekinthető pártfogónak, mert ő úgy beszélhet, mint a kiknek független birtokuk van.

— No, az igaz, Bessy, hogy a te férjed nagyon darabos, — mondá Pulletné — kedélyesen elkészülve mély lehangoltságot testvére érdekében épen úgy fölhasználni, mint a magáiban. — Ő soh' se viselkedett úgy családunk iránt, mint a hogy tehette volna, s a gyerekek is mind reá ütnek — a fiú nagyon csintalan s kerüli a nagybátyjait meg a nagynénjeit, a leány goromba s czigánybőrű. Elég szerencsétlenség ez rád nézve, s eleget is fájlalom én ezt, mivelhogy te mindig ked-

vencz testvérem voltál nekem, s mi mindig egyforma ruhát szerettünk.

— Tudom, hogy Tulliver hirtelen természetű s mindent összebeszél — felelt Tulliverné, egy könnyűt törölve le szeméből — de arról biztosítalak, hogy ő, mióta engem elvett, sohasem ellenezte, hogy saját rokonaimat szívesen ne lássam házunknál.

— Én nem akarlak sérteni, Bessy, a világért sem — szólt Pulletné nyomatékka — mert nem kétlem, hogy bizony a nélkül is elég bajod van; férjed szegény testvére s annak gyermekei mind reá támaszkodnak s mint mondják, mindig pörösködik. Téged bizonyosan semmi nélkül hagy, ha meg talál halni. Nem azért mondom ezt, mintha erről én a családon kívül csak egy szót is szólnék.

Tulliverné helyzetének e képe természetesen nagyon távol volt attól, hogy őt felvidámitsa. Képzelete nem könnyen volt fölizgatható, de nem tehetett róla, ha sorsát oly keménynek hitte, mióta mások is föltűnőleg keménynek hitték azt.

— Bizony ezen nem segíthetek — szólt félelemtől ösztö-
nöztetve, képzelt szerencsétlenségén nem lévén hatalmában könnyíteni, hogy eltöltött életeért szemrehányást tegyen. — Nincs asszony, a ki jobban igyekezzék gyermekeiért; most is, hogy Mária fogantatásakor súroltattam, magam szedtem le minden ágy-függönyt s annyit dolgoztam, mint két szolgáló együtt véve; a bodzavirág-italt is én magam csináltam — úgy-e szép? Mindig is ajánlom sherryvel, ámbár Gleggné csak szemfényvesztésnek nevezi; hogy én tisztán szeretek járni a ház körül is és nem mint valami madárijesztő: nincs senki, a ki azt mondhatná, hogy én valakit rágalmazok, vagy ártok valakinek, mert én senkinek sem vagyok kárára; senki sem vesztegeti azzal a sertés-pástétomot, ha nekem küldi, mert az enyéimet szomszédaim legjobbaknak tartják. Fehérneműim olyan rendben vannak, hogy ha holnap meghalnék is, nem volna okom szégyenleni. Egy asszony sem tehet többet, mint a mennyit bír.

— De tudod, hogy mind ennek semmi haszna nincs, Bessy — szólt Pulletné, fejét félre fordítva s merően nézve testvéreire — ha férjed nem tud a pénzzel bánni. Nem azért, mintha, teszem, eladnátok s mások vennék meg a ti bútoraikat, nem nyújtana vigaszt az, hogy ti azokat tisztán tartottátok.

Fehérneműidet, a melyekben még leánykori neved van, akárhol szívesen fogadnák. De bizony ez nagyon szomorú volna egész családunkra nézve. — Pulletné lassan csóválta fejét.

— Hát mit tehetek? — kérde Tulliverné. — Tulliver nem az az ember, a ki parancsolni hagyna magának, még akkor sem, ha én elmennék a lelkészhez, s elmondanék szívem szerint mindent a legjobban férjemről. Aztán én nem is kívánok a pénz dolgába avatkozni. Soha sem törődtem a férfiak dolgával, mint Gleggné.

— Az igaz, ebben hasonlítasz hozzám, Bessy — szólt Pulletné — s azt hiszem, jobb volna Jankára is, ha tükreit sűrűbben megtisztogattatná — a múlt héten is olyan piszkos volt — a helyett, hogy azokkal törődik, kiknek több jövedelmök van, s parancsolgat nekik, hogy pénzükkal mi tevők legyenek. Csakhogy Janka meg én mindig ellenkeztünk egymással; ő a csikos ruhákat szerette, én meg a pettyeseket. Te is a pettyest szereted, Bessy: mi ebben mindig meg egyeztünk.

Pulletné ez emlékezés hatása alatt pathetikusan tekintett testvéreire.

— Igaz, Zsófi — szólt Tulliverné — emlékszem rá, hogy mi kék falú fehér pettyes ruhákat viseltünk mind a ketten, még most is megvan egy darab a paplanomban, hanem ha te csak elmennél is Gleggnéhez s rábeszelnéd őt, hogy engesztelődjék ki Tulliver iránt, rendkívül leköteleznél. Te mindig jó testvérem voltál.

— Sokkal jobb volna, ha Tulliver maga menne el hozzá és ő engesztelné meg Gleggnét s megmondaná neki, hogy sajnálja múltkori hevesességét. Ha ő pénzt kölcsönzött tőle: nem szabad fejét oly magasra tartania — mondá Pulletné, a kinek testvéri szeretete nem homályosíthatá el elveit; ő nem feledé soha, mi illik a független állásúakhoz.

— Nem ér ez semmit erről beszelnünk — felelt a szegény Tulliverné majdnem boszankodva. — Még ha térden csúsznám is Tulliver elé: még sem alázná ő meg magát ennyire.

— No jó, de azt csak nem kívánhatod, hogy én engeszteljem ki Jankát — szólt Pulletné. — Az ő természete nem ismer határt; még jó, ha eszét nem veszti, ámbár a mi családukból még senki sem került a bolondok házába.

— Nem hiszem, hogy tőle bocsánatot kérne — szólt Tulliverné. — De ha nem határozta el magát egészen, hogy a pénzt visszakérje — nem volna olyan nagy dolog egyik testvérnek a másikat megkérlelni; az idő majd kiegyenlít mindent, Tulliver is mindent elfeledne s megint jó barátok lennének.

Tulliverné, mint olvasóim észre vehetik, még semmit sem tudott férjének azon megmásíthatatlan elhatározásáról, hogy az ötszáz fontot visszafizeti; vagy legalább egy ily elhatározást el nem hihetett.

— No hát jó — szólt Pulletné szomorúan — én a világot sem akarlak téged tönkre juttatni. Nem is akarok hátramaradni a rajtad való segítségben, ha lehet; mert nem szeretném, ha az ismerősök még azt mondanák, hogy mi a családban per-patvart kezdünk. Meg fogom ezt mondani Jankának; s nem tartom nagyra, ha elmegyek hozzá holnap, ha Pulletnek nincs kifogása ellene. Mit szól ön hozzá, Pullet?

— Nekem nincs ellene kifogásom — mondá Pullet, a ki tökéletesen beleegyezett abba, hogy a vizsályt bármikép elsimítsák, nehogy Tulliver még ő hozzá forduljon pénzért. Pullet nagyon ideges volt a saját beruházásai iránt s át nem látta, mikép biztosíthatja valaki pénzét, ha csak nem földre ruházza azt.

A további, rövid ideig tartó vita után, hogy vajon nem lenne-e jobb Tullivernére, ha ő is elkísérné Pulletnét a Gleggnéhez teendő látogatásra, Pulletné észre vevén, hogy már itt a theázás ideje, megfordult, hogy levegye az asztalról a szép damaszk terítőt, a melyet kötő módjára kötött maga elé. Az ajtó valóban nem sokára ki is nyílt, de a thea-készlet helyett Sára oly valami ijesztő tárgyat hozott be, hogy Pulletné is, meg Tulliverné is felsikoltottak, mire Pullet nagybácsi hirtelen lenyelte a czukrot — ötödször egész életében, mint később megjegyzé.

ELLIOT GYÖRGY után, angolból

VÁCZY JÁNOS.

A KÉT ÖREG.

Hanyatlík a nap ; a vidékre
Bucsúzólag még visszanez,
A távol hegyormokhoz érve
Véglobbot vet és elenyész.
Elhallgat a megtérő nyáj kolompja,
Meg-meglendül a vén ákácza lombja,
Az égbolt szürke színre fest,
Teríti fátyolát az est.

A két öreg, az ősz galambpár,
Ott künn ül az ákác alatt ;
Beszédes ajkuk szóvalán bár,
Lelkükben egy a gondolat ;
A lenyugvó nap ösvényén merengnek,
Előttök hosszú múlt emlékei lengnek
S a nyári esti fátylon át
Szemlélik éltök alkonyát.

Eszökbe jut a boldog óra,
A mint rájuk tavasz derült
S a legelső «szeretlek» szóra
Szívök gyönyörben elmerült.
Szép álmom volt ! . . . árnyéka visszatűnt még
Midőn a gyémánt menyegzőt megülték,
De mely szívökben áldva gyúlt,
Az a láng rég hamvába hullt.

Vándor-utjok, mig eddig értek,
Göröngyös volt s hosszú igen,
Kit úti társul ismerének,
Mind, mind a föld alatt pihen ;
Ketten maradtak itt élő szobornak,
Emlékeül egy eltűnt régi kornak :
Előttök a sürgő jelen,
Ember, világ oly idegen !

Az életet karöltve járták,
Munkában égve szüntelen,
Az ég kegyében bízva várták,
Hogy nem lessz az sikertelen.
Nem terjedt messze vágyaik határa,
Nem áhítottak a föld dús javára ;
Ha boldogság, ha szenvedés :
Elég volt nékik a kevés.

S a keveset könnyen elérte
Jámborság és hű szorgalom ;
Erejök fogytát nem kísérte
Nélkülözés, vagy irgalom.
Mint fürge hangya a mogorva télen,
Nyugodtan él a nyári gyűjteléken :
Vidám öregségök felett
Nem láttak súlyos föllegeket.

Ha szenvedtek, a bús keresztet
Önmegadással viselék ;
Sajgó szívök hitet nem vesztett,
Bár gyült szemökbe könny elég.
Hitték hogy őket egy hatalmas, égi
Jóságos kéz mindig bölcsen vezérli
S halandók mély fájdalomra
Mennyei gyógyszer az ima.

Egész világok csak parányi :
Egy kis hajlék, egy szűk telek ;
A nagy világ sötét hullámai
Nem zúdultak ott ellenek :

De ám a hon borúja, vagy derűje,
 Azt a rejtett kis fészket sem kerülte,
 Hő érzélem abban is élt
 A küzdő nemzet üdveért.

Szegénynek is lehet szeretni
 Örök-hű szívvel a hazát,
 Néki verejtékkal fizetni
 S vérrel védeni igazát;
 Tűzhelye bár homályos, bár csekély is,
 Ott ég azon a hon szerelme mégis,
 Nem sziporkázó lángolás,
 De hamv alatt rejlő parázs.

Ám megviselt sajkájok immár
 A legutolsó révhez ér:
 Előttök a nyílt öblű sírnál,
 Nincs több, csak egy arasznyi tér.
 Reájok már ha kívánják, ha félik,
 Mindenütt az enyészet képe rémlik;
 Nagy-néha, mint egy röpke fény,
 Pillant be nálok a remény.

Sovár szemmel, merengve nézik
 Éjjel a holdat s csillagot;
 Magokban eltünődve kérdik:
 Van-e ott élet? laknak ott?
 Vajon a föld porát s terhét lerázva,
 Nem ott lesz-e mindkettejük hazája?
 — Sötétben biztató vigasz —
 A csillagok közt melyik az?

«Add, hű társ, a kezéd kezembe.
 Ily szó kel egyik ajakon,
 Így indultunk egykor mi messze,
 Most kis fészünk nyugalma von,
 Hűs már az est, az éj is már közelget,
 Tücsök czirpel házunk sövénye mellett
 Bennünket ég s föld hangja mind
 Álomra int, álomra int!»

Szivöknek egy utolsó vágya,
 Melyért könnyörgve esdenek,
 Hogy ama titkos túlvilágba
 Karöltve együtt lépjenek ...
 Két egybeforrt szív egymástól elesve
 A föld határin már mit is keresne?
 Imájokért nekik az ég
 Talán ezt is megadja még.

Megadja, oh! meg ... már megadta:
 Láttam repülni lelköket,
 Fehér galambpárt, mely suhanva
 Fel a mennybolt felé siet.
 A kék magasból még reám leheltek
 S szót fogadtam, hogy rólok énekeljek:
 Dalom fénye ragyogta át
 Éltök emlékét s alkonyát.

LÉVAY JÓZSEF.

N A N S E N.

Zord észak vakmerő hajósa,
 Ki ott jártál, hol soha más nem —
 Háromszoros hurrát kiáltok
 Dicsőséges nevedre, Nansen!

Minden barázda, mit hajód a
 Sarktenger jégtükrébe vágott:
 Diadala volt álmaidnak
 S termőbbé tette a világot.

Elszálltál fölvert gondolatként,
 Kiröppent nyílnál sebesebben.
 Mögötted: minden, a mi ismert,
 Előtted: csak az ismeretlen.

Elszálltál — éjbe, ködbe tüntél —
 S midőn úgy rémlett, íme, végkép:
 A pólus orma visszaverte
 Izzó lelkednek északfényét.

Mit a Cæsarok hősisége!
 Kardok villáma népek ellen!
 Norvég hajós, nagyobbbnak látlak
 Egy hitvány sextanssal kezedben.

A *Fram* fehér, sivatag útja
 Egy nagy szeretet lángösvénye,
 Belevagdalva kristály rónák,
 Irdatlan tömbök szüz jegébe.

Minden hajlása, rezzenése
 Bátor harcz: ezer iszonyattal,
 Hogy a tudásnak lobogóját
 Főlebb vihesse büszke daczczal.

Maga az Isten jár előtte
 Viharban, zörgő éjtszakában,
 És örök voltát villogtatja
 Vívódó lelke munkájában

Főlséges, óriási látvány!
 Égő körrajza fölverődik
 A dermedt levegőben alvó
 Mélységes, hamvas égtetőkig.

S ámulva látják minden népek
 A diadal e zord pompáját:
 A halhatatlan csillagok közt
 Halandó ember vándorárnyát;

A hőst, kit útján éj borít bár,
 Egész világra fényt vet onnan;
 Az istenségnek egy parányát
 Napként tündöklő földi porban . . .

ENDRÖDI SÁNDOR.

KÖLTŐI NYELVÜNK ÉS SZÉPPRÓZÁNK.*)

Azok a költők és szépprózáírók, a kik a Kisfaludy-társaságot alapították, a nemzeti és művészi irány összeolvasztását tűzték ki főczélul. Kisfaludy Károly kezdeményezte ezt, de Vörösmarty volt főképviselője; őt nemsokára Petőfi és Arany követték, a kik ez irányt tovább fejlesztve, még nemzetibbé, mégis művésziebbé varázsolták költészetünket. Messze vezetne annak fejtegetése, hogy költészetünk és szépprózánk szellem és tartalom, műfaj, alkat és formák tekintetében mily változásokon ment át. Elég lesz, ha, mielőtt megnyitnám ünnepélyes közülésünket, röviden csak költői és szépprózai nyelvünk fejlődéséről elmélkedem, egy-egy pillantást vetve a mai állapotokra.

Költői és szépprózai nyelvünket Kazinczy emelte ki sülyedéséből, fölkeltve a stilérzeket és sürgetve a művészi irányt. Íróink akkor ugyanazon szín- és jellemnélküli nyelven írtak prózát és verset, dalt és eposzt, elbeszélést és értekezést. Kazinczy, az ó- és újkor remekeire hivatkozva, követelte a tárgyyszerű előadást s egyszersmind maga jó példával ment elől eredeti és fordított műveiben. Tulajdonképen csak azért fordított, hogy példát adjon a különböző stílfajokra. De az akkori irodalmi nyelv szegény volt és sok idegen szóval kevert. E mellett a szókötés mind erőtlenebbé vált s elvesztette a csin és fordulatosság bájait. Kazinczy, hogy bővítse a nyelvet és emelje a költői szólamot, régi szókat elevenített föl, tájszókat általánosított, új szókat alkotott és új szókötési formákat és szólásmódokat kísérelt meg.

---

*) Fölolvastatott mint elnöki beszéd a Kisfaludy-társaság folyó év február 7-én tartott ünnepélyes közülésén.

Így alakult meg újabb költői nyelvünk és szépprózánk. A fölelevenített régi s mindinkább meghonosodó új szók nemcsak bővítették nyelvünket, hanem új szint kölcsönöztek a költői szolamnak. A gyökelvonás számos új szava, az elnyúlódott származékok megrövidítése elősegítette a könnyebb veresést és folyékonyabb prózát. Ismert szók új árnyalatú használat, szabatosság, választékosság és hangzatosság váltották föl a bőbeszédű szélességet és a nehézkes kuszátságot. A tárgyszerű előadás mindinkább utat tört s a műfajok természetéhez alkalmazkodott. Költői nyelvünk valóban művészi lön, de egy s más tekintetben idegenszerű is, választékos fordulatosság szállott bele, de az eredetiség és magyarosság árán. Kazinczy műfordításaiban az idegen íróknak nemcsak stiljellemét igyekezett visszatükrözni, hanem oly nyelvi szépségeit is, a melyek többé-kevésbé idiotismusok. S ily szólásmódokat többször eredeti munkáiba is fölvelt. Hirdette, hogy «nem botol, a ki tudva, akarva botol»; nem a nyelvtan a fő, hanem az æsthesis. Izlést és formaérzékelt keltett föl íróinkban, de mesterkedést is, elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészt is a magyarostól. Költői nyelvének e sajátságait többé-kevésbé megtaláljuk majd minden magyar költőben, a kire nagyobb hatása volt. A magyaros és idegenszerű, a természetes és művészi küzdelemben vannak egymással s nem tudnak egészen kibékülni.

E küzdelmet és ellentétet Vörösmarty békeltette ki. Lángelméje leginkább nyelvében nyilatkozik. Híve volt Kazinczy művészi irányának és nyelvújításának egyaránt, de a magyar nyelv és saját költői géniusza sugalmi szerint. Nyelvújító ő is, de mérsékelt és épen úgy gyűlölte az ósdiak, mint az újítók túlságait. Mintegy összeolvasztotta a régi és megújított nyelvet, mindenikből épen azt kölcsönözve, a mi a költői nyelv emelésére szolgál. Ő is elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de ennek inkább csak virágává fejlesztette s nem oltott bele idegen ágat. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, fordulat, vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság, szenvedély, naivság, kellem addig nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorúl meg soha s oly gazdagnak látszik nyelve, mintha ő teremtené. Különösen átvitt értelmű kifejezésekben gazdagította költői nyelvünket. Kö-

zülök sok oly közkeletűvé vált, hogy nem is vélhetjük újnak. Egyszóval Vörösmarty megalapította, sőt a nemzeti szellem melegen újjászülte Kazinczy törekvéseit. Ezóta a nemzeti elem kerekedett fölül költői nyelvünkben, Petőfi és Arany, a kik Vörösmarty után léptek föl, ez irányt fejlesztették tovább.

Petőfi is a megújított nyelv alapján állott, de többet merített a népnyelvből, mint Vörösmarty s egyszersmind az egyszerűsége adott példát. Őszinte lelke ellensége volt érzelmi és nyelvi szenvelgésnek egyaránt. Mint a magyar dal mestere, a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökelezéseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt fölülmúl. Mintegy fejlődésbe indítja a népi elemet, folyvást művészettel párosítva. Arany az ő példáján lelkesült, de nemcsak a nép nyelvéből merített, hanem a régi nyelvből is. Mindkettőt tüzetes tanulmány tárgyává tette s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb, hathatósabb kifejezést, fordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a nép nyelvéből csak azt venné át, a mi művészi, bár részben maga alkotja. S a nyelv a tárgy szerint régies, népies, vagy újabb színezetű és mindig van benne valami tárgya színéből, alakjából, hangjából, egy szóval természetéből. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötéseit s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, az æsthe-sis jogát, mint Kazinczy, de más módon, más eszközökkel: a magyar nyelv szellemében. Mindezt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Mindig tekintetbe veszi a műfaj sajátosságait, a költő egyéniségét, de oly módon, hogy a fordítás a magyarban ugyanazon hatást tegye, vagy legalább ahhoz hasonlót, a minőt tett az illető nyelven.

E három nagy költő nyelve természetesen hatott szépprózánkra is, mert a széppróza mindig a költészettől nyer ösztönt és ihletet; tőle tanulja meg saját tárgyaihoz alkalmazva, a stil erélyét, élénkségét, bájait, s a mi oly lényeges, a műalkat művészetét. De szépprózánk, bár nyelvi tekintetben is jeles műveket mutathatunk föl, kivált a szónoklat és elbeszélés műfajában, nem emelkedett a fejlődés oly magas fokára,

mint költői nyelvünk. A magyaros és művészi, a tárgyszerű és természetes nem olvadtak benne össze oly testvériesen. Azonban a törekvés nem hiányzott s ezt a kritika is támogatta, mely nem egyszer támadta meg az idegenszerűséget s a nyelvújítás visszaéléseit. *«Van kora az újításnak, van kora a conservationnak — írta Arany 1865-ben — az utóbbi most szükségesebb nyelvünkben, mint az első.»* A költők és szépprózairók már kevés új szót alkottak s a régiebbeket is megválogatva használták s így a nyelvújítás túlságai inkább csak a tudomány, hivatalok és hirlapok nyelvében mutatkoztak.

Épen azért az a mozgalom, melyet a hetvenes években újabb nyelvészeink indítottak s a neologia ellenében mint új orthológiát állapítottak meg, kevés hatással volt mind a költői nyelvre, mind a szépprózára. A költők és szépprózairók azt hitték, elég, ha lerázták a neologia bilincseit, s nincs ok, a miért fölvegyék az orthológiáét. A legjobb költők és szépprózairók minden irodalomban eclektikusok voltak s nem szegődtek merev nyelvészeti elméletekhez. A magyar költők annyi-
val kevésbbé lehetnek orthologok, mert ők kezdték ugyan meg a visszahatást a neologia erőszakosságai ellen, de óvakodva a másik túlságtól, soha sem tagadták meg termékenyítő hatását és vívmányait. Valóban az új orthológiának épen úgy megvannak a maga túlságai, mint a régi neológiának, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Új orthologjaink hirdették, hogy a nyelv természeti termék, melyhez az író keze nem nyúlhat, pedig a nyelv történeti termék is, sőt még a conventiónak is van benne része. Hibáztatták a gyökelvonást, elítélték a neologia így alkotott szavait, holott a népnyelv folytonosan alkotott és alkot ily szókat, a mint az épen az általok dicséretes szorgalommal gyűjtött népnyelvi adatokból kiviláglik. Megtámadták az úgynevezett kihalt képzők segélyével létrejött új szókat, de nem tudják és nem is tudhatják bebizonyítani, hogy az illető képzők mennyiben kihaltak, vagy ha a kihalt szók föleleveníthetők, miért ne lehetne ugyanezt tenni a kihalt képzőkkel is. Elvetendőnek tartották a neologia minden oly szavát, a mely nem elég szabatos analogia útján származott, noha ilyeneket találunk a népnyelvben is. A költők azt hitték, hogy a mi szabad a népnek, az szabad az írók népének is illő mérséklettel. De ha állanának is új orthologjaink

merev elméletei, ha valamely szó majdnem egy század óta él, legjobb íróink használják és szükség van rá, már létjogot nyer a nyelvben, s ez így van más irodalmakban is. A költők és szépprózáírók követték a Vörösmarty, Petőfi és Arany jelölte utat s annival kevésbbé mondhattak le a neologia vívmányairól, mert magok az orthologok is kénytelenek használni sok oly szót, melyeket hibáztatnak, de nem tudnak pótolni, a melyekkel pedig pótolni akarják, ritkán szabatos értelműek vagy tetszetősek, kivált a költői nyelvben.

Nem az a baja költői nyelvünknek és szépprózánknek, hogy nem esküdött az orthologia zászlója alá, hanem, hogy kezd megfelelkezni Kazinczy nyelvi æsthetikájáról, mely szerint a stilnek tárgyszerűnek kell lennie, alkalmazkodnia a különböző műfajok jellemző sajátságaihoz, a mi az egyik műfajban jó lehet, a másokban hiba, de legnagyobb hiba ugyanazon stil minden műfajban. Arany már a hatvanas években megjegyezte, hogy a dal hangját átvisszszük a lyra egyéb fajaira, hol más hang, más díszítmény, más nyelv kívántatnék, sőt átvisszszük az eposzba, drámába, hol az által gondolunk költői színvonalra emelkedni, ha fokonként a dal hangját, nyelvét és mellékes cziczomait alkalmazzuk. E tekintetben nem sokat haladtunk, sőt bizonyos átlagos síma, folyékony költői nyelv képződött, melyet örömet alkalmazunk minden műfajra. De ha ki is emelkedünk belőle, ritkán bírjuk eltalálni az ódai szárnyalás nyelvét, a kellemnek áldozunk, a hol a fönségnek kellene, s midőn más műfajban a kellemet akarjuk kifejezni, oda tolakodik egy-egy kirívó jelző, nehézkes szókötés vagy hibás rhythmus, s megrontja a hangulatot. Új szólamokra és fordulatokra sem igen gondolunk. Nem érleljük meg annyira gondolatainkat, hogy megtaláljuk a legjellemzőbb kifejezést, hevenyészve erőltetjük s később sem igen javítunk rajta. Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a kifejezés gondja árt a gondolat és érzés közvetlenségének. Küzdjünk meg az eszmék hiénaival s ne bajlódjunk a szók egérfarkával — mondá valaki egy kissé dagályosan. Csak az a baj, hogy a költészet hatása majdnem fele részben a nyelv művészetétől függ. Különösen drámai nyelvünk nem bírja kifejtetni stíljét, a legtöbb-ször vagy lyrai szónokias ömledezés, vagy nehézkes próza. A párbeszéd művészetére, a mi a drámai hatás egyik főfor-

rása, kevés gondot fordítunk s a vígjáték nyelve mintegy várja kiképzését. A társalgási nyelv finom árnyalatait, élezett fordulatait, a komikai szeszély csapongásait, a műfaj sajátosságaihoz képest, épen oly módon kellene kifejezni, mint a hogy Vörösmarty, Petőfi és Arany az eposz és lyra nyelvét kiképezték.

Szépprózánkban bizonyos haladást vehetni észre. Egyszerűbbé vált, nem oly szónokias, mint régebb. Elvetett sok csinált díszítményt, melyet azelőtt kedvelt. E tekintetben követte költői nyelvünket saját eszközeivel. Arra a tárgyyszerűsége és különfélesége nem tudott ugyan emelkedni, mint lyrai és epikai költészetünk legkitünőbb művei, de mindenestre természetesebb és egyszerűbb. Azonban hajlik a köznapiság felé s olykor egészen az. Jól mondja Horatius, hogy kerülve egy hibát, könnyen másba sodortatunk, ha nincs hozzá elég művészetünk. Ezért használ szépprózánk annyi idegen szót, melyeknek nagy részét elkerülhetné. Nem igen válogatós, mert természetes akar lenni s épen azért nem törekszik emelni, csak követi a közbeszéd, a társalgás nyelvét. Sőt tovább megy, kezdi elfogadni némely hirtelmes helyesírást s az idegen szót, legyen az görög, latin, német, francia vagy angol, magyarosan írja. Már Kazinczy azt tanácsolta az íróknak, hogy az idegen szót, ha nem vált magyarrá, az illető nyelv helyesírása szerint kell írni. Ez elvet fogadta el az akadémia is. De ezt már meghaladott álláspontnak hajlandók tekinteni szépprózairóink is, azt hiszik, hogy így magyarosabbak, pedig csak elősegítik a kevert nyelv terjedését és gyöngítik a nyelvérzéket. Azonban a köznapiság nemcsak ebben nyilvánkozik. Szépprózánk igen szoros kapcsolatba jött a hirlapokkal és eltanulta tőlök a rögtönzést, a hevenyészetet, holott a szépprózát hevenyészni gyakran nehezebb, mint kötött beszédet, mert itt a rhythmus már magában is hangzatoságra, válogatásra, fordulatosságra szoktatja az író. A ki az írásban hevenyészethez szokik, könnyen lesz bőbeszédű, színtelen, modoros, sőt léha. Könnyeddé, világossá, erélyessé, vagy épen tömörre csak gond teheti az író. A műfaj sajátosságaihoz alkalmazkodva mennél jellemzőbben, mennél elevenebben írni: hosszas gyakorlat és folytonos fáradság gyümölcse. A köznapiság még nem természetesség, a pongyolaság nem egyszerűség. Valamint költeni és mégis igaz maradni: a valódi

költészet, úgy természetes lenni és művészivé emelkedni: a valódi széppróza.

Ide járul még az a körülmény, hogy vagy könnyen esünk idegenszerűségbe, vagy nagyon is törekedünk magyarosságra. Bizonyára az idegenszerűség kerülése alapja a magyar prózának, bár nem mindig idegenszerűség az, a mit annak bélyegez némely túlbuzgó nyelvész. Azonban a nyelv természete szerint írni, megtartani a szókötés szabályait, minél több népies kifejezést és szólásmódot használni, még nem széppróza. Kazinczy idejében az æsthetikai szempont volt a fő, a nyelvtan és a népies magyarosság mellékes, most ellenkezően a nyelvészkedés és a népies magyarosság a fő. A kritika rendesen azzal dicsér meg valamely könyvet, hogy magyarosan, vagy tősgyökeres magyarsággal van megírva. De azzal nem igen bajlódik, vajon szépen van-e megírva, vajon széppróza-e, vajon alkalmazkodik-e a műfaj sajátosságaihoz s azok a népies kifejezések a magok helyén állanak-e? Lehet valamely kifejezés tősgyökeres magyar, de nem odaillo, a hol a szerző használja, mert nem emeli, sőt megrontja a mű hangulatát, stíljét. Dugonics mennyi közmondást, népies kifejezést halmozott össze, de vajon szépprózát írt-e s nem illett-e rá Kölcsey satírája? A népköltés nyelve s általában a népnyelv sok oly becses anyagot szolgáltat, melyek igen alkalmasak a fenség, erő, kellem és humor kifejezésére, de az erő durvasággá fajul, ha nem jól alkalmazzuk, s a fenség, kellem és humor egészen más hatást idéznek elő, ha válogatás vagy ha szükséges átalakítás nélkül használjuk a népi szólásmódokat. E mellett némely író népiesebb akar lenni a népnél s éppen azt kockáztatja, a mire talán törekszik, a keresetlen egyszerűséget. Van olyan mű is, melyben különös vegyületben találjuk az idegenszerűséget a magyarossal, amazt akaratlanul, emezt célzatosan, de művészi öntudat nélkül. Legnehezebb a művészi és magyaros összeolvasztása a széppróza oly részeiben, a melyek meghaladják a nép gondolat- és érzelmkörét, s így a népnyelvből keveset meríthetni. Ez próbálja meg leginkább az író nyelvérzékét és alkotó erejét, hogy a nyelv szellemében új árnyalatú és színezetű szólással győzze le a kifejezés nehézségeit. Itt fenyeget bennünket leggyakrabban az idegenszerűség örvénye, a melyet oly bajosan tudunk elkerülni.

Azonban e jelenségek kirívóbban csak általában véve

észlelhetők; egyeseknél megvan a törekvés a művészi és nemzeti irány összeolvasztására, mely szépprózánkat egyedül emelheti oda, a hová költői nyelvünket nagy költőink emelték. Ez iránynak az erősítése legyen főadatunk annyival inkább, mert szépprózánk némely faja még nincs eléggé kiművelve s új szépségek kifejtésére számíthatunk. Én hiszek és remélek szépprózánk jövőjében s ezzel a hittel és reménynyel megnyitom a Kisfaludy-társaság ötvenedik ünnepélyes közülését.

GYULAI PÁL.

É R T E S I T Ö.

A lelki átöröklés. Irta: Ribot Th., fordította: Holló István. Budapest, 1896.

A m. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata az 1896. évi illetmény egyik kötetéül Ribot Th. francia philosophusnak *L' hérédité psychologique* című művét bocsátotta közre Holló István fordításában. Ribotnak igen jó hangzású neve van a francia philosophiai világban; az újabb tudományos philosophiának (abban az értelemben véve a «tudományos» jelzöt, a melyben az Avenarius-féle *Zeitschrift für wissenschaftliche Philosophie* e címet viseli) nemcsak legkiválóbb képviselője Franciaországban, hanem egyúttal valóságos regenatora a francia philosophiának, megalapítója az újabb francia phsychologiai iskolának, mely serényen igyekszik a német s angol, főként amerikai psychologiai laboratoriumok munkálataival lépést tartani s a francia philosophia számára azt a helyet, melyet az a tudományos világban az előző századokban elfoglalt, visszahódítani. Ribot munkássága három téren, illetőleg irányban nyilvánul: a tanszéken, mint a *Collège de France*-ban az összehasonlító és kísérleti psychologia tanára; irodalmi művei útján (mintegy tuczat művet írt), melyek némelyike 8—10 kiadást ért, több nyelvre lefordítottatott, s melyek nagyobb része a psychologia körébe tartozik, részint annak irodalmát, részint egy-egy részletkérdését veszi vizsgálat alá (például: *Az angol, a német psychologia mai állása*, *Az akarat betegségei*, *A figyelem*, *az érzelmek lélektana*, stb.) — s végül, de talán leghatásosabban a *Revue philosophique* című havi folyóirat útján, melyet 1876-ban alapított, azóta kiváló gondnal és szakértelemmel szerkeszt, s melyet sikerült a continens legtekintélyesebb philosophiai folyóiratává emelnie, úgy

hogy előkelő angol s német philosophusok is szívesen keresik föl közleményeikkel.

L' hérédité psychologique című művének magyarra való áttetése szerencsés gondolat volt. Szerencsés, mert e mű, a mellett, hogy Ribot egyik legjelesebb műve, egyszersmind nem valamely elvont, részletkérdést fejteget, hanem általánosabb érdekű, egyetemesebb irányú; aztán e mű legrendszerezesebb, legteljesebb előadása az átöröklés problémáinak, melyek irodalmunkban még nem igen képezték behatóbb fejtegetések tárgyát, s végül Ribot valódi mester abban, hogyan kell mélyreható, komoly kérdéseket könnyed, világos, mindenkitől érthető nyelven és alakban előadni, hogyan kell a laikus olvasókat a philosophiába bevezetni, az iránt bennök érdeket kelteni.

Műve három főrésze oszlik, úgymint a tények, a törvények, a következmények. Bevezetésül szolgál a műhöz a physiologiai vagyis a testi átöröklés; miután ezt megállapítja, ez alapon áttér a lelki átöröklés tényeinek ismertetésére. A szellemi tulajdonságok átöröklését a legszélesebb értelemben, rendszeres egymásutánban tárgyalja; kezdi az ösztönökön és sorra veszi az érzékelő képességek, az emlékező tehetség és a szokások, az értelem, az érzelmek és szenvedélyek, a nemzeti jellem s befejezésül a beteges lelki állapotok átöröklését — itélőszéke elé idézvén az idevágó szakirodalmot, a történelem, a bűnügyi és orvosi statisztika, a pathologia és a mindennapi élet adatait, hogy állításai mellett tanúságot tegyenek.

A második részben a fől sorolt tényekből azt a következtetést vonja, hogy «az átöröklés törvény», a nem-öröklés kivétel; e törvény az élet egész körében uralkodik s egyenesen az élet forrásaiból fakad. A lelki öröklésnek Ribot szerint következő törvényei vannak: 1. az egyenes és közvetlen átöröklés törvénye, 2. a túlsúly törvénye a jellemvonások átöröklésében, 3. a visszaütő vagy közvetett átöröklés törvénye (atavismus), 4. a megfelelő életkorban jelentkező átöröklés törvénye (homochron átöröklés). Statisztikai tanulmányok az átöröklés valószínűségi kiszámítására vonatkozólag és a kivételek megbeszélése zárja be e részt; szerinte a kivétel részben magától az átöröklésből következik, részben külső okok idézik elő.

A harmadik részben az átöröklés befolyását tárgyalja az emberiség előhaladására szellemi, erkölcsi és társadalmi szempontból. Sorban bemutatja, hogy mi szerepet játszik az átöröklés az ösztönöknél (minden ösztön átöröklés folytán keletkezett, az ösztönök változhatnak s ez elfajzások, szerzett módosulások örökölhetők), az

agy, értelem és az érzelmek kifejlődésénél, a jellem alakulásánál, a nevelésnél, az erkölcsi eszmék keletkezésénél, az emberi fajok keresztezésénél, a vérrokonok közti házasságban, a családban, a kasztokban, a nemességben, a foglalkozásokban, uralkodó házakban. Befejezésül felsorolja az átöröklésre vonatkozó hypothesiseket (Darwin, Galton, H. Spencer, Haeckel, Weismann); bevallja, hogy az átöröklésnek teljesen kielégítő tudományos magyarázatát még nem lehet adni s az végeredményében nem egyéb, mint az erély fönmaradásának, vagy az egyetemes okság törvényének egyik esete.

A mű a Darwin-Spencer-Haeckel-féle «evolutio-elmélet» alapján áll. Valamint az állati élet kifejlődését és differenciozását a földön ez elmélet szellemében tekinti és magyarázza, a szellemi élet minden ágának fokozatos kifejlődésénél is az elméletből indul ki, azokat csak ennek alapján tartja megérthetőnek. Szemeiben az evolutio és az átöröklés összetartozó fogalmak, egyik a másikat erősíti, magyarázza. Az evolutio testi és lelki módosulatokat teremt; a szokás megszilárdítja ezeket az egyesekben, az átöröklés pedig a fajban. Különösen a mű harmadik része nem egyéb, mint az evolutio és átöröklés összetartozásának kimutatása a lelki élet különböző ágazataira; kivéve talán a nyelv és a vallásos eszmék keletkezését, szellemi életünk minden ágának előállítását s az átöröklés befolyása alatt való kifejlődését föltünteteti a szerző.

Azoknak, kik a fölvetett kérdések egyikét vagy másikat bővebben óhajtják tanulmányozni, a jegyzetekben gazdag forrásanyag áll rendelkezésükre.

—s.

Burckhardt Jakob: A renaissancekori műveltség Olaszországban. Fordította Bánóczy József. I. kötet, 1895; II. kötet, 1896.

Az újkori műveltség ujjászületésével: a renaissance-szal úgy vagyunk, mint az útas, ki a Karszt-hegység kopár, egyhangú, zöld oásissal csak nagy ritkán enyhített sziklabérczei után leereszkedik a kékes Adria partjára, berobog a napfényes, a természet és művészet kincseivel egyaránt pazarul fölékesített Itáliába; mindig szívesen közeledünk feléje, mindig szívesen olvasunk kisebb-nagyobb alakjairól, szindús, duzzadó életéről, szinte fölüdül lelkünk s ifjabbaknak érezzük magunkat, ha közéjük elegyedünk; úgy hatnak ránk, mint a mosolygós tavaszi nap a komor, szeles, viharos hosszú tél után, mely szobánk falai közé zárt bennünket s az enyészet,

mulandóság sötét gondolataival töltötte meg lelkünket. A középkor egyhangú, megkötött életéből, a világtól elfordult, az életet megvető zárdáiból, templomaiból vágyunk a renaissance sugaras, életvidor napjaiba, mely az embert ismét visszavezette a világba, visszaadta önmagának, a túlvilág mellett megtanította a földi élet becsülésére, a vallás mellett a tudomány, költészet és művészet iránt is fogékonyságot keltett keblében, a biblia s a szent atyák és doctorok művei mellett a classikusok ismeretébe és szellemébe is beavatta, s ezzel az ó-kor, a görög-római világ egész műveltségét élővé tette, behozta a keresztyén világba, keresztyén világnézetbes igyekezett azt azzal összeforrasztani. A görög-római szellem és fölfogás, mely fölött a keresztyénség a IV—V. században diadalmaskodott, úgy hogy az csak lopva, szinte öntudatlanul gyakorolhatta befolyását, most a XIV. század elején leigázottból hódítová válik s diadalmasan vonul vissza a Forum Romanumba, a honnan egy ezredévvél előbb száműzték. S visszatérte átalakítja a világ ábrázatát, új életre kelti az emberiséget; visszavezeti az embert a természethez, függetleníti a dogma bilincseitől, az iskola és hagyomány korlátaitól; a szabadság szelleme, mely az ó-kort éltette, itt is uralkodóvá válik, s e szabadság a szellemi élet minden terén, a tevékenység minden ágában megtermékenyíti az elméket, bámulatos virágzást hoz létre, mintha az emberiség ezer év mulasztását egyszerre akarná pótolni, az egész természetet, az egész emberiséget magához öleli aspiratióiában és sympathiáiban! A hosszú gyermekkor és vezetés után éretté serdült ember titáni erőt érez velejében és karjaiban, s az eget készül megostromolni. Ujjong nagykorúságának, ujjong az előtte föltáruló dús életnek, szép pályának; hogy nem találja meg mindenben a helyes útát, hogy fantomok, rajongó ábrándképek által könnyen engedi magát félrevezettetni, nem baj! lassan-lassan majd eljut a helyes útra, mert már megvan a reávezető eszköze: már mer eszével élni, már van alapja, melyre támaszkodhatik, már fölfedezte a művészet és tudomány legfőbb forrását: a természet!

E mozgalmas, az élet és irodalom minden terén oly dús tenyészetet fejlesztő korszak tükörét tartja elénk Burckhardt Jakob főntezímzett művében, melyet a könyvkiadó-vállalat 1895. és 1896. évi folyamában bocsátott közre az Akadémia, második kötetét teljesen ingyen juttatva a vállalat pártfogó tagjainak birtokába. Az aláírók köszönettel tartozhatnak mind e generositásért, mind általában azért, hogy az Akadémia e művel gazdagította irodalmunkat. Burckhardt műve körülbelől legjelesebb e nemben, leg-

kiválóbb a renaissance szellemi képének rajzolásában. Minden oldalról megvizsgálja a renaissance életét: irodalomban, politikában, vallásban, háborúkban, udvari ünnepélyekben; mindenütt a mélyére hatol a vizsgált életjelenségeknek s keresi a külső jelenségek alatt a szellemi alapot, mely azokat áthatotta, vezette, létrehozta, keresi mindenben a vezérlő gondolatokat, s e szálakból állítja össze a renaissance emberének lelki képét. Rajzolja az ember öntudatra ébredését, a mint a középkor vallásos képzetvilágából kibontakozva személyiségét kifejtteni, egyéniségét érvényesíteni, önállósítani kezdi s lassanként modern emberré válik. Az első szakaszban Olaszország ez időbeli politikai helyzetét, a császárság és pápaság viszonyát, a kényuralmak és köztársaságok életét, külpolitikáját, háboruskodásait és a pápaság helyzetét rajzolja; a másodikban az egyén viszonyát az államhoz, a személyiség kialakulását, a hírnév cultusát a modern gúny és éleztelrekeletét; a harmadikban az ó-kori irodalom új életre ébresztését, a nagy humanisták, az akadémiák, egyetemek szereplését, a latin szellem elterjedését és uralomra jutását; a negyedikben a világ és az ember fölfedezését (útazások, természettudományok művelése, a természeti érzék fölébredése, az egyéni vonások rajzolása, az élet leírása, stb.); az ötödikben a társas életet és az ünnepeket, a hatodikban az erkölcs és vallás szerepét ismerteti a renaissance életében, illetőleg a vallás és a renaissance egymáshoz való viszonyát. Előadása mindenütt eleven, vonzó, mindenütt tényeken, adatokon nyugvó; látszik, hogy minden ízében jól ismeri a kort, a melyet előttünk megelevenít, az embereket, kik azt mozgatták, alakították, ismeri ezek gondolkozását, nyilvános és magánéletet, szóval lelkök minden rugóját. Nem sokat elmélkedik vagy csapong félre, de tárgyát minden oldalról kimeríti.

A renaissance életének, szellemi képének ismeretére e mű megbecsülhetetlen, szinte egyedüli kalauz. S ki ne érdeklődnék a renaissance iránt? kit ne vonzanának úgy e regényes, kalandos, sok részben egészen modern szellemmel telt alakok, mint a tudományok és művészetek ujjaszületésének folyamata? Ki ne igyekeznék megismerni azt a forrást, melyből mai ismereteink, mai szellemi világunk, látkörünk beláthatatlan tengere fakadt? Nemzeti szempontból is nagyon fontos reánk nézve a renaissance ismerete, mert hazánk e korban igen sűrű érintkezésben állott Olaszországgal, s az ottani szellemi áramlat korán elhatolt hozzánk, s átjárta, megtermékenyítette nálunk is az elméket; hazánk történetének épen

legdicsőbb korszakai összeesnek nálunk a renaissance uralmával. Igaz, hogy e virág még csak üvegházi növény volt, mely a nemzet talajában semmi gyökeret nem vert, csak egyes kiválasztott elmék sajátja, melyet az első vihar elsöpört, de ez egyelőre így volt másutt is, a renaissance a nemzeti irodalmat eleinte mindenütt hátra szorította, hogy a szellemek emancipálása, fölvilágosítása, önbizalomra ébresztése, gazdagítása által annál dúsabb tenyészet fakadjon nyomában. Ha nálunk is nem jó a Jagello-korszak sivársága és Mohács, bizonynyal a nemzeti irodalom erőteljes kifakadása lépett volna nyomaiba.

A mű nyelve az első kötetben kevésbé sikerült, mintha a fordítónak nem lett volna elég ideje azt kellően kijavítani, megsimítani; a második kötet ellenben már jobb és gördülékenyebb. A gazdag irodalom, melylyel úgy a jegyzetekben, mint a kitérésekben találkozunk, bő utalással szolgál a tovább tanulmányozni szándékozóknak!

L—s.

Auswahl von Gedichten, nach dem ungarischen Texte der Dichters Reviczky Gyula, in metrischer deutscher Uebertragung und mit einer Einleitung versehen von Dr. S. Naschér, Professor. Aus dem Anlasse der Feier tausendjähriger Stiftung des ungarischen Staates veröffentlicht. — Budapest, R. Lampel. Leipzig, Bruno Witt. 1896.

Reviczky Gyula költeményeinek e német fordításáról, fájdalom, a legjobb akarattal sem lehet jót mondani. Naschér nem tud jól németül írni, fogalma sincs a verselés szabályairól és a jó fordítás kellékeiről. Nem kevesebb, mint hetven költeményt fordított le Reviczkyből, de ezek között alig van egy-kettő tűrhető.

A fordításokat bevezeti egy «Einleitung», melyből mindenekelőtt megtudjuk, hogy Naschér fordítását első sorban magyarországi emberek számára írta, a mit egy kevésbé különös dolognak tartunk, mert hiszen Magyarországon minden művelt embernek nem németül, hanem magyarul kell tudnia. Magyar embereknek egy magyar költőt németre fordítani! . . . A bevezetésben azonfölül meggyőződhetünk arról, hogy Naschér nem tud helyesen bánni a német nyelvvel. Ime egy mutatvány: «Nach dem frühen Ableben dieser edlen Frau verheiratete sich der Vater des Dichters mit einer Gattin, die eine Stiefmutter, im wahren Sinne des Wortes, dem Dichter gewesen ist». Igen érdekes nyilatkozat a következő mondat: «Vallási

és politikai tekintetben elfoglalt álláspontunk különböző volta arra birt, hogy az eredeti szövegektől egyben-másban eltérjek». Más szóval, Naschér egyszerűen megfosztotta Reviczky költészetét két fő jellemvonásától, erőszakos hamisítást követett el rajta, a mit helyes ízléssel és ítéllettel bíró ember nem tehet meg semmi áron.

Ezekhez a képtelenségekhez járul Naschér azon kijelentése: «A fordításban a költemény szelleme és nem a betűje volt vezérem». Tehát tartalmi és nem alaki hűségre törekedett. Elég szép szavak; azonban az igazság érdekében kénytelen vagyok kimondani, hogy Naschérnek fogalma sincs a helyes fordítás tulajdonságairól. Olyan rossz fordításokat nem igen olvastam még, mint Naschéréit, pedig a Kertbenyéi is ugyancsak rosszak. Nyissuk fel találomra a könyvet.

Singender Bettler

(64. l.)

Auf weichem Pfühle sass ich,
Ein Bettler ging vorbei,
Das Harfenlied ergriff mich,
Der Sang war mir nicht neu.

— — — — —
Gehorchend zieht nun weiter,
Der alte Harfenist,
Doch wird er nimmer heiter,
Weil er beleidigt ist.

Éneklő koldus

(Reviczky I. 223.).

Heverve puha pamlagon,
Az öreg koldust hallgatom,
Hárfája rozzant és kopott,
Sok húrja rég lepattogott.

— — — — —
Az öreg hárfás szót fogad,
S az ernyedt, ócska hurokat,
Nem tudván másba kezdeni,
Egy házzal arrébb pengeti. . .

A *Miatyánk* című költeményt (Vater unser, 28.) Reviczky modorában írja át, de teljesen ó-szövetségi helyek alapján. A *halál után* első versszakát így fordítja:

Naschér 24.

Gut ists, aus der Welt zu scheiden,
Herrlich aus der Welt zu gehen.
Wer durch mich je mochte leiden,
Dem Vergebung soll geschehen.
Hab' ich doch umsonst gelitten,
Vor Gott, Menschen war ich rein.
Die Erinn'rung sei erstritten,
Tugend wird wohl ewig sein.

Reviczky I. 168.

Beh jó lesz meghalni! Oh, be jó
Lesz nekem az életről letenni!
Ha ki zok szavakkal illetett,
Megbocsát és meg fog emlegetni.
Ember, a ki jó volt s szenvedett,
Leszek akkor a világ szemében,
Mit hibáztam, feledésbe megy,
Csak dalom fog élni és erényem.

A német szöveg a magyarnak teljes kiforgatása valódi értelméből, azonfölül a fordítás érthetetlen zagyvalék. Mir geschieht

Vergebung, nem német beszéd. Határozottan komikus az ily beszéd Tugend wird *wohl* ewig sein (= taláncsak örökkévaló az erény); különösen nevetséges a következő versszak első sora: Und wenn einst ich *müsste* sterben (= és ha egykor meg kellene halnom).

E rövid mutatóványok elég világos fogalmat adnak a fordításról. Azt mondhatná valaki, hogy két hely mitsem bizonyít. Ámde az a két hely, a melyet én idéztem, minden rosszat bizonyít. Különben a többi fordítások sem jobbak egy hajszálnyival sem.

Technikailag sem állják meg a helyöket Naschér áttételei. Jambusai, illetőleg trochæusai olykor botrányosak, rímei között elég sűrűn kerül ilyen: ist da — schon da, flogen fort — Sperling fort, Winter-Tag (!) — Frühlings-Tag, dabei — vorbei, heraus — aus, bewahren wir — fallen wir sat.

Hogy az ily fordítás többet árt mint használ, azt a fordítón kívül mindenki be fogja látni. A legközönségesebb irodalmi színvonalon alul álló férczelményeknél egyebeknek — jó lélekkel — nem mondhatjuk Naschér úgynevezett áttételeit. rdr.

Új magyar könyvek.

Alapi Gyula. Asszonyok. Tizenhárom elbeszélés. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 137 l.) 1 frt 20 kr.

Bánó Jenő. Mexico és utazásom a Tropusokon. Buda-Pest, Singer és Wolfner, 1896. (4-r. 205 l.) 2 frt 50 kr.

Bölöny József. Vadvirágok. Költemények. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 78 l.) 1 frt.

Chernel István. A lábszánkózás kézikönyve. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 87 l.) 1 frt.

Császár Elemér dr. Firenzei prerafelisták. Buda-Pest, 1897. Eggenberger. (8-r. 173 l.) 1 frt 50 kr.

Dietrich Gyula. Társadalmi kérdések. Social-bölcsészeti fejtegetések. Buda-Pest, 1897. Pallas. (8-r. 157 l.) 80 kr.

Edwardes Anna. A kalandornő. Angolból fordította Székely Irén. (Athenæum. olvasótára. V. évf. 10. sz.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 260 l.) 50 kr.

Erdélyi Gyula. Szegény Dezső. Regény. (Athenæum olvasótára. V. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 157 l.) 50 kr.

Hámos Gyula. Jövönk vagy a nemzetiségi kérdés egyedül helyes megoldása. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 102 lap.) 1 forint.

Herczegh Ferencz. Honthy háza. Színmű 3 felv. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 136 l.) 1 frt 20 kr.

Jakab Ödön. Pásztortüzek. Költemények. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 183 l.) 1 frt 20 kr.

Klug Nándor. Az érzékszervek élettana. Buda-Pest, 1896. (8-r. VIII, 268 l.) 2 frt 50 kr.

Kozány Gyula. Descartes és Szent Tamás. Különös tekintettel az ismeret-elméletre. Buda-Pest, Athenæum. 1897. (8-r. 157 l.) 1 frt 20 kr.

Makai Emil és Szécsi Ferencz. Kaland. Dramolet 2 szakaszban. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 124 l.) 1 frt.

Márkus Dezső. A holtkézi törvények Magyarországon. Buda-Pest, Pfeifer. 1897. (8-r. 35 l.) 20 kr.

Merza Gyula. Svájczai képek. Kolozsvár, 1897. (8-r. 90 l.) 1 korona.

Milkó Izidor. Mosoly. Húsz vidám történet. Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 261 l.) 1 frt 60 kr.

Mosdósy Imre. Az Üllősiek végnappjai. Eredeti regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1897. Lampel R. (8-r. 178, 169 l.) 2 frt.

Munkácsi Bernát. Vogul népköltési gyűjtemény, Kiadja a m. t. Akadémia, IV. kötet. Eletképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék, I. füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján. Buda-Pest, 1897. Akadémia. (8-r. VIII, 440 l.) 4 frt.

Ortvay Tivadar. Temesmegye és Temesvár város története. I. kötet. I. könyv. Őskor. A vidék földtani alakulásától a kelta-vaskor végeig. Megyei leletek és hazai általános ősművelődési állapotok alapján. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XVI, 368 l.) 2 frt.

Ortvay Tivadar. IV. kötet. I. könyv. Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesti Frigyes. Sajtó alá rendezte Ortvay Tivadar. 1183—1430. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XXXIV. 640 l.) 4 frt.

Pap Dávid. A magyar agrármozgalom. Némely megjegyzések. Buda-Pest, Singer és Wolfner. 1897. (8-r. 59 l.) 50 kr.

Pekár Gyula. Hatalom. Regény. (Egyetemes regénytár XII. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 148 l.) 50 kr.

Thanhoffer Lajos. Előadások az anatómia köréből. Buda-Pest, 1896. (8-r. XII, 427 l.) 4 frt.

Tisza István. Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termékek árhanyatlásának okai és orvosszerei. Buda-Pest, 1897. Athenæum. (8-r. 102 l.) 70 kr.

Walter Rezső. A bankügyletek gyakorlati kézikönyve. Buda-Pest, 1897. Pallas (8-r. 322 l.) 2 frt.

Zichy Antal. Gróf Széchenyi István életrajza. I. kötet. 1791—1845. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (8-r. 628 l.) 8 frt.

Zlinszky Imre. A magyar magánjog mai érvényében. Különös tekintettel a gyakorlat igényeire. 6 kiadás. Teljesen átdolgozta és a házasságjoggal, valamint további új részekkel kiegészítette Reiner János. Buda-Pest, 1897. Franklin-t. (8-r. X, 1035 l.) 7 frt 50 kr.

